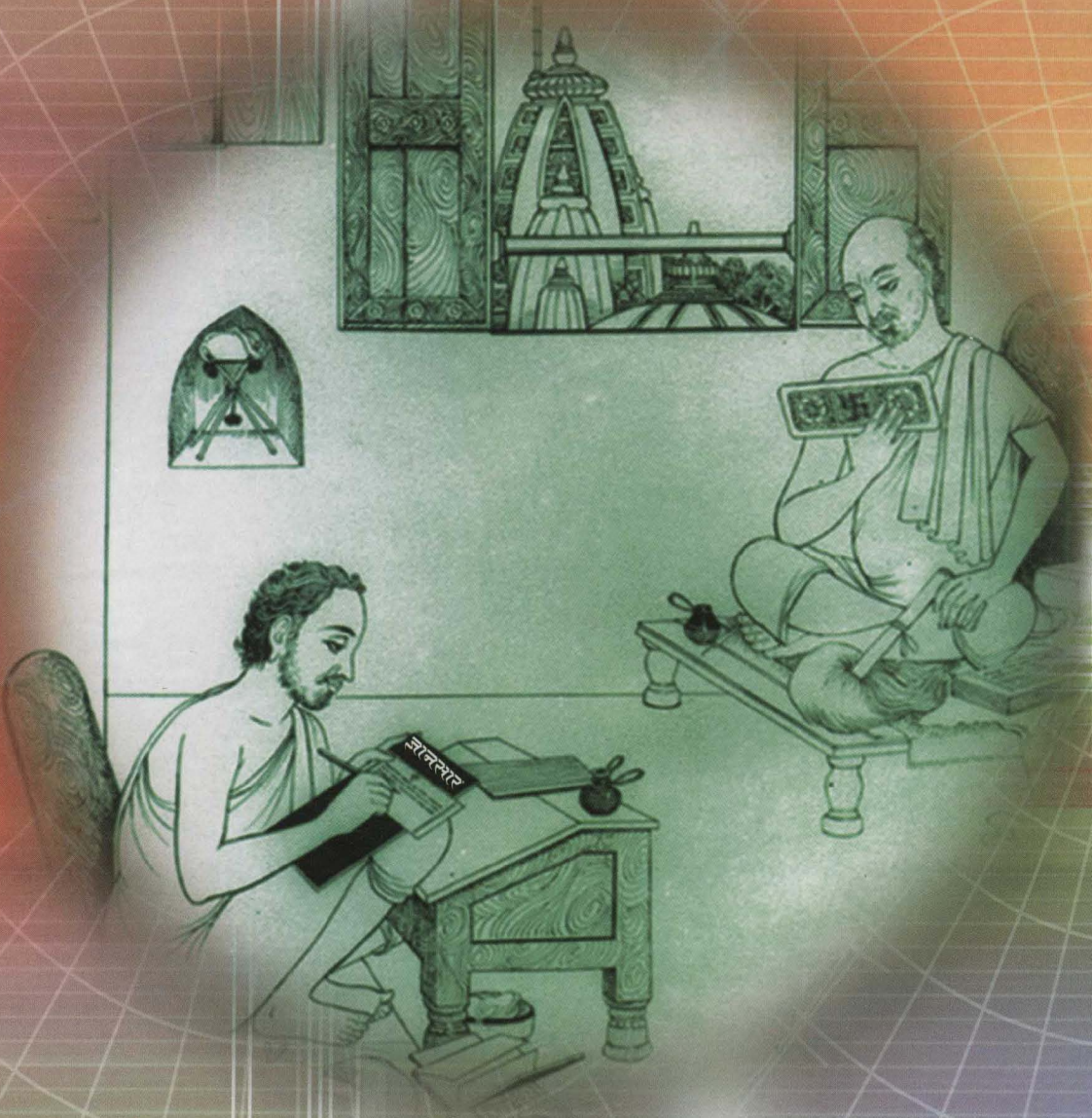

ઉપાધ્યાયજી શ્રી યશોવિજયજી મહારાજકૃત

જ્ઞાનસાર

: સંપાદક :

આ. શ્રી પ્રદ્યુમ્નસૂરિજી મહારાજ

તથા

ડૉ. માલતી કિ. શાહ

: પ્રકાશક :

શ્રી શ્રુતજ્ઞાન પ્રસારક સભા

અમદાવાદ - ૩૮૦૦૧૪

ઉપાધ્યાયજી શ્રી યશોવિજયજી મહારાજકૃત

જ્ઞાનસાર

સ્વોપજ્ઞ બાલાવબોધ સાથે

: સંપાદક :

શ્રી નેમિ-અમૃત-દેવ-હેમચન્દ્રસૂરિ શિષ્ય
આ. શ્રી પ્રદ્યુમ્નસૂરિજી મહારાજ
તથા
ડૉ. માલતી કિ. શાહ

: પ્રકાશક :

શ્રી શ્રુતજ્ઞાન પ્રસારક સભા
અમદાવાદ - ૩૮૦૦૧૪

સં. ૨૦૬૩

ઈ.સ. ૨૦૦૭

GYĀNSĀR

Ed. by : Acharyashri Pradyumnsuriji Maharaj &
Dr. Malti shah

આવૃત્તિ : પ્રથમ

પ્રત : ૩૦૦

પૃષ્ઠ સંખ્યા : ૨૦ + ૨૨૦ = ૨૪૦

મૂલ્ય : ૨૦૦-૦૦

: પ્રાપ્તિસ્થાન :

■ શ્રી શ્રુતજ્ઞાન પ્રસારક સભા

C/o. જિતેન્દ્રભાઈ બી. કાપડિયા

અજંતા પ્રિન્ટર્સ,

૧૪-બી, સત્તર તાલુકા સોસાયટી, પોષ્ટ : નવજીવન, અમદાવાદ-૧૪.

ફોન : (ઓ.) ૨૭૫૪૫૫૫૭ (રહે.) ૨૬૬૦૦૮૨૬

■ શરદભાઈ શાહ

૧૦૨, વી.ટી. એપાર્ટમેન્ટ, દાદાસાહેબ પાસે, કાળાનાળા,

ભાવનગર-૩૬૪૦૦૧. ફોન : ૨૪૨૬૭૮૭

■ વિજયભાઈ દોશી :

સી-૬૦૨, દત્તાણીનગર, બિલ્ડીંગ નં. ૩, એસ. વી. રોડ,

બોરીવલી (વેસ્ટ), મુંબઈ-૮૨. મો. ૯૩૨૦૪ ૭૫૨૨૨

મુદ્રક : કિરીટ ગ્રાફીક્સ, અમદાવાદ-૧ ફોન : ૨૫૩૫૨૬૦૨, મો. ૯૮૯૮૪૯૦૦૯૧

આનંદ સાથેનો આવકાર..

જ્ઞાનસાર એ ચિંતન-મનન કરવા લાયક ગ્રન્થ છે. એ એક ઘરેણું છે. ખજાનો છે.

આપણા શ્રીસંઘમાં અને વિદ્વાનોમાં આ ગ્રન્થ આકર્ષણનું કેન્દ્ર રહ્યું છે.

એ એક ઋષિમુનિની વાણી છે. આમાં ઉપાધ્યાયજી શ્રી યશોવિજયજી મહારાજે પોતાના જીવનનું ચિંતનમધુ રજૂ કર્યું છે.

જો આ ગ્રન્થના વિચારનો, બૌદ્ધિક સ્તરને વીંધીને તલસ્પર્શ થઈ જાય તો જીવનની દશા અને દિશા બદલાઈ જાય.

ગ્રન્થને કંઠે કરવો એ સારી જ વાત છે, પણ પ્રસંગે પ્રસંગે તેના શબ્દોની પાછળ છુપાયેલી વાત્સલ્યની ધારાને ઓળખીને ચિંતનને યોગ્ય ભાવોને તેના અસલ સ્વરૂપમાં ચિંતવવા તે લાભદાયી છે.

માલતીબહેને ખૂબ પરિશ્રમ લઈને આ ગ્રન્થનું સંપાદન કર્યું છે.

ગ્રન્થમાં મૂળ છે, વળી પૂજ્યશ્રીએ જ રચેલો બાલાવબોધ છે અને તેને વર્તમાન ભાષામાં અવતારિત કરવામાં આવ્યા છે. અઘરા શબ્દોના અર્થ આપ્યા છે. વળી અકારાદિકમ પણ આપ્યો છે. ઉપાદેયતા માટે થઈ શકે તે બધું કર્યું છે.

વાચકની અપેક્ષા રહે કે, અહીં ગ્રન્થની વિશેષતાદર્શક શ્લોકો ઉદ્ધૃત કરવામાં આવે; પણ ગ્રન્થગત ભાવો સંઘમાં સુપ્રચલિત છે.

તેથી તેને શણગારની જરૂર નથી. મોં ઉપર એટલી બધી લાલિમા છે કે તેને કોઈ પ્રસાધનની જરૂર ન હોય તેમ.

આ ઋષિની વાણી સાથે મારી વાણી જોડીને તેનું મૂલ્ય ઘટાડવાની ઇચ્છા નથી.

જેનું માત્ર સેવન કરવાનું છે તેનું પીંજણ અર્થ વિનાનું છે.

કોઈ એક શ્લોક લેવાનો, તેના શબ્દોની પાછળ રહેલા અર્થને, તેમાં છુપાયેલા તાત્પર્યને અને અંતતોગત્વા સમગ્ર શ્લોકના ઐદંપર્યાર્થને બુદ્ધિસાત્ કરીને પછી આત્મસાત્ કરવો તે જરૂરી છે. જેમ કે :-

ભસ્મના કેશલોચેન વપુર્ધૃતમલેન વા ।

મહાંતં બાહ્યદૃગ્ વેત્તિ ચિત્સામ્રાજ્યેન તત્ત્વવિત્ ॥ ૧૧/૭ ॥

હવે શ્લોકમાં બાહ્યદૃગ્ અને તત્ત્વવિત્ શબ્દો મહત્ત્વના છે. તેના અર્થને, તાત્પર્યને સમજીને આપણે બેમાંથી શેમાં આવીએ, શેમાં આવવું જોઈએ આ બધી વિચારણા કરવી જરૂરી છે. ચિત્ સામ્રાજ્ય એ શું વસ્તુ છે, તેને મહાન્ ગણવાના છે. તો નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિ ધ્યેય રૂપે હોય તો સાધુતાના આચારો કલ્યાણકારી બની રહે. આ તો મારી દૃષ્ટિએ દિક્પ્રદર્શન કર્યું. સૌ સૌના ક્ષયોપશમ મુજબ વિચારીને તત્ત્વલાભ મેળવી શકે.

માલતીબહેનના આ સંપાદનને આવકારતાં હું આનંદ અનુભવું છું.

અલબત્ત આવા પ્રયત્નો શ્રીસંઘમાં એકથી વધારે થયા છે અને થાય છે અને થતા રહેશે. છતાં આ સંપાદનનું પણ એક નિજી મૂલ્ય છે.

શ્રી માલતીબહેન એક સંસારી વ્યક્તિ છે. સંસારની જવાબદારી નિભાવતાં નિભાવતાં આવા અધ્યાત્મના ક્ષેત્રના ગ્રન્થ ઉપર મહાનિબંધ (Ph.D) લખવો, તેના બાલાવબોધને અનુસરતું સંપાદન કરવું—ખૂબ ધીરજ માંગી લે તેવું કામ તેમણે પાર પાડ્યું છે.

એક ગૃહસ્થ બહેન આવું વિદ્યાનું કામ કરે તેની પાછળ તેમના ઘરના સભ્યો આ વાતે રાજ છે અને કામ કરવાનું બળ તેમના પિતાજી શ્રી રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈની સતત વિદ્યાની ઉપાસના છે. તે તેમણે નજદીકથી જોઈ છે. એ સંસ્કાર પણ કામ કરે છે. વળી તેઓ ઉત્તમનાં અનુરાગી છે. તેથી આવા સર્વોત્તમ ગ્રન્થને મહાનિબંધરૂપે પસંદ કર્યો. તેમને ખૂબ ખૂબ ધન્યવાદ.

જેઠની પૂનમ

૨૦૬૩

શાન્તાકુળ જૈન ઉપાશ્રય,

મુંબઈ-૫૪

શ્રી નેમિ-અમૃત-દેવ-

હેમચન્દ્રસૂરિશિષ્ય

પ્રદ્યુમ્નસૂરિ.

નિત્ય દીપોત્સવ

દિવાળીના દિવસો કોને પ્રિય ન હોય ? મંગલમય, આનંદમય આ દિવસો આબાલવૃદ્ધ સહુને અનેરી શક્તિ પ્રદાન કરે છે.

વિ.સં. ૧૭૧૧માં સિદ્ધપુરનગરમાં દિવાળીના દિવસે પૂર્ણ થયેલ ‘જ્ઞાનસાર’ ગ્રંથની રચના દ્વારા ‘નિત્ય ભાવદિવાળીનો મહોત્સવ’ ઉજવાય એવી શુભ ભાવના ગ્રંથકર્તા ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીએ (ચૂલિકા, શ્લો. ૧૩માં) વ્યક્ત કરી છે. આ કૃતિ વાંચતાં વાંચતાં જેમ જેમ એમાં વ્યક્ત થયેલ શબ્દોના મર્મને પામતા જઈએ છીએ તેમ તેમ આ ભાવદિવાળી મહોત્સવના છાંટા આપણને પણ ઊડતા અનુભવાય છે, તેમજ ઊર્જાસભર ભાવવિશ્વનો અનુભવ તેમાંથી થયા જ કરે છે. અમર વચનોની મંજૂષા જેવી આ કૃતિનું આકર્ષણ દરેક યુગમાં જૈન-જૈનેતર વિદ્વાનો, સાધકો, સંતોને રહ્યા કરે તે સ્વાભાવિક છે.

‘જૈન ધર્મની ગીતા’નું ઉપનામ ધરાવતા ‘જ્ઞાનસાર’ ગ્રંથ ઉપર અત્યાર સુધીમાં અનેક જ્ઞાનીજનોએ પોતાની કલમ ચલાવી છે. લોખંડ જેમ લોહચુંબક તરફ સ્વાભાવિક રીતે જ આકર્ષાય, તેમ ગુણીજન સ્વાભાવિક રીતે જ આ સબળ કૃતિ તરફ આકર્ષાય છે. ‘જ્ઞાનસાર’ ઉપર ઘણાં વિવેચનો થયાં છે, ઘણું લખાયું છે, ઘણું લખાશે. પરંતુ પ્રસ્તુત પ્રકાશનનો હેતુ થોડોક જુદો છે.

મૂળ ‘જ્ઞાનસાર’ કૃતિ સંસ્કૃતમાં. પૂ. ઉપાધ્યાયજીએ ચૂલિકાના અંતે નોંધ્યા પ્રમાણે સૂરજતના પુત્ર શાંતિદાસની વિનંતીને કારણે ‘જ્ઞાનસાર’ના બાલાવબોધની રચના થઈ. સામાન્ય જિજ્ઞાસુ પ્રજા સંસ્કૃત શ્લોકોનો અર્થ સરળતાથી સમજી શકે તે માટે લોકભાષામાં - ગુજરાતીમાં તેની ટીકા રચાય એવી માગણી અને લાગણીને સંતોષવા માટે કર્તાએ પોતે જ ટીકા - બાલાવબોધની રચના કરી. આ સ્વોપજ બાલાવબોધ તેના મૂળ સ્વરૂપે પ્રકાશિત થાય તો ઉપાધ્યાયજીનાં ટંકશાળી વચનો આપણને પ્રાપ્ત થાય એવી પરમપૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ શ્રી પ્રદ્યુમ્નસૂરીશ્વરજીની ભાવના.

પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજ વિ.સં.૧૭૪૩માં ડભોઈમાં કાળધર્મ પામ્યા, તેની ત્રિશતાબ્દીની ઉજવણી નિમિત્તે વિ.સં.૨૦૪૩માં (ઈ.સ.૧૯૮૭ના ડીસેમ્બર માસમાં અને ઈ.સ.૧૯૮૮ના માર્ચ માસમાં) અમદાવાદ અને કોબામાં પૂ. આ. મ. શ્રી પ્રદ્યુમ્નસૂરીશ્વરજીની નિશ્રામાં, ‘મહાવીર જૈન વિદ્યાલય’ના સહયોગથી બે સેમિનાર યોજાયા. આ સેમિનારમાં વિદ્વાન વક્તાઓ દ્વારા ઉપાધ્યાયજી મહારાજની અનેક કૃતિઓ વિષે વક્તવ્યો રજૂ થયાં. ‘મહાવીર જૈન વિદ્યાલય’ દ્વારા ‘ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી સ્વાધ્યાયગ્રંથ’ના નામે ઈ.સ. ૧૯૮૩માં આ વક્તવ્યો પુસ્તકાકારે

પ્રસિદ્ધ થયાં. આ ઉપરાંત પૂ. આ. મ. શ્રી પ્રદ્યુમ્નસૂરિજી દ્વારા ઉપાધ્યાયજીની સત્ત્વશીલ કૃતિઓમાંથી કેટલીક, દા.ત. ‘સમ્યક્ત્વ ષટ્સ્થાન ચઉપઈ’ ‘ગૂર્જર સાહિત્યસંગ્રહ’, ‘૩૫૦ ગાથાનું સ્તવન’ વગેરે કૃતિઓ વિદ્વાનોની મદદથી વર્તમાન સમયમાં નવા રંગરૂપ સાથે પ્રકાશિત થઈ. ઇ.સ. ૧૯૮૮માં પૂ. આ. મ. શ્રી પ્રદ્યુમ્નસૂરિજીએ ‘જ્ઞાનસાર’નું કામ મને સોંપ્યું ત્યારે મેં મારી મર્યાદાઓ જણાવી. છતાં તેઓએ જણાવ્યું કે ‘કામ તો શરૂ કરો, ધીમે ધીમે, આગળ વધાશે.’ મેં કામ તો સ્વીકાર્યું પણ ગૃહસ્થજીવનની ફરજો, સમયની મર્યાદા, સંસ્કૃત ભાષાની મારી મર્યાદા વગેરેને કારણે કામ લંબાતું ગયું. આજે ‘જ્ઞાનસાર’ સ્વોપજ બાલાવબોધ (કર્તાએ પોતે જ લખેલ ટીકા) સાથે પ્રકાશિત થાય છે ત્યારે આ કાર્ય અનેક સંતો, સ્નેહીઓ, સ્વજનોના સહકારથી જ સંપન્ન થઈ શક્યું છે તે સ્વીકારી તેઓ સર્વ પ્રત્યે ઋણની લાગણી વ્યક્ત કરું છું.

‘જ્ઞાનસાર’ અને તેના બાલાવબોધના રચયિતા મનીષી ઉપાધ્યાયજીને કોટી કોટી વંદન. આપણા સાહિત્યને લિપિબદ્ધ કરનાર લહિયાઓ અને આપણા શ્રુતને ખૂબ ચીવટપૂર્વક સંભાળનાર જ્ઞાનભંડારના પદાધિકારીઓના પણ આપણે ખૂબ આભારી છીએ કે જેથી આપણા સુધી આ સાહિત્ય જળવાઈ રહ્યું છે. પંડિત ભગવાનદાસ હરખચંદે ‘જ્ઞાનસાર’ (વિ.સં.૨૦૦૭, દ્વિતીય આવૃત્તિ, પ્રકાશક, શ્રી જૈન પ્રાચ્ય વિદ્યાભવન, અમદાવાદ)ના સ્વોપજ ટબાને સૌ પ્રથમ પ્રકાશિત કર્યો, જેમાં તેઓએ વર્તમાન ગુજરાતી ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો છે. આ પુસ્તકનો મેં વ્યાપક ઉપયોગ કર્યો છે, તેની સાભાર નોંધ લઉં છું. આ કામ મને સોંપવાથી માંડીને પ્રકાશિત થાય ત્યાં સુધી મને સતત મદદરૂપ થનાર પ. પૂ. આ. મ. શ્રી પ્રદ્યુમ્નસૂરિજીનો આભાર ક્યા શબ્દોમાં માનવો? મને જે જે બાબતો સમજાઈ ન હોય તેવી અનેક બાબતો તેમને પૂછતાં તેના જે જવાબો મળતા ગયા તેનું પરિણામ આ પુસ્તકમાં પરિશિષ્ટ રૂપે છપાયેલ ‘કેટલુંક વિશેષ’માં જોઈ શકાય છે. જ્ઞાનને કોઈ સીમા નથી અને સ્વાધ્યાયરૂપે, પ્રશ્ન-પરિપ્રશ્નરૂપે, સત્સંગરૂપે તેનું સાંનિધ્ય સેવવામાં આવે ત્યારે અનુભવીઓ પાસેથી જીવનને સમજવાના આધ્યાત્મિક આયામો પ્રાપ્ત થાય છે. આગમગ્રંથો, વિશાળ જૈન સાહિત્ય, ઉપાધ્યાયજી મહારાજની કૃતિઓ, જૈનેતર સાહિત્ય તથા અનેક સાહિત્યકારોના સતત સંપર્કને કારણે વિશિષ્ટ દૃષ્ટિ ધરાવતા પ. પૂ. આ. મ. શ્રી પ્રદ્યુમ્નસૂરિજીએ ‘જ્ઞાનસાર’ના શ્લોકોના મર્મને પામવામાં મને ખૂબ ઉપકૃત કરી છે. ‘ગીતા’ની જેમ ‘જ્ઞાનસાર’ પણ નિત્ય નવીન જણાય તેવી સત્ત્વશીલ કૃતિ છે. આપણને જે અર્થ સમજાય છે તે આપણા ક્ષયોપશમ પ્રમાણે અને આપણી અવસ્થા પ્રમાણે. એકની એક રચનાને અવારનવાર વાંચતાં વાંચતાં ક્યારેક નવા અર્થઉન્મેષો પણ આપણને પ્રાપ્ત થતા જાય છે.

પૂ. ઉપાધ્યાય શ્રી ભુવનચંદ્રવિજયજીએ હસ્તપ્રતોના શબ્દોના મરોડ ઉકેલવામાં મને ઘણી સમજણ આપી. ઉપરાંત તેઓ આ બધું જ લખાણ જોઈ ગયા અને ઘણાં ઉપયોગી સૂચનો મને કર્યાં તે બદલ તેમની પણ હું અત્યંત ઋણી છું. મારા ભાઈ શ્રી નીતીનભાઈ દેસાઈએ

શ્લોકોના અર્થને સમજવામાં મને ઘણો સમય આપ્યો, ભાષાકીય રીતે સમગ્ર લખાણને મઠારવામાં મદદ કરી તેનું હું કૃતજ્ઞતાપૂર્વક અને આનંદપૂર્વક સ્મરણ કરું છું. સ્વ. શ્રી જયંતભાઈ કોઠારીએ આ કામના શરૂઆતના તબક્કામાં કંઈ હસ્તપ્રતને મુખ્ય માનવી, હસ્તપ્રતોની પસંદગી કેવી રીતે કરવી વગેરે અંગે જે ચોકસાઈભરી વિગતો સમજાવી તે પણ મને ખૂબ ઉપયોગી નીવડી છે. ટી. સી. બ્રધર્સવાળા શ્રી કોકિલાબહેન પારેખે સમગ્ર લખાણ ખૂબ ભાવપૂર્વક સાંભળીને અર્થની રજૂઆતમાં ઉપયોગી સૂચનો કર્યા છે તે મને ખૂબ મદદરૂપ નીવડ્યા છે. પ. પૂ. આ. શ્રી પ્રદ્યુમ્નસૂરિજીના અન્ય કાર્યોની જેમ આ કાર્યમાં પણ શ્રી કાંતિભાઈ બી. શાહનો ભક્તિભાવપૂર્વકનો સહયોગ સાંપડ્યો છે.

મારા સ્વ. પૂ. પિતા તથા માતાએ અમારા ઘડતરમાં જે ફાળો આપ્યો, સ્વ. પૂ. લક્ષ્મણભાઈ ભોજકે જે લિપિજ્ઞાન શીખવાડ્યું, મારા બંને પક્ષના સૌ કુટુંબીજનોએ કોઈપણ જાતની ભૌતિક અપેક્ષા વગર મને જે રીતે પ્રોત્સાહિત કરી, અનેક સ્નેહી-સ્વજનોએ મારા આ કામમાં મને નાની-મોટી મદદ કરી તે સૌનું ઋણ ચૂકવવું અઘરું છે. પુસ્તકપ્રકાશન માટે ‘શ્રી શ્રુતજ્ઞાન પ્રકાશક સભા’ના સહયોગ તથા તેને આવા રૂડા પરિવેશમાં ગ્રંથરૂપે રજૂ કરવા માટે કિરીટ ગ્રાફિક્સના શ્રી શ્રેણિકભાઈની અથાગ મહેનત વગર આ કામ સંભવે જ નહીં, તેઓનું પણ હું સાનંદ સ્મરણ કરું છું.

આ નિમિત્તે મને ‘જ્ઞાનસાર’નો સ્વાધ્યાય કરવાનો અવસર મળ્યો તે મારા જીવનનું અનેરું બળ છે. આ ગ્રંથના માધ્યમથી પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજે આપણા માટે એવી ગંગા વહેવડાવી છે કે આપણે તેમાં સ્નાન કરીને શુચિતાનો અનુભવ કરી શકીએ. આ ગ્રંથ માત્ર તત્ત્વજ્ઞાન કે સિદ્ધાંતોનો ગ્રંથ નથી, પણ ખરેખર તો આચારનો ગ્રંથ છે. આમાં રજૂ થયેલા વિચારોમાંથી આપણે આપણા આચરણને રતિભાર પણ સુધારી શકીએ તો આ શ્રમ કર્યો લેખે લાગે. અંતે તો આપણી જીવનશૈલીમાં કંઈ સુધારો થાય, જીવમાત્રને સમાન જાણીને આપણા આચરણમાં તેને અનુરૂપ ઉદારતા આવે તેનું અનેરું મૂલ્ય છે. આ રજૂઆતમાં જે પ્રાણસભર છે તે તો ઉપાધ્યાયજીની વાણીનો જ પ્રતાપ છે અને જે ઊણપો છે તે પ્રત્યે આત્મીય જનો ગમે ત્યારે મારું ધ્યાન ખેંચશે તો હું ઉપકૃત થઈશ.

સૌ સત્યમ્, શિવમ્, સુંદરમ્ના મૂલ્યોની પ્રાપ્તિસભર આધ્યાત્મિક ઉત્તતિના માર્ગે આગળ વધે એવી મંગળમય ભાવના સાથે વિરમું છું.

૮, શ્રીપાલ એપાર્ટમેન્ટ,

દેરી રોડ, કૃષ્ણનગર,

ભાવનગર - ૩૬૪૦૦૧

તા. ૧૨-૧૦-૨૦૦૭

સં. ૨૦૬૩, આસો સુદ એકમ

— માલતી કિશોરભાઈ શાહ

ઉપયોગમાં લીધેલ હસ્તપ્રતો તથા કાર્યપદ્ધતિ

ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીકૃત ‘જ્ઞાનસાર અષ્ટક - સ્વોપજ્ઞ બાલાવબોધ સાથે’ના આ કાર્ય માટે મેં ઉપયોગમાં લીધેલ હસ્તપ્રતોની વિગતો અત્રે પ્રસ્તુત છે. કુલ અગિયાર હસ્તપ્રતોને કાળક્રમ પ્રમાણે ગોઠવીને તે દરેકને અંગ્રેજીમાં 1 થી 11 નંબર આપવાની પદ્ધતિ અપનાવેલ છે. ‘જ્ઞાનસાર’ ગ્રંથ લખાયો વિ.સં. ૧૭૧૧માં સિદ્ધપુર નગરમાં. તેનો બાલાવબોધ ઉપાધ્યાયજીને પોતાને વાચક પદવી મળ્યા પછી એટલે કે સં. ૧૭૧૮ કે તે પછી રચ્યો. અત્રે પ્રાપ્ત હસ્તપ્રતોમાં સૌથી નજીકની પ્રત સં. ૧૭૬૨ની છે, એટલે પ્રમાણમાં નજીક કહી શકાય તેવા સમયની છે. પૂ. ઉપાધ્યાયજીના સ્વહસ્તાક્ષરની પ્રત મેળવવા માટે પ્રયત્ન કર્યો પણ તેમાં અદ્યાપિ સફળતા મળી નથી, જો ક્યાંક સ્વહસ્તાક્ષરવાળી પ્રત હોય અને કાળબળે આપણને તે પ્રાપ્ત થાય તો એ આપણા સૌનું સૌભાગ્ય ગણાય. અત્યારે તો જે હસ્તપ્રતો સચવાયેલ છે તે પણ ઓછી સંતોષની વાત નથી. અત્રે ઉપયોગમાં લીધેલ હસ્તપ્રતો નીચે પ્રમાણે છે.

હસ્તપ્રતોની સૂચિ

- નં. 1 વિ.સં. ૧૭૬૨/ લહિયા : મુનિ ભાવરત્ન / પત્ર - ૩૧ / ગ્રંથભંડાર - લા.દ.ભા.સં. વિદ્યામંદિર, અમદાવાદ. (નં. ૩૭૨૫)
- નં. 2 વિ.સં. ૧૭૬૫ / લહિયા : નામ ચેક્રી નાખેલ છે / પત્ર - ૪૨ / ગ્રંથભંડાર : ભાભાના પાડાનો ભંડાર, પાટણ (નં. ૫૯૯, ડા. નં. ૧૭)
- નં. 3 વિ.સં. ૧૭૬૮ / લહિયા : સૌભાગ્યવિજય ગણિ / પત્ર - ૪૦ / ગ્રંથભંડાર : કોડાય (કચ્છ) સદાગમ ભંડાર (નં. ૧૧૪/૫૩૨)
- નં. 4 વિ.સં. ૧૭૭૩ / લહિયા : મોઢ બ્રાહ્મણ / પત્ર - ૪૩ / ગ્રંથભંડાર : ડહેલાનો ઉપાશ્રય, અમદાવાદ / (નં. ૬૬૨૩ (૪૬/૨૩/૩૭) ડા. નં. ૧૩૯)
- નં. 5 વિ.સં. ૧૭૭૫ / લહિયા : તપગચ્છના યતિ / પત્ર - ૬૯ / ગ્રંથભંડાર : સંવેગી (પગથિયાનો) ઉપાશ્રય, હાજા પટેલની પોળ, અમદાવાદ-૧. (નંબર નથી)
- નં. 6 વિ.સં. ૧૮૩૧ / લહિયા : રત્નકુશળ / પત્ર - ૩૪ / ગ્રંથભંડાર : સંવેગી (પગથિયાનો) ઉપાશ્રય, હાજા પટેલની પોળ, અમદાવાદ-૧. (નંબર નથી)

- નં. 7 વિ.સં. ૧૮૭૮ / લહિયા : પં. રૂપવિજયગણિ / પત્ર - ૬૩ / ગ્રંથભંડાર :
રાધનપુર જૈન શાળા જ્ઞાનભંડાર / (નં. ૪૧૨, ડા. નં. ૨૪)
- નં. 8 સંવત નથી (આશરે ૧૮મો સૈકો) / લહિયા : નામ નથી / પત્ર - ૪૪ / ગ્રંથ-
ભંડાર : મહાવીર જૈન આરાધના કેન્દ્ર - કોબા / (નં. ૩૫૨૭)
- નં. 9 વિ.સં. ૧૮૨૩ / લહિયા : વિજયવૃદ્ધશાખા, મુ. ખુશાલવિજયજી / પત્ર - ૫૨/
ગ્રંથભંડાર : શ્રી જૈન જ્ઞાનમંદિર - વડોદરા., (મુનિ શ્રી હંસવિજયજી શાસ્ત્રસંગ્રહ/
(નં. ૨૬૬૬)
- નં. 10 વિ.સં. ૧૮૬૧ / લહિયા : વણિગ વેલજી ભારમલ / પત્ર ૪૬ / ગ્રંથભંડાર :
શ્રી જૈન જ્ઞાનમંદિર, વડોદરા / (મુનિશ્રી હંસવિજયજી શાસ્ત્રસંગ્રહ / નં. ૬૩૩)
- નં. 11 સાલ-સંવત, લહિયાનું નામ, ગ્રંથભંડારનું નામ વગેરે કાંઈ વિગત મળતી નથી.
માત્ર “ઢા.૪, પ્રા. ૬ મં” એમ છેલ્લે નોંધ છે. (સંભવત: ૨૦મો સૈકો)

અગિયાર પ્રતોમાંથી પ્રત નં. ૩ ને સ્વ. શ્રી જયંતભાઈ કોઠારી, સ્વ. શ્રી લક્ષ્મણભાઈ ભોજક વગેરે સાથેની વિચારણાને આધારે, મુખ્ય પ્રત તરીકે સ્વીકારીને આ કામ કર્યું છે. ૩ નંબરની પ્રતને આદર્શ પ્રત તરીકે લઈને તેની શૈલી પ્રમાણે બાલાવબોધ નોંધવામાં આવેલ છે. પાઠભેદ નોંધતી વખતે જ્યાં જ્યાં ઉનં.ની પ્રત સિવાયની કોઈ પ્રતનો પાઠ સ્વીકાર્ય જણાયો હોય તો તે પાઠ ઉપર રાખીને ઉનં.ની પ્રતનો પાઠ નીચે ટિપ્પણમાં રાખ્યો છે, જેથી વિચારવાને અવકાશ રહે.

દસ પ્રતોમાંથી પાઠભેદ નોંધતી વખતે અનેક પાઠભેદોમાંથી દેખીતી રીતે જ ભાષાકીય અશુદ્ધિવાળા પાઠો છોડી દીધા છે. મૂળ શ્લોક કે બાલાવબોધના અગત્યના પાઠભેદો રાખ્યા છે. આ પાઠભેદોમાંથી અમુક પાઠભેદો શ્લોકના અર્થને સમજવામાં આપણને બીજા વિકલ્પો આપે છે, અમુક પાઠભેદો તે સમયની ગુજરાતી બોલીના નમૂના રજૂ કરે છે, અમુક પાઠભેદો કેવા પ્રકારની ભૂલો હસ્તપ્રતોમાં થાય છે તે દર્શાવે છે.

હસ્તપ્રતોની કેટલીક વિશેષતા જોઈએ તો નંબર 1 અને 10ના અક્ષર ખૂબ જ મરોડદાર છે. ૩ નંબરમાં લખાણમાં ચોકઠા પાડેલા હોય તેવી ડિઝાઈન જોવા મળે છે. નં. 6માં અવતરણો ખૂબ જ ઓછાં છે. નં. ૩ અને નં. 10 ઘણી જગ્યાએ સરખા જ પાઠ આપે છે. તે જ રીતે ક્યાંક ક્યાંક ૩ અને 8ના પાઠ પણ સરખા છે. નં. 1,4,5,7,11 એક કુળની લાગે છે. અમુક પાઠો લગભગ આ પ્રતોમાં એકસરખા છે, તો અમુક ભૂલો પણ સરખી છે. નં. 1 અને 6માં બાલાવબોધ લખતી વખતે મૂળ શ્લોકનો સંસ્કૃત શબ્દ લખ્યા વગર જ સીધો ગુજરાતી અર્થ આપવામાં આવેલ છે. નં. 2 અને નં. 6માંથી ક્યારેક વધુ સાચા પાઠ મળી

આવ્યા છે. (દા.ત. ૧૩/૪માં ‘રત્નસંયોગ’ શબ્દ.) અવતરણો લખવાના ગોટાળા ઘણી જગ્યાએ જણાયા છે. કાં તો અડધું લખાણ એક જગ્યાએ, અડધું બીજી જગ્યાએ. વળી કોઈક પ્રત અમુક અવતરણ જે શ્લોક સાથે આપે તેના બદલે બીજી પ્રત તે જ અવતરણ અન્ય શ્લોક સાથે આપે. (દા. ૧૪/૫) આવા સંજોગોમાં મૂળ શ્લોકના અર્થને વિચારીને નિર્ણય કરાયો છે. ટિપ્પણમાં ક્યાંક ક્યાંક આવી વિગતો જે તે જગ્યાએ નોંધી છે.

હસ્તપ્રતોનાં લખાણનું લિપ્યંતર કરતી વખતે પ્રતોમાં આંકડા અંકમાં છે તે અહીંયાં શબ્દોમાં લીધા છે. (દા.ત. ૨=બે) તે રીતે અમુક શબ્દોનું વાંચન નીચેની રીતે કર્યું છે. જરૂર પડે ત્યાં જ આવા ફેરફારો કર્યા છે. ૧. શ્ર નો સ્ત્ર (દા.ત. ૨૧/૩ સ્ત્રજ), ૨. ત્ત નો ત્ત (દા.ત. ૧/૪ જાગર્તિ), ૩. ચ્ચ નું ક્ચ્ચ (દા.ત. ૨૪/૧ ચ્ચક્ષુ), ૪. પ્પ નો પ્ (દા.ત. ૧/૪ સર્પ), ૫. વ્વ નો વ્ (દા.ત. ૨૬/૫ કલ્પનાદર્વી), ૬. બ્ નો વ્ (દા.ત. ૨૮/૨ આવિલૈઃ), ૭. વ્વ નો વ્ (દા.ત. ૩૨/૩ સર્વ), ૮. ર્યો નું ર્યો (દા.ત. ચૂ. /૧ કર્યો) વગેરે.

બાલાવબોધ લખતી વખતે મૂળ સંસ્કૃત શબ્દોના વિભક્તિ પ્રત્યયો ઘણી જગ્યાએ રહી ગયા છે અથવા ખોટા લખાયા છે. પણ તેને સુધારવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી. તેવા શબ્દો જેમ છે તેમ જ રાખ્યા છે. ક્યાંક કોઈક અક્ષર ખૂટતો હોય તો તે []મોટા કૌંસમાં ઉમેર્યો છે અથવા અનિવાર્ય હોય ત્યાં અક્ષર જ્યાં સુધાર્યો છે ત્યાં () નાના કૌંસનો ઉપયોગ કર્યો છે. ગુરુ-શિષ્ય પરંપરામાં જ્ઞાન આપતી વખતે ચૂર્ણિ, નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય વગેરેની રચનામાં ગુરુ શિષ્યને ભણાવતાં તે વખતે શિષ્યો જે નોંધ કરતા તેમાં વ્યાકરણની રીતે શુદ્ધતા થોડીક ઓછી હોય તોય ચાલે તેવી પરંપરા હતી.

બાલાવબોધ લખતી વખતે શ્લોકના અન્વય (વાક્યરચના)ના ક્રમમાં શબ્દોના અર્થો લખાતા હોતા નથી. જે તે સંસ્કૃત શબ્દોનો અર્થ જે તે શબ્દની ઉપર લખવામાં આવે છે, એટલે અન્વય આપણે બેસાડવો પડે છે. વળી લહિયાઓ દ્વારા પ્રતમાં ક્યારેક લખાણ ડાબે, જમણે, ઉપર કે નીચે — જ્યાં જગ્યા મળે ત્યાં લખાયું હોય છે. તેવા સમયે અનુસંધાન આપણે મેળવવું પડે છે. આવા નિર્ણયો લેવામાં ક્યાંક ભૂલ થવાનો સંભવ પણ છે.

સંસ્કૃતમાં મૂળ શ્લોક, તે પછી બાલાવબોધ અને ત્યાર બાદ આજની ગુજરાતી ભાષામાં અર્થ અને છેલ્લે ટિપ્પણમાં પાઠભેદો — આ ક્રમમાં બધા શ્લોકોની રજૂઆત કરી છે. આમાં જે વર્તમાન ગુજરાતીમાં અર્થ લખવામાં આવ્યો છે, તેમાં મૂળ બાલાવબોધના ભાવને જ વ્યક્ત કરવાનો આશય છે. બાલાવબોધથી વધારે કે ઓછું નહીં, પણ બાલાવબોધને સમજવામાં આધારભૂત બની રહે તે રીતે જ આ અર્થ રજૂ કર્યો છે. અર્થમાં મોટાભાગે સમાનાર્થી શબ્દો માટે ()નાનો કૌંસ અને બાલાવબોધ સિવાય વધારાના શબ્દો માટે [] મોટો કૌંસ વાપર્યો છે. ‘જ્ઞાનસાર’ ઉપર વિવેચન કરતા ગ્રંથો તો ઘણા લખાયા છે, પણ મૂળ ઉપાધ્યાયજીનો શબ્દ

કયો હતો તે આપવાનો આશય જ અહીં મુખ્ય છે એટલે અર્થ માત્ર બાલાવબોધ જેટલો જ અપાયેલ છે.

આ કામ માટે હસ્તપ્રતોની નકલ મેળવવામાં મને સ્વ.પૂ.લક્ષ્મણભાઈ, પ.પૂ.આ.મ.શ્રી વિજયપ્રદ્યુમ્નસૂરિજી, પ.પૂ.આ.મ.શ્રી શીલચંદ્રસૂરિજી વગેરેએ ઘણી મદદ કરી છે. અમુક હસ્તપ્રતો તો તેમની મદદ વગર મળી જ ન શકત. હસ્તપ્રતની નકલ મેળવવામાં સંમતિ જલદી ન મળે, સંમતિ મળે તો નકલ મળતાં ઘણો સમય પસાર થઈ જાય, નકલ મળે તો ચોકસાઈના અભાવે આગળ-પાછળ કે વચ્ચેનાં અમુક પાનાંની નકલ (ઝેરોક્ષ) રહી જાય—વગેરે અનુભવોમાંથી પણ પસાર થવાનું બન્યું. આપણા શ્રુતને લખવામાં, સાચવવામાં ઘણા ગુરુભગવંતો અને શ્રાવકોએ ભોગ આપ્યો છે અને આપણો આ અમર વારસો જળવાય, તેમ જ જરૂર પડે ત્યાં ઉપયોગમાં પણ લઈ શકાય તે જોવાની આપણા સૌની ફરજ પણ છે.

પરિશિષ્ટમાં કેટલાક શ્લોકો વિષે વધારાની નોંધો રજૂ કરી છે, જે મૂળ કૃતિને સમજવામાં ઉપયોગી નીવડશે તેવી આશા છે. શબ્દોકોશમાં ક્યારેક સંસ્કૃત શબ્દના ગુજરાતી અર્થ નોંધવામાં આવ્યા છે, ક્યાંક ક્યાંક મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભાષાનો અર્થ વર્તમાન ગુજરાતી ભાષામાં આપ્યો છે. ઉપાધ્યાયજીની ભાષામાં લઢણ તે સમયે બોલાતી ભાષાની છે, ક્યાંક રાજસ્થાની કે હિંદીની છાંટ વાળી છે.

અગાધ દાર્શનિક જ્ઞાન, નવ્યન્યાયની સચોટ શૈલી, શાસ્ત્રના અનેક આધારો, અનુભૂતિની વાણી અને અમુક બાબતો અધ્યાહાર રહે તે રીતની ટૂંકી-સૂત્રાત્મક રજૂઆત—એટલે તેમણે આપેલા અર્થોને પકડવા સહેલા નથી. અમુક અષ્ટકો (દા.ત. ૩ —સ્થિરતા, ૪ —મોહાષ્ટક, ૭ —ઈન્દ્રિયજય, ૧૮ —અનાત્મશંસા, ૧૯ —તત્ત્વદૃષ્ટિ, ૨૧ —કર્મવિપાક) સમજવામાં પ્રમાણમાં સરળ, તો અમુક અષ્ટકો (દા.ત. ૧ —પૂર્ણતા, ૧૧ —નિર્લેપ, ૧૫ —વિવેક, ૨૭ —યોગ, ૨૮ —નિયાગ વગેરે) ઘણાં ગૂઢ. તે જ રીતે અમુક શ્લોકો (દા.ત. ૩/૧, ૩/૨, ૫/૧, ૭/૧, ૧૮/૧, ૨૧/૧, ૩૧/૩ વગેરે) સમજવા સરળ, તો અમુક શ્લોકો (દા.ત. ૧/૫, ૩/૮, ૬/૩, ૧૧/૪, ૧૪/૮, ૧૬/૩, ૨૮/૩ વગેરે) અર્થ પકડવામાં ખૂબ દુર્બોધ. ઘણા શ્લોકમાં પોતાની વાત રજૂ કરતાં ‘અતएव,’ ‘एटलो विशेष,’ ‘ए विशेष,’ જેવા શબ્દો મૂકીને પોતાની વાત એકાદ-બે નાનાં વાક્યોમાં સૂત્રાત્મક રીતે મૂકી છે. લાક્ષણિક રજૂઆતની આ શૈલી તેમની વિશેષ ઓળખ બની રહે છે.

‘જ્ઞાનસાર’માં રજૂ થયેલ વિચારણાનો સામાન્ય ખ્યાલ આવે તે માટે ‘જ્ઞાનસાર’નો પ્રારંભિક પરિચય અન્યત્ર આપવામાં આવેલ છે.

આ કાર્ય દરમ્યાન મારાથી જિનાજ્ઞા વિરુદ્ધ કોઈપણ પ્રકારનું આચરણ થઈ ગયું હોય તો તે બદલ અંતઃકરણપૂર્વક મિથ્યામિ દુઃકડમ્.

—માલતી

જ્ઞાનસાર

‘જ્ઞાનસાર’માં અનુભૂતિની વાણી છે. સાધકને માટે ઉપાધ્યાયજી આત્મિક આનંદની અનુભૂતિ, પૂર્ણાનંદની પ્રાપ્તિ સુધી પહોંચવાનું લક્ષ્ય રજૂ કરે છે. ‘જ્ઞાનસાર’ નાં બત્રીસ અષ્ટકોમાં પહેલું અષ્ટક છે ‘પૂર્ણતા-અષ્ટક’. આ પ્રથમ અષ્ટકમાં માનવજીવનના ધ્યેય તરીકે, **Summum bonum**, તરીકે, સાધનામાર્ગના લક્ષ્યબિંદુ (સાધ્ય) તરીકે કે પછી યાત્રામાર્ગના શિખર તરીકે પૂર્ણતાની વાત રજૂ કરીને બાકીનાં અષ્ટકો તે ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવાનાં સોપાનોરૂપે, સાધનરૂપે વર્ણવેલ છે. સાધક વ્યક્તિમાં કે મુનિમાં કયા કયા ગુણો હોય તો તે પૂર્ણતાના શિખરે પહોંચી શકે તે પ્રશ્નનો જવાબ બાકીનાં એકત્રીસ અષ્ટકોમાંથી મળે છે. ચૂલિકાના પહેલા ચાર શ્લોકમાં ઉપાધ્યાયજીએ પોતે યોગીના કે મુનિના ગુણોરૂપે આ બત્રીસ અષ્ટકોના નામનો ક્રમ નોંધ્યો છે. સાધકને તેઓ એ દર્શાવવા માગે છે કે જો તેણે સાધનાના યાત્રામાર્ગે આગળ વધવું હોય તો તેનામાં આ અષ્ટકોના નામરૂપે વર્ણવ્યા તે સ્થિરતા, મગ્નતા, વિદ્યા, વિવેક વગેરે ગુણો હોય તે જરૂરી છે.

જુદાં જુદાં મોતીને એક દોરામાં પરોવીએ તો એક માળા બને તેમ સાધનામાર્ગના દોરામાં પરોવાઈને અહીં બત્રીસ મોતીની આ એક સુંદર માળા બને છે. માળા તરીકે તો તે મૂલ્યવાન છે જ, સાથે સાથે એક એક અષ્ટક પણ સ્વતંત્ર મોતી અર્થાત્ મુક્તકની જેમ પાણીદાર અને મૂલ્યવાન છે.

બત્રીસ અષ્ટકોનું વિહંગાવલોકન

સત્, ચિત્, આનંદરૂપ આત્મા પોતે મૂળભૂત સ્વરૂપે પૂર્ણ હોવાથી સમગ્ર જગતને પણ તે પૂર્ણ જ જુએ છે એ વાત પહેલા ‘પૂર્ણતા-અષ્ટક’ના શ્લોકાર્ધમાં મૂકીને (૧/૧) પૂર્ણતાનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરતાં જણાવ્યું છે કે ઉછીના ધનથી ક્યારેય પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થઈ શકે નહીં. (૧/૨, ૧૮/૫) પૂર્ણાત્મા જ્ઞાની પુરુષની દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ પૂર્ણતા-સ્વયં પ્રકાશિત રત્નની જેમ સ્વભાવસિદ્ધ છે, સ્થિર સમુદ્રની જેમ પ્રશાંત છે.

પરિસ્થિતિ એ છે કે પૂર્ણતા એ આત્માની સ્વાભાવિક અવસ્થા હોવા છતાં અજ્ઞાન, કષાયો વગેરેના કારણે આપણને આ પૂર્ણતાનો અનુભવ અત્યારે થતો નથી. આત્માના સ્વાભાવિક એવા આ પૂર્ણતા ગુણનો અનુભવ આપણને કેવી રીતે થાય? અથવા તો પૂર્ણતારૂપી સાધ્યને

પ્રાપ્ત કરવા માટે સાધનરૂપ કયા કયા ગુણો આવશ્યક છે? તે વાત હવેનાં અષ્ટકોમાં સામાન્ય માણસ સમજી શકે તે રીતે સરળતાથી રજૂ થઈ છે.

પૂર્ણતા મેળવવા માટે વ્યક્તિ અંતર્મુખી હોય તે સૌથી આવશ્યક બાબત છે. અંતર્મુખી વ્યક્તિ પોતે જે કંઈ કરે છે તેમાં સંપૂર્ણ મગ્ન થઈ જાય છે, એકાગ્ર બની જાય છે તે વાત ‘મગ્નતા-અષ્ટક’માં ઉપાધ્યાયજીએ રજૂ કરી છે. મગ્ન વ્યક્તિ ઈન્દ્રિયોને પોતપોતાના વિષયોમાંથી ખેંચીને ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મામાં પોતાના મનને એકાગ્ર કરે છે. આ વ્યક્તિ જે કંઈ કરે છે, તે કર્તાભાવે નહીં, પણ માત્ર સાક્ષીભાવે જ કરે છે.

વ્યક્તિ આવી મગ્નતા ધારણ કરે ત્યારે તે અનેકાગ્ર અને ચંચળ ન હોય, પણ સ્થિર જ હોય આ વાત ત્રીજા ‘સ્થિરતા-અષ્ટક’ માં સમજાવીને જણાવ્યું છે કે અસ્થિર વ્યક્તિ પોતાના લક્ષ્યમાં એકાગ્ર બની શકે નહીં.

માણસ અસ્થિર શા માટે બને છે ? તેનો ટૂંકો જવાબ આપતાં ચોથા ‘મોહ-અષ્ટક’ માં જણાવ્યું છે : ‘હું’ અને ‘મારું’ આ મોહનો મંત્ર જગતને અંધ કરનાર છે. (૪/૧) જે વ્યક્તિ ‘હું’ અને ‘મારું’ આ ભાવને ત્યજીને ‘હું નિજ સત્તારૂપે રહેલ શુદ્ધ આત્મદ્રવ્ય છું’ એવું નિર્ભ્રાંતપણે અનુભવે છે તે વ્યક્તિ ક્યારેય મોહમાં ફસાતી નથી. મારાપણાના મોહથી યુક્ત વ્યક્તિ આત્મામાં ઉપાધિનું ખોટી રીતે આરોપણ કરે છે, તેથી તે આત્માની નિર્મળતાનો અનુભવ કરી શકતી નથી.

વ્યક્તિની મોહદશા માટે તેનું અજ્ઞાન કારણભૂત છે. જો આ અજ્ઞાન દૂર કરીને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરવામાં આવે તો સાધક પોતાના સાધનામાર્ગમાં જરૂર આગળ વધી શકે — આ વાત ‘જ્ઞાન-અષ્ટક’ માં કરવામાં આવી છે. સાધનાના અંતિમ ધ્યેય પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત કરવા માટે જે જ્ઞાન જરૂરી છે તે જ્ઞાન આત્માને તેના શુદ્ધ સ્વરૂપની સ્પષ્ટ અને નિર્ભ્રાંત અનુભૂતિ કરાવી આપે તે પ્રકારનું હોવું જરૂરી છે. તેઓ જણાવે છે : “જે જ્ઞાન આત્મસ્વભાવની પ્રાપ્તિના સંસ્કારનું કારણ બની શકે તે જ જ્ઞાન ઈચ્છિત છે.” (૫/૩)

સાચો જ્ઞાનવાન પુરુષ જીવનમાં હરહંમેશ સમભાવ જ ધરાવે છે. આ સમભાવ કે સમતાની વાત કરતાં છઠ્ઠા ‘શમ-અષ્ટક’માં કહેવામાં આવ્યું છે કે, બીજા અનેક ગુણો હોય પણ સમતા ન હોય તો બધા ગુણો એકઠા વગરના મીઠા જેવા બની જાય છે.

આ શમ કે સમતા મેળવવા માટે ઈન્દ્રિયો પર કાબૂ મેળવવો જરૂરી છે તે વાત લઈને આવે છે ‘ઇન્દ્રિયજય-અષ્ટક’ જેમ સમુદ્રમાં ગમે તેટલી નદીઓ ઠલવાય તો પણ સમુદ્ર પુરાતો નથી તેમ ઈન્દ્રિય પોતે ગમે તેટલો ઉપભોગ ભોગવે તો પણ તે સંતોષાતી નથી. સાધકે બહિર્મુખતા છોડીને અંતર્મુખ થવું જરૂરી છે, કારણ કે સાચું જ્ઞાનરૂપ ધન તો આત્માની પોતાની અંદર જ પડેલું છે.

ઈન્દ્રિયો પર વિજય મેળવનાર સાધક અંતર્મુખ હોય છે, તેથી તે બાહ્ય ઉપાધિઓનો ત્યાગ કરતો જાય છે. ‘ત્યાગ-અષ્ટક’ માં ઉપાધ્યાયજી જણાવે છે કે, સાધક પોતાના સાંસારિક કુટુંબને ત્યજીને આધ્યાત્મિક ગુણોરૂપ કુટુંબમાં રમમાણ બને છે. સાધક વ્યક્તિ ક્રમશઃ કુટુંબને ત્યજે છે, ગુણોને ત્યજે છે, આગળ વધતાં તે ગુરુ અને આચારનો પણ ત્યાગ કરીને નિર્વિકલ્પ સમાધિની અવસ્થા પામી શકે છે.

બધું ત્યજવાની વાત કરીએ તો સાધકે કાંઈ નહીં કરવાનું? ના, તેમ નથી. સાધક માટે માત્ર જ્ઞાન પર્યાપ્ત નથી, પરંતુ જ્ઞાનને અનુરૂપ ક્રિયા પણ જરૂરી છે – આ વાત ‘ક્રિયા-અષ્ટક’ માં ભારપૂર્વક રજૂ થઈ છે. તેઓ સ્પષ્ટ રીતે જણાવે છે : “ માર્ગનો જાણકાર પણ ચાલ્યા વગર ઈચ્છિત સ્થાને પહોંચતો નથી”. (૮/૨) ધ્યેય સુધી પહોંચવા માટે માર્ગનું જ્ઞાન જેટલું જરૂરી છે, તેટલી જ જરૂરી ચાલવાની ક્રિયા પણ છે. સાધકના પોતાના ગુણોની વૃદ્ધિ માટે અને તે જે સ્થાને પહોંચ્યો હોય ત્યાંથી પતિત ન થવાય તે માટે ગુણીજનોનું બહુમાન, પ્રતાદિનું નિત્યસ્મરણ તથા આચરણ, શુભ ભાવને ઉત્પન્ન કરવો અને ટકાવવો વગેરે ક્રિયાઓ જરૂરી છે.

અંતર્મુખી સાધક જરૂરી ક્રિયાઓ કરીને ધ્યેયની નજીક પહોંચવાનો સતત પ્રયત્ન કરે ત્યારે સાધકને સાચી આંતરિક તૃપ્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. તે વાત ‘તૃપ્તિ-અષ્ટક’ માં રજૂ થઈ છે. સુંદર જમણ જમીને જે ઉદરની તૃપ્તિ થાય છે તે ક્ષણિક છે, પણ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર જેવા ગુણોથી જે તૃપ્તિ જ્ઞાનીને થાય છે તે અવિનશ્વર છે. સંસારમાં તો ઘણી વખત સ્વપ્રવત્ જૂઠી તૃપ્તિનો અનુભવ પણ થાય છે, જ્યારે સમ્યગ્-દૃષ્ટિવાન સાધકને તો કાયમી અને સાચી તૃપ્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

આવશ્યક ક્રિયાઓ કરીને તૃપ્ત થયેલ સાધક જળકમળવત્ જીવન જીવતો હોય છે તે વાત ‘નિર્લેપ-અષ્ટક’ માં કરવામાં આવી છે. સંસારમાં જીવવા છતાં સાધક અલિપ્તતા કેળવી શકે તો કર્મમળથી લેપાતો નથી.

આવી નિર્લેપતા ધરાવનારને જીવનમાં ભૌતિક, પૌદ્ગલિક બાબતો અંગે કોઈ પણ જાતની સ્પૃહા હોતી નથી એ વાત ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીએ બારમા ‘નિઃસ્પૃહ-અષ્ટક’ માં રજૂ કરી છે. બીજાની સ્પૃહા દુઃખરૂપ છે, નિઃસ્પૃહતા સાચું સુખ છે એમ કહીને સુખ અને દુઃખનું લક્ષણ સંક્ષેપમાં પણ સચોટ રીતે રજૂ કર્યું છે.

આ નિઃસ્પૃહતાની પરાકાષ્ઠાએ વાણીની પણ સ્પૃહા રહેતી નથી, એટલે તે મૌન બનીને જ્ઞાન-ધ્યાન-સાધનામાં જ મસ્ત રહે છે, એ વાત ‘મૌન-અષ્ટક’ માં કરવામાં આવી છે. મૌન એટલે અહીંયાં માત્ર વાણીના મૌનની વાત નથી, પણ ‘સાધકની મન-વચન-કાયાથી પુદ્ગલમાત્રમાં અપ્રવૃત્તિ’ (૧૩/૭) એવો વિશાળ અર્થ રજૂ થયો છે.

પોતાની શક્તિઓના બિનજરૂરી વ્યયને રોકી સાધક ‘આત્મા નિત્યતા, શુચિતા ધરાવે છે’ એ વિદ્યાને આત્મસાત્ કરે છે. એમ જણાવીને ‘**વિદ્યા-અષ્ટક**’ માં વધુમાં જણાવ્યું છે, કે વિદ્યાવાન સાધક લક્ષ્મી, આયુષ્ય, શરીર વગેરેની ક્ષણભંગુરતાને જાણીને આવી વિનાશશીલ બાબતોમાં ક્યારેય મારાપણાની ભાવનાનું આરોપણ કરતો નથી. તેઓ જણાવે છે કે મિથ્યાજ્ઞાન કે અવિદ્યા દૂર થતાં અને સમ્યગ્જ્ઞાન કે વિદ્યા પ્રાપ્ત થતાં વ્યક્તિ આત્મામાં પરમાત્માને જુએ છે. (૧૪/૮)

શરીર અને આત્મા જુદાં હોવા છતાં અવિદ્યાવાન તે બંનેને એક માનીને પોતાનો ઘણો વ્યવહાર ગોઠવે છે, પરંતુ હકીકતે આ શરીર અને આત્મા જુદા છે એવું ભેદજ્ઞાન કે વિવેકજ્ઞાન સાધક માટે જરૂરી છે, એ વાત ‘**વિવેક-અષ્ટક**’ માં કહેવાઈ છે. સાધક વ્યક્તિ પોતાના વિવેકજ્ઞાન વડે હંસની જેમ નીરક્ષીરન્યાયે જીવ અને કર્મ, આત્મા અને દેહ – આ બધાંને અલગ અલગ તારવી શકે છે.

આવો વિવેક જેનામાં આવે તે વ્યક્તિ મધ્યસ્થભાવ રાખીને રાગ-દ્વેષમાં તણાવાને બદલે પોતાના આત્મભાવમાં જ સ્થિર થાય છે, આ વાત આ કૃતિની લગભગ મધ્યમાં આવેલ ‘**માધ્યસ્થ્ય-અષ્ટક**’ માં કરવામાં આવી છે. પોતાને જે વિવેકયુક્ત મધ્યસ્થદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થયેલ છે, તેનાથી સાધક સ્વસિદ્ધાંતનો સ્વીકાર અને પરસિદ્ધાંતનો ત્યાગ રાગ કે દ્વેષ વગર કરે છે. જુદા જુદા માર્ગોએ વહેતી નદીઓ છેવટે સાગરને મળે છે, તેમ મધ્યસ્થ વ્યક્તિના જુદા જુદા માર્ગો પણ છેવટે તો અક્ષય બ્રહ્મને જ મળે છે. “(વિવિધ નયોમાં) જેનું મન સમસ્વભાવવાળું છે તે મહામુનિ મધ્યસ્થ છે” (૧૬/૩) જેવી ટૂંકી પણ સચોટ વાત આ અષ્ટકમાં રજૂ થઈ છે.

આત્મધ્યાનરત સાધકને ભય શેનો? સાંસારિક સુખ ભયયુક્ત હોય, બાકી જ્ઞાનનું સુખ તો ભયરહિત જ હોય – આ વાત ‘**નિર્ભય-અષ્ટક**’ના આઠ શ્લોકોમાં જુદી જુદી રીતે સાધક સમક્ષ મૂકવામાં આવી છે. સાધકને અનુભૂતિથી જે જ્ઞાન મળે છે તે જ્ઞાન ચોરાઈ જવાનો, લૂંટાઈ જવાનો કોઈ જ ભય નથી. જ્ઞાનીને કોઈથી ભય નથી અને કોઈ પણ વ્યક્તિને જ્ઞાનીથી ભય નથી.

અઢારમા ‘**અનાત્મશંસા-અષ્ટક**’ માં પહેલા જ શ્લોકમાં સચોટ દલીલ રજૂ કરતાં કહેવાયું છે, “જો તું ગુણોથી પૂર્ણ નથી તો આત્મપ્રશંસા કરવાથી કાંઈ નહીં વળે, અને જો તું ગુણોથી પૂર્ણ છે તો આત્મપ્રશંસાની કોઈ જરૂર નથી” (૧૮/૧) સાધક વ્યક્તિ વિચારે છે કે વૃક્ષના મૂળની જેમ પોતાના ગુણો જો પ્રગટ થઈ જાય તો તે પોતાના વિકાસને અવરોધે છે. જ્યારે વ્યક્તિને ગુણોનું અભિમાન આવી જાય ત્યારે મહાપુરુષોના ગુણોને યાદ કરીને સાધકે પોતાની ન્યૂનતા તરફ દૃષ્ટિ કરવી જોઈએ.

જેનામાં વિવેક હોય, મધ્યસ્થતા હોય, સમ્યગ્ દૃષ્ટિથી મેળવેલ વિદ્યા હોય તે સાધકની

દૃષ્ટિ તત્ત્વને જોનારી હોય છે તે વાત ‘તત્ત્વદૃષ્ટિ-અષ્ટક’ માં જુદી જુદી રીતે કરી છે. બાહ્ય દૃષ્ટિવાન વ્યક્તિ ગામ, બગીચા, સ્ત્રી, શરીર, રાજમંદિર, મહાત્મા વગેરેના બાહ્યસ્વરૂપથી મોહિત થઈને પૌદ્ગલિક મોહ પામે છે, જ્યારે તત્ત્વદૃષ્ટિવાન વ્યક્તિ આ જ વસ્તુઓના આંતરિક સ્વરૂપને, સત્ત્વને જાણીને વર્તે છે.

આ રીતે દરેક બાબતને તત્ત્વથી જોનાર વ્યક્તિ તેના બાહ્ય સ્વરૂપને બદલે આંતરિક સ્વરૂપને જાણે છે અને તેથી જ તે સર્વસમૃદ્ધિવાન બને છે — આ વાત ‘સર્વસમૃદ્ધિ-અષ્ટક’ માં કરવામાં આવી છે. ઈન્દ્ર, ચક્રવર્તી, શેષનાગ, મહાદેવ, કૃષ્ણ, બ્રહ્મા, અરિહંત વગેરેની સમકક્ષ અથવા તો તેથી વધારે સમૃદ્ધિ તત્ત્વદૃષ્ટિવાન ધરાવે છે તે વાત ફેરવી ફેરવીને અહીં કરવામાં આવી છે.

કર્મને લગતી વાત લઈને આવે છે ‘કર્મવિપાક ધ્યાન-અષ્ટક’ સાચો સાધુ સુખમાં છકી જતો નથી કે દુઃખમાં દીન થઈને બેસી જતો નથી. કર્મ પાકતાં તેનાં ફળ ભોગવવાં પડે તે જાણી તે સમભાવપૂર્વક જીવે છે.

સંસારમાં જીવનાર સાધકને માટે સંસાર અનેક રીતે સમુદ્ર જેવો દુષ્કર છે તે વાત ‘ભવોદ્દેગ-અષ્ટક’ માં ઉપાધ્યાયજી મહારાજે કરી છે. સાધક મુનિ પોતાના ચારિત્રમાં એકાગ્ર હોય છે. સંસારસાગરના ઝંઝાવાતોથી આવતા ઉદ્દેગોથી સાધક મુક્ત રહે છે.

આવો નિર્ભય સાધક ગાડરિયા પ્રવાહમાં વહીને લોકો કરે તે પ્રવૃત્તિ કરવાને બદલે સાચી હોય તે પ્રવૃત્તિ કરવી એવી હિંમત ધરાવે છે. નદીના સામા વહેણમાં તરતી વખતે જેવી મુશ્કેલીઓ પડે તેવી મુશ્કેલીઓનો સામનો પણ ઘણી વખતે સાધકે કરવો પડે છે તે વાત અહીં ‘લોકસંજ્ઞાત્યાગ-અષ્ટક’માં કરવામાં આવી છે. સાધક વ્યક્તિને લોકો તેની પ્રશંસા કરે કે નિંદા કરે તેની પણ પરવા હોતી નથી. હિંમતપૂર્વક તે પોતાના સાધનામાર્ગને ગમે તે પરિસ્થિતિમાં વળગી જ રહે છે.

સાધક પોતે જે આચરણ કરે છે તેને શાસ્ત્રનો આધાર પણ હોય છે આ વાત ‘શાસ્ત્ર-અષ્ટક’ માં રજૂ થઈ છે. “પંડિતોએ શાસન પરથી અને ત્રાણ પરથી ‘શાસ્ત્ર’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરી છે.” (૨૪/૩) અર્થાત્ ‘શાસ્ત્ર’ બે કામ કરે છે : એક તો, તે ‘શાસન’ કરે છે અને બીજું, તે ‘ત્રાણ’ એટલે કે ‘રક્ષા’ પણ કરે છે. ‘શાસન કરે છે’ એનો અર્થ એ થાય કે, તે માર્ગદર્શન, ઉપદેશ, શિક્ષા આપીને માર્ગ બતાવે છે અને નિયમન પણ કરે છે. ‘શાસ્ત્ર’નો આવો ટૂંકો પણ સચોટ અર્થ બતાવીને ‘શાસ્ત્ર’ એટલે ‘વીતરાગનું વચન’ એવો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. ગમે તેવા સમર્થ માનવીને અજાણ્યા પ્રદેશમાં જતી વખતે તે પ્રદેશ અંગેના જ્ઞાનની મદદ મળે તો તેને તે જ્ઞાન ઉપયોગી બને છે. આ જ રીતે સાધકને માટે અદૃષ્ટ વિષયોમાં પ્રવેશ માટે શાસ્ત્ર દીવાનું કામ કરે છે, તેથી શાસ્ત્રોને ‘સાધુનાં (સાધકનાં) ચક્ષુ’ કહેવામાં આવે છે. દીવાના અભાવમાં જેમ અંધારામાં ઠોકરો ખાવી પડે તેમ શાસ્ત્રના અભાવમાં સાધનામાર્ગમાં મુશ્કેલીઓ પડે છે.

હવે આવે છે હળવી શૈલીમાં લખાયેલ ‘પરિગ્રહ-અષ્ટક’ બાહ્ય હોય કે આંતરિક, પણ પરિગ્રહમાત્ર સાધનામાર્ગમાં આડખીલીરૂપ છે, તેથી તે ત્યજવાયોગ્ય છે. જે વ્યક્તિ પરિગ્રહનો સાચો ત્યાગ કરે તેને કોઈ પણ જાતની લાલસા રહેતી નથી. વિનોદની ભાષામાં ઉપાધ્યાયજી જણાવે છે, કે શનિ વગેરે ગ્રહો સમયે સમયે પોતાની રાશિ બદલે છે અને વક્તા પણ છોડે છે, જ્યારે આ પરિગ્રહરૂપ ગ્રહ તો પોતાની રાશિમાંથી પાછો પણ ફરતો નથી, વક્તા પણ ત્યજતો નથી અને સર્વને હંમેશ હેરાન જ કરે છે. (૨૫/૧)

હવે આવતા ‘અનુભવ-અષ્ટક’ માં સ્વપ્ન, જાગ્રત, સુષુપ્ત – આ ત્રણ અવસ્થાથી ભિન્ન ચોથી (તુર્ય) અવસ્થાની એટલે કે આત્મસાક્ષાત્કાર-સ્વરૂપ ‘અનુભવ’ની વાત કરવામાં આવી છે. સાદા સરળ દૃષ્ટાંત દ્વારા અનુભવની વાત રજૂ કરતાં અહીં કહેવાયું છે, કે શાસ્ત્રજ્ઞાનરૂપ ખીરનો સ્વાદ કલ્પનારૂપ કડછીથી ક્યારેય માણી ન શકાય, ખીરનો સ્વાદ માણવા માટે તો અનુભવરૂપ જીભ જ કામ આવે. (૨૬/૫) આ જ રીતે રાગ-દ્વેષરહિત શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ શાસ્ત્રો અને તેની યુક્તિથી જાણી ન શકાય, તે માટે તો અનુભવ અને માત્ર અનુભવ જ કામમાં આવે.

સત્યાવીસમા ‘યોગ-અષ્ટક’માં ખૂબ સંક્ષેપમાં, માત્ર નામનિર્દેશ કરાતો હોય તે રીતે, જૈન મત પ્રમાણે ‘યોગ’ની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ‘મોક્ષની સાથે આત્માને જોડનારો બધો આચાર તે યોગ’ એવી યોગની વ્યાખ્યા કરીને સ્થાનયોગ, વર્ણયોગ, અર્થયોગ, આલંબનયોગ અને એકાગ્રતાયોગ – એમ યોગના પાંચ પ્રકાર વર્ણવ્યા છે. આમાંના પહેલા બે કર્મયોગ અને પછીના ત્રણ જ્ઞાનયોગ કહેવાય છે. આ પાંચેય યોગના દરેકના પાછા ઈચ્છાયોગ, પ્રવૃત્તિયોગ, સ્થિરતાયોગ અને સિદ્ધિયોગ – એ ચાર પ્રકારે જોતાં કુલ વીસ ભેદો ગણાવ્યા છે. આ વીસ ભેદના પ્રત્યેકના પાછા પ્રીતિયોગ, ભક્તિયોગ, વચનયોગ અને અસંગયોગ – એ ચાર પ્રકારે જોતાં (વીસને ચારે ગુણતાં) એંસી ભેદ થાય.

સાધકજીવન સાથે સંબદ્ધ વિષયોની ચર્ચા કરતાં હવે આવે છે ‘નિયાગ-અષ્ટક’ અહીં નિયાગ’ એટલે ભાવયજ્ઞ એવો અર્થ છે. ગૃહસ્થ માટે વીતરાગની પૂજા વગેરે ક્રિયા બ્રહ્મયજ્ઞ બની શકે, જ્યારે યોગી માટે તો જ્ઞાન એ જ બ્રહ્મયજ્ઞ છે.

જૈન ધર્મમાં શ્વેતાંબરો મૂર્તિઓની ભાવપૂર્વક પૂજા કરે છે. આ પૂજાવિધિની એકએક ક્રિયાને, સાધકના વ્યક્તિત્વનો પૂર્ણ વિકાસ થાય તે રીતે, જુદા જુદા ગુણો સાથે સાંકળીને સુંદર રીતે ‘પૂજા-અષ્ટક’ માં રજૂ કરવામાં આવી છે. દા.ત. દયારૂપ પાણી, સંતોષરૂપ શુભ વસ્ત્ર, વિવેકરૂપ તિલક, ભક્તિ અને શ્રદ્ધારૂપ કેસર અને ચંદન, ક્ષમારૂપ ફૂલોની માળા, નિશ્ચય વ્યવહારરૂપ વસ્ત્રયુગલ, ધ્યાનરૂપ અલંકાર, આઠ મદના ત્યાગરૂપ અષ્ટમંગલ, શુભ સંકલ્પનો ધૂપ, ધર્મસંન્યાસરૂપ અગ્નિ, સામર્થ્યયોગરૂપ આરતી, અનુભવરૂપ મંગલદીપ, સંયમયોગરૂપ પૂજા, સત્યનો ઘંટનાદ વગેરે દ્વારા પૂજાનાં એકેએક વિધિ અને દ્રવ્યની પાછળનો ભાવ ખૂબ

ટૂંકમાં છતાં સચોટ રીતે રજૂ કરીને, ગૃહસ્થે દ્રવ્યપૂજા અને સાધુએ ભાવપૂજા કરવી જોઈએ તેમ જણાવ્યું છે. પોતે ભાવપૂજામાં તન્મય થઈ ગયા પછી જે વાણી સ્ફુરી તે શબ્દબદ્ધ કરીને આ અષ્ટકો રચ્યાં હોય તેવી આપણને પ્રતીતિ થાય તેનું આ અષ્ટક સુંદર દૃષ્ટાંત છે.

સાધકજીવનની સર્વોચ્ચ અવસ્થા ધ્યાનાવસ્થાની વાત ‘દ્યાન-અષ્ટક’માં કરવામાં આવી છે. ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેયની એકતા તે ‘સમાપત્તિ’ કે ‘સમાધિ’ કહેવાય છે. જિતેન્દ્રિય, ધીર, પ્રશાંત, સ્થિર સાધક નાસિકાગ્ર ઉપર દૃષ્ટિ રાખીને, પ્રસન્નચિત્તે ધારણા અને ધારાના વેગથી બાહ્ય મનોવૃત્તિને રોકીને જ્ઞાનામૃતનો આસ્વાદ લે છે તે વાત કરીને ઉપાધ્યાયજીએ સાધકનું સુંદર શબ્દચિત્ર ખડું કર્યું છે.

‘કર્મને તપાવે તે તપ’ (૩૧/૧) એવી તપની વ્યાખ્યા કરીને તેનાં બાહ્ય તપ અને આભ્યંતર તપ એવા બે પ્રકારો ‘તપ-અષ્ટક’માં રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. આ બંને તપમાં પણ આભ્યંતર તપ મુખ્ય છે. સાધકની નજર સામે તો મોક્ષપ્રાપ્તિના સાધ્યની મીઠાશ જ હોય છે, તેથી જ્ઞાનીને તપથી આનંદ જ પ્રાપ્ત થાય છે. તપ કેટલું કરવું તેનો સચોટ જવાબ આપતાં અહીં કહેવાયું છે : “ખરેખર એ જ તપ કરવા યોગ્ય છે કે જેમાં દુર્ધ્યાન ન થાય, યોગો હીનતા ન પામે અને ઈન્દ્રિયોનો ક્ષય ન થાય.” (૩૧/૭)

આ અષ્ટકોના ક્રમમાં છેલ્લા, પણ સાધનામાર્ગના પ્રારંભિક સોપાન સમા ‘સર્વન્યાશ્રય (સર્વન્યાશ્રયણ)-અષ્ટક’માં સાધક વ્યક્તિએ કોઈપણ પૂર્વગ્રહથી અમુક નિશ્ચિત મતના બદલે રાગ-દ્વેષ વગર દરેક મતમાં રહેલા સત્યનો સ્વીકાર કરવાનું જણાવવામાં આવ્યું છે. ખરેખર તો જે સાધક છે તે કોઈના પણ મત માટે હઠાગ્રહ કે દુર્ભાવના રાખ્યા વગર બધાના મતનો સત્યાંશ સરળતાથી સ્વીકારે છે. કોઈપણ વ્યક્તિનું મન ખુલ્લું હોય અને ચિત્ત શાંત હોય તે બાબત સાધનામાર્ગે આગળ વધવા માટે તે વ્યક્તિને ખૂબ જ ઉપયોગી નીવડે છે. જૈન દર્શનના નયવાદ પ્રમાણે દરેક નય પોતપોતાની રીતે સાચો છે એ સ્વીકારીને જ્ઞાની કોઈ નય પ્રત્યે રાગ કે કોઈ નય પ્રત્યે દ્વેષ રાખતો નથી, પણ બધા નયો પ્રત્યે મધ્યસ્થભાવ જ રાખે છે. સર્વનયના જ્ઞાતામાં રાગ, દ્વેષ કે અહંકાર હોતા નથી, પણ ઉપકારબુદ્ધિ કે સમવૃત્તિપણું હોય છે. આવી વ્યક્તિ શુષ્ક વાદ-વિવાદમાં સમય બગાડવાના બદલે ધર્મવાદ કરે છે, અને તેની આ તાત્વિક જિજ્ઞાસા તેને કલ્યાણમાર્ગે દોરનારી હોય છે. તેથી જ ઉપાધ્યાયજી જણાવે છે : “સર્વ નયના જ્ઞાતાનું ધર્મવાદથી ખૂબ કલ્યાણ થાય છે.” (૩૨/૫) નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનય (અથવા તો જ્ઞાનનય અને ક્રિયાનય) આ બેમાંથી કોઈ એકને સ્વીકારવાને બદલે બંને નયો પોતપોતાના સ્થાને સાચા છે એમ સ્વીકારનાર જ્ઞાની સાધકનો સર્વોત્કર્ષ થાય જ છે.

નિશ્ચય અને વ્યવહાર, વાસ્તવિકતા અને આદર્શ, દ્રવ્ય અને ભાવ, જ્ઞાન અને ક્રિયા જેવા સામસામા છેડાના ભાવોનો સમન્વય ‘જ્ઞાનસાર’માં જોવા મળે છે. આવા સમન્વય દ્વારા એક સંવાદી જીવનમાર્ગનું આલેખન અહીંયાં પ્રતીત થાય છે.

: अनुक्रम :

क्रमांक	विषय	पृष्ठ क्रमांक	क्रमांक	विषय	पृष्ठ क्रमांक
१	पूर्णताष्टकम्	२	२०	सर्वसमृद्धयष्टकम्	१३
२	मग्नाताष्टकम्	८	२१	कर्मविपाकध्यानाष्टकम्	१७
३	स्थिरताष्टकम्	१४	२२	भवोद्वेगाष्टकम्	१०१
४	मोहाष्टकम्	१८	२३	लोकसंज्ञात्यागाष्टकम्	१०५
५	ज्ञानाष्टकम्	२३	२४	शास्त्राष्टकम्	१०९
६	शम अष्टक	२८	२५	परिग्रहाष्टकम्	११४
७	इंद्रियजय अष्टकम्	३२	२६	अनुभवाष्टकम्	११९
८	त्यागाष्टकम्	३५	२७	योगाष्टकम्	१२३
९	क्रियाष्टकम्	४१	२८	नियागाष्टकम्	१३०
१०	तृप्त्यष्टकम्	४५	२९	भावपूजाष्टकम्	१३५
११	निर्लेपाष्टकम्	५०	३०	ध्यानाष्टकम्	१३९
१२	निस्पृहाष्टकम्	५४	३१	तपोष्टकम्	१४४
१३	मौनाष्टकम्	५८	३२	सर्वनयाश्रयणाष्टकम्	१४८
१४	विद्याष्टकम्	६५		चूलिका	१५३
१५	विवेकाष्टकम्	७०		परिशिष्ट - १	१६६
१६	मध्यस्थाष्टकम्	७६		परिशिष्ट - २	१८९
१७	निर्भयाष्टकम्	८१		परिशिष्ट - ३	१९०
१८	अनात्मशंसाष्टकम्	८५		शब्दकोश	१९१
१९	तत्त्वदृष्टिअष्टकम्	८९		अकारादिक्रम	२१४

દશોવાણી

જ્ઞાનાચાર પ્રતિં ઇમ કહવું જે, જ્ઞાનાચાર જિહાં તાઈં
તાહરઈ પ્રસાદિં તાહરું શુદ્ધ પદ કેવલજ્ઞાન નાવઈ, તિહાં
તાઈં તાહરી સેવા કરવી. ઇમ દર્શનાચારની સેવા ક્ષાયિક
સમ્યક્ત્વરૂપ શુદ્ધ પદ લાભઈ તાઈં, ચારિત્રાચારની યથાખ્યાત
ચારિત્ર લાભઈ તાઈં, તપાચારાચારતા ચરમ શુદ્ધલધ્યાન
લાભ[ઈ]તાઈં, વીર્યાચારની સર્વાચાર શુદ્ધિ લાભ[ઈ]તાઈં
સેવા કરવી.

એ શુદ્ધ સંકલ્પપૂર્વક સર્વ ક્રિયા લેખઈ લાગઈ.
સંકલ્પહીન કર્મ ફલઈ નહિં.

—ત્યાગાષ્ટકમ્ ૮/૬

દશોવાણી

આત્મા તેહ જ સ્વતંત્રપણઈં જાપ્તિ ક્રિયા કરઈં છઈં તે
માટિં આત્મા તો કર્તા.

જ્ઞાનાનુવિદ્ધ નિર્વત્યવિકાર્ય પ્રાપ્યપરિણામ ભજઈં છઈં
તે માટિં કર્મ.

ઉપયોગઈં સાધકતમ થાઈં છઈં તે માટિં કરણ છઈં.

આપેં જ શુભ પરિણામ દાનપાત્ર છઈં તે માટિં સંપ્રદાન
છઈં.

પૂર્વ પૂર્વ જ્ઞાનપર્યાયથી ઉત્તરોત્તર જ્ઞાનપર્યાય સારું છઈં
તે વિશ્લેષાવધિપણા માટિ અપાદાન છઈં.

સામાન્યાધારેં વિશેષ પરિણમઈં છઈં, જિમ સામાન્યાધારઈં
કટકકુંડલાદિ પર્યાય એ રૂપઈં આધાર છે.

એ અભેદઈં ષટ્કારક સંગતિ વખાણી. નયપંડિતઈં નયાંતરિં
પિણ વખાણવી.

—વિવેકાષ્ટકમ્ ૧૫/૭

उपाध्याय श्री यशोविजय महाराज कृत

ज्ञानभाष्य

॥ ऐं नमः ॥

ऐन्द्रवृन्दनतं नत्वा वीरं तत्त्वार्थदेशिनम् ।

अर्थः श्रीज्ञानसारस्य लिख्यते लोकभाषया ॥

अर्थ : ઇન્દ્રના સમૂહ વડે નમસ્કાર કરાયેલા અને તત્ત્વાર્થના ઉપદેશ કરનારા એવા શ્રી વીરપ્રભુને (મહાવીર ભગવંતને) નમસ્કાર કરીને જ્ઞાનસારનો અર્થ લોકભાષામાં લખવામાં આવે છે.

नैवास्ति राजराजस्य यत्सुखं नैव देवराजस्य ।

तत्सुखमिहैव साधोर्લोकव्यापाररहितस्य ॥ (प्रशमरति-१२८)

અર્થ : રાજાઓના રાજા(ચક્રવર્તી)ને તથા દેવોના રાજા(શકઇન્દ્ર)ને તે સુખ નથી જ, જે સુખ લોકવ્યાપારથી રહિત થયેલા સાધુને અહીં જ છે.

૧ - પૂર્ણતાષ્ટકમ્

ऐंद्रश्रीसुखमग्नेन लिलालग्रमिवाखिलम् ।

सञ्चिदानंदपूर्णं पूर्णं जगदवेक्ष्यते ॥ १ ॥

બાલાવબોધ- ऐंद्र कहतां इंद्र संबंधिनी जे । श्री क० लक्ष्मी, तेहनुं जे । सुख तेहनइं विषइ । मग्न एहवो जे पुरुष तेणइं । लीला क० विनोद, तेहमां । लग्न क० लागु । इव यथा । अखिलं क० सर्व जग देखइं तिम । सत् क० सत्ता । चित् क० ज्ञान । आनंद क० सुख, ए त्रण अंशइ । पूर्ण क० पुरो जे पुरुष तेणइं । दर्शनज्ञानचारित्र ए त्रण अंशे पूर्ण^१ । पूर्ण जगत् क० पूर्ण जग । अवेक्ष्यते क० देखइं । ते अधूरो कहीइं न देखइं । एतावता ए अर्थ । जिम सुखीओ सर्वनईं सुखिआ जाणे तिम पुरो सर्वनईं पूरा जाणइं । निश्चइं दृष्टिं भ्रांति नथी । १

અર્થ : જેમ ઇન્દ્ર[લોક]ને લગતી લક્ષ્મીના સુખમાં મગ્ન થયેલો પુરુષ સંપૂર્ણ જગતને લીલાસુખમાં લાગેલું જુએ છે, તેમ સત્-સત્તા, ચિત્-જ્ઞાન અને આનંદ-સુખ એ ત્રણેય અંશ વડે પરિપૂર્ણ જ્ઞાની જગતને પૂર્ણ જુએ છે, અધૂરું ક્યાંય જોતો નથી. તાત્પર્ય એ છે કે જેમ સુખી સર્વને સુખી જાણે છે તેમ પૂર્ણ બધાને પૂર્ણ જાણે છે. નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ ભ્રાંતિ નથી. ૧.

पूर्णता या परोपोधेः सा याचितकमंडनम् ।

या तु स्वाभाविकी सैव जात्यरत्नविभानि भा ॥२॥

બા૦- पूर्णता क० पूर्णपणुं । या क० जे । उपाधि धन-धान्य-परिग्रहादि रूप, तेहथी । पर क० आत्मद्रव्यथी भिन्न छइ, एतलइं परोपाधि मानी लीधी जे पूर्णता छइ । सा क० तेह । याचितक वी(वि)वाहादिक अवसरिं पर पासिंथी मांगी लीधुं । मंडन क० आभरण ते सरिखी छइ । या क० जे । तु पुनः । स्वाभाविकी क० ज्ञान-दर्शन-चारित्र स्वभावइं सिद्ध पूर्णता छइ ।

૧. બાલાવબોધમાં ક૦ નો અર્થ કહતાં = ‘એટલે’ કરવો. । ૨. ૧ માં ‘दर्शनज्ञानचारित्र ए ૩ અંશે પૂર્ણ:’ - આ શબ્દો નથી.

(સૂચના - આ પુસ્તકમાં નીચે ટિપ્પણમાં હિંદીમાં લખેલ અંક ટિપ્પણનો નંબર સૂચવે છે, જ્યારે અંગ્રેજીમાં લખેલ અંક જે તે પ્રતનંબર સૂચવે છે. આ પ્રતોની વિગતો ‘ઉપયોગમાં લીધેલ હસ્તપ્રતો તથા કાર્યપદ્ધતિ’ માં આપેલ છે.)

सैव क० तेह ज। जात्यरत्न क० जाचुं रतन तेहनी। विभा क० कांति, तेहनइ। निभा क० सरिखी। उपाधिनी पूर्णता जाइं, पणि स्वभावनी पूर्णता कदापि न जाइं ए भावार्थः। २

अर्थ : જે પૂર્ણતા આત્મદ્રવ્યથી ભિન્ન ધન-ધાન્ય-પરિગ્રહાદિરૂપ ઉપાધિથી, એટલે કે પર વસ્તુથી, માની લીધેલી પૂર્ણતા છે તે વિવાહાદિ અવસરે બીજા પાસેથી માગી લાવેલાં ઘરેણાં જેવી છે. પરંતુ જે સ્વાભાવિકી એટલે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની સ્વભાવસિદ્ધ પૂર્ણતા છે તે ઉત્તમ રત્નની કાંતિ સમાન છે. ઉપાધિની પૂર્ણતા જાય, પણ સ્વભાવની પૂર્ણતા કદાપિ ન જાય એ ભાવાર્થ છે. ૨.

अवास्तवी विकल्पैः स्यात्पूर्णताब्धेरिवोर्मिभिः।

पूर्णानंदस्तु भगवांस्तिमितोदधिसन्निभः ॥ ३ ॥

बा०: अवास्तवी क० अवस्तुથી उपની एटलइ जूठी, साची नहीं। विकल्पैः क० अहं धनी, अहं रूपवान्, अहं पुत्रदारवान् इत्यादि संकल्प-विकल्पइं करीनइं। स्यात् क० होइं। पूर्णता क० पूर्णपणुं। अब्धेः क० समुद्रनइं। इव क० यथा। ऊर्मिभिः क० कल्लोलइं। पूर्णानंदः क० सुखइं पूरो। तु पुनः। भगवान् क० शुद्ध स्वभाव आत्मा ते। स्तिमित क० निश्चल जे। उदधि क० समुद्र तेणें। सन्निभ क० सरिखो छइं। आत्मा समुद्रनी परिं^१ ज्ञानादि रत्नइं सदाइं पूर्ण ज^२ छइं इम भाववुं। बाह्य दृष्टि विकल्प कल्लोलइं पूर्ण मानी लीइं छइं ए भाव। ३

અર્થ : જેમ કલ્લોલો-તરંગો વડે સમુદ્રની કલ્પિત પૂર્ણતા હોય છે તેમ, ‘હું ધનવાન છું,’ ‘હું રૂપવાન છું,’ ‘હું પુત્ર અને સ્ત્રીવાળો છું’ ઇત્યાદિ સંકલ્પ-વિકલ્પો વડે અવસ્તુથી ઉત્પન્ન થયેલી જૂઠી, એટલે સાચી નહિ એવી, કલ્પિત પૂર્ણતા હોય છે. પરંતુ પૂર્ણાનંદ ભગવાન એટલે શુદ્ધ સ્વભાવવાળો આત્મા નિશ્ચલ-સ્થિર સમુદ્રના જેવો હોય છે. આત્મા સમુદ્રની પેઠે જ્ઞાનાદિ રત્નોથી સદાય પૂર્ણ જ છે એમ ભાવવું એટલે કે વિચારવું. બાહ્ય દૃષ્ટિ તો વિકલ્પના કલ્લોલોથી જ પોતાને પૂર્ણ માની લે છે એ ભાવ છે. ૩

जागर्ति ज्ञानदृष्टिश्चेत्तृष्णाकृष्णाहि जांगुली ।

पूर्णानंदस्य तत्किंस्यादैन्यवृश्चिकवेदना ॥ ४ ॥

बा०- जागर्ति क० जागइं छइं। ज्ञानदृष्टिः क० पूर्णता ज्ञाननी दृष्टि। चेत क० जो, केहवी छइ ज्ञानदृष्टि? तृष्णारूप। जे कृष्णाहि क० कालो सर्प ते विषइं। जांगुली विद्या सरिखी। पूर्ण

૧. ૧ માં ‘અહં રૂપવાન’ શબ્દો નથી. ૨.૧ સમુદ્રની પરિં, બીજી બધી પ્રતોમાં માત્ર ‘સમુદ્રની’ શબ્દો છે. ૩. ૩, ૧૦ પૂર્ણતા; બાકી બધી પ્રતોમાં ‘પૂર્ણ જ’

જ્ઞાનદૃષ્ટિ તૃષ્ણા નાશઈ, અધૂરાનઈ તૃષ્ણા વધઈ । **પૂર્ણાનંદસ્ય** કં પૂર્ણાનંદમય પુરુષને । તત્ કં તો । **કિં** કં સ્યું? **સ્યાત્** કં થાઈ, અપિતુ ન થાઈ । **દૈન્ય** કં દીનપણારૂપ । **વૃશ્ચિક** કં વીંછી તેહની । **વેદના** પીડા નાશઈ^૧ । જેહથી સર્પની પીડા નાસઈ તેહથી વીંછીની પીડા કિમ ન નાસઈ ? એતાવતા પૂર્ણ હોઈ તે તૃષ્ણા-અદીન હોઈ એ ભાવ । ૪

અર્થ : તૃષ્ણા૩૫ જે કાળો સર્પ છે તેને વશ કરવા માટે જાંગુલીવિદ્યા (ગારુડીમંત્ર) સરખી જો પૂર્ણતા૩૫ જ્ઞાનની દૃષ્ટિ જાગે છે, તો તે પૂર્ણ જ્ઞાનદૃષ્ટિવાળાની તૃષ્ણા નાશ પામે છે, (પણ) અધૂરી દૃષ્ટિવાળાની તૃષ્ણા વધે છે. પૂર્ણાનંદમય પુરુષને તો દીનતા૩૫ વીંછીની વેદના શું અસર કરે? એટલે ન કરે. તેની દીનપણા૩૫ વીંછીની પીડા નાસે જ.

જેનાથી સાપની પીડા નાસે તેનાથી વીંછીની પીડા કેમ ન નાસે ? એટલે પૂર્ણ હોય તે તૃષ્ણાથી અદીન (દીન નહિ તેવો) હોય, એ ભાવ છે. ૪

પૂર્યન્તે યેન કૃપણાસ્તદુપેક્ષૈવ પૂર્ણતા ।

પૂર્ણાનંદસુધાસ્ત્રિગ્ધા દૃષ્ટિરેષા મનીષિણામ્ ॥ ૫ ॥

બા૦- પૂર્યન્તે કં પૂરાઈ । **યેન** કં જેણઈ ધનધાન્યાદિક પરિગ્રહે । **કૃપણા** કં હીનસત્ત્વ લોભીઓ પુરુષ । **તદુપેક્ષૈવ** કં ધન-ધાન્યાદિ પરિગ્રહની ઉપેક્ષા જ । **પૂર્ણતા** કહીઈ । **ઈહાં**^૨ ઉપાદાન સવિકલ્પ^૩ છઈ, ઉપેક્ષા નિર્વિકલ્પ છઈ, તે માટિ ઉપેક્ષા લીધી । **પૂર્ણાનંદરૂપ** જે । **સુધા૦** કં અમૃત તેણઈ । **સ્ત્રિગ્ધ** કં સ્નેહવંત । **દૃષ્ટિ** એ । **મનીષિણામ્** કં બુદ્ધિવંતની । આત્મદ્રવ્યના શુદ્ધ જ્ઞાનાદિ પર્યાયની પૂર્ણતા સદા અવસ્થિત છઈ, પણ તિહાં પુદ્ગલાંશે કલ્પિત^૪ ઓછાઈ જણાતી નથી પરમ(મ્) ઉપેક્ષાઈ સ્ફુરદરૂપ પૂર્ણતા જ પ્રકાશઈ એ ભાવ । ૫

અર્થ : જે ધનધાન્યાદિ પરિગ્રહથી કૃપણો એટલે કે હીનસત્ત્વ લોભી પુરુષો પૂરાય છે (સંતોષ માને છે), તે ધનધાન્યાદિ પરિગ્રહની ઉપેક્ષા જ પૂર્ણતા કહેવાઈ છે. અહીં ઉપાદાન (ભેગું કરવું તે) સવિકલ્પ છે, ઉપેક્ષા નિર્વિકલ્પ છે, માટે ઉપેક્ષા લીધી. પૂર્ણાનંદ૩૫ અમૃત વડે સ્ત્રિગ્ધ-સ્નેહવંત (આદ્ર) થયેલી દૃષ્ટિ બુદ્ધિવંત પંડિતોની છે.

આત્મદ્રવ્યના શુદ્ધ જ્ઞાનાદિ પર્યાયની પૂર્ણતા સદા અવસ્થિત (વધ-ઘટ વિનાની) જ છે, પણ ત્યાં પુદ્ગલ૩૫ અંશ થકી નિપજેલી (કલ્પિત) ઓછાઈ (ઉણપ) જણાતી નથી, પરમ ઉપેક્ષાથી સ્ફુરાયમાણ (અંતર્બુજતાથી તેજસ્વી) સ્વરૂપવાળી પૂર્ણતા જ પ્રકાશે છે એ ભાવ. ૫

૧. ૨, ૮, ૯ પીડા નાસે । ૨. ૪, ૫, ૬, ૯, ૧૦, ૧૧ ઇહાં; ૧, ૨, ૩ ઇહાં; ૮ ઇહા । ૩. ૧, ૪, ૬, ૭, ૧૧ ઉપાદાન સવિકલ્પ; ૩, ૮ ઉપાદાનાસવિકલ્પ । ૪. ૧, ૫, ૬, ૭ તે પુદ્ગલાંશે કલ્પિત; ૩ પુદ્ગલસંકલ્પિત

अपूर्णः पूर्णतामेति पूर्यमाणस्तु हीयते ।

पूर्णानंदस्वभावोऽयं जगदऽद्भुतदायकः ॥ ६ ॥

बा० - अपूर्णः क० त्यागभावइं पुद्गलइं अपूर्यो^१ थको आत्मा । पूर्णतां क० पूर्णपणा प्रति। एति क० पामइ छइं। पूर्यमाण क० धनधान्यादिकइं पूरीतो थको। तु पुनः। हीयते क० हानि पामे छें । पुद्गलनइं अनुपादाने ज्ञानादि पूर्णता । पुद्गल-उपचयइं ज्ञानादि-हानि ए प्रसिध ज छें । पूर्णानंद जे शुद्धात्मा तेहनो । स्वभाव अयं क० ए । जगत् क० जग तेहनइं। अद्भुत क० आश्चर्य तेहनो। दायक क० देणहार छइं । लौकिक भंडार प्रमुख अणपूरीतो पूरातो नथी, अनइं पूरीतो हानि पामतो नथी । आत्मा तो^२ एहथी विपरीत, ते माटइं आश्चर्य । ६

अर्थ : त्यागना भावथी, पुद्गल वडे अपूर्ण अेवो आत्मा पूर्णताने पामे छे अने धनधान्यादि पुद्गल वडे पूर्ण थतो आत्मा (ज्ञानादि गुणानी) हानि पामे छे. पुद्गलना अनुपादानथी (नहीं ग्रहण करवाथी, त्यागवाथी) ज्ञानादिनी पूर्णता अने पुद्गलना उपययथी (संग्रहथी, ग्रहणथी) ज्ञानादिनी हानि अे प्रसिद्ध ४ छे. आ पूर्णानंदइं शुद्ध आत्मानो स्वभाव जगतने आश्चर्य करनार छे. लौकिक भंडार वगेरे न पूर्यो होय तो पूर्ण ज्ञातो नथी अने पुरायेलो होय तो हानि पामेलो गणातो नथी. पण आत्मानो स्वभाव तो अेनाथी विपरीत छे, ते माटे आश्चर्य छे. ६

परस्वत्वकृतोन्माथा भूनाथा न्यूनतेक्षिणः।

स्वस्वत्वसुखपूर्णस्य न्यूनता न हरेरपि ॥ ७ ॥

बा०- परस्वत्व क० परद्रव्यमांहि आपणपुं तेणे करी । कृत क० कयों छइं । उन्माथ क० व्याकुल भाव जेणइं^३ एहवा जे । भूनाथ क० राजान्^४ । 'अपि' शब्द बाहिरथी लीजें, ते पणि। न्यूनता क० परनी अपेक्षा आपमां ओछाई तेहनां । ईक्षिण क० देखणशील छइं । स्वस्वत्व क० आत्मद्रव्यनुं जे स्वत्व,^५ तेहनुं जे सुख, निरपेक्षा(क्ष) अनवच्छिन्न आनंद, तेणइं जे पूर्ण छइं तेहनइं। न्यूनता क० ओछाई। न क० नहीं । हरेरपि क० इंद्रथी पणि । स्वभावसुख सर्वनइं सरिखुं, तिहां अधिकाई ओछाई^६ कोइथी नथी। ७

१. 1 त्यागभावइं पुद्गलै पूर्यो थको । २. 6 आत्माभाव । ३. 4, 5, 6, 7, 11 जेहोइनइ । ४. 2, 8 राजान्; 1 राजा; 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 11 राजान । ५. 1, 2, 4, 5, 7, 11 सत्व । ६. 1, 2, 4, 5, 6, 7, 11 ओछाई अधिकाई

અર્થ : પરદ્રવ્યમાં પોતાપણું કરી વ્યાકુળભાવ કરનારા રાજાઓ પણ પરની અપેક્ષાએ પોતાનામાં ન્યૂનતા (ઓછાઈ) જોવાના સ્વભાવવાળા છે. આત્મદ્રવ્યના સ્વત્વનું જે સુખ છે તે નિરપેક્ષ, અનવચ્છિન્ન (સ્વાધીન અને અભર્યાદિત) આનંદથી પૂર્ણ છે, તેને ઇન્દ્ર (ના વૈભવ) કરતાં પણ ન્યૂનતા (ઓછાઈ) નથી. સ્વભાવસુખ સર્વને સરખું છે, ત્યાં કોઈથી અધિકતા કે ઓછાઈ નથી. ૭

(નોંધ : અનુષ્ટુપ છંદના આ શ્લોકમાં ‘અપિ’ શબ્દ લેવાય તેમ ન હતો, પણ શ્લોકના ભાવને સમજવા માટે જરૂરી હતો તેથી તે શબ્દ બહારથી લેવો તેમ બાલાવબોધમાં કર્તા જણાવે છે.)

કૃષ્ણો પક્ષે પરિક્ષીણે શુક્લે ચ સમુદંચતિ ।

દ્યોતતે સકલાધ્યક્ષા પૂર્ણાનંદવિધો કલા ॥ ૮ ॥ પૂર્ણતાષ્ટકમ્ ॥ ૧ ॥

બા- કૃષ્ણો પક્ષે કં કૃષ્ણપક્ષ । પરિક્ષીણે કં ક્ષય પ્રાપ્ત થકઈં । શુક્લે ચ કં શુક્લપક્ષઈં । સમુદંચતિ કં વધતઈં થકઈં । દ્યોતતે કં શોભઈં છઈં । સકલાધ્યક્ષા કં સર્વનઈં પ્રત્યક્ષ । પૂર્ણાનંદ રૂપ જે । વિધુ કં ચંદ્રમા તેહની । કલા ।

ચંદ્રપક્ષઈં કૃષ્ણપક્ષ અંધારો પખવાડો, શુક્લપક્ષ અજૂઆલો પખવાડો, કલા ષોડશ ભાગ ।

પૂર્ણાનંદપક્ષઈં કૃષ્ણપક્ષ અર્ધપુદ્ગલથી અધિક સંસારપરિભ્રમણશક્તિ, શુક્લપક્ષ અર્ધપુદ્ગલાભ્યંતર સંસાર, કલા ચૈતન્યપર્યાયરૂપ જાણવી ।

“જેસિમવઢ્ઠો પુગલપરિઅટ્ટો સેસઓ અ સંસારો ।

તે સુક્કપક્ષિઆ ખલુ, અવરે પુણ કણ્હપક્ષિઆ [ભણિયા] ॥”

“જો જો કિરિઆવાઈ સો ભવ્વો ણિયમા સુક્ક પક્ષિઆ । અંતો પુગલ પરિઅટ્ટસ્સુ સિજ્ઝઈ ॥”

એ દશાશ્રુત [સ્કંધ] ચૂર્ણિ અનુસારેં પુદ્ગલપરાવર્ત થાકતાં સંસાર તે કૃષ્ણપક્ષ, તેહનઈ મધ્યઈં શુક્લપક્ષ જાણવો । ૮

એ પૂર્ણતાષ્ટકનો અર્થ કહિઓ ॥ ૧ ॥

અર્થ : કૃષ્ણપક્ષનો ક્ષય થતાં અને શુક્લપક્ષની વૃદ્ધિ થતાં સર્વને પ્રત્યક્ષ એવી પૂર્ણાનંદરૂપ ચંદ્રમાની કલા શોભે છે.

ચંદ્રપક્ષે કૃષ્ણપક્ષ એટલે અંધારિયાનું પખવાડિયું, શુક્લપક્ષ એટલે અજવાળિયાનું પખવાડિયું, કલા એટલે સોળ ભાગ.

પૂર્ણાનંદપક્ષે કૃષ્ણપક્ષ એટલે અર્ધપુદ્ગલપરાવર્તથી અધિક સંસાર પરિભ્રમણશક્તિ, શુક્લપક્ષ એટલે અર્ધપુદ્ગલપરાવર્તની અંદરનો સંસાર, કલા તે ચૈતન્યપર્યાયરૂપ જાણવી.

“જેઓનો કંઈક ન્યૂન અર્ધપુદ્ગલપરાવર્ત સંસાર બાકી છે તે શુક્લપાક્ષિક અને બીજા (તેથી અધિક સંસારવાળા) કૃષ્ણપાક્ષિક જાણવા.”

“જે જે ક્રિયાવાદી (આત્મવાદી) છે તે ભવ્ય છે અને અવશ્ય શુક્લપાક્ષિક છે. તે એક પુદ્ગલપરાવર્તની અંદર સિદ્ધ થાય છે.”

એ ‘દશાશ્રુત-યૂર્ણિ’ અનુસાર પુદ્ગલપરાવર્તથી અધિક સંસાર તે કૃષ્ણપક્ષ અને તેની અંદરનો કાળ તે શુક્લપક્ષ જાણવો. ૮

આ પૂર્ણતા-અષ્ટકનો અર્થ કહ્યો. ॥ ૧ ॥

૨ મગ્નાતાષ્ટકમ્

પ્રત્યાહૃત્યેન્દ્રિયવ્યૂહં સમાધાય મનો નિજમ્ ।

દધચ્ચિન્માત્રવિશ્રાંતિં મગ્ન ઇત્યભિધીયતે ॥ ૧ ॥

બા૦- પ્રત્યાહૃત્ય ક૦ પ્રત્યાહરીનઈં નિજ નિજ વિષયસંચારથી^૧ પાછા વાલીનઈં । ઇન્દ્રિયવ્યૂહં ક૦ ઇન્દ્રિયસમૂહ પ્રતિં । સમાધાય ક૦ વિષયાંતર સંચાર રુંધી આત્મદ્રવ્યનિં વિષય કરીનઈં । મનો ક૦ મન । નિજં ક૦ પોતાનું । દધત્ ક૦ ધરતો । ચિન્માત્ર ક૦ જ્ઞાનમાત્ર । તિહાં વિશ્રાંતિ ક૦ વીસામા પ્રતિ । સર્વ ભાવ જ્ઞાનરૂપ જે ભાવ^૨ એહવો હોઈં તે । મગ્ન ઇતિ ક૦ મગ્ન ઇમ કરી । અભિધીયતે ક૦ કહીઈં । ૧

અર્થ : ઇન્દ્રિયોના સમૂહને પ્રત્યાહારીને એટલે કે પોતપોતાના વિષયરૂપ સંચારથી પાછા વાળીને, પોતાના મનને વિષયાંતર સંચારથી રુંધીને (રોકીને) અર્થાત્ આત્મદ્રવ્યના વિષયમાં [એકાગ્ર] કરીને જ્ઞાનમાત્રમાં વિશ્રાંતિ (સ્થિરતા) ધારણ કરતો આત્મા મગ્ન કહેવાય છે.

જેનો સર્વ ભાવ(એટલે પદાર્થો)ના જ્ઞાનરૂપ મનોભાવ આવો (એટલે કે શ્લોકમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણેનો) હોય તે મગ્ન કહેવાય. ૧

(સરખાવો : “વિષય વિકારે ન ઇન્દ્રિય જોડે, તે ઇહાં પ્રત્યાહારો રે ।”

— ‘યશોવાણી’ યોગદૃષ્ટિસજ્જાયા

યસ્ય જ્ઞાનસુધાસિંધુપરબ્રહ્મણિ મગ્નતા ।

વિષયાંતરસંચારસ્તસ્ય હાલાહલોપમઃ ॥ ૨ ॥

બા૦- યસ્ય ક૦ જેહનઈં । જ્ઞાનરૂપ જે । સુધા ક૦ અમૃત । સિંધુ ક૦ તેહ જ સમુદ્ર^૩ એહવો જે । પરબ્રહ્મણિ ક૦ પ્રપંચરિહત શુદ્ધ આત્મજ્યોતિ તેહનઈં વિષઈં । મગ્નતા છઈં । વિષયાંતર ક૦ જ્ઞાન ટાલીનઈં અનેરા અર્થ, રૂપ, રસાદિક તેહનો । સંચાર ક૦ જિહાં^૪ મન દોડવું^૫ । તસ્ય ક૦ તેહનઈં । હાલાહલોપમઃ ક૦ જહર સરખો લાગઈં । જિમ માલતીનો રાતો મધુકર કંઈરડઈં ન બંડસઈં, તિમ અંતરંગસુખ બાહ્ય પ્રવૃત્તિ ચાલઈં નહીં । ૨

૧. ૬, સંચાર; બાકી બધી પ્રતોમાં સંસાર । ૨. ૧, ૪, ૫, ૬, ૭, ૧૧ ભાવનો । ૩. ૬ ‘તેહ જ સમુદ્ર,’ બાકી બધામાં ‘સમુદ્ર’ । ૪. ૧, ૨, ૪, ૫, ૭, ૯, ૧૧ તિહાં । ૫. ૧, ૨, દોડાવવું, ૪, ૫, ૭ દોડાવું

અર્થ : જેને જ્ઞાનરૂપ અમૃતના સમુદ્રસમાન, પ્રપંચરહિત શુદ્ધ આત્મજ્યોતિરૂપ પરબ્રહ્મના વિષે મગ્નતા છે તેને જ્ઞાન છોડીને બીજા અનેરા અર્થ, રૂપ, રસાદિકને વિષે મનને દોડાવવું તે ઝેર જેવું લાગે છે. જેમ માલતી(ફૂલ)નો રાતો (ચાહક, મગ્ન) મધુકર (ભ્રમર) કેરડા ઉપર ન બેસે, તેમ અંતરંગ સુખમાં મગ્ન બાહ્ય પ્રવૃત્તિએ ચાલે નહિ. ૨

સ્વભાવસુખમગ્નસ્ય જગત્તત્વાવલોકિનઃ^૧ ।

કર્તૃત્વં નાન્યભાવાનાં સાક્ષિત્વમવશિષ્યતે ॥ ૩ ॥

બા૦- **સ્વભાવસુખ** ક૦ સહજાનંદ તેહનંદ વિષયં જે । **મગ્ન** છંદં પુરુષ તેહ કેહવો છંદં । **જગનું** જે । **તત્ત્વ** ક૦ સ્યાદ્વાદશુદ્ધ સ્વરૂપ તેહનો । **અવિલોકી** ક૦ પરચીનંદં દેખણહાર તેહનંદં । **કર્તૃત્વં** ક૦ કર્તાપણું । **ન** ક૦ નથી । મૃદાદિ ભાવ ઘટત્વપણંદં પરિણમંદં તિહાં કુંભકારાદિ સાચીમાત્ર છે । તે કિમ અભિમાન ધરંદ છે જે અમે ઘટાદિભાવ કર્તાર છું ? **અન્યભાવાનાં** ક૦ પોતાનો(ના) આત્માથી અન્ય પદાર્થ તેહનું । **સાક્ષિત્વં** ક૦ સાચીપણું । **અવશિષ્યતે** ક૦ થાકતું રહંદ છંદં । ૩

ભાષાવર્ગણાદ્રવ્ય વર્ણપણંદં પરિણમંદં છંદં । તે [વર્ણ] પદપણંદં, [પદ] વાક્યપણંદં, વાક્ય મહાવાક્યપણંદં^૩ તે ગ્રંથકાર સાચી માત્ર છંદં । તે કિમ અભિમાન ધરંદ છંદં જે હું ગ્રંથકર્તા છું ? સર્વ દ્રવ્ય સ્વપરિણામનો કર્તાર છંદં । પરપરિણામનો કોઈ કર્તા નથી, એ ભાવનાંદં અન્ય ભાવનું^૪ કર્તૃપણું ટલંદં સાચીપણું આવંદં ।

અર્થ : સહજાનંદના વિષે મગ્ન પુરુષ કેવો છે ? જગતનું જે તત્ત્વ એટલે કે સ્યાદ્વાદ શુદ્ધ સ્વરૂપ છે તેને પારખીને તેનો દેખનાર છે, તેનું કર્તાપણું (તેને) નથી. મૃદાદિ (માટી વગેરે) ભાવો ઘટત્વપણે પરિણમે ત્યાં કુંભાર વગેરે સાચીમાત્ર છે. તે કેમ અભિમાન ધરે કે અમે ઘટાદિ ભાવના કર્તા છીએ ? પોતાના આત્માથી [ભિન્ન] અન્ય પદાર્થોનું સાચીપણું તેને રહે છે. ૩

ભાષાવર્ગણાદ્રવ્ય વર્ણપણે પરિણમે છે, તે વર્ણ પદપણે, પદ વાક્યપણે, વાક્ય મહાવાક્યપણે (પરિણમે છે), ત્યાં ગ્રંથકાર સાચીમાત્ર છે. તે કેમ અભિમાન ધરે કે ‘હું ગ્રંથકર્તા છું ?’ સર્વ દ્રવ્ય સ્વ-પરિણામનો કર્તા છે, પર-પરિણામનો કોઈ કર્તા નથી- એ ભાવનાથી અન્ય ભાવનું કર્તૃત્વપણું ટળીને સાચીપણું આવે છે.

૧. ૨, ૮, ૯, જગત્તત્વાવિલોકિનઃ; ૪ જગત્તત્વાવલોકિનઃ । ૨. પ્રત નં. ૨ અને ૧૧ માં નીચેનું લખાણ છે : “કર્મ શુભાશુભ ઉદયગ્રસિત, સમં સમં રસલીન; સાચીભૂત થતાં થકાં, દેખડ જ્ઞાન પ્રવીન ।

જુ કાહુ વિષ નીંબરસ ફરસેં નહીં, નિરવિષ તન જવ હોઈ ।” इत्यादि ।

૩. ૧, ૪, માં ‘વાક્ય મહાવાક્ય પણંદ’ શબ્દો નથી. । ૪. ૧, ૪, ૧૧ એ ભાવનું

પરબ્રહ્મણિ મગ્નસ્ય શ્લથા પૌદ્ગલિકી^૧ કથા ।

ક્વામી ચામીકરોન્માદાઃ સ્ફારા દારાદરાઃ ક્વ ચ ॥ ૪ ॥

બા૦- પરબ્રહ્મણ ક૦ પરબ્રહ્મનંદં વિષદં । મગ્ન ક૦ જે મગ્ન પુરુષ છદં તેહનંદં । શ્લથા ક૦ શિથિલ છદં । પૌદ્ગલિકી ક૦ પુદ્ગલદ્રવ્યસંબધિની । કથા ક૦ વાત । ક્વ ક૦ કિત્તં । અમી ક૦ એ પ્રત્યક્ષ દેખીતા । ચામીકર ક૦ સુવર્ણ તેહના । ઉન્માદ ક૦ ઉન્માદ । સ્ફાર ક૦ દેદીપ્યમાન । દારાદરઃ ક૦ સ્ત્રીના આદર આલિંગનાદિ રૂપ । ક્વ ચ ક૦ તે પણ કિહાં? ૪.

અર્થ : પરબ્રહ્મને વિષે જે પુરુષ મગ્ન છે તેને પુદ્ગલદ્રવ્યસંબંધી કથા શિથિલ-નીરસ લાગે છે. તો તેને આ પ્રત્યક્ષ દેખાતા સુવર્ણના ઉન્માદ (ધનનું અભિમાન) ક્યાંથી હોય? અને દેદીપ્યમાન એવા સ્ત્રીના આલિંગન આદિ રૂપ આદર પણ ક્યાંથી હોય? ૪

તેજોલેશ્યાવિવૃદ્ધિર્યા સાધોઃ પર્યાયવૃદ્ધિતઃ ।

ભાષિતા ભગવત્યાદૌ સેત્થંભૂતસ્ય યુજ્યતે ॥ ૫ ॥

બા૦- તેજોલેશ્યા ક૦ ચિત્તસુખલાભલક્ષણ તેહની । [વિ]વૃદ્ધિ ક૦ વિશેષ વૃદ્ધિ^૨ । યા ક૦ જે । સાધો ક૦ ચારિત્રીઆનિ । પર્યાયવૃદ્ધિતઃ ક૦ માસાદિક ચારિત્રપર્યાયવૃદ્ધિની અપેક્ષાં । ભાષિતા ક૦ કહી । ભગવત્યાદૌ ક૦ ભગવતીસૂત્રપ્રમુખ ગ્રંથનંદં વિષદં । સા ક૦ તે । સેત્થંભૂતસ્ય ક૦ એહવો જે ક્રમંદં ક્રમંદં જ્ઞાનમગ્ન હોઈ તેહનંદં । યુજ્યતે ક૦ ઘટંદં । બીજા જે મંદસંવેગી હોઈ તેહનંદં એ ભાવ ન હોઈ । ૫.

આલાવો શ્રી ભગવતીનો ।

જે રૂપે અજ્ઞતાએ સમણા નિગંથા વિહરંતિ તે નં કસસ તેડલેસસં વિતિવયંતિ । ગોયમા ! માસપરિઆએ સમણે નિગંથે વાણમંતરાણ દેવાણં તેડલેસસં વિતિવયંતિ ।

એવં દુમાસપરિઆએ સમણે નિગંથે અસુરિંદવજ્જિઆણં ભવણવાસીણં દેવાણં તેડલેસસં વિતિવયંતિ ।

તિમાસપરિઆએ સમણે નિગંથે અસુરિંદકુમારાણં દેવાણં તેડલેસસં વિતિવયંતિ ।

ચડમાસપરિઆએ સમણે નિગંથે ચંદિમસૂરવજ્જિઆણં ગહગણનક્ષત્રતારારૂવાણં જોઈસિઆણં તેડલેસસં વિતિવયંતિ ।

પંચમાસપરિઆએ સમણે નિગંથે ચંદિમસૂરિઆણં જોઈસિઆણં તેડલેસસં વિતિવયંતિ ।

છમાસપરિઆએ સમણે નિગંથે સોહમ્મીસાણાણં દેવાણં તેડલેસસં વિતિવયંતિ ।

૧. ૧, ૪, ૬, ૧૧ પૌદ્ગલિકા । ૨. ૨ આત્મિક સુખની વૃદ્ધિ

સત્તમાસિઆપરિઆ સમણે સળંકુમાર માહિંદાણં દેવાણં તેં વિં ।

અઠમાસિઆપરિઆ સમણે નિગંથે બંભલોઅ લંતગ દેવાણં તેં વિં ।

નવમાસપરિઆ સમણે નિગંથે મહાસુકે સહેસારાણં દેવાણં તેં વિં ।

દસમાસપરિઆ સમણે નિગંથે આણય-પાણય-આરણ-અઙ્ગુઆણં દેવાણં તેં વિં ।

એકારસમાસપરિઆ સમણે નિગંથે ગેવિઙ્ગિવમાણાણં દેવાણં તેં વિં ।

બારસમાસપરિઆ સમણે અણુત્તરોવવાઙ્ગાણં દેવાણં તેં વિં ।

તેણ પરં સુકે સુક્કાભિજાતી ભવિતા સિઙ્ગઈ, બુઙ્ગઈ, મુઙ્ગઈ, પરિનિવ્વાઈ, સવ્વ દુઘાણંમંત કરેઈ।

‘ભગવતીસૂત્ર’ ૧૪ મું શતક

ઉક્તં-

“માસાદિપર્યાયવૃદ્ધયા દ્વાદશભિઃ પરં તેજઃ ।

સુખં પ્રાપ્નોતિ ચારિત્રી સર્વદેવેભ્ય ઉત્તમમ્ ॥”

ધર્મબિંદો “તેજશ્ચિત્તસુખલાભલક્ષણં” વૃત્તૌ

અર્થ : ચારિત્રવાન સાધુને માસાટિક ચારિત્ર-પર્યાયની વૃદ્ધિની અપેક્ષાએ તેજોલેશ્યા એટલે ચિત્તસુખલાભલક્ષણની વિશેષ વૃદ્ધિ, જે ભગવતીસૂત્ર એ મુખ્ય ગ્રંથમાં કહી છે તે, આવો જે ક્રમે ક્રમે જ્ઞાનમગ્ન શ્રમણ હોય તેને લાગુ પડે છે, બીજા જે મંદસંવેગી હોય તેને એ લાગુ ન પડે. ૫

આલાવો શ્રી ભગવતીનો— “જે અત્યારે શ્રમણ નિર્ગ્રંથો વિચરતા હોય છે તેઓ કોની તેજોલેશ્યાને (ચિત્તસુખની પ્રાપ્તિને) ઓળંગી જાય છે? હે ગૌતમ! એક માસના પર્યાયવાળો શ્રમણ નિર્ગ્રંથ વાણવ્યંતર દેવોના સુખને ઓળંગી જાય છે. બે માસના પર્યાયવાળો શ્રમણ નિર્ગ્રંથ અસુરેન્દ્ર સિવાયના ભવનવાસી દેવોના સુખને ઓળંગી જાય છે. ત્રણ માસના પર્યાયવાળો શ્રમણ નિર્ગ્રંથ અસુર કુમારેન્દ્ર દેવોના સુખને ઓળંગી જાય છે. ચાર માસના પર્યાયવાળો શ્રમણ નિર્ગ્રંથ ચંદ્ર અને સૂર્ય સિવાયના ગ્રહગણ, નક્ષત્ર અને તારા રૂપ જ્યોતિષિક દેવોના સુખને ઓળંગી જાય છે. પાંચ માસના પર્યાયવાળો શ્રમણ નિર્ગ્રંથ ચંદ્ર અને સૂર્યરૂપ જ્યોતિષિક દેવોના સુખને ઓળંગી જાય છે. છ માસના પર્યાયવાળો શ્રમણ નિર્ગ્રંથ સૌધર્મ અને ઇશાન દેવોના સુખને ઓળંગી જાય છે. સાત માસના પર્યાયવાળો શ્રમણ નિર્ગ્રંથ સનતકુમાર અને માહેન્દ્ર દેવોના સુખને ઓળંગી જાય છે. આઠ માસના પર્યાયવાળો શ્રમણ નિર્ગ્રંથ બ્રહ્મલોક અને લાંતક દેવોના સુખને

ઓળંગી જાય છે. નવ માસના પર્યાયવાળો શ્રમણ નિર્ગ્રંથ મહાશુક અને સહસ્રાર દેવોના સુખને, દસ માસના પર્યાયવાળો શ્રમણ નિર્ગ્રંથ આનત, પ્રાણત, આરણ અને અચ્યુત દેવોના સુખને, અગિયાર માસના પર્યાયવાળો શ્રમણ નિર્ગ્રંથ ગ્રૈવેયક દેવોના સુખને, બાર માસના પર્યાયવાળો શ્રમણ નિર્ગ્રંથ અનુત્તરોપપાતિક દેવોના સુખને ઓળંગી જાય છે. ત્યારબાદ સંવત્સર (એટલે વર્ષ) પછી શુક્લ એટલે વિશુદ્ધ (અભિન્ન ચારિત્રવાળો, અમત્સરી, કૃતજ્ઞ, સદારંભી, હિતાનુબંધી, નિરતિયાર ચારિત્રવાળો) શુક્લાભિજાત એટલે પરમ શુક્લ પરિણામવાળો (અર્કિયન, આત્મનિષ્ઠ અને સદાગમ વડે વિશુદ્ધ) થઈને સિદ્ધ થાય છે, બુદ્ધ થાય છે, મુક્ત થાય છે, નિર્વાણ પામે છે અને સર્વ દુઃખોનો અંત કરે છે.”

“ચારિત્રવાળા સાધુ માસાદિ ચારિત્રપર્યાય વધતાં બાર માસના પર્યાય વડે સર્વ દેવો કરતાં ઉત્તમ એવું પરમ (ઉત્કૃષ્ટ) સુખ પામે છે.”

અહીં ‘ધર્મબિંદુ’ની ટીકામાં ‘તેજ એટલે ચિત્તસુખનો લાભ’ એ અર્થ (લક્ષણ) જણાવેલ છે.

જ્ઞાનમગ્નસ્ય ચ્છર્મ તદ્વક્તું નૈવ શક્યતે ।

નોપમેયં પ્રિયાશ્લેષૈર્નાપિ તચ્ચંદનદ્રવૈઃ ॥ ૬ ॥

બા૦- જ્ઞાનમગ્નસ્ય ક૦ જ્ઞાનમાંહિ જે મગ્ન છઈં તેહનઈં^૧ । યત્ ક૦ જે । શર્મ ક૦ સુખ । તત્ ક૦ તે । વક્તું ક૦ કહિવા । નૈવ ક૦ નહીં જ । શક્યતે શકીઈં । નોપમેયં ક૦ ન સરિખું કરી સકઈં^૨ । પ્રિયાશ્લેષૈઃ ક૦ સ્ત્રીના આલિંગનનઈં સુખઈં । અપિ પુનઃ । ન ક૦ નહીં । તત્ ક૦ તે જ્ઞાનમગ્નનું સુખ । ચંદનદ્રવૈઃ ક૦ બાવનાચંદનના વિલેપનનઈં સુખઈં । બીજો તો કોઈં સંસારમાં ઉપમાન^૩ નથી । ૬

અર્થ : જ્ઞાનમાં જે મગ્ન છે તેને જે સુખ છે તે કહી શકાય તેવું નથી. તે જ્ઞાનમગ્નના સુખની સરખામણી સ્ત્રીના આલિંગનના સુખ સાથે કરી શકાય તેમ નથી, વળી બાવનાચંદનના વિલેપનની સાથે પણ તેની સરખામણી કરી શકાય તેમ નથી સંસારમાં (તેના માટે) બીજું કોઈ ઉપમાન નથી. ૬

૧. ૧ તેહનું । ૨. ૬, તે સરિખું કરી ન સકાઈં; ૧, તે સરિખું ન કરી સકાઈં; । ૩. ૧ ઉપમાન; બાકી બધી જ પ્રતોમાં ઉપમા પાઠ છે.

શમશૈત્યપુષો यस્ય વિપ્રુષોઽપિ મહાકથાઃ ।

કિં સ્તુમો જ્ઞાનપીયૂષે તત્ર સર્વાંગમગ્નતામ્ ॥ ૭ ॥

બા૦- શમ ક૦ ઉપશમ તેહની । શૈત્ય ક૦ તાદિમ તેહની । પુષ ક૦ પોષનારી^૧ । યસ્ય ક૦ જેના^૧ । વિપ્રુષોઽપિ ક૦ બિંદૂઆની પણ । મહાકથા ક૦ મોટી વાર્તાઓ, જ્ઞાનાદિ દૃષ્ટાંતં । કિં ક૦ સ્યું । સ્તુમઃ ક૦ સ્તવું । જ્ઞાનપીયૂષે ક૦ જ્ઞાનામૃતનં વિષં । તત્ર ક૦ તિહાં । સર્વાંગમગ્નતામ્ ક૦ સર્વાંગે મગ્નતા પ્રતિ^૨ । જેહ જ્ઞાનામૃતના બિંદુરૂપ ધર્મકથા સાંભળતાં મહાસુખ ઉપજઈ છે તે જ્ઞાનામૃતમાં જે સર્વાંગ મગ્ન હુસ્યં તેહના સુખની સી વાત । જે અનુભવે તે જાણઈ^૩ । ૭

અર્થ : જે (જ્ઞાનામૃતના) બિંદુની, ઉપશમની શીતળતાનું પોષણ કરનારી, મહાકથાઓ જ્ઞાનાદિના દૃષ્ટાંતે છે; તે જ્ઞાનામૃતને વિષે સર્વાંગે મગ્નતાની શી રીતે સ્તુતિ કરીએ? જે જ્ઞાનામૃતના બિંદુરૂપ ધર્મકથા સાંભળતાં મહાસુખ ઉપજે છે તે જ્ઞાનામૃતમાં સર્વાંગે મગ્ન થયેલાના સુખની શી વાત કરવી ? જે અનુભવે તે જાણે. ૭

યસ્ય દૃષ્ટિઃ કૃપાવૃષ્ટિર્ગિરઃ^૪ શમસુધાકિરઃ ।

તસ્મૈ નમઃ શુભજ્ઞાન-ધ્યાનમગ્નાય યોગિને ॥ ૮ ॥ મગ્નતાષ્ટકમ્ ॥૨॥

બા૦- યસ્ય ક૦ જેહની । દૃષ્ટિ નજરિં । કૃપાવૃષ્ટિઃ ક૦ કરુણાનો વર્ષા પ્રવાહ છે । ગિર ક૦ જેહની વાણી । શમ ક૦ ઉપશમ તે રૂપ । સુધા ક૦ અમૃત તેહની । કિરઃ ક૦ છાંટનાર છે । તસ્મૈ ક૦ તેહનં । નમઃ ક૦ નમસ્કાર હો । શુભ ક૦ ભલું જે । જ્ઞાન અનં ધ્યાન તેહનં વિષં । મગ્ન ક૦ લિંપાણો^૫ જે । યોગી ક૦ યોગમાર્ગસ્વામી તેહનં । ૮

મગ્નતાષ્ટક પૂરું થયું ॥ ૨ ॥

અર્થ : જેની દૃષ્ટિ (નજર) કરુણાનો વર્ષાપ્રવાહ છે અને જેની વાણી ઉપશમરૂપ અમૃતને છાંટનાર છે, એવા શુભ (ભલા) જ્ઞાન અને ધ્યાનના વિષે મગ્ન-લીન થયેલા જે યોગી એટલે કે યોગમાર્ગના સ્વામી છે તેમને નમસ્કાર હો. ૮

મગ્નતાષ્ટક બીજું પૂરું થયું. ॥ ૨ ॥

૧. ૧, ૪, ૫, ૬, ૭ પોષનારા । ૨. ૧ ઉપશમ ટાદિકના પોષનારા એવા જે પુરુષ જેહના । ૩. ૨, ૪, ૬, ૭, ૧૧ સર્વાંગં મગ્નપણા પ્રતે જેહ । ૪. ૧, ૪, ૫, ૭ જે અનુભવે તેહ જણાઈ । ૫. ૧, ૪, ૫, ૬, ૭, ૧૧ કૃપાવૃષ્ટિર્ગિરઃ ૩ કૃપાવૃષ્ટિઃ ગિરઃ । ૬. ૨ લિંપાણું; ૧, ૪, ૫, ૬, ૭, ૧૧ 'લિંપાણો' શબ્દ નથી.

૩ સ્થિરતાષ્ટકમ્

વત્સ કિં ચંચલસ્વાંતો ભ્રાંત્વા ભ્રાંત્વા વિષીદસિ ।

નિધિં સ્વસંનિધાવેવ સ્થિરતા દર્શયિષ્યતિ ॥ ૧ ॥

બા૦- વત્સ ક૦ હે વત્સ । કિં ક૦ સ્યું । ચંચલસ્વાંત ક૦ ચંચલ છઈં । સ્વાંતઃ ક૦ ચિત્ત જેહનુંં એહવો થકો । ભ્રાંત્વા-ભ્રાંત્વા ક૦ ઠામિ-ઠામિ ગામિ-ગામિ ભમીનઈં । વિષીદસિ ક૦ ખેદ પામઈં છઈં, જો નિધાનનો અર્થી છઈં તો । નિધિ ક૦ નિધાન પ્રતિં । સ્વસંનિધૌ ક૦ પોતાનઈં પાસઈં । એવ ક૦ એહ જ । સ્થિરતા ક૦ સ્થિરપણું । દર્શયિષ્યતિ ક૦ દેખાડસ્યઈં^૧ । ૧

અર્થ : હે વત્સ ! જે તું ચિત્ત ચંચળ છે એવો થઈને તું ઠામેઠામે (ઠેકઠેકાણે) ગામેગામે ભમીને કેમ ખેદ પામે છે ? જો (તું) નિધાનનો અર્થી છે તો સ્થિરતા પોતાની પાસે જ રહેલ નિધાનને (ખજાનાને) દેખાડશે. ૧

જ્ઞાનદુગ્ધં વિનશ્યેત લોભવિક્ષોભકૂર્ચકૈઃ ।

અમ્લદ્રવ્યાદિવાસ્થૈર્યાદિતિ મત્વા સ્થિરો ભવ ॥ ૨ ॥

બા૦- જ્ઞાનદુગ્ધં ક૦ જ્ઞાનરૂપ દૂધ । વિનશ્યેત ક૦ વિણસઈં^૨ । લોભ ના જે । વિક્ષોભ ક૦ વિકાર તે રૂપ । કૂચા થઈનઈં । અમ્લદ્રવ્યાત્ ક૦ ખાટા દ્રવ્ય થકી । ઇવ ક૦ યથા । અસ્થૈર્યાત્ ક૦ અથિરપણાથી^૩ । ઇતિ મત્વા ક૦ એહવું જાણીનઈં । સ્થિરો ભવ ક૦ સ્થિર થા । એ શિષ્યનઈં ઉપદેશ । ૨

અર્થ : ખાટા દ્રવ્યના જેવી અસ્થિરતાથી, લોભના વિક્ષોભ એટલે વિકારરૂપ દૂધ થઈને, જ્ઞાનરૂપ દૂધ વિનાશ પામે એમ માનીને સ્થિર થા - એ શિષ્યને ઉપદેશ [છે]. ૨

અસ્થિરે હૃદયે ચિત્રા વાङ्गनेत्राकारगोपना ।

પુંચલ્યા ઇવ કલ્યાણકારિણી ન પ્રકીર્તિતા ॥ ૩ ॥

૧. ૨ દેખાડેં છઈં, ૪ દેખાડસ્યેં । ૨. ૧ વિણસ્યઈં । ૩. ૨ અસ્થિરપણા થકી । ૪. ૨.૮, ૯ વાક્ય

બા૦- અસ્થિરે હૃદયે ક૦ અથિર ચિત્ત સર્વત્ર ફિરતઈ થકઈં । **ચિત્રા** ક૦ વિચિત્ર^૧ પ્રકારની^૨ । **વાગ્** ક૦ વચન^૩ । **નેત્ર** ક૦ આંખિ । **આકાર** ક૦ આકૃતિ-વેષાદિક તેહનો । **ગોપના** ક૦ ગોપવણી । **પુંશ્વલ્યાઈવ** ક૦ અસતી સ્ત્રીની પરિં । **કલ્યાણકારણી** ક૦ મંગલી(લિ)કની કરણહાર । **ન પ્રકીર્તિતા** ક૦ ન કહી । હૃદય સ્થિર કર્યા વિના અનેક ક્રિયા કપટરૂપ કરઈં તેહથી અર્થસિદ્ધિ કિસી ન થાઈં, એ ભાવાર્થ । ૩

અર્થ : ચિત્ત સર્વત્ર ફરતું હોવાથી (અસ્થિર હોવાથી) વિચિત્ર પ્રકારની વચન (વાણી), આંખ, આકૃતિ, વેષાદિકની ગોપવણી (છુપાવવું) તે અસતી સ્ત્રીની જેમ મંગલિકને કરનાર (કલ્યાણકારિણી) કહેલ નથી. હૃદય સ્થિર કર્યા વિના અનેક ક્રિયા કપટરૂપે કરે તો તેનાથી અર્થસિદ્ધિ કાંઈ ન થાય એ ભાવાર્થ. ૩

અંતર્ગતં મહાશલ્યમસ્થૈર્યં यदि नोद्धृतम् ।

क्रियौषधस्य को^१ दोषस्तदा गुणमयच्छतः ।। ४ ।।

બા૦- અંતર્ગતં ક૦ હૃદયમાંહિં રહ્યું । **મહાશલ્યં** ક૦ મોટું સાલ । **અસ્થૈર્યં** ક૦ અથિરપણું । **यदि** ક૦ જો । **नोद्धृतं** ક૦ ન ઊધર્યું । **क्रियौषधस्य** ક૦ ક્રિયારૂપ ઔષધનો । **को दोष** ક૦ કુંણ દોષ? **तदा** ક૦ તો । **गुणमयच्छतः** ક૦ ગુણ પ્રતિં ન દેતું, એહવાનો^૫ । **સાલમાંહિં** થકાં ઔષધેં ગુણ ન થાઈ^૬ તે ઔષધનો વાંક નહીં, તે માટિં સાલ કાઢવું । ૪

અર્થ : હૃદયમાં રહેલું અસ્થિરપણારૂપ મોટું સાલ (શલ્ય) જો ઉઢર્યું-બહાર કાઢવું ન હોય તો ગુણ ન દેતા એવા ક્રિયારૂપ ઔષધનો શું દોષ? સાલ અંદર હોવાથી ઔષધ વડે ગુણ ન થાય તેમાં ઔષધનો વાંક નથી. તે માટે સાલ કાઢવું. ૪

स्थिरता वाङ्मनःकायैर्येषामंगांगितां गता ।

योगिनः समशीलास्तै ग्रामेऽरण्ये दिवानिशि ।। ५ ।।

બા૦- સ્થિરતા ક૦ થિરપણું । **વાગ્** ક૦ વચન । **મન** ક૦ મન । **કાય** ક૦ કાયા તેણં કરી^૭ । **येषां** ક૦ જે પુરુષનં । **अंगांगितां** ક૦ ચંદનગંધની પરિં એકીભાવ પ્રતિં । **गता** ક૦ પુહતી^૮ । **योगिन** ક૦ યોગીશ્વર । **समशीला** ક૦ સરખા સ્વભાવના । **ते** ક૦ તે । **ग्रामे** ક૦ ગ્રામડ । **नगर** ક૦ નગરડં । **अरण्य** ક૦ અટવીડં । **दिवा** ક૦ દિવસડં । **निशि** ક૦ રાત્રિં । **च** શબ્દ બાહિરંથી લેવો । ૫

૧. ૧ નાના । ૨. ૬ પ્રકારની; ૩ પ્રકારના । ૩. ૧ વચન વાણી । ૪. ૬ નો । ૫. ૬ દેતું એહવાનો; ૩, ૧૧ દેતું, એહ વાતનો ૨ દહેતું એહવા । ૬. ૨ દીડં । ૭. ૧ મનવચનકાયાઈ કરી । ૮. ૨, ૪, ૫, ૭ પોહતા; ૬ પ્રોહતા; ૮, ૧૧, પુહતા

અર્થ : જેમની સ્થિરતા વચન (વાણી), મન અને કાયા (શરીર) વડે ચંદન-ગંધની જેમ એકીભાવને પ્રાપ્ત થયેલી છે, તે યોગીઓ ગામમાં, નગરમાં, જંગલમાં, દિવસે અને રાત્રે સરખા સ્વભાવના હોય છે. ૫

સ્થૈર્યરત્નપ્રદીપશ્ચેદ્ દીપ્રઃ સંકલ્પદીપજૈઃ ।

તદ્વિકલ્પૈરલં ધૂમૈરલં ધૂમૈસ્તથાશ્રવૈઃ ॥ ૬ ॥

બા૦- સ્થૈર્યરત્નપ્રદીપ ક૦ સ્થિરતારૂપ રતનનો દીવો । ચેત્ ક૦ જો । દીપ્રઃ ક૦ સદા દેદીપ્યમાન છંદં । સંકલ્પદીપજૈઃ ક૦ સંકલ્પરૂપ દીપથી ઉપના એહવે । તત્ ક૦ તો । વિકલ્પૈઃ ક૦ વિકલ્પે । અલં ક૦ સર્યુ । ધૂમૈઃ ક૦ ધુંઆડં । અલંધૂમૈઃ ક૦ [સર્યુ] ધૂમે । તથા ક૦ તિમ । આશ્રવૈઃ^૧ ક૦ પ્રાણાતિપાતાદિક આશ્રવૈ । સંકલ્પદીપ ક્ષણોદ્યોત છે । અતિં ધૂમં^૨ ચિત્તઘર મલિન કરં છંદં, તે માટિ સદોદ્યોત નિકલંક સ્થૈર્યરત્નદીપ જ આદરવો । ૬

અર્થ : સ્થિરતારૂપ રત્નનો પ્રદીપ જો સદા દેદીપ્યમાન છે, તો સંકલ્પરૂપ દીપ(દીવા)થી ઊપજેલા એવા વિકલ્પરૂપ ધૂમાડાથી સર્યુ (આ ધૂમાડાનું કંઈ કામ નથી), તેમ આશ્રવરૂપ ધૂમાડાથી પણ સર્યુ.

પ્રાણાતિપાતાદિક આશ્રવોને કારણે સંકલ્પરૂપ દીપ ક્ષણોદ્યોત (ક્ષણ માટે પ્રકાશનાર) હોય છે. વધુ પડતો ધૂમાડો ચિત્તરૂપ ઘર મલિન કરે છે. તે માટે સદોદ્યોત (સદા પ્રકાશમાન) નિષ્કલંક સ્થિરતારૂપ રત્નદીપ જ આદરવો (આદર કરવા યોગ્ય છે). ૬

ઉદીરયિષ્યસિ સ્વાંતાદસ્થૈર્યપવનં યદિ ।

સમાધેર્ધર્મમેઘસ્ય, ઘટાં વિઘટયિષ્યસિ ॥ ૭ ॥

બા૦- ઉદીરયિષ્યસિ ક૦ ઉદીરસિ^૩ । સ્વાંતાત્ ક૦ ચિત્ત થકી । અસ્થૈર્યપવનં ક૦ અધિરતારૂપ પવન પ્રતિ । યદિ ક૦ જો । સમાધે ક૦ સમાધિની । સમાધિ કેહવી છંદં^૪ ? ધર્મરૂપ મેઘ તેહની । ઘટાં ક૦ શ્રેણિ પ્રતિ । વિઘટયિષ્યસિ ક૦ વીંચેરી નાંખસિ । બીજું ધર્મમેઘ નામં^૫ પાતંજલશાસ્ત્રં અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ કહિંડં, તેહની ઘટાં વિઘટસેં એતલં આવતું કેવલજ્ઞાન વીંચેરી નાંખસં । ૭

અર્થ : જો ચિત્તથી અસ્થિરતારૂપ પવન ઉત્પન્ન કરીશ તો ધર્મમેઘસ્વરૂપ સમાધિની શ્રેણિને તું વિખેરી નાંખીશ.

૧. ૧ તિમ જ આશ્રવરૂપ ધુંઆડેં સર્યુ । ૨. ૪, ૫, ૭ અતિં ધૂમં ૩ અતિ ધૂંસં ધૂમે । ૩. ૧ હે વત્સ ત્વં ઉદીરસિ । ૪. ૬ ‘સમાધિ કુંજ’ । ૫. ૧ ધર્મ નામં

બીજી રીતે પાતંજલ(યોગ)શાસ્ત્રમાં ‘ધર્મભેદ’ નામની અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ કહી છે. તેની ઘટાને વિખેરી નાંખીશ એટલે આવતા કેવળજ્ઞાનને વિખેરી નાંખીશ. ૭

ચારિત્રં સ્થિરતારૂપમતેઃ સિદ્ધેષ્વપીષ્યતે ।

યતન્તાં યતયોઽવશ્યમસ્યા એવ પ્રસિદ્ધયે ॥ ૮ ॥ સ્થિરતાષ્ટકમ્ ૩॥

બા૦- ચારિત્રં ક૦ ચારિત્ર । સ્થિરતારૂપ ક૦ યોગસ્થિરતારૂપ છંદં । અતઃ ક૦ એ માટઈં । સિદ્ધેષ્વપિ ક૦ સિદ્ધમાહિ પણિ । ઇષ્યતે ક૦ કહિં છે,^૧ જે માટઈં તેહનં સર્વ પ્રદેશસ્થિરતા છંદં । સિદ્ધાંતં સિદ્ધ છે, પણિ સિદ્ધમાહિં ચારિત્ર નિષેધ્યું છંદં તે ક્રિયા રૂપ જ । **યતન્તાં(ન્તાં)** ક૦ ઉદ્યમ કરો । **યતયઃ** ક૦ યતીઓ^૨ । **અવશ્યં** ક૦ નિર્ધાર^૩ । **અસ્યા એવ** ક૦ એ યિરતાની જ । **પ્રસિદ્ધયે** ક૦ પ્રકૃષ્ટ સિદ્ધિનં અર્થં । જે ભાવ સિદ્ધમાહિં હોં તેહનં જાતિસ્વભાવગુણ કહવાં । એહવી સ્થિરતા છંદં । તેહમાં સર્વ પ્રકારિં તેહની^૪ સિદ્ધિ કરવી । ૮

એ સ્થિરતાષ્ટક સંપૂર્ણ થયું ॥ ૩ ॥

અર્થ : ચારિત્ર યોગની સ્થિરતા રૂપ છે, આ કારણે સિદ્ધોમાં પણ ચારિત્ર કહેલ છે. સિદ્ધોને સર્વ પ્રદેશે સ્થિરતા છે, તેથી સિદ્ધાંતમાં સિદ્ધ તો ઉલ્લેખાયા છે, પણ સિદ્ધોમાં ચારિત્ર નિષેધ્યું છે તે ક્રિયારૂપ ચારિત્ર જ સમજવું. યતિઓ એ સ્થિરતાની પ્રકૃષ્ટ સિદ્ધિ માટે અવશ્ય ઉદ્યમ કરે. જે ભાવ સિદ્ધમાં હોય તેને જાતિસ્વભાવગુણ કહેવાય, એવી સ્થિરતા છે. તેમાં સર્વ પ્રકારે તેની સિદ્ધિ કરવી. ૮.

એ સ્થિરતાષ્ટક સંપૂર્ણ થયું. ॥ ૩ ॥

૧. ૧ કહિં છે; ૩, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૧૦, ૧૧ ઇછિં; ૯ ઇછે છે । ૨. ૨ યતીઓ; બાકી બધી પ્રતોમાં ‘હે યતીઓ’ । ૩. ૧ નિર્ધાર નિશ્ચય । ૪. ૨, તેહની; ૩ તેહવી

૪ મોહાષ્ટકમ્

અહં મમેતિ મંત્રોઽયં મોહસ્ય જગદાંધ્યકૃત્ ।

અયમેવ હિ નજૂર્પૂર્વઃ પ્રતિમંત્રોઽપિ મોહજિત્ ॥ ૧ ॥

બા૦- અહંમમ્ इति ક૦ એ પ્રકાર ચાર અક્ષર । મંત્ર સર્વનંદ સંસારચક્રવાલમાંહિં ભમાડવાનંદ । અયં ક૦ એ છંદ્, કુંળનો? મોહસ્ય ક૦ મહા મોહરાજાનો । જગદાંધ્યકૃત્ ક૦ જગ સર્વેનંદ અંધપણાનો કરણહાર । અયમેવ હિ ક૦ એહ જ । નજૂર્પૂર્વઃ ક૦ નકાર છંદ્ પૂર્વંદ જેહનંદ એહવો છતો, એતલંદ નાહંમમ્ એહવો । પ્રતિમંત્રોઽપિ ક૦ પાછો મંત્ર પણ છંદ્, કેહવો । મોહજિત્ ક૦ મોહનો જીપનાર । અર્થાત્ ચારિત્રધર્મરાજ એ મંત્રજાપ દેડે ભવ્ય પ્રાણીના મોહ ભાંજંદ છંદ્ । ૧

અર્થ : ‘અહં-મમ’ એ પ્રકારે ચાર અક્ષરનો મહા મોહરાજાનો મંત્ર સર્વને સંસાર-ચક્રવાલમાં ભમાડવાને સમર્થ છે. તે જગતમાં સર્વને અંધપણાનો કરનાર છે. જેની પૂર્વે નકાર છે એવો થતાં એ જ એટલે ‘નાહંમમ’ (‘ન અહં’, ‘ન મમ’) એ પ્રતિમંત્ર પણ છે. આ પ્રતિમંત્ર કેવો છે ? મોહનો જીતનાર છે. અર્થાત્ ચારિત્રધર્મરાજા એ મંત્રજાપ દઈ ભવ્ય પ્રાણીના મોહ ભાંજે છે. ૧

શુદ્ધાત્મદ્રવ્યમેવાહં શુદ્ધજ્ઞાનં ગુણો મમ ।

નાન્યોઽહં ન મમાન્યે ચેત્યદો મોહાસ્ત્રમુલ્બળમ્ ॥ ૨ ॥

બા૦- શુદ્ધાત્મદ્રવ્યમેવ ક૦ શુદ્ધ નિજ સત્તા વ્યવસ્થિત આત્મદ્રવ્ય જ હું છું, વિભાવંદ અશુદ્ધ નથી.

ઉક્તં ચ-

“મગ્ગણગુણઠાણેહિં ચડદસ ય હવંતિ તહ અસુદ્ધણયા ॥

વિણ્ણેઆ સંસારી સવ્વે સુદ્ધા ઉ સુદ્ધણયા ॥ ૧ ॥”

શુદ્ધ જ્ઞાનં ક૦ શુદ્ધ કેવલજ્ઞાન જ । ગુણ ક૦ ગુણ । મમ ક૦ માહરો । ન ક૦ નહીં । અન્ય અહં ક૦ બીજો હું । ન મમ ક૦ નથી માહરા । અન્યે ક૦ ધર્માસ્તિકાયાદિ પાંચ દ્રવ્ય । ઇત્યદઃ ક૦ એહવું ધ્યાવું તે । મોહાસ્ત્રં ક૦ મોહ હળવાનું શ(અ)સ્ત્ર । ઉલ્બળં ક૦ આકરું । ૨

૧. ૨, ૮, ૯, ૧૦, ૧૧ એ છંદ્; ૩ એનંદ; ૧ એ છંદ તે એ મંત્ર ૨. ૧ ધ્યાવું; ૩, ૨, ૬ ધ્યાઇવું; ૪, ૫ એ ધ્યાવવું

અર્થ : શુદ્ધ નિજ સત્તારૂપે રહેલ (નિજ તત્ત્વમાં બિરાજેલ) આત્મદ્રવ્ય જ હું છું. વિભાવે અશુદ્ધ નથી. કદ્યું છે —

“અશુદ્ધ નયની દૃષ્ટિથી માર્ગણાસ્થાનક (માર્ગાનુસારી) અને ગુણસ્થાનકની અપેક્ષાએ ચૌદ પ્રકારના સંસારી જીવો છે અને શુદ્ધ નયની અપેક્ષાથી બધા જીવો શુદ્ધ છે.”

શુદ્ધ કેવલજ્ઞાન જ મારો ગુણ છે. હું બીજો નથી, અન્ય ધર્માસ્તિકાયાદિ પાંચ દ્રવ્યો મારા નથી એવું ધ્યાવું (ધ્યાન કરવું) તે મોહ હણવાનું આકરું (તીવ્ર) અસ્ત્ર છે. ૨

यो न मुह्यति लग्नेषु भावेष्वौदयिकादिषु ।

आकाशमिव पंकेन नासौ पापेन लिप्यते ॥ ३ ॥

બા- યઃ કં જે । ન મુહ્યતિ કં ન મુંજાઈ. લગ્નેષુ કં લાગઈ. ભાવેષુ કં ભાવઈ. ઔદયિકાદિષુ ઔદયિકાદિક પાંચ પ્રકારઈ, કર્મોદય ક્ષયોપશમાદિ ભાવ પામી, સ્વભાવ અવિચલિતપણે રાગદ્વેષ ન ધરઈ. આકાશમિવ પંકેન કં આકાશ જિમ કચરે. ન કં નહીં. અસૌ કં એ. પાપેન કં પાપઈ. લિપ્યતે કં લિપાઈ. કામભોગાદિ નિમિત્તમાત્રથી કર્મબંધ નથી^૧, પણ તેહમાં^૩ મોહ આવઈ છઈ તેહથી કર્મબંધ છઈ. ૩

उक्तं च^४ —

“ण कामभोगा समयं उर्विति, णयावि भोगा विगइं उर्विति ।

जो तप्पओसे अपरिगहे अ, सम्मो अ जो तेसु स वीयरगो ॥”

उत्तराध्ययनइं । ३२.१०१॥

અર્થ : ઔદયિક આદિ પાંચ પ્રકારના કર્મોદય (અને) ક્ષયોપશમ આદિ ભાવને પામીને જે લાગેલા (ઔદયિકાદિ) ભાવોમાં મૂંઝાતો નથી, અર્થાત્ સ્વભાવથી અવિચલિતપણે રાગદ્વેષ ધરતો નથી તે, આકાશ જેમ કાદવથી (લેપાતું નથી), તેમ પાપથી લેપાતો નથી. કામભોગાદિના નિમિત્તમાત્રથી કર્મબંધ નથી, પણ તેમાં મોહ આવે છે તેનાથી કર્મબંધ થાય છે. ૩

૧. ૧ છતઈ. ૨. ૧ આના પછીનું લખાણ નથી. ૩. ૨, ૬, ૧૧ તેહમાં; ૩, ૮, ૧૦ મોહમાં; ૪, ૫, ૭ પિણ તેહમાં । ૪. ૬ ઉક્તં ચ પછીનું લખાણ નથી. ।

કહ્યું પણ છે, “કામભોગો સમભાવ કરતા નથી, તેમ ભોગો વિકાર કરતા નથી, પરંતુ જે તેનો દ્વેષ કરે છે, તેમાં પરિગ્રહ કરે છે તે તેમાં મોહ-રાગ-દ્વેષ કરવાથી વિકાર પામે છે. તેમાં જે સમપરિણામવાળો છે તે વીતરાગ છે.” ૩

પશ્યન્નેવ પરદ્રવ્યનાટકં પ્રતિપાટકમ્ ।

ભવચક્રપુરસ્થોઽપિ નામૂઢઃ પરિચિદ્યતિ ॥ ૪ ॥

બા૦- પશ્યન્નેવ ક૦ દેખતો જ થકો । પરદ્રવ્ય ક૦ પુદ્ગલ દ્રવ્ય તેહનું । નાટક જન્મ યોનિ-જરા-મરણાદિરૂપ । પ્રતિપાટકં ક૦ એકાક્ષ-વિકલાક્ષાદિ નગરના પાડા પાડા^૧ પ્રતિ । ભવચક્રપુરસ્થઃ ક૦ અનાદિ અનંત કર્મપરિણામરાજાની રાજધાની સ્વરૂપ ભવચક્ર નામ નગરમાંહિ રહિઓ થકો । અપિ પણિ । ન ક૦ નહીં । અમૂઢઃ ક૦ મોહરિત । પરિચિદ્યતિ ક૦ યેદ પામઈં । “ચિદ્યતિ કાવ્યે જડો ન મૌર્ખ્યે સ્વે”^૨ ઇત્યાદિ પાઠનઈં પરસ્મૈપદ છઈં । ૪

અર્થ : અનાદિ, અનંત કર્મપરિણામરૂપ રાજાની રાજધાની સ્વરૂપ ભવચક્ર નામના નગરમાં રહેવા છતાં પણ તે નગરની એકેન્દ્રિય-વિકલેન્દ્રિયાદિ (એકાક્ષ-વિકલાક્ષાદિ) પોળે પોળે (પાડે પાડે) પરદ્રવ્યનું (પુદ્ગલ દ્રવ્યનું) જન્મ, યોનિ, જરા, મરણ આદિરૂપ નાટક જોતો મોહરહિત આત્મા ખેદ પામતો નથી. ૪

વિકલ્પચષકૈરાત્મા પીતમોહાસવોદ્યમ્ ।

ભવોચ્ચતાલમુત્તાલ પ્રપંચમધિતિષ્ઠતિ ॥ ૫ ॥

બા૦- વિકલ્પચષકૈઃ ક૦ વિકલ્પરૂપ જે । ચષકે ક૦ મદ્યપાનપાત્ર^૩ તેણિ કરી । આત્મા ક૦ આત્મા । પીત ક૦ પીધો છઈં । મોહ રૂપીડ । આસવ ક૦ મદ્ય જેણઈં એવો થકો । હીતિ નિશ્ચિત^૪ । અયં ક૦ એ । ભવ ક૦ સંસારરૂપ । ઉચ્ચતાલ ક૦ પાનગોષ્ઠી તે પ્રતિ । ઉત્તાલપ્રપંચ ક૦ ઉત્ ઉર્ધ્વ થઈં તાલ ક૦ હસ્તતાલી તેહના પ્રપંચ જિહાં એહવા પ્રતિ । અધિતિષ્ઠતિ ક૦ અધિષ્ઠઈં છઈં । ૫.

અર્થ : વિકલ્પરૂપ [પીવાના] પાત્ર વડે જેણે મોહરૂપ મદ્ય (મદિરા, આસવ)

૧. 1, 2, 4, 5, 6, 7, 11 પાડા પાડા; ૩ પાડા પ્રતિ । ૨. ૨ માં આ આખો શ્લોક આ રીતે છે—

“વિપુલ હૃદયાભિગમ્યે ચિદ્યતિ કાવ્યે જડો ન મૌર્ખ્યે સ્વે ।

નિન્દ્યતિ કંચૂકકારં પ્રાયઃ શુષ્કસ્તની નારી ॥”

અર્થ: “જડ ભણતી વખતે પોતાની મૂર્ખતાનો દોષ નથી જોતો, પણ કાવ્ય બહુ કઠણ છે તેમ બોલે છે.”

૩. 1, 2, 6 મદ્યપાત્ર । ૪. 1 નિશ્ચયં ।

પીધો છે એવો આ આત્મા ખરેખર જ્યાં ઊંચા થઈ હાથતાળી આપવાની ચેષ્ટા (પ્રપંચ) કરવામાં આવે છે તેવી સંસારરૂપ પાનગોષ્ઠીનો (દારૂના પીઠાનો) આશ્રય કરે છે. ૫

નિર્મલં સ્ફટિકસ્યેવ સહજં રૂપમાત્મનઃ ।

અધ્યસ્તોપાધિસંબંધો જડસ્તત્ર વિમુહ્યતિ ॥ ૬ ॥

બા૦- નિર્મલં ક૦ મલરહિત । સ્ફટિકસ્યેવ ક૦ સ્ફટિકની પરિ । સહજં ક૦ સ્વભાવ સિદ્ધ^૧ । રૂપં ક૦ સ્વરૂપ । આત્મનઃ ક૦ આત્માનું । અધ્યસ્ત ક૦ થાપિતું^૨ છંદં । ઉપાધિનો સંબંધ જેણે એવો । જડ ક૦ મૂર્ખ । તત્ર ક૦ તિહાં । વિમુહ્યતિ ક૦ મુઝાઈ છંદં । જિમ સ્વભાવે નિર્મલ છંદં, કાલારાતા ફૂલના યોગથી કાલોરાતો કહેવાઈ, તેહનં ફટિક સ્વભાવ જાણે તે મૂર્ખ, તિમ શુદ્ધાત્મદ્રવ્યનં ઉપાધિ સંબંધે એકેન્દ્રિયાદિ ઉપાધિરૂપ જ જાણે તે મૂર્ખ જાણવો । ઘણા મોહી જીવ પરવસ્તુમાં આત્મભાવને આરોપી સુખ માને છે, તે મિથ્યા સુખ છંદં । ૬

અર્થ : આત્માનું સ્વભાવસિદ્ધ (સહજ) સ્વરૂપ સ્ફટિકની જેમ મળરહિત (નિર્મળ) છે. તેમાં જેણે ઉપાધિનો સંબંધ સ્થાપ્યો છે તે મૂર્ખ (જડ) ત્યાં મૂઝાય છે.

જેમ (સ્ફટિક) સ્વભાવે નિર્મળ છે, (પણ) કાળા-રાતા ફૂલના યોગથી કાળો-રાતો કહેવાય છે. તેને (કાળા-રાતાપણાને) જે સ્ફટિકનો સ્વભાવ જાણે તે મૂર્ખ. તેમ શુદ્ધ આત્મદ્રવ્યને ઉપાધિના સંબંધથી જે એકેન્દ્રિયાદિ ઉપાધિરૂપ જ જાણે તે મૂર્ખ જાણવો. ઘણા મોહી જીવ પર વસ્તુમાં આત્મભાવને આરોપી સુખ માને છે તે મિથ્યા સુખ છે. ૬

અનારોપસુખં મોહત્યાગાદનુભવન્નપિ ।

આરોપપ્રિયલોકેષુ વક્તુમાશ્ચર્યવાન્ ભવેત્ ॥ ૭ ॥

બા૦- અનારોપ ક૦ આરોપરહિત સ્વભાવનું જે । સુખ છંદં તે પ્રતિ । મોહનો જે । ત્યાગ ક૦ ક્ષયોપશમથી । અનુભવન્નપિ ક૦ અનુભવતો પણ યોગી । આરોપપ્રિય ક૦ આરોપ વાલ્હો છંદં જેહનં એતલં જૂટું મીટું જાણે એવા । લોકેષુ ક૦ લોકનં વિષય^૩ । વક્તું ક૦ કહિવાનં કાજિ । આશ્ચર્યવાન્ ક૦ આશ્ચર્યવંત હરં રાન^૪ । ભવેત્ ક૦ હોઈ । ૭

૧. ૧, ૪, ૫, ૭ સિદ્ધિ । ૨. ૧ થાપ્યું; ૬ થાપ્યો ૩. ૧ લોક પ્રતિ; ૨, ૪, ૫, ૬, ૭, ૧૧ લોક તેહનં વિષય । ૪. ૧, ૪, ૫, ૭, ૯ હરં રાન; ૮ હેરાં

અર્થ : મોહના ત્યાગ(એટલે ક્ષયોપશમ)થી આરોપરહિત સ્વભાવનું જે સુખ છે તે અનુભવતો એવો પણ યોગી, આરોપ જેને વહાલો છે એટલે કે જે જૂઠાને મીઠું જાણે છે એવા લોકોમાં સાચી વાત કહેવા બાબતે આશ્ચર્ય અર્થાત્ આધાતનો અનુભવ કરે છે. ૭

યશ્ચિદ્વર્પણવિન્યસ્ત સમસ્તાચારચારુધીઃ ।

ક્વ નામ સ પરદ્રવ્યઽનુપયોગિનિ મુહ્યતિ ॥ ૮ ॥ મોહાષ્ટકમ્ ૪ ॥

બા૦- યઃ ક૦ જે । ચિદ્વર્પણ ક૦ જ્ઞાનરૂપ આરીસો તેહનઈં વિષઈં । વિન્યસ્ત ક૦ થાપ્યા જે । સમસ્ત આચાર ક૦ જ્ઞાનાદિક પાંચ આચાર^૧ તેણઈં કરી । ચારુ ક૦ મનોહર । ધી ક૦ બુદ્ધિ છઈં જેહની । ક્વ ક૦ કિહાં । નામ ઇતિ કોમલામંત્રણે । સ ક૦ તે । પરદ્રવ્યે ક૦ પર દ્રવ્યને વિષઈં । અનુપયોગિનિ ક૦ કામિ નાવઈં^૨ એહવાનઈં^૩ વિષઈં મુહ્યતિ ક૦ મુંઝાઈં? ન મુંઝાઈં જ । ૮

એ મોહનું^૪ અષ્ટક પૂરું થયું ॥ ૪ ॥

અર્થ : જ્ઞાનરૂપ અરિસામાં સ્થાપેલા સમસ્ત જ્ઞાનાદિક પાંચ આચારથી જે મનોહર (સુંદર) બુદ્ધિયુક્ત છે તે પુરુષ કામ ન આવે તેવા પરદ્રવ્યને વિષે ક્યાંથી મુંઝાય? ન જ મુંઝાય. ॥ ૮ ॥

એ (ચોથું) મોહનું અષ્ટક પૂરું થયું.

૧. ૭ પંચાચાર । ૨. ૨, ૪, ૫, ૮ કામિ નાવેં । ૩. ૧ એહવા દ્રવ્યનઈં । ૪. ૪, ૫, ૭ એ અમોહનું; ૯ એ મોહનું

૫ જ્ઞાનાષ્ટકમ્

મજ્જત્યજ્ઞઃ કિલાજ્ઞાને વિષ્ટાયામિવ શૂકરઃ ।

જ્ઞાની નિમજ્જતિ જ્ઞાને મરાલ ઇવ માનસે ॥ ૧ ॥

બા૦- મજ્જતિ ક૦ મગ્ન થાઈં છઈં । અજ્ઞઃ ક૦ અજ્ઞાની^૧ । કિલ્લ ઇતિ સત્યે । અજ્ઞાને ક૦ અજ્ઞાનમાહિ । વિષ્ટાયાં ક૦ વિષ્ટામાહિ । ઇવ ક૦ યથા । શૂકર ક૦ સૂઅર । જ્ઞાની ક૦ જ્ઞાનવંત પુરુષ । નિમજ્જતિ ક૦ નિતરાં^૨ મગ્ન થાઈં છઈં । જ્ઞાને ક૦ જ્ઞાનમાહિં । મરાલ ક૦ રાજહંસ । ઇવ યથા । માનસે ક૦ માનસરોવરમાહિ । ૧

અર્થ : જેમ સૂઅર (ડુક્કર) વિષ્ટામાં મગ્ન થાય છે તેમ અજ્ઞાની ખરેખર અજ્ઞાનમાં મગ્ન થાય છે. જેમ રાજહંસ માનસરોવરમાં મગ્ન થાય છે તેમ જ્ઞાનવંત પુરુષ જ્ઞાનમાં અતિશય મગ્ન થાય છે. ૧

નિર્વાણ પદમપ્યેકં ભાવ્યતે યન્મુહુર્મુહુઃ ।

તદેવ જ્ઞાનમુત્કૃષ્ટં નિર્બન્ધો નાસ્તિ ભૂયસા ॥ ૨ ॥

બા૦- નિર્વાણપદ ક૦ મોક્ષનું સાધન વચન । અપ્યેકં ક૦ એક પણ । ભાવ્યતે ક૦ ભાવિયઈં । યત્ ક૦ જે । મુહુર્મુહુઃ ક૦ વારંવાર, એટલે આગમિં શ્રુતયુક્તિં મતનું^૩ વારંવાર સ્મરણરૂપ નિદિધ્યાસન દેખાડયું । તદેવ ક૦ તેહ જ । જ્ઞાનં ક૦ જ્ઞાન । ઉત્કૃષ્ટં ક૦ ઉત્કૃષ્ટું, જે માટિ તેહથી તત્ત્વજ્ઞાન ઉપજઈં । સામાયિકપદમાત્ર ભાવનથી અનંત સિદ્ધ સાંભલીઈં છઈં । નિર્બન્ધ ક૦ હઠ । નાસ્તિ ક૦ નથી । ભૂયસા ક૦ ઘણઈં ભણીઈં । ભાવનાજ્ઞાનઈં થોડું ઇ ઘણું, તે વિના ઘણું તે શુકપાઠ । ૨

અર્થ : મોક્ષના સાધનરૂપ એવું એક પણ પદ (અધ્યાત્મિક વચન) કે જેની વારંવાર ભાવના કરાય; તે જ જ્ઞાન (નો યત્ન) ઉત્કૃષ્ટ છે; એટલે કે આગમ અને શ્રુતયુક્તિ મતનું વારંવાર સ્મરણરૂપ નિદિધ્યાસન એટલા માટે બતાવ્યું કે તેનાથી

૧. ૧ અજ્ઞાન, મૂર્ખ; ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૯, ૧૦, ૧૧ અજ્ઞાન । ૨. ૧ અતિશયઈં, ૮ નિજરાં । ૩. ૧, ૨, ૮, ૯, ૧૦, ૧૧ મતનું; ૩ મનનું

તત્ત્વજ્ઞાન ઊપજે છે. સામાયિક પદના માત્ર ભાવનથી અનંત સિદ્ધ થયેલા સાંભળીએ છીએ. ઘણું ભણવાનો આગ્રહ (હઠ) નથી. ભાવનાજ્ઞાન થોડું એ ઘણું, તે વિના ઘણું (જ્ઞાન) તે શુકપાઠ(પોપટપાઠ)રૂપ છે. ૨

સ્વભાવલાભસંસ્કાર કારણ^૧ જ્ઞાનમિષ્યતે ।

ધ્યાંધ્યમાત્રમતસ્ત્વન્યત્તથા ચોક્તં મહાત્મના ॥ ૩ ॥

બા૦- સ્વભાવલાભ ક૦ આત્મસ્વભાવની પ્રાપ્તિ, તેહનો જે । સંસ્કાર ક૦ વાસના તેહનું । કારણ એતલઈં થોડઈં ઘણઈં વીતરાગ વચનઈં ચીતવઈં વીતરાગ સ્મરણઈં આત્માતૈદ્રૂપતાહેતુ । જ્ઞાન ક૦ જ્ઞાન । ઇષ્યતે ક૦ વાંછિઈં છઈં । ધ્યાંધ્યમાત્ર ક૦ ધંધ માત્ર । અતસ્ત્વન્યત્ ક૦ એહથી અધિકું જે ભળવું તે । તથા ચોક્તં ક૦ તિમ જ કહિડું । મહાત્માઈં ક૦ પતંજલિ ઋષિં । પ્રથમ યોગની* દૃષ્ટિની અપેક્ષાઈં એહનઈં મહાત્મા કહી બોલાવ્યો । ૩

અર્થ : આત્મસ્વભાવની પ્રાપ્તિના સંસ્કાર(વાસના કે મૂળ વૃત્તિ)ના કારણરૂપ જે જ્ઞાન છે તે ઇચ્છીએ છીએ, એટલે થોડાઘણાં વીતરાગવચન ચિંતવી વીતરાગસ્મરણ થવાથી આત્મામાં તદ્દરૂપતાના હેતુરૂપ જ્ઞાન ઇચ્છીએ છીએ. એનાથી અધિક જે ભણવું તે ધંધ માત્ર (ધંધો)છે, તેમ મહાત્મા એટલે પતંજલિ ઋષિએ કહ્યું છે. પતંજલિ ઋષિને અહીં પ્રથમ યોગની દૃષ્ટિની અપેક્ષાએ મહાત્મા કહી ઉલ્લેખેલ છે. ૩

વાદાંશ્ચ પ્રતિવાદાંશ્ચ વદંતોઽનિશ્ચિતાંસ્તથા ।

તત્ત્વાંતં નૈવ ગચ્છન્તિ તિલપીલકવદ્ ગતૌ ॥ ૪ ॥

બા૦- વાદાંશ્ચ ક૦ પૂર્વપક્ષપ્રતિ । પ્રતિવાદાંશ્ચ ક૦ ઉત્તરપક્ષપ્રતિ । વદંતઃ ક૦ કહતા । અનિશ્ચિતાન્ ક૦ અનિર્ધારિતાર્થ । તથા ક૦ છ માસ તાંઈં કંઠશોષ^૫ કરિં । તત્ત્વાંતં ક૦ તત્ત્વના પાર પ્રતિ । નૈવ ક૦ નહીં જ । ગચ્છન્તિ ક૦ પુહચઈં । તિલપીલકવત્ ક૦ ઘાંચીના બલદ પરિં । ગતૌ ક૦ ગતિનઈં વિષઈં । ૪

દૂહો પઢિડ :

“પાર કहां પાवतो, मिटी^६ न मनकी आस;

ज्यूं कोलूके बयलकुं, घर ही कोस पं(प)चास ।”

૧. ૫, ૭ કારણ; ૩ તથા ૧૦ માં સ્મરણ લખીને તેની ઉપર “કારણં” ઇતિ પાઠઃ પ્રત્યંતરે” એવું લખાણ છે; ૧, ૪, ૬, ૧૧ કરણ । ૨. ૧, ૨, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૧૧ ધાંધ્ય । ૩. ૧, ૨, ૪, ૫, ૬, ૭, ૧૧ આત્મામાંહિ । ૪. ૪, ૫, ૭ યોગી । ૫. ૧, ૪, ૫, ૬, ૭, ૧૧ કંઠશોક । ૬. ૧ મટી । ૭. ૪, ૫, ૬, ૭, ૧૧ બયલકું; ૨, ૩, ૮, ૯, ૧૦ બયલજ્યું

અર્થ : અનિર્ધારિત અર્થવાળા (એટલે ચોક્કસ અર્થ વિનાના) વાદ એટલે પૂર્વપક્ષને અને પ્રતિવાદ એટલે ઉત્તરપક્ષને કહેતાં કહેતાં છ માસ સુધી કંઠશોષ કરે તો પણ ઘાંચીના બળદની જેમ તત્ત્વના પારને પામવામાં ગતિ કરીને ન જ પહોંચી શકે.૪

દૂહો : “જેમ ઘાણીના બળદને ઘરમાં જ પચાસ કોસ થઈ જાય તેમ જેના મનની આશા શમી નથી તે ક્યાં તત્ત્વના પારને પામે છે ?”

સ્વદ્રવ્યગુણપર્યાય ચર્યા વર્યા પરાઽન્યથા ।

इति दत्तात्म संतुष्टिर्मुष्टिज्ञान स्थितिर्मुनेः ॥ ५ ॥

બા૦- સ્વદ્રવ્ય ક૦ પોતાનો શુદ્ધાત્મદ્રવ્ય । સ્વગુણ ક૦ પોતાના જ શુદ્ધ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રગુણ । સ્વપર્યાય ક૦ પોતાના જ શુદ્ધ અર્થ-વ્યંજન-પર્યાય તેહમાં । ચર્યા ક૦ પરિણતિ તે । વર્યા ક૦ ભલી । પરા ક૦ પરદ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયમાં પરિણામગ્રહણ ઉત્પત્તિરૂપ ચર્યા તે । અન્યથા ક૦ ભલી નહીં । ઇતિ ક૦ એ પ્રકારે । દત્તાત્મસંતુષ્ટિઃ ક૦ દીધો છું આત્માને સંતોષ જેણીં એહવો । મુષ્ટિજ્ઞાન ક૦ સંક્ષેપ રહસ્યજ્ઞાન તેહની । સ્થિતિ ક૦ મર્યાદા । મુનેઃ ક૦ સાધુનં । ૫

ઉક્તં ચ- “આત્મૈવ દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણ્યથવા યતેરિત્યાદિ ।

‘-યોગશાસ્ત્ર’, પ્રકાશ ૪, શ્લો.૧

અર્થ : પોતાના શુદ્ધ આત્મદ્રવ્યમાં, પોતાના જ શુદ્ધ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર ગુણમાં, પોતાના જ શુદ્ધ અર્થ-પર્યાય અને વ્યંજન-પર્યાયમાં પરિણતિ (ચર્યા) તે ભલી (શ્રેષ્ઠ) છે; પર દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયમાં તે તે પદાર્થના પરિણામોને ગ્રહણ કરવારૂપ અને ઉત્પત્તિરૂપ ચર્યા (પરિણતિ) તે ભલી નથી, અન્યથા છે; એ પ્રકારે, જેણે આત્માને સંતોષ દીધો છે એવી મુનિની મુષ્ટિજ્ઞાન એટલે કે સારરૂપ રહસ્યજ્ઞાનની દશા હોય છે. ૫

કહ્યું પણ છે, “યતિ (મુનિ) માટે આત્મા જ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર છે” વગેરે.

अस्ति चेद् ग्रंथिभिर्दज्ञानं किं चित्रैस्तंत्रयंत्रणैः ।

प्रदीपाः क्वापयुज्यन्ते तमोद्धनी दृष्टिरेव चेत् ॥ ६ ॥

બા૦- અસ્તિ ક૦ છું । ચેદ્ ક૦ જો । ગ્રંથિભિર્દ્ ગ્રંથિભેદ તેહથી ઉપનું । કારણે કાર્યોપચારઃ વિષયપ્રતિભાસદલવિકલ્ આત્મપરિણામવંત હુડં એહવું । જ્ઞાન તો । કિં ક૦ સ્યું । ચિત્રૈઃ ક૦ વિવિધ પ્રકાર તે । તંત્રયંત્રણૈઃ ક૦ શાસ્ત્રબંધનું કરી, એ જ । અભ્યાસ પરિપાકનું તત્ત્વસંવેદન થાઈ, તિવારનું ભાવચારિત્ર પરિણામનું, તિહાં પરસાધનની અપેક્ષા નથી । ઇહાં દૃષ્ટાંત । પ્રદીપા ક૦

૧. ૨, ૧૧ વિષયપ્રતિભાસ ટલી । ૨. ૧, ૨, ૫, ૬, ૧૧ પ્રકારને

દીવા । ક્વ કં કિહાં । ઉપયુજ્યંતે કં ઉપયોગ પામં । તમોઘ્ની કં અંધકારની હરનારી । દૃષ્ટિરેવ કં નજરિં જ । ચેત્ કં જો । ૬

અર્થ : કારણમાં કાર્યનું આરોપણ કરીને જ્ઞાનને ગ્રંથિભંગરૂપ કહ્યું છે. જો ગ્રંથિભેદથી ઊપજેલું વિષયપ્રતિભાસદલવિકલ (એટલે અનાત્મરૂપ ઇન્દ્રિયવિષયોના પ્રતિબિંબરૂપ પાસાંથી રહિત) આત્મપરિણામવંત (આત્મપરિણાતિવાળું) જ્ઞાન છે તો વિવિધ પ્રકારના શાસ્ત્રબંધને કરી શું? (અર્થાત્ શાસ્ત્રબંધનનું શું કામ છે?) આ જ અભ્યાસના પરિપાકે તત્ત્વસંવેદન થાય ત્યારે ભાવચારિત્ર પરિણમે, ત્યાં પરસાધન(શાસ્ત્ર જેવા)ની અપેક્ષા નથી. અહીં દૃષ્ટાંત, જો દૃષ્ટિ જ અંધકારને હરનારી છે તો દીવાઓ ક્યાં ઉપયોગ પામે (કામમાં આવે)? અર્થાત્ ઉપયોગમાં ન આવે. ૬

મિથ્યાત્વશૈલપક્ષચ્છિદ્ જ્ઞાનદંભોલિશોભિતઃ ।

નિર્ભયઃ શક્રવત્ યોગી નંદત્યાનંદનંદને ॥ ૭ ॥

બા૦- મિથ્યાત્વ રૂપ જે । શૈલ કં પર્વત તેહનું । પક્ષ કં પાંખનો । છિદ્ કં છેદનહાર જે । જ્ઞાનદંભોલિ કં જ્ઞાનરૂપ વજ્ર તેળિં કરી । શોભિત કં વિરાજિત । નિર્ભયઃ કં ભયરહિત । શુક્રવત્ કં ઇંદ્રની પરિં । યોગી કં યોગમાર્ગસ્થ । નંદતિ કં નંદઈ છઈ, ક્રીડા કરઈ છઈ । આનંદનંદને કં આનંદરૂપ નંદનવનનઈ વિષઈ । ૭

અર્થ : મિથ્યાત્વરૂપ પર્વતની પાંખને છેદનાર એવા જ્ઞાનરૂપ વજ્રથી વિરાજિત (શૌભાયમાન), ભયરહિત યોગી ઇંદ્રની જેમ આનંદરૂપ નંદનવનને વિષે ક્રીડા કરે છે. ૭

પીયૂષમસમુદ્રોત્થં રસાયનમનૌષધમ્ ।

અનન્યાપેક્ષમૈશ્વર્યં જ્ઞાનમાહુર્મનીષિણઃ ॥ ૮ ॥ જ્ઞાનાષ્ટકમ્ ॥ ૫ ॥

બા૦- પીયૂષ કં અમૃત કેહવું । અસમુદ્રોત્થં કં સમુદ્રથી ઉપનું નહીં । રસાયન કં જરામરણહરણ રસાયન પણિ । અનૌષધ કં ઔષધરહિત, બીજું રસાયન ઔષધજનિત હોઈ । અનન્યાપેક્ષ કં અન્ય જે હાથી-ઘોડાપ્રમુખ તેહની અપેક્ષા નહીં જિહાં એહવું । એશ્વર્ય કં ઠાકુરપણું, બીજું તો અન્યાપેક્ષ હુઈ । જ્ઞાન કં જ્ઞાન । આહુ કં કહિં છે । મનીષિણ કં મોટા પંડિત । ૮

૧ જ્ઞાનાષ્ટક પૂરું થયું ॥ ૫ ॥

૧. ૨, ૨મઈ છઈ; ૧, ૪, ૫, ૬, ૭, ૧૧ 'ક્રીડા કરઈ છઈ' શબ્દો નથી.

અર્થ : મોટા પંડિતો જ્ઞાનને સમુદ્રથી ન ઉત્પન્ન થયું હોય તેવું અમૃત કહે છે, જરા-મરણને હણનાર એવું ઔષધરહિત રસાયણ કહે છે, બીજું રસાયણ તો ઔષધજનિત છે. અન્ય હાથી-ઘોડાપ્રમુખની અપેક્ષા જ્યાં નથી એવું ઐશ્વર્ય-ઠાકુરપણું કહે છે, બીજું ઐશ્વર્ય તો અન્યની અપેક્ષાવાળું હોય છે. ૮

આ જ્ઞાનાષ્ટક પૂરું થયું ॥ ૫ ॥

૬ શમ અષ્ટક

વિકલ્પ વિષયોત્તીર્ણઃ સ્વભાવાલંબનઃ સદા ।

જ્ઞાનસ્ય પરિપાકો યઃ શમઃ સૃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૧ ॥

બા૦- વિકલ્પ ક૦ ચિત્તવિભ્રમ તેહનો જે । વિષય તેહથી । ઉત્તીર્ણઃ ક૦ ઉતરિડ । સ્વભાવ ક૦ આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ તેહ જ છે । આલંબન જેહને એહવા । સદા ક૦ નિરંતર । જ્ઞાનસ્ય ક૦ જ્ઞાનનો । પરિપાક ક૦ શુદ્ધ પરિણામ । યઃ ક૦ જે । શમઃ ક૦ ઉપશમ । સઃ ક૦ તે । પરિકીર્તિતઃ ક૦ કહિડું । અતએવ અધ્યાત્મ ૧, ભાવના ૨, ધ્યાન ૩, સમતા ૪, વૃત્તિક્ષય ૫ -એ પાંચ પ્રકાર યોગમધ્યે સમતા નામ ચોથો યોગભેદ કહિડું । ૧

અર્થ : ચિત્તના વિભ્રમ એટલે વિકલ્પોના વિષયોથી મુક્ત થયેલ, (તથા) નિરંતર આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનું આલંબન જેને છે એવો જ્ઞાનનો જે પરિપાક (એટલે શુદ્ધ પરિણામ) છે તે ઉપશમ (શમ, સમભાવ) કહેલ છે.

એથી જ અધ્યાત્મ ૧, ભાવના ૨, ધ્યાન ૩, સમતા ૪, વૃત્તિક્ષય ૫- એ પાંચ પ્રકારના યોગોમાં સમતા નામે ચોથો યોગનો ભેદ (શ્રીહરિભદ્રાચાર્યે) કહ્યો છે. ૧

અનિચ્છન્ કર્મવૈષમ્યં બ્રહ્માંશેન સમં જગત્ ।

આત્માભેદેન યઃ પશ્યેદસૌ મોક્ષં ગમી૩ શમી ॥ ૨ ॥

બા૦- અનિચ્છન્ ક૦ અણવાંછતો । કર્મવૈષમ્યં ક૦ કર્મકૃત વર્ણાશ્રમાદિ ભેદ પ્રતિ । બ્રહ્માંશેન ક૦ શુદ્ધ દ્રવ્યાસ્તિક નય મતડું । સમં ક૦ એકસ્વરૂપ । જગત્ ક૦ ચરાચર । આત્માભેદેન ક૦ આત્માથી અભિન્નપણે । યઃ ક૦ જે । પશ્યે ક૦ देखें । असौ क० ए । मोक्षं क० मोक्ष प्रति । गमी क० जास्ये । शमी क० उपशमवन्त ।

(૩) 'ભગવદ્ગીતા'માંહિ પણિ કહ્યું છડું :

૧. ૧,૫,૭, સ્વભાવાલંબનં । ૨. ૧,૪,૫,૭,૧૧ સ શમઃ । ૩. ૧,૪,૫,૬,૭, મોક્ષગમી ૪. ૧, ૫, ૧૧, જાસ્યદ્ । ૫. ૬ માં ભગવદ્ગીતાનો ઉતારો અહીં નથી, પણ શ્લો. ૩,૪,૫,૬ નું લખાણ છે ત્યાં છે.

“વિદ્યાવિનયસંપન્ને બ્રાહ્મણે ગવિ હસ્તિનિ ।

શુનિ ચૈવ શ્વપાકે ચ પંડિતાઃ સમદર્શિનઃ ॥ ૧ ॥

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद् ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ २ ॥”

-‘ભગવદ્ગીતા’, અધ્યાય-૫ શ્લોક ૧૮, ૧૯ ॥

एतलो विशेष । तिहां एकांतइं अभेद कहीइं, इहां नयभेदइं । नयवासना तेह ज मार्गानुसारिणी छें । २

अर्थ : कर्मकृत वर्णाश्रमादि भेदने नहीं वांछतो (छ्यछतो), જે ઉપશમવંત (યોગી) શુદ્ધ દ્રવ્યાસ્તિક નયના મતે એકસ્વરૂપ ચરાચર(જગત)ને આત્માથી અભિન્નપણે જુએ છે તે મોક્ષ પ્રતિ જાય છે.

‘ભગવદ્ગીતા’માં પણ કહ્યું છે, “વિદ્યા અને વિનયવાળા બ્રાહ્મણમાં, ગાયમાં, હાથીમાં, કૂતરામાં અને ચંડાળમાં પંડિતો સમદર્શી હોય છે. જેઓનું મન સમભાવમાં સ્થિર થયું તેઓએ સંસારને અહીં જ જીત્યો છે, કારણ કે બ્રહ્મ નિર્દોષ અને સમ છે. તેથી તેઓ બ્રહ્મમાં (પરમાત્મામાં) સ્થિર થયેલ છે.

એટલો વિશેષ. ત્યાં (‘ભગવદ્ગીતામાં’) એકાંતે અભેદ કહે છે, (જ્યારે) અહીંયા નયના ભેદે અભેદ કહે છે. નયની સાપેક્ષતા જ માર્ગાનુસારી છે. ૨

आरुरुक्षुर्मुनिर्योगं श्रयेद् बाह्यक्रियामपि ।

योगारूढः शमादेवं शुध्यत्यंतर्गतक्रियः ॥ ૩ ॥

बा०- आरुरुक्षुः क० आरोहवा वांछतो । मुनिः क० साधु । योगं क० समाधियोग प्रते । श्रयेत् क० आश्रइं । बाह्यक्रियामपि क० बाह्याचार प्रतिं पणि । योगारूढः क० योगगिरिशिखरें चढ्यो पुरुष । शमादेव क० उपसमथी ज । शुध्यति क० शुद्ध थाइं । अतर्गतक्रियः क० माहिं आवी^१ छे क्रिया जेहनें एहवो । ए^२ भावसाधक प्रीति-भक्ति-वचनरूप शुभ संकल्पमय क्रियाइं अशुभ संकल्प टालतो आराधक थाइं । सिद्धियोग^३ तो रागद्वेष [अ]भावरूप उपशमइं ज कृतार्थ छइं । तेहनइं असंगक्रिया छें ते लक्षरूप छें, आलंबनरूप नथी । ३

૧. 1,4,5,6,7,11 આવી; ૩ આવ્યા । ૨ આ લખાણ 1માં નથી, જુદી જુદી પ્રતોમાં બે કટકે અથવા સળંગ છે ૩. 2,4,5,7,11 સિદ્ધિયોગ; 3 સિદ્ધયોગ

અર્થ : સમાધિયોગ પ્રત્યે (ઉપર) ચઢવાને ઇચ્છતો (આરુરુક્ષુ) મુનિ બાહ્યક્રિયા (બાહ્ય આચાર) પણ સેવે, જ્યારે યોગરૂપ ગિરિના શિખરે ચઢેલ (યોગારૂઢ) અને જેનામાં ક્રિયા અંદર ચાલે છે તેવા પુરુષ તો ઉપશમથી જ શુદ્ધ થાય છે.

એ ભાવસાધક (આરુરુક્ષુ) પ્રીતિ, ભક્તિ, વચનરૂપ શુભ સંકલ્પમય ક્રિયા વડે અશુભ સંકલ્પને ટાળતો આરાધક થાય. સિદ્ધિયોગ તો રાગદ્વેષઅભાવરૂપ ઉપશમથી જ કૃતાર્થ છે. તેને અસંગક્રિયા છે તે લક્ષ્યરૂપ છે, આલંબનરૂપ નથી. ૩

ધ્યાનવૃષ્ટેર્દયાનદ્યાઃ શમપૂરે પ્રસર્પતિ ।

વિકારતીરવૃક્ષાણાં મૂલાદુન્મૂલનં ભવેત્ ॥ ૪ ॥

બા૦- ધ્યાનવૃષ્ટેઃ કં ધ્યાનરૂપ વરસાત થકી । દયાનદ્યાઃ કં દયારૂપ નદીનં । શમપૂરે કં ઉપશમરૂપ પૂરં । પ્રસર્પતિ કં વૃદ્ધિ પામતડ થકં । વિકાર કં ચિત્તનો અન્યથાભાવ, તે રૂપ । તીરવૃક્ષ કં તટનાં જાડ તેહનું । મૂલાત્ કં મૂલ થકી । ઉન્મૂલનં કં ઉપડવું તે । ભવેત્ કં હોઈ । ૪

અર્થ : ધ્યાનરૂપ વરસાદથી દયારૂપ નદીનું ઉપશમરૂપ પૂર વૃદ્ધિ પામે છે ત્યારે વિકાર (એટલે ચિત્તના અન્યથાભાવ) રૂપ કાંઠાના ઝાડ મૂળથી જ ઊખડી જાય છે. ૪

જ્ઞાનધ્યાનતપઃ શીલ સમ્યક્ત્વ સહિતોઽપ્યહો ।

તં નાજ્ઞોતિ ગુણં સાધુર્યમાજ્ઞોતિ શમાન્વિતઃ ॥ ૫ ॥

બા૦- જ્ઞાન કં તત્ત્વબોધ । ધ્યાન કં સજાતીય પરિણામધારા । તપ કં ઇચ્છાનિરોધલક્ષણ બાર પ્રકાર । શીલ કં બ્રહ્મચર્ય । સમ્યક્ત્વ કં તત્ત્વશ્રદ્ધાન એતલે ગુણે^૧ । સહિત અપિ કં પણિ । અહો ઇતિ આશ્ચર્યે । તં કં તે । નાજ્ઞોતિ કં ન પામડ । ગુણં કં ગુણ પ્રતિં । સાધુ કં ચારિત્રીઓ । યં કં યે પ્રતિં । આજ્ઞોતિ કં પામડ । શમાન્વિતઃ કં એક શમગુણં અલંકૃત પુરુષ^૩ । ૫

અર્થ : જ્ઞાન એટલે તત્ત્વબોધ, ધ્યાન એટલે સજાતીય પરિણામની ધારા, તપ એટલે ઇચ્છાનિરોધલક્ષણ બાર પ્રકાર, શીલ એટલે બ્રહ્મચર્ય, સમ્યક્ત્વ એટલે તત્ત્વશ્રદ્ધાન — આટલા ગુણોસહિત હોય તો પણ ચારિત્રીયા સાધુ તે ગુણને પામતો નથી જે ગુણને એક શમગુણથી અલંકૃત પુરુષ પ્રાપ્ત કરે છે. ૫

સ્વયંભૂરમણસ્પાર્ધિવર્ધિણુસમતારસઃ ।

મુનિર્યેનોપમીયેત કોઽપિ નાસૌ ચરાચરે ॥ ૬ ॥

૧. ૧, દયારૂપ નદીનું પૂર ૨. ૧,૮, ગુણે; ૩ ગુણ । ૩. ૧, 'પુરુષ' શબ્દ નથી.

બા૦- સ્વયંભૂરમણ ક૦ અર્ધરજ્જુપ્રમાણ છેહલો સમુદ્ર તેહનો । સ્પર્ધિ ક૦ સ્પર્ધાનો કરણહાર । વર્ધિષ્ણુ ક૦ વૃદ્ધિશીલ । સમતારસ ક૦ ઉપશમરસ જેહનો એહવો છડ । મુનિ ક૦ સાધુ તે । યેન ક૦ જેણઈ । ઉપમીયેત ક૦ સરખો કીજઈ । કોડપિ ક૦ કોઈ પર્ણિ । ન ક૦ નહિ । અસૌ ક૦ એ । ચરાચરે ક૦ જગતમાં । ૬

અર્થ : સ્વયંભૂરમણ(એટલે કે અર્ધરજ્જુપ્રમાણ જે છેલ્લો સમુદ્ર છે તે)ની સ્પર્ધા કરનાર (અને) વૃદ્ધિશીલ (એટલે વધવાના સ્વભાવવાળો) સમતારસ (એટલે ઉપશમરસ) જેનો છે એવા મુનિ(સાધુ)ની સાથે સરખામણી કરી શકાય એવો કોઈપણ (પદાર્થ) આ જગતમાં નથી. ૬

શમસૂક્તસુધાસિક્તં યેષાં નક્તંદિનં મનઃ ।

કદાડપિ તે ન દહ્યંતે રાગોરગવિષોર્મિભિઃ ॥ ૭ ॥

બા૦- શમ ક૦ ઉપશમ તેહના । સૂક્ત ક૦ સુભાષિત તે રૂપ । સુધા ક૦ અમૃત તેણઈ । સિક્ત ક૦ સિંચ્યું । યેષાં ક૦ જેહનું । નક્તંદિનં ક૦ રાતિદિવસ । મનઃ ચિત્ત । કદાડપિ ક૦ કહીઈ । તે ક૦ તે । ન ક૦ નહિ । દહ્યંતે ક૦ બલઈ । રાગ રૂપીઆ જે । રગ ક૦ સર્પ તેહના । વિષ ના । ઝર્મિ ક૦ કલ્લોલ તેળે કરી । ૭

અર્થ : શમ(ઉપશમ)ના સુભાષિતોરૂપ અમૃતથી જેનું મન રાતિદિવસ સીંચાયું છે તેઓ કદી પણ રાગરૂપ સર્પના વિષના કલ્લોલ(તરંગો)થી બળતા નથી. ૭

ગર્જદ્જ્ઞાનગજોત્તુંગરંગ(ત્) ધ્યાનતુરંગમાઃ ।

જયંતિ મુનિરાજસ્ય શમસામ્રાજ્ય સંપદઃ ॥ ૮ ॥ શમાષ્ટકમ્ ॥ ૬ ॥

બા૦- ગર્જદ્ ક૦ ગાજતા । જ્ઞાન રૂપ । ગજ ક૦ હાથી જેહનઈ વિષઈ તથા । [૩]ત્તુંગ ક૦ મોટા । રંગત્ ક૦ खेलता । ધ્યાન રૂપિઆ । તુરંગમ્ ક૦ ઘોડા, જેહનઈ વિષઈ એહવી । જયંતિ ક૦ જયવંત વર્તે છઈ । મુનિરાજસ્ય ક૦ મુનિરૂપ જે રાજા, તેહની । શમ ક૦ ઉપશમ, તેહનું । સામ્રાજ્ય ક૦ ઠાકુરપણું, તેહની । સંપદઃ ક૦ સંપદાઓ । ૮

એ ઉપશમનું અષ્ટક પૂરું થયું. ॥ ૬ ॥

અર્થ : જેમાં ગાજતા જ્ઞાનરૂપ હાથીઓ છે અને જેમાં મોટા, ખેલતા ધ્યાનરૂપ ઘોડાઓ છે એવી, મુનિરૂપ રાજાની શમ એટલે ઉપશમરૂપ સામ્રાજ્ય (ઠાકુરપણા)ની સંપદાઓ (સંપત્તિઓ) જયવંતી વર્તે છે. ૮

એ ઉપશમનું અષ્ટક પૂરું થયું. ॥ ૬ ॥

૧. ૧,૬, કોઈ પર્ણિ; ૩ કોઈ. ૨. ૧,૬,૮ રૂપિઆ; ૩ રૂપિયા । ૩. ૨, એહવી; ૩ એહવીઓ । ૪. ૧,૪,૫,૭,૧૧, જયવંતી

૭ ઇન્દ્રિયજય અષ્ટકમ્

વિભેષિ યદિ સંસારાન્મોક્ષપ્રાપ્તિં ચ કાંક્ષસિ ।

તદેન્દ્રિયજયં કર્તુ સ્ફોરય સ્ફારપૌરુષમ્ ॥ ૧ ॥

બા૦- વિભેષિ ક૦ બીહઇ છડૈ । યદિ ક૦ જો । સંસારાત્ ક૦ સંસાર થકી । મોક્ષપ્રાપ્તિં ક૦ મોક્ષના લાભ પ્રતિ । ચ પુનઃ । કાંક્ષસિ ક૦ વાંછડૈ છડૈ । તદા ક૦ તો । ઇન્દ્રિયજયં ક૦ ઇન્દ્રિયના જય પ્રતિ । કર્તુ ક૦ કરવાનં કાજિ । સ્ફોરય ક૦ ફોરવડૈ । સ્ફારપૌરુષમ્ ક૦ દેદીપ્યમાન પરાક્રમ પ્રતિ । ૧

અર્થ : જો [તું] સંસારથી બીએ છે અને મોક્ષના લાભને વાંછે (છચ્છે) છે તો ઇન્દ્રિયોનો જય કરવાને માટે દેદીપ્યમાન (તીવ્ર) પરાક્રમને ફોરવ (પ્રવર્તાવ). ૧

વૃદ્ધાસ્તૃણ્ણાજલાપૂર્ણેરાલવાલૈઃ કિલેન્દ્રિયૈઃ ।

મૂર્ચ્છામતુચ્છાં યચ્છંતિ વિકાર-વિષપાદપાઃ ॥ ૨ ॥

બા૦- વૃદ્ધાઃ ક૦ વધ્યા । તૃણ્ણા ક૦ લાલસા^૧, તે રૂપ । જલ તેણડૈ કરી । આપૂર્ણ ક૦ ભર્યા । આલવાલૈઃ ક૦ થાળે^૨ । કિલ ક૦ ઇતિ સત્યે । ઇન્દ્રિયૈઃ ક૦ ઇન્દ્રિયે । મૂર્ચ્છા ક૦ મુંઝિ^૩ પ્રતિ । અતુચ્છાં ક૦ આકરી પ્રતિ । યચ્છંતિ ક૦ દિડં । વિકાર રૂપીઆ જે । વિષપાદપ ક૦ વિષવૃક્ષ તે । ૨

અર્થ : લાલસારૂપ પાણીથી ભરેલા ઇન્દ્રિયોરૂપ ક્યારથી વધેલાં (વૃદ્ધિ પામેલાં) વિકારરૂપ વિષવૃક્ષો ખરેખર આકરી (ખૂબ) મૂર્ચ્છા (બેભાન અવસ્થા) આપે છે. (ઉત્પન્ન કરે છે.) ૨

સરિત્સહસ્રદુષ્પુરસમુદ્રોદર સોદરઃ ।

તૃપ્તિમાન્નેન્દ્રિયગ્રામો ભવ તૃપ્તોઽતરાત્મના ॥ ૩ ॥

બા૦- સરિત્સહસ્ર ક૦ હજાર ગમેં નદી તેણીં । દુષ્પુર ક૦ દુર્ગિ પુરાઈ એહવો જે । સમુદ્રનું । ઉદર ક૦ પેટ તેહનો । સોદર ક૦ ભાઈ । તૃપ્તિમાન્ ક૦ તૃપ્તિવત્ । ન ક૦ નહિ । ઇન્દ્રિયગ્રામો ક૦ ઇન્દ્રિયનો સમૂહ એહવું જાણી । ભવ ક૦ થા । વત્સ તું^૪ । તૃપ્તઃ ક૦ તૃપ્તો । અંતરાત્મના ક૦ સમ્યક્ શ્રદ્ધાનિ કરી । ૩

અર્થ : હજારો નદીઓ વડે દુઃષ્પુર એટલે દુઃખે પુરાય એવો (એટલે કે ન પૂરી

૧. 2,6,8,9 વિદે છે । ૨. 1, કરવાનિ કાજડ । ૩. 6,9, લાલચ । ૪. 1, અથાળે; 6 થાળડ; 8,9, થાળે; ૫. 1,4,5,6,7,9, મુંઝ; 2,8,10,11, મુંઝિ । ૬. 1, હે વત્સ ત્વં ભવ, થા

શકાય એવો) સમુદ્રના પેટ અને તેના ભાઈ સમાન ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ તૃપ્ત થતો નથી એવું જાણી હે વત્સ! અંતરાત્માથી સમ્યક્ શ્રદ્ધાન કરી તું તૃપ્ત થા. ૩

આત્માનં વિષયૈઃ પાશૈર્ભવવાસપરાડ્મુખમ્ ।

ઇન્દ્રિયાણિ નિબઘ્નંતિ મોહરાજસ્ય કિંકરાઃ ॥ ૪ ॥

બા૦- આત્માનં ક૦ આત્મા પ્રતિં । વિષયૈઃ ક૦ વિષય રૂપી એ । પાશૈઃ ક૦ પાશૈં । ભવ ક૦ સંસાર, તેહમાં । વાસ ક૦ વસવું, તેહથી । પરાડ્મુખ ઉપરાટોં તે પ્રતિં । ઇન્દ્રિયાણિ ક૦ પાંચ ઇન્દ્રિય । નિબઘ્નંતિ ક૦ બાંધઈ છડ, ઇન્દ્રિયં કેહવાં છડ । મોહરાજસ્ય ક૦ મોહરાજાના । કિંકર ક૦ ચાકર । મહા મોહરાજાનો વડો બેટો રાગકેસરી, તેહનો વિષયાભિલાષ નામઈ પ્રધાન, તેહનાં સંતાન છડ તે ભણી । ૪

અર્થ : મોહરાજાના ચાકરરૂપ પાંચ ઇન્દ્રિયો, સંસારમાં વસવાથી પરાંગમુખ (વિમુખ) થયેલા આત્માને વિષયરૂપ પાશ (બંધન) વડે બાંધે છે. તે પાંચ ઇન્દ્રિય કેવી છે? મહા મોહરાજાનો મોટો પુત્ર રાગકેસરી (છે), તેનો વિષયાભિલાષ નામે પ્રધાન છે. તેના (વિષયાભિલાષના) સંતાન તે ઇન્દ્રિયો છે. ૪

ગિરિમૃત્સનાં ધનં પશ્યન્ ધાવતીન્દ્રિયમોહિતઃ ।

અનાદિનિધનં જ્ઞાનધનં પાર્શ્વે ન પશ્યતિ ॥ ૫ ॥

બા૦- ગિરિમૃત્સનાં ક૦ પર્વતની માટી પ્રતિં । ધનં ક૦ સુવર્ણરજતાદિક પ્રતિં । પશ્યન્ ક૦ દેખતો થકો । ધાવતિ ક૦ અરોપરો દોડઈ છડ । ઇન્દ્રિયમોહિતઃ ક૦ ઇન્દ્રિયનો મોહિઓ થકો અનાદિનિધનં આદિ-અંતરહિત । જ્ઞાનધનં ક૦ જ્ઞાન રૂપીડં ધન નિશ્ચઈ. પાર્શ્વે ક૦ પાસઈ. ન ક૦ નહિં. પશ્યતિ ક૦ દેખઈ. અનિશ્ચયસત્તાવિશ્રાંત કેવલરૂપ-

ઉક્તં ચ- “કેવલનામણમણંતં, જીવસરૂવં તયં નિરાવરણં ।” ૫

અર્થ : ઇન્દ્રિયનો મોહ્યો જીવ પર્વતની માટીને (પણ) સુવર્ણ-રજત આદિ (ધન) રૂપે જોતો આજુબાજુ દોડે છે, પણ (પોતાની) પાસે રહેલા આદિ અને અંતરહિત તથા નિશ્ચયે (ચોક્કસપણે) રહેલ જ્ઞાનરૂપી ધનને જોતો નથી.

અનિશ્ચયના અસ્તિત્વથી (એટલે કે શંકાના સ્પર્શથી) રહિત (સુનિશ્ચિત) એવું કેવલ્યનું સ્વરૂપ છે.

કહ્યું પણ છે, “અનંત કેવળજ્ઞાન જીવનું સ્વરૂપ છે અને તે નિરાવરણ છે.” ૫

૧. ૨, ૧૧, ઉપરાટો ભા(ભ)વવાસથી ઉલટો હોઈ તેહને પળ પાડે । ૨. ૧ તે પાંચ ઇન્દ્રિય । ૩. ૧ ‘મહા’ શબ્દ નથી. । ૪. ૧, ૬, ૧૧, જ્ઞાનં ધનં; ૪, ૫, ૭ જ્ઞાનં ધને; ૨, ૮, ૯, અનાદિનિધનં પાર્શ્વે જ્ઞાનધનં ન પશ્યતિ । ૫. ૨, અરહો પરહો; । ૬. ૧, ૨, મોહ્યો ૭. ૧, અનાદિ, અંતરહિત

પુરઃપુરઃસ્ફુરત્તૃષ્ણા મૃગતૃષ્ણાનુકારિષુ ।

ઇન્દ્રિયાર્થેષુ ધાવંતિ ત્યક્ત્વા જ્ઞાનામૃતં જડાઃ ॥ ૬ ॥

બા૦- પુરઃપુરઃ ક૦ આગલિ આગલિ । સ્ફુરત્તૃષ્ણા ક૦ વધતી છડં તૃષ્ણા જેહનઇં એહવા થકો । મૃગતૃષ્ણા ક૦ જ્ઞાંજૂઆના પાળી, તેહના । અનુકારી ક૦ તેહનઇ સરિખા એહવાનઇ વિષઇ । ઇન્દ્રિયાર્થેષુ ક૦ ઇન્દ્રિયના અર્થ જે રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શ-શબ્દ તેહનઇં વિષઇ । ધાવંતિ ક૦ દોડઇં છડ । ત્યક્ત્વા ક૦ છાંડીનઇ । જ્ઞાનામૃતં ક૦ જ્ઞાનરૂપ અમૃત પ્રતિ । જડાઃ ક૦ મૂર્ખ । ૬

અર્થ : આગળ આગળ વધતી તૃષ્ણા જેઓને છે એવા જડ લોકો જ્ઞાનરૂપ અમૃતને છોડીને ઝાંઝવાના પાણી જેવા ઇન્દ્રિયોના વિષયો (અર્થ) એટલે કે રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, શબ્દ પાછળ દોડે છે. ૬

પતંગભુંગમીનેભસારંગા યાંતિ દુર્દશામ્ ।

એકૈકેન્દ્રિયદોષાચ્ચેદ દુષ્ટૈસ્તૈઃ કિં ન પંચભિઃ ॥ ૭ ॥

બા૦- પતંગ ક૦ પતંગિડં । ભુંગ ક૦ ભ્રમર । મીન ક૦ મત્સ્ય । ઇભ ક૦ હાથી । સારંગા ક૦ મૃગ એ । યાંતિ ક૦ પુહચડ છડ । દુર્દશાં ક૦ માઠી દશા, જે મરણરૂપ તે પ્રતિ । એકૈકેન્દ્રિયદોષાત્ ક૦ એકેકેન્દ્રિયનો જે દોષ તે થકી । ચેત્ ક૦ જો । દુષ્ટૈઃ ક૦ દોષવંત તે । તૈઃ ક૦ તે પાંચ ઇન્દ્રિય । કિં ક૦ સ્યું । ન ક૦ નહિ । પંચભિઃ ક૦ પાંચે । ૭

અર્થ : જો પતંગિયા, ભ્રમર, મત્સ્ય, હાથી અને મૃગ (હરણ) એ એક એક ઇન્દ્રિયના દોષથી મરણરૂપ માઠી દશા(દુર્દશા)ને પામે છે, તો દોષવંત પાંચે ઇન્દ્રિયોથી શું ન હોય ? ૭

વિવેકદ્વીપહર્યક્ષૈઃ સમાધિધનતસ્કરૈઃ ।

ઇન્દ્રિયૈર્ન જિતોયોઽસૌ ધીરાણાં ધુરિ ગણ્યતે ॥ ૮ ॥ ઇન્દ્રિયજયાષ્ટકમ્ ॥ ૭ ॥

બા૦- વિવેક રૂપ જે । દ્વિ(દ્વી)પ ક૦ હાથી તે હળવાનઇં । હર્યક્ષ ક૦ સીંહ એહવે । સમાધિ ક૦ નિર્વિકલ્પ^૧ ધ્યાનરૂપ જે । ધન ક૦ દ્રવ્ય તે લૂટવાનઇં । તસ્કર ક૦ ચોર એહવે । ઇન્દ્રિયૈઃ ક૦ ઇન્દ્રિયે । ન ક૦ નહિં । જિતઃ ક૦ જિત્યો । યઃ ક જે । અસૌ ક૦ એ । ધીરાણાં ક૦ ધીર પુરુષનઇં મધ્યઇ । ધુરિ ક૦ પહિલો । ગણ્યતે ક૦ ગણિડ । ૮

ઇન્દ્રિયજયનું અષ્ટક પૂરું થયું ॥ ૭ ॥

અર્થ : વિવેકરૂપ હાથીને હણવા માટે સિંહ સમાન, નિર્વિકલ્પ ધ્યાનરૂપ સમાધિધનને લૂંટવા માટે ચોર સમાન (એવી) ઇન્દ્રિયો વડે જે જીતાયો નથી એ ધીર પુરુષોમાં પહેલો (મુખ્ય) ગણાય છે. ૮

ઇન્દ્રિયજયનું અષ્ટક પૂરું થયું. ॥ ૭ ॥

૧. 4,5,7,8,9, સારિંગ । ૨. 1, 2, 4, 5, એકેક, 3 એકેકે । ૩. 3 અને 8માં 'થકી'ના બદલે માત્ર 'કી' છે. ૪. 1, નિર્વિકલ્પ શબ્દ નથી ૫. 4,5,7,8,9,10,11 યઃ ક. જે

૮ ત્યાગાષ્ટકમ્

સંયતાત્મા^૧ શ્રયે શુદ્ધોપયોગં પિતરં નિજમ્ ।

ધૃતિમંબાં ચ પિતરૌ તન્માં વિસૃજતં ધ્રુવમ્ ॥ ૧ ॥

બા૦- નિશ્ચયનયથી કરવા માંડયું તે કર્યું, સંયમ ગ્રહવા માંડયું તે ગ્રહ્યું એમ । સંયતાત્મા^૧ થકો । શ્રયે ક૦ આશ્રયો છું^૨ । શુદ્ધોપયોગં ક૦ રાગદ્વેષરહિત શુદ્ધાત્મજ્ઞાન તે પ્રતિ^૩ । પિતરં પિતા પ્રતિ^૪ । નિજં ક૦ પોતાના પ્રતિ^૫ । ધૃતિ ક૦ આત્મરતિ તે રૂપ । અંબા ક૦ માતા પ્રતિ^૬ । પિતરૌ ક૦ હે માતા-પિતા^૭ । તત્ ક૦ તે માટિ^૮ । માં ક૦ મુજ પ્રતિ^૯ । વિસૃજતં ક૦ મોકલામણ કરો । ધ્રુવં ક૦ નિશ્ચય । ૧

અર્થ : નિશ્ચયનયથી ‘કરવા માંડયું’ તે કર્યું, (તે રીતે) સંયમ ‘ગ્રહવા માંડ્યો’ તે ગ્રહ્યો એમ સંયતાત્મા (એટલે સંયમને અભિમુખ થયેલો) હું (મારો આત્મા) શુદ્ધ ઉપયોગરૂપ એટલે રાગ-દ્વેષરહિત શુદ્ધ આત્મજ્ઞાનસ્વરૂપ પોતાના પિતાને અને ધૃતિ એટલે આત્મરતિરૂપ માતાને ભજું છું. તો હે (સાંસારિક) માતા-પિતા તે માટે તમે મને અવશ્ય છોડો (તે આધ્યાત્મિક માતા-પિતા તરફ મને મોકલો). ૧

યુષ્માકં સંગમોઽનાદિર્બંધવોઽનિયતાત્મનામ્ ।

ધ્રુવૈકરૂપાન્ શીલાદિર્બંધૂનિત્યધુના શ્રયે ॥ ૨ ॥

બા૦- યુષ્માકં ક૦ તુમારો । સંગમ ક૦ સંગ-મેલો । અનાદિ ક૦ પ્રવાહથી અનાદિ છડ્ । બંધવો^૧ ક૦ બાંધવ, તુમ્હે કેહવા છો ? અનિયતાત્મા ક૦ અનિશ્ચિત પર્યાય, બંધુ તે શત્રુ થાઈ, શત્રુ તે બંધુ થાઈ એવાનો । ધ્રુવ ક૦ નિશ્ચયથી અવિચલિત છડ્ । એકરૂપ ક૦ એકસ્વરૂપ જેહનું એવા જે । શીલાદિ ક૦ શીલ-સત્ય-શમ-દમ-સંતોષાદિક જે । બંધુ ક૦ બાંધવ તે પ્રતિ^૨ । નિત્ય ક૦ સદા^૩ । અવિચલિતૈક સ્વરૂપપણા માટિ । અધુના ક૦ હવેનાં । શ્રયે ક૦ આશ્રય । ૨

૧. ૧, ૪, ૫, ૬, ૭, ૧૧, સંયમાત્મા । ૨. ૧, ૪, ૫, ૬, ૭, ૧૧, સંયમાત્મા । ૩. ૨, ૮, ૧૦, આશ્રયો છું; ૧, ૩, ૪, ૫, ૬, ૭, ૧૧, આશ્રયું છું । ૪. ૧, માતા પ્રતિ; ૨ થી ૧૧, માતૃતાત પ્રતિ । ૫. ૧ હે સાંસારિક માતાપિતરૌ, ૨ હે માતૃતાત । ૬. ૨, ૮, બંધવો, ૩ બાંધવો । ૭. ૨, ૪, ૫, ૭, ઇતિ ક. સદા; ૬ સદા શબ્દ નથી

અર્થ : હે બાંધવો ! (ભાઈઓ!) તમારો સંગ-મેળો પ્રવાહથી અનાદિ છે. તમે કેવા છો? અનિયતાત્મા છો એટલે કે અનિશ્ચિત પર્યાયવાળા છો. (જેમ કે) બંધુ તે શત્રુ થાય અને શત્રુ તે બંધુ થાય. એટલા માટે હવે હું નિશ્ચયથી અવિચલિત એક-સ્વરૂપવાળા શીલ, સત્ય, શમ, દમ, સંતોષ વગેરે બંધુઓ(બાંધવો)નો અવિચલિત એકસ્વરૂપપણાંને લીધે હાલ આશ્રય કરું છું. ૨

કાંતા મે સમતૈવૈકા જ્ઞાતયો મે સમક્રિયાઃ ।

બાહ્યવર્ગમિતિ ત્યક્ત્વા ધર્મસંન્યાસવાન્ ભવેત્ ॥ ૩ ॥

બા૦- કાંતા કં વાલ્હી સ્ત્રી । મે કં મુઝનઈ । સમતૈવ કં સમતા જ । એકા કં એક, બીજી સ્ત્રી નથી । જ્ઞાતયઃ કં સગા । મે કં મુઝનઈ । સમક્રિયા કં સરખા આચારના સાધુ જ સગા, બીજા સગાસ્યું કામ નથી । બાહ્યવર્ગ કં બાહ્ય પરિવાર પ્રતિ । ઇતિ કં એમ નિશ્ચય ભાવઈ કરીનઈ । ત્યક્ત્વા કં છાંડીનઈ । ધર્મસંન્યાસવાન્ કં ધર્મ ગૃહસ્થ ઋદ્ધિપ્રમુખ ઔદયિક ભાવ તેહનો । સંન્યાસ^૧ કં ત્યાગ તેહવંત । ભવેત્ કં હુઈ । એટલઈ ઔદયિકભાવ છાંડી ક્ષાયોપશમિકભાવવંત હોઈ । ૩

અર્થ : મારે એક સમતા જ વહાલી સ્ત્રી છે, બીજી સ્ત્રી નથી. સરખા આચારના સાધુ જ મારાં સગાં છે, બીજાં સગાનું કાંઈ કામ નથી. આમ નિશ્ચયભાવે કરીને બાહ્ય (સાંસારિક) પરિવારને છોડીને, ગૃહસ્થની ઋદ્ધિપ્રમુખ ઔદયિકભાવના ધર્મનો ત્યાગ કરનાર થાય, એટલે ઔદયિકભાવને છોડીને ક્ષાયોપશમિકભાવવાળો થાય. ૩

ધર્માસ્તાજ્યાઃ સુસંગોત્થાઃ ક્ષાયોપશમિકા અપિ ।

પ્રાપ્ય ચંદનગંધાભં ધર્મસંન્યાસમુત્તમમ્ ॥ ૪ ॥

બા૦- ધર્મા કં ધર્મ । ત્યાજ્યાઃ કં છાંડવા । સુસંગોત્થાઃ કં સત્સંગથી ઉપના । ક્ષાયોપશમિકા અપિ કં ક્ષા(ક્ષ)યોપશમથી ઉપના ક્ષમાદિક પળિ । પ્રાપ્ય કં પામીનઈ । ચંદનગંધાભં કં બાવના-ચંદનના ગંધ સરખો જે । ધર્મસંન્યાસ ઉત્તમં કં ઉત્કૃષ્ટ ક્ષાયિકપણા માટિં । ૪

એ અતાત્વિક ધર્મસંન્યાસ કહિઈ । તાત્વિક ધર્મસંન્યાસ તે ક્ષપકશ્રેણિ આઠમઈ ગુણઠાણઈ આવઈ ।

ઉક્તં ચ “દ્વિતીયાપૂર્વકરણે પ્રથમસ્તાત્વિકો ભવેત્ ।”

૧. ૧ સન્યાસ પછીનું લખાણ નથી.

પ્રથમ અપૂર્વકરણ સમ્યકત્વલાભનું, બીજું આઠમે ગુણઠાળે । તિહાં પ્રથમ કં ‘પ્રથમોક્ત ધર્મસંન્યાસ’ । તાત્ત્વિક કં ‘પારમાર્થિક’ । ભવેત્ કં હોઈ । ‘યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય’ (શ્લો. ૧૦) ગ્રંથે એહ જ કહઈ છઈ.

અર્થ : બાવનાયંદનના ગંધ સરખો જે, ક્ષાયિકપણા વડે, ઉત્કૃષ્ટ ધર્મસંન્યાસ છે તેને પ્રાપ્ત કરીને, સત્સંગથી ઉત્પન્ન થયેલા ક્ષાયોપશમિક (એટલે ક્ષાયોપશમથી ઉત્પન્ન થયેલા), ક્ષમાદિક ધર્મો પણ છાંડવાયોગ્ય (ત્યજવાયોગ્ય) છે. ૪

એ અતાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસ કહેવાય. તાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસ તે ક્ષપકશ્રેણિમાં આઠમે ગુણસ્થાને આવે.

કહ્યું છે કે, “દ્વિતીય અપૂર્વકરણ હોય ત્યાં પ્રથમ તાત્ત્વિક (પારમાર્થિક) હોય.”

પ્રથમ અપૂર્વકરણ સમ્યકત્વલાભનું અને બીજું (અપૂર્વકરણ) આઠમા ગુણસ્થાનકનું જાણવું. ત્યાં પ્રથમ એટલે પ્રથમોક્ત ધર્મસંન્યાસ તાત્ત્વિક એટલે પારમાર્થિક હોય. ‘યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય’ ગ્રંથમાં એમ જ કહે છે.

गुरुत्वं स्वस्य नोदेति शिक्षासात्म्येन यावता ।

आत्मतत्त्वप्रकाशेन तावत्सेव्यो गुरुत्तमः ॥ ५ ॥

બા૦- ગુરુત્વં કં ગુરુપણું । સ્વસ્ય કં પોતાનહ । નોદેતિ કં ન ઉદય પામઈ । શિક્ષાસાત્મ્યેન કં ગ્રહણાસેવનારૂપ શિક્ષાદ્વયનહં સમ્યક્ પરિણામહ । યાવતા કં જેતલહ કાલહ^૧ । આત્મતત્ત્વ કં શુદ્ધાત્મસ્વરૂપ તેહનો જે । પ્રકાશ કં શંસય વિપર્યાસરહિત બોધ તેણહ કરીનહ । તાવત્ કં તેતલા કાલ તાઈ । સેવ્યઃ કં સેવવો । ગુરુત્તમઃ કં ઉત્તમ જ્ઞાનોપદેશાચાર્ય ।

તુમ્હારહ પ્રસાદિં માહરા આત્માનહ ગુરુપણું નાવહ, તિહાં તાઈ સૂત્રોક્ત વિધિ તુમારી સેવા કરવી ઇમ ગુરુસ્યું સંકેત કરવો । ૫

અર્થ : જેટલા કાળ સુધીમાં ગ્રહણશિક્ષા અને આસેવનાશિક્ષારૂપ શિક્ષાદ્વયના સમ્યક્ પરિણામે શુદ્ધાત્મસ્વરૂપના જે પ્રકાશ (એટલે કે સંશયરહિત અને વિપર્યાસરહિત બોધ) વડે પોતાના(આત્મા)માં ગુરુપણું ઉદય ન પામે તેટલા કાળ સુધી ઉત્તમ જ્ઞાનોપદેશાચાર્ય (ગુરુ) સેવવો.

૧. ૧ ઉદય ન પામઈ । ૨. કાલહ પછી ૧ અને ૯ માં “સ્યેં કરીનિ” શબ્દો નથી; ૨, ૬, ૮ “સ્યેં કરીને; । ૩ સ્યઈ કરીનિ

“તમારા પ્રસાદથી મારા આત્મામાં ગુરુપણું (ઉચ્ચતા) ન આવે ત્યાં સુધી સૂત્રોક્ત વિધિથી (મારે) તમારી સેવા કરવી” એમ ગુરુ સાથે સંકેત કરવો.૫

જ્ઞાનાચારાદયોઽપીષ્ટાઃ શુદ્ધ સ્વસ્વપદાવધિ ।

નિર્વિકલ્પે પુનસ્ત્યાગે ન વિકલ્પો ન વા ક્રિયા ॥ ૬ ॥

બા૦- જ્ઞાનાચારાદયોઽપિ ક૦ જ્ઞાનાચારાદિક । **ઇષ્ટાઃ** ક૦ વાંછિયા । **શુદ્ધસ્વસ્વ** ક૦ પોતાપોતાનું^૧ । **પદ** તેહની । **અવધિ** મર્યાદા । **હાં** તાઈં । **નિર્વિકલ્પે પુનઃ** ક૦ વિકલ્પરહિત^૨ તો^૩ । **ત્યાગે** ક૦ ત્યાગઈ । **ન વિકલ્પઃ** ક૦ વિકલ્પ નથી । **વા** અથવા । **ન ક્રિયા** ક૦ પરિસ્પંદાદિક ક્રિયા નથી ।

એ શુભોપયોગ દશાઈં સવિકલ્પ ત્યાગીની^૪ મર્યાદા કહી ।

જ્ઞાનાચાર પ્રતિં એમ કહેવું જે, જ્ઞાનાચાર જિહાં તાઈ તાહરઈ પ્રસાદિં તાહરું શુદ્ધ પદ કેવલજ્ઞાન નાવઈ, તિહાં તાઈં તાહરી સેવા કરવી । એમ દર્શનાચારની સેવા ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વરૂપ શુદ્ધ પદ લાભઈ તાઈં, ચારિત્રાચારની યથાખ્યાત ચારિત્ર લાભઈ તાઈં, તપાચારાચારતા ચરમ^૫ શુક્લધ્યાન લાભ[ઈ] તાઈં, વીર્યાચારની સર્વાચાર શુદ્ધિ લાભ[ઈ] તાઈં સેવા કરવી । એ શુદ્ધ સંકલ્પપૂર્વક સર્વ ક્રિયા લેખઈ લાગઈ । સંકલ્પહીન કર્મ ફલઈ નહિ^૬ । ૬

અર્થ : જ્ઞાનાચારાદિક પણ શુદ્ધ એવા પોતપોતાના પદની મર્યાદા સુધી વાંછવા જેવા (ઇષ્ટ) છે. પરંતુ વિકલ્પરહિત ત્યાગે (ત્યાગની અવસ્થામાં) તો વિકલ્પ નથી અથવા પરિસ્પંદાદિક ક્રિયા પણ નથી.

આ શુભોપયોગદશામાં સવિકલ્પ ત્યાગીની મર્યાદા કહી.

જ્ઞાનાચાર પ્રતિ એમ કહેવું જે, જ્ઞાનાચાર, જ્યાં સુધી તારા પ્રસાદ(કૃપા)થી તારું શુદ્ધ પદ કેવલજ્ઞાન ન આવે ત્યાં સુધી (મારે) તારી સેવા કરવી. એમ દર્શનાચારની સેવા ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વરૂપ શુદ્ધ પદના લાભ સુધી (કરવી), ચારિત્રાચારની સેવા યથાખ્યાત ચારિત્ર સુધી (કરવી), તપાચારની સેવા ચરમ (પરમ) શુક્લધ્યાનના લાભ સુધી, વીર્યાચારની (સેવા) સર્વાચારશુદ્ધિના લાભ સુધી કરવી.

આ શુદ્ધ સંકલ્પપૂર્વક સર્વ ક્રિયા લેખે લાગે. સંકલ્પહીન કર્મ (ક્રિયા) ફળે નહીં.

૧. ૨ પોતાનું । ૨. ૨ માં નીચે લખાણ છે. “વિકલ્પરહિત પોતઈં થયો તિવારેં જ્ઞાનાચારાદિક ઇષ્ટ છે તો હ તે ત્યાગયોગ” । ૩. ૨, ૮, ૯, ૧૦, ૧૧ ત્યાગીની; ૩ ત્યાગી ૧, ૪, ૫, ૭ ત્યાગી । ૪. ૨, ૧૧ ની ચરમ; ૪, ૫, ૭ તપાચારાચારના ચરમ; ૧, ૨ તપાચારના ચરમ । ૫. આ છેલ્લા ફકરાનું લખાણ ૩, ૮, ૯ અને ૧૦ માં આ આઠમા ત્યાગઅષ્ટકના આઠમા શ્લોકના અંતે છે તે ખોટું જણાય છે.

યોગસંન્યાસતસ્ત્યાગી યોગાનપ્યખિલાંસ્ત્યજેત્ ।

इत्येवं निर्गुणं ब्रह्म परोक्तमुपपद्यते ॥ ७ ॥

બા૦- હવે યોગસંન્યાસ યોગ રૂઢ્યા થકી હોઈ તે કહઈ છઈ.^૧ યોગસંન્યાસતઃ ક૦ યોગસંન્યાસ-થી । ત્યાગી ક૦ સંન્યાસનો ત્યાગી^૨ । યોગાનપિ ક૦ યોગનઈ પણિ । અખિલાન્ ક૦ સર્વનઈ । ત્યજેત્ ક૦ છાંડઈ^૩ । એ યોગસંન્યાસ ચૌદમઈ ગુણઠાણઈ હોઈ ।

उक्तं च “आयोज्यकरणादूर्ध्वं द्वितीय इति तद्विदः।” ‘योगदृष्टि સમુચ્ચય’, ૧૦

इत्येवं क० इणै प्रकारै । निर्गुणं क० गुणरहित । ब्रह्म क० आत्मस्वरूप । परोक्तं क० परिं कहिउ ते । उपपद्यते क० घटइ ।

ધર્મસંન્યાસ(સં)ન્યાસઈ ઔપાધિક ધર્મયોગનઈ વિગમઈ નિર્ગુણ શબ્દનો અર્થ મિલિઈ । ૭

અર્થ : હવે યોગસંન્યાસ કે જે યોગ રૂંધવાથી હોય છે તે કહે છે. યોગ-સંન્યાસ શરૂ થાય ત્યારે સંન્યાસ(એટલે યોગ રૂંધવા)નો ત્યાગી સર્વ યોગોને પણ છાંડે (ત્યજે) છે. આ યોગસંન્યાસ ચૌદમા ગુણસ્થાનક સુધી હોય.

કહ્યું પણ છે કે, “આયોજ્યકરણ પછી બીજો યોગસંન્યાસ હોય છે.”

આ પ્રકારે બીજા દાર્શનિકોએ કહ્યું તે ‘ગુણરહિત’ આત્મસ્વરૂપ ઘટે છે.

ધર્મસંન્યાસના ત્યાગથી ઔપાધિક ધર્મયોગના અભાવે (વિગમઈ) નિર્ગુણ શબ્દનો અર્થ મળે છે. ૭

જે વાદીઓ હમ કહઈ છઈ સ્વાભાવગુણ જાઈ તે જૂઠા. હમ તો ગુણનઈ અભાવિ ગુણીનો અભાવ થાઈ.

वस्तुतस्तु गुणैः पूर्णमनन्तैर्भासते स्वतः ।

रूपं त्यक्तात्मनः साधोर्निरभ्रस्य विधोरिव ॥ ८ ॥ त्यागाष्टकम् ॥ ८ ॥

બા૦- ગુણૈ ક૦ જ્ઞાનાદિ ગુણૈ । વસ્તુતસ્તુ ક૦ પરમાર્થથી । પૂર્ણ ક૦ પૂરિડ । અનંતૈઃ ક૦ અનંતે । ભાસતે ક૦ ભાસઈ છઈ । સ્વતઃ ક૦ સ્વપ્રકાશ મર્યાદાઈ । રૂપં ક૦ સ્વરૂપ । ત્યક્તાત્મનઃ [સાધોઃ] ક૦ ત્યાગવંત આત્મા એહવો જે । સાધુ તેહનું^૪ । નિરભ્રસ્ય વિધોરિવ ક૦ અભ્રરહિત^૫

૧. ૧ તે હિવઈ કહે છે । ૨. ૨ સન્યાસી । ૩. ૧ તજીઈ । ૪. ૨, ૧૧ તે પછી ત્યાગી થયો તેહને પ્રતિભાસેં સર્વે આત્માના ગુણ - એવું લખાણ છે. । ૫. ૧ વાદલારહિત

ચંદ્રમાની પરિં। આવરણ ગઈ સ્વભાવગુણ પ્રગટ હોઈ પળિ જાઈ નહીં । ૮

એ ત્યાગનું અષ્ટક પૂરું થયું। ॥ ૮ ॥

અર્થ : જે વાદીઓ એમ કહે કે (આવરણો હટી ગયા પછી) ‘સ્વભાવગુણ જાય’ તે જૂઠા. એમ કરવા જતાં તો ગુણના અભાવે ગુણીનો અભાવ થાય. (એ વાત નકારતાં અહીં જણાવે છે.)

વાદળારહિત ચંદ્રમાની જેમ જેનો આત્મા ત્યાગવંત છે તેવા સાધુનું સ્વરૂપ પરમાર્થથી અનંત જ્ઞાનાદિ ગુણોથી સ્વપ્રકાશની મર્યાદાએ (પહોંચતી અંદર) પૂર્ણ ભાસે છે.

આવરણ જવાથી સ્વભાવગુણ પ્રગટ થાય, પણ જાય નહીં. ૮

એ ત્યાગનું અષ્ટક પૂરું થયું. ॥ ૮ ॥

૯ ક્રિયાષ્ટકમ્

જ્ઞાની ક્રિયાપરઃ શાંતો ભાવિતાત્મા જિતેન્દ્રિયઃ ।

સ્વયં તીર્ણો ભવાંભોધેઃ પરં તારયિતું ક્ષમઃ ॥ ૧ ॥

બા૦- જ્ઞાની ક૦ સમ્યક્ જ્ઞાનવંત્ । ક્રિયાપરઃ ક૦ ક્રિયાનહ વિષહ તત્પર । શાંતઃ ક૦ ઉપશમવંત । ભાવિતાત્મા ક૦ ભાવ્યો છહ આત્મા જેણહ એહવો । જિતેન્દ્રિયઃ ક૦ જીત્યા છહ ઇન્દ્રી જેણહ એહવો । સ્વયં ક૦ પોતહ । તીર્ણઃ ક૦ તર્યો । ભવાંભોધેઃ ક૦ સંસારસમુદ્ર થકી । પરં ક૦ પર પ્રતિ । તારયિતું ક૦ તારવાનહ । ક્ષમઃ ક૦ સમર્થઃ । ૧

અર્થ : સમ્યક્ જ્ઞાનવંત, ક્રિયામાં તત્પર, ઉપશમવંત, આત્માને જેણે ભાવિત કર્યો છે એવો, ઇન્દ્રિયોને જેણે જીતી છે એવો જે આત્મા છે તે પોતે સંસારસમુદ્રથી તર્યો છે (અને) બીજાને તારવાને સમર્થ છે. ૧

ક્રિયાવિરહિતં હંત જ્ઞાનમાત્રમનર્થકમ્ ।

ગતિં વિના પથજ્ઞોઽપિ નાપ્નોતિ પુરમીપ્સિતમ્ ॥ ૨ ॥

બા૦- ક્રિયાવિરહિતં ક૦ ક્રિયારહિત એકલું । હંત ઇતિ યદે । જ્ઞાનમાત્રમ્ ક૦ જ્ઞાન કેવલું । અનર્થકં ક૦ મોક્ષરૂપ ફલ સાધવા અસમર્થ । ગતિં વિના ક૦ ચરણવિહારક્રિયા વિના । પથજ્ઞોઽપિ ક૦ માર્ગનો જાણહાર પણિ । નાપ્નોતિ ક૦ ન પામહ । પુરં ક૦ નગર પ્રતિ । ઇપ્સિતં ક૦ વાંછિત । ૨

અર્થ : અરે! ક્રિયારહિત એકલું જ્ઞાન મોક્ષરૂપ ફળ સાધવાને અસમર્થ છે. માર્ગનો જાણનાર પણ ચરણવિહારક્રિયા (ચાલ્યા) વિના વાંછિત નગરને પામતો નથી (ઇચ્છિત નગરે પહોંચતો નથી.) ૨

સ્વાનુકૂલાં ક્રિયાં કાલે જ્ઞાનપૂર્ણોઽપ્યપેક્ષતે ।

પ્રદીપઃ સ્વપ્રકાશોઽપિ તૈલપૂર્ત્યાદિકાં યથા ॥ ૩ ॥

બા૦- સ્વાનુકૂલાં ક૦ પોતાના સ્વભાવકાયની જે । ક્રિયા તે પ્રતિ । કાલે ક૦ અવસરિ । જ્ઞાનપૂર્ણોઽપિ ક૦ જ્ઞાનહં પૂરો પણિ । અપેક્ષતે ક૦ અપેક્ષહ । પ્રદીપઃ ક૦ દીવો । સ્વપ્રકાશોઽપિ

કં પોતઇ પ્રકાશરૂપ છઇ તો પણિ । તૈલપૂર્ત્યાદિકં કં તૈલપૂરણ ક્રિયા પ્રતિં । યથા કં જિમ અપેક્ષં, એ દૃષ્ટાંત । ૩

અર્થ : પૂર્ણ જ્ઞાની પણ અવસરે પોતાના સ્વભાવકાયની (એટલે કે સ્વભાવને પોષક) ક્રિયાની અપેક્ષા રાખે છે. દા.ત. દૃષ્ટાંત છે કે જેમ દીવો પોતે પ્રકાશરૂપ છે તો પણ તેલપૂરણ (તેલનું પૂરવું) વગેરે ક્રિયાની અપેક્ષા રાખે છે તેમ. ૩

બાહ્યભાવં પુરસ્કૃત્ય યે ક્રિયાં^૧ વ્યવહારતઃ ।

વદને કવલક્ષેપં વિના તે તૃપ્તિકાંક્ષિણઃ ॥ ૪ ॥

બા૦- બાહ્ય કં બાહિરલી ક્રિયાનો । ભાવં કં ભાવ પ્રતિં^૨ । પુરસ્કૃત્ય કં આગલિ કરીનિ । યે કં જે । ક્રિયાં વ્યવહારતઃ કં ક્રિયા વ્યવહારથી । વદને કં મુખનઇ વિષઇ । કવલક્ષેપં વિના કં કોલીઓ ઘાલ્યા વિના । તે કં તે । તૃપ્તિકાંક્ષિણઃ કં તૃપ્તિના વાંછનાર છઇ । ૪

અર્થ : બાહ્ય ક્રિયાના ભાવને આગળ કરીને જેઓ વ્યવહારથી ક્રિયાનો (નિષેધ કરે છે) તેઓ મુખમાં કોણિયો નાંખ્યા વગર તૃપ્તિને વાંછનાર (ઇચ્છનાર) છે. ૪

ગુણવદ્બહુમાનાદેર્નિત્યસ્મૃત્યા ચ સત્ક્રિયા ।

જાતં ન પાતયેદ્ ભાવમજાતં જનયેદપિ ॥ ૫ ॥

બા૦- ગુણવદ્બહુમાનાદે કં અધિક ગુણવંતના બહુમાન પ્રમુખથી, આદિ શબ્દથી પાપદુગંછા, અતીચારાલોચન, દેવ-ગુરુ-ભક્તિ ઉત્તર-ગુણશ્રદ્ધા લીજૈ । નિત્યસ્મૃત્યા કં લીધા નિયમ^૩ પ્રતિ નિત્ય સંભારવડ કરી । ચ પુનઃ । સત્ક્રિયા કં ભલી ક્રિયા । જાતં કં થયા ભાવ પ્રતિં । ન પાતયેત્ કં ન પાડઇ તથા । અજાતં કં ન થયો જે । ભાવ પ્રતિં । જનયેદપિ કં કરઇ પણિ । ૫

અત્ર ગાથા :

“તમ્હા ણિચ્છસઈએ બહુમાણેણં ચ અહિમયગુણંમિ ।

પડિવક્કવદુગંછાએ પરિવાડિ આલોચણત્થં ચ ॥ ૧ ॥

તિત્થંકર ભત્તીએ સુસાહુજણ પજ્જુવાસણયા ।

ઉત્તરગુણસદ્ધાએ એથ સયા હોઇ જઇયવ્વં ॥ ૨ ॥

૧. ૧, ૪, ૫, ૭, ૧૧ ક્રિયા । ૨. ૧, ૪, ૫, ૭, ૧૧ અભાવ પ્રતિં । ૩. ૨ લીધાં શ્રુતિનઇં

એવમસંતો વિ ઇમો જાયઇ જાઓ ય ન પડઇ કયાવિ ।
તા એથં બુદ્ધિમયા અપમાઓ હોઈ કાયવ્વો ॥ ૩ ॥”

‘શ્રાવકધર્મ વિંશિકાદૌ’ ગાથા ૧ થી ૧૮

અર્થ : અધિક ગુણવંતના બહુમાન આદિથી (અહીં ‘આદિ’ શબ્દથી પાપની દુગંધા (તિરસ્કાર), અતિયારની આલોચના, દેવ-ગુરુની ભક્તિ, ઉત્તરગુણમાં શ્રદ્ધા લેવાના છે) અને લીધેલા નિયમોને નિત્ય સંભારવાથી થતી ભલી ક્રિયા (સત્ક્રિયા) ઉત્પન્ન થયેલા ભાવને ન પાડે અને નહીં ઉત્પન્ન થયેલા ભાવને પણ ઉત્પન્ન કરે છે.૫

અહીં ગાથા :

“તેથી વ્રતનું નિત્ય સ્મરણ, ગુણીજનોનું બહુમાન, વ્રતના પ્રતિપક્ષની જુગુપ્સા (તિરસ્કાર), અતિયારની આલોચના (પાયાશ્રિય લેવું), તીર્થંકરની ભક્તિ, સુસાધુ પુરુષોની સેવા અને ઉત્તરગુણની શ્રદ્ધા વડે અહીં સદા પ્રયત્ન કરવા યોગ્ય છે. એ પ્રમાણે કરનારને જો ભાવ ઉત્પન્ન ન થયો હોય તો થાય છે અને થયો હોય તો તે કદી પણ પડતો નથી. તેથી બુદ્ધિમાન પુરુષે આના વિષે પ્રમાદનો ત્યાગ કરવો, સાવધાન થવું.”

‘શ્રાવકધર્મ વિંશિકાદૌ’, ગાથા ૧થી ૧૮

ક્ષાયોપશમિકે ભાવે યા ક્રિયા ક્રિયતે તયા ।

પતિતસ્યાપિ તદ્ભાવપ્રવૃદ્ધિર્જાયતે પુનઃ ॥ ૬ ॥

બા- ક્ષાયોપશમિકે ભાવે કં ક્ષાયોપશમ(મિ)[ક]^૧ ભાવઈ વર્તતાં થકાં । યા ક્રિયા કં તપ-સંયમાનુગત જે ક્રિયા । ક્રિયતે કં કરિઈં છઈં । તયા કં તેણી ક્રિયાઈં । પતિતસ્યાપિ કં પડિઆનઈ પણિ । તદ્ભાવપ્રવૃદ્ધિ કં તે ભાવક્રિયાભાવની વૃદ્ધિ । જાયતે કં થાયઈ । પુનઃ કં ફરીનઈ । ૬

^૨ગાથા-

“ખાઓવસમિગભાવે દઢજત્તકયં સુહં અણુટ્ઠાણમ્ ।

પડિવડિયં પિ હુ જાયઈ પુણો વિ તદ્ભાવવુદ્ધિકરમ્ ॥”

—‘પંચાશક’ ત્રીજું ગાથા ૩૪ ૭

અર્થ : ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં વર્તતાં તપ-સંયમને અનુગત (અનુરૂપ) જે ક્રિયા કરાય છે તે ક્રિયાથી પડી ગયેલાને પણ તે ભાવ (ક્રિયાનુગત ભાવ)ની વૃદ્ધિ ફરીથી થાય છે.૭

૧. ૧, ૪, ૫, ૬, ૭, ૧૧ ક્ષાયોપશમ; ૩ ક્ષાયોપશમે । ૨. ૧, ૬ માં ગાથા નથી.

ગાથા “ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં વર્તતાં દૃઢ યત્નથી કરેલું શુભ અનુષ્ઠાન પતિતને (પડી ગયેલાને) પણ ફરીથી તે ક્ષાયોપશમિક ભાવની વૃદ્ધિ કરનાર થાય છે.”

‘પંચાશક’, ૩ ગા. ૩૪

ગુણવૃદ્ધયૈ તતઃ કુર્યાત્ ક્રિયામસ્ખલનાય વા ।

एकं तु संयमस्थानं जिनानामवतिष्ठते ॥ ७ ॥

બા૦- ગુણવૃદ્ધયૈ ક૦ ગુણ વધારવાનહ અર્થહ । તતઃ ક૦ તે માટિ । કુર્યાત્ ક૦ કરઈ । ક્રિયાં ક૦ ક્રિયા પ્રતિ । અસ્ખલનાય ક૦ અણપડવાનહ કાજિ । વા અથવા । એકં તુ ક૦ એક તો । સંયમસ્થાનં ક૦ સંયમનું સ્થાન । જિનાનાં ક૦ કેવલીનહ । અવતિષ્ઠતે ક૦ ધિર રહઈ । ૭

અર્થ : તે માટે ગુણ વધારવાને અર્થે અથવા (જે ભૂમિકાએ હોય તે ભૂમિકાથી) નીચે નહીં પડવાને કાજે ક્રિયા કરવી જોઈએ. એક સંયમનું સ્થાન તો કેવલીને (કેવલજ્ઞાનીને) વર્તતું હોય છે. ૭

वचोऽनुष्ठानतोऽसंगक्रियासंगतिमंगति ।

सेयं ज्ञानक्रियाऽभेदभूमिरानन्दपिच्छला ॥ ८ ॥ क्रियाष्टकम् ॥ ९ ॥

બા૦- વચોઽનુષ્ઠાનતઃ ક૦ વચનાનુષ્ઠાનથી । અસંગક્રિયા ક૦ નિર્વિકલ્પ સમાધિલક્ષણ અસંગક્રિયા । સંગતિમંગતિ ક૦ યોગ્યતા પ્રતિ પુહચઈ । સેયં ક૦ તે એ । જ્ઞાનક્રિયાઽભેદભૂમિઃ જ્ઞાનક્રિયાના અભેદની ભૂમિકા, જે માટિ અસંગરૂપ ભાવક્રિયા શુદ્ધોપયોગ શુદ્ધવીર્યોલ્લાસતાદાત્મ્ય ધરઈ છઈ, કેહવી છઈ? આનંદપિચ્છલા ક૦ સ્વાભાવિકાનંદામૃતરસહ આદ્ર છઈ । ૮

ए क्रियाष्टक पूरं थयुं ॥ ९ ॥

અર્થ : (સાધક) વચનઅનુષ્ઠાનથી નિર્વિકલ્પ સમાધિસ્વરૂપની અસંગક્રિયાની યોગ્યતાએ પહોંચે છે. તે આ જ્ઞાન (અને) ક્રિયાની અભેદરૂપ ભૂમિ છે. તે ભૂમિ કેવી છે? સ્વાભાવિક આનંદના અમૃતના રસથી આદ્ર (ભીંજાયેલી) છે. અસંગરૂપ ભાવથી રસાયેલી ક્રિયા શુદ્ધ ઉપયોગ (જ્ઞાન) અને શુદ્ધ વીર્યોલ્લાસના તાદાત્મ્યરૂપ છે, તેથી અહીં જ્ઞાન અને ક્રિયા વચ્ચે અભેદ કહ્યો છે. ૮

आ क्रियाष्टक पूरं थयुं ॥ ८ ॥

૧. ૧ જિનકેવલીનહ. ૨. ૪, ૫, ૭, ૧૦, ૧૧ પિચ્છલા. ૩. ૧, ૨, ૮, ૯, ૧૦, ૧૧ તે એ; ૩ તે । ૪. ૪, ૫, ૭, ૯ કેહવા છે; ૬ માં આ શબ્દો નથી. । ૫. ૧ છઈ ભૂમિ

૧૦ તૃપ્ત્યષ્ટકમ્

પીત્વા જ્ઞાનામૃતં ભુક્ત્વા ક્રિયાસુરલતાફલમ્ ।

સામ્યાતાંબૂલમાસ્વાદ્ય તૃપ્તિં યાતિ પરાં મુનિઃ ॥ ૧ ॥

બા૦- પીત્વા ક૦ પીનઇ. જ્ઞાનામૃતં ક૦ જ્ઞાનરૂપ જે અમૃત તે પ્રતિ. ભુક્ત્વા ક૦ ખાઇનઇ, સ્યા પ્રતિ? ક્રિયાસુરલતાફલં ક૦ ક્રિયા રૂપણી જે કલ્પવેલી તેહના ફલ પ્રતિ. સામ્ય ક૦ સમતા પરિણામ તે રૂપ જે. તાંબૂલ તે પ્રતિ. આસ્વાદ્ય ક૦ ચાખીનઇ. તૃપ્તિં ક૦ તૃપ્તિ પ્રતિ. યાતિ ક૦ પામઇ. પરાં ક૦ ઉત્કૃષ્ટી. મુનિઃ ક૦ મહાસાધુઃ । ૧

અર્થ : જ્ઞાનરૂપ જે અમૃત છે તે પીને, ક્રિયા રૂપ જે કલ્પવેલી છે તેનું ફળ ખાઈને, સમતા-પરિણામરૂપ જે તાંબૂલ છે તે ચાખીને (માણીને) મહાસાધુ ઉત્કૃષ્ટ તૃપ્તિ પામે છે. ૧

સ્વગુણૈરેવ તૃપ્તિશ્ચેદાકાલમવિનશ્વરી ।

જ્ઞાનિ(ની)નો વિષયૈઃ કિં તૈર્યૈર્ભવેત્તૃપ્તિરિત્વરી ॥ ૨ ॥

બા૦- સ્વગુણૈરેવ ક૦ પોતાના જે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર ગુણ તેળે જ કરીનઇ. તૃપ્તિ ક૦ તૃપ્તિ. ચેત્ ક૦ જો હોઇ. આકાલં ક૦ સદા કાલં. અવિનશ્વરી ક૦ વિનાશશીલ નહિં એહવી. જ્ઞાનિ(ની)નઃ ક૦ જ્ઞાની પુરુષનઇ. વિષયૈઃ ક૦ વિષયે કરી. કિં ક૦ સ્યું થાઇ? તૈઃ ક૦ તેણઇ. યૈઃ ક૦ જે વિષયં. ભવેત્ ક૦ હોઇ. તૃપ્તિઃ ક૦ તૃપ્તિ. ઇત્વરી ક૦ થોડા કાલની. ૨

અર્થ : જ્ઞાની પુરુષને જો પોતાના જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રરૂપ ગુણો વડે જ સદાકાળ, વિનાશશીલ નહીં એવી તૃપ્તિ હોય, તો જે વિષયોથી થોડા કાળની તૃપ્તિ થાય તે (વિષયો)થી શું થાય? (અર્થાત્ કાંઈ ન થાય.) ૨

યા શાંતૈકરસાસ્વાદાદ્ ભવેત્ તૃપ્તિરતીંદ્રિયા ।

સા ન જિહ્વેન્દ્રિયદ્વારા ષડ્ રસાસ્વાદનાદપિ ॥ ૩ ॥

બા૦- યા ક૦ જે. શાંતૈકરસાસ્વાદાદ્ ક૦ શાંતરૂપ જે એક અદ્વિતીય રસ તેહનો જે

૧. ૧ સાધુ । ૨. ૨, ૧૧ સદાકાલિં । ૩. ૮ જેહને વિષયં. ૪. ૧ થોડી

આસ્વાદ-ચાખવું, તેહથી। ભવેત્ કં થાઈ । તૃપ્તિઃ કં તૃપ્તિ । અતીંદ્રિયા કં ઇંદ્રિયનઈ અગોચર કેવલ અનુભવગમ્ય। સા કં તે । ન કં ન હોઈ । જિહ્વેંદ્રિયદ્વારા કં જિહ્વેંદ્રિયનઈ દ્વારઈ કરીનઈ। ષડ્રસાસ્વાદનાદપિ કં છ રસના આસ્વાદ ચાખવાં થકી પળિ। બીજી સર્વ તૃપ્તિથી જ્ઞાનતૃપ્તિ અધિકી દેખાડી। એ વ્યતિરેકાલંકાર। ૩

અર્થ : ચાંતરૂપ જે એક અદ્વિતીય રસ છે તેના આસ્વાદવાથી (ચાખવાથી) ઇંદ્રિયને અગોચર અને કેવળ અનુભવગમ્ય જે તૃપ્તિ થાય છે તે જિહ્વાઇંદ્રિય દ્વારા ષડ્રસના આસ્વાદવાથી (ચાખવાથી) પણ થતી નથી. બીજી સર્વ તૃપ્તિથી જ્ઞાનતૃપ્તિ અધિક દેખાડી એ વ્યતિરેક અલંકાર છે. ૩

સંસારે સ્વપ્નવન્મિથ્યા તૃપ્તિસ્યાદાભિમાનિકી ।

તથ્યા તુ ભ્રાંતિશૂન્યસ્ય સાઽઽત્મવીર્યવિપાકકૃત્ ॥ ૪ ॥

બા૦- સંસારે કં સંસારમાહિં। સ્વપ્નવત્ કં સ્વપ્નમાહિં મોદક ખાધા, દીઠા તેથી તૃપ્તિ ન થાઈ। મિથ્યા કં જૂઠી । તૃપ્તિ કં તૃપ્તિ । સ્યાત્ કં હોઈ । આભિમાનિકી કં અભિમાનસિદ્ધ એટલઈ માની લીધી । તથ્યા તુ કં સાચી । ભ્રાંતિશૂન્યસ્ય કં મિથ્યાજ્ઞાનરહિત જે સમ્યક્દૃષ્ટિ તેહનઈ। સા કં તૃપ્તિ। આત્મવીર્યવિપાકકૃત્ કં આત્માનું જે વીર્ય તેહનો જે વિપાક કં પરિપાક તેહની કરણહાર। તૃપ્તિલક્ષણ વીર્યપુષ્ટિ છઈ । ૪

અર્થ : જેમ સ્વપ્નમાં મોદક (લાડુ) ખાધા કે દીઠા તેથી તૃપ્તિ ન થાય, તેમ સંસારમાં અભિમાનસિદ્ધ એટલે માની લીધેલી જૂઠી તૃપ્તિ હોય છે. સાચી તૃપ્તિ તો મિથ્યાજ્ઞાનરહિત જે સમ્યક્ દૃષ્ટિ છે તેને [હોય છે]. તે સાચી તૃપ્તિ આત્માના વીર્યનો વિપાક એટલે પરિપાક (પુષ્ટિ) કરનારી હોય છે. તૃપ્તિનું લક્ષણ વીર્યની પુષ્ટિ છે. ૪

પુદ્ગલૈઃ પુદ્ગલાસ્તૃપ્તિં યાંત્યાત્મા પુનરાત્મના ।

પરતૃપ્તિસમારોપો જ્ઞાનિનસ્તન્ન યુજ્યતે ॥ ૫ ॥

બા૦- પુદ્ગલૈઃ કં પુદ્ગલે કરીનઈ । પુદ્ગલાઃ કં પુદ્ગલસ્કંધ । તૃપ્તિં કં તૃપ્તિ, જે ઉપચયલક્ષણ તે પ્રતિ । યાંતિ કં પામઈ છઈ । આત્મા કં આત્મા । પુનઃ કં વલી^૩। આત્મના કં આત્મગુણ પરિણામઈ જે તૃપ્તિ પામઈ । પરતૃપ્તિ કં પુદ્ગલની તૃપ્તિ, તેહનો^૪। સમારોપ કં

૧. ૨ આસ્વાદવા; ૧ ચાખવા । ૨. ૧ આત્મવીર્યનો પરિપાક। ૩. ૨, ૪, ૫, ૭, ૮, ૯, ૧૧ 'આત્મા કં આત્મા પુનઃ કં વલી' - આટલા શબ્દો નથી. । ૪. ૧ તૃપ્તિનો

આત્મામાંહિં ઉપચાર। જ્ઞાનિનઃ કં અધ્રાંત જ્ઞાનવંતનઈ^૧। તત્ કં તે કારણથી । ન યુજ્યતે કં ન ઘટઈ। પરનો ધર્મ પરમાં આરોપઈ તે સમ્યક્ જ્ઞાની કિમ કહઈ? ૫

અર્થ : પુદ્ગલસ્કંધ પુદ્ગલના ઉપચય(સંગ્રહ, ગ્રહણ)થી તૃપ્તિ પામે છે. વળી આત્મગુણપરિણામથી આત્મા તૃપ્તિ પામે છે. તેથી પુદ્ગલની તૃપ્તિનો આત્મામાં ઉપચાર (સમારોપ) અધ્રાંત જ્ઞાનવંતને ઘટતો નથી. પર(અન્ય)નો ધર્મ પર(અન્ય)માં આરોપે તે સમ્યક્ જ્ઞાની કેમ કહેવાય? ૫

મધુરાજ્ય મહાશાકાગ્રાહ્યે બાહ્યે ચ ગોરસાત્ ।

પરબ્રહ્મણિ તૃપ્તિર્યા જનાસ્તાં જાનતેઽપિ ન ॥ ૬ ॥

(નોંધ: આ શ્લોકમાં પહેલી લીટીના બે અર્થ છે અને તે બંને અર્થ ‘પરબ્રહ્મ’ને સંગત છે.)

બા- મધુરાજ્ય કં મિટું જે રાજ્ય તિહાં । મહા કં મોટા । [આશાક કં] આસ્યા છઈ જેહનઈ એહવઈ પુરુષઈ^૩ । અગ્રાહ્ય અપ્રાપ્ય એહવઈ તથા । બાહ્યે ચ પુનઃ બાહિર । ગોરસાત્ કં વાણીના રસથી । પરબ્રહ્મણિ કં પરબ્રહ્મનઈ વિષઈ । તૃપ્તિ કં તૃપ્તિ । યા કં જે । જના (ના:) કં લોક । તાં કં તે તૃપ્તિ પ્રતિં । જાનતેઽપિ ન જાણતા પણિ નથી તો પામઈ કિહાંથી?

[બીજો અર્થ] ભોજનાદિકમાંહિં જે તૃપ્તિ છઈ તે મધુર જે । આજ્ય કં ઘૃત અનિં । મહા મોટા જે । શાક તેણઈ । ગ્રાહ્ય છઈ અનિં ગોરસથી બાહ્ય નથી^૪ । “ભોજને વ્યંજનોપેતે કો રસો ગોરસોઝ્જિતે” ઇતિ વચનાત્ । પરબ્રહ્મ તો ગોરસ જે વાગ્^૫ તેથી બાહ્ય છઈ । “યતો વાચો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સહ” ઇતિ વેદવચનાત્ । “અપયસ્સ પયં નત્થિ” (‘આચારાંગસૂત્ર’, અં ૫, ૩૦ ૬) ઇત્યાદિ સિદ્ધાંતવચનાઞ્ચ । એ બે અર્થ વ્યતિરેકાલંકાર ।^૬

એ છઠા શ્લોકનો બીજો અર્થ છે।^૭ ૬

અર્થ-૧ : જે પુરુષને મીઠાં-મધુર રાજ્યની મોટી આશાઓ છે તેવા પુરુષથી અગ્રાહ્ય-અપ્રાપ્ય અને વાણીના રસથી (વાણીવિલાસથી) બહાર એવા પરબ્રહ્મના વિષયમાં જે તૃપ્તિ છે તેને લોકો જાણતા સુદ્ધાં નથી, તો પામે તો ક્યાંથી?

૧. ૧ જ્ઞાનવંત પુરુષને । ૨. ૨ જ્ઞાન કિમ કહેં । ૩. ૨, ૬, ૯ મહામોટી આસ્યા હેં જેહનેં એહવેં પુરુષેં । ૪. ૧, ૪, ૫, ૭ “બાહ્ય નથી” આટલા શબ્દો નથી । ૫. ૧૧ વાગ્વિલાસ । ૬. ૧ ૨ અને ૧૧ માં આ બીજો અર્થ આપ્યો છે તેની પહેલા નીચેનું લખાણ છે.

“સાકર ઘૃત મોટા સાક ચ પુન ગોરસના રસ દહીંદૂધાદિક બાહ્ય વસ્તુ થકી તૃપ્તિ પામીને તૃપ્તિ માને છે, પણ લોક પરમ બ્રહ્મની તૃપ્તિ નથી જાણતો. । ૭. ૨, ૪, ૫, ૬, ૭, ૯, ૧૧ માં આ લીટી નથી.

અર્થ-૨ : ભોજનાદિમાં જે તૃપ્તિ છે તે મધુર (મિષ્ટ) આજ્ય (ધી) અને મહા(રજવાડી)શાકથી ગ્રાહ્ય છે અને (ગોરસાત્) દૂધ-દહીં વગેરેથી બાહ્ય નથી. (એટલે કે દૂધ વગેરેનો સમાવેશ કરે છે.) (એવા નિમિત્તે જે ભોજનરસની તૃપ્તિ અનુભવાય છે તેનાથી પણ પરબ્રહ્મની તૃપ્તિ ચઢિયાતી છે તે આ બીજા અર્થમાં દર્શાવ્યું છે.)

“ભોજને વ્યજ્જનોપેતે કો રસો ગોરસોઞ્જિતે।” અર્થાત્ “શાકાદિથી યુક્ત પણ ગોરસ (દૂધ-દહીં વગેરે) વિનાના ભોજનમાં શો રસ છે?” એમ વચન છે. પરબ્રહ્મ તો ગોરસ એટલે વાણીથી બાહ્ય છે.

“યતો વાચો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સહ।” એટલે “જ્યાંથી મનસહિત વાણી પાછી ફરે છે એટલે કે એ બંનેથી અપ્રાપ્ય છે” એ વેદવચન છે. “અપયસ્સ પયં નત્થિ।” અર્થાત્ “વર્ણાદિ અવસ્થારહિત આત્માના સ્વરૂપને કહેવા માટે કોઈ પદ પણ સમર્થ નથી.” ઇત્યાદિ સિદ્ધાંત વચનથી જાણી લેવું.

આ બંને અર્થ પરત્વે સમગ્ર શ્લોકમાં વ્યતિરેક અલંકાર છે. ૬

વિષયોર્મિ વિષોદગારઃ સ્યાદતૃપ્તસ્ય પુદ્ગલૈઃ ।

જ્ઞાનતૃપ્તસ્ય તુ ધ્યાનસુધોદગારપરંપરા ॥ ૭ ॥

બા૦- વિષયના જે । ઊર્મિ ક૦ કલ્લોલ તે રૂપ જે । વિષ ક૦ જહર તેહનો । ઉદ્ગાર માઠા ઓડગાર । સ્યાત્ ક૦ થાઈ । અતૃપ્તસ્ય અતૃપ્તનઈ । પુદ્ગલૈઃ ક૦ પુદ્ગલૈ કરીનઈ । જ્ઞાનતૃપ્તસ્ય તુ જ્ઞાનઈ તૃપ્તનઈ તો । ધ્યાનરૂપ । સુધા ક૦ અમૃત તેહના । ઉદ્ગારની પરંપરા થાઈ ।

બહુ પુદ્ગલભોજન તે વિષભોજન છઈ । તેહથી વિષયવિષાજીર્ણઈ માઠા ઓડગાર આવઈ । જ્ઞાનામૃતભોજીનિં મહાતૃપ્તિવંતનઈ તે ધ્યાનરૂપ અમૃતોદ્ગાર જ આવઈ । એ મહાતૃપ્તિ લક્ષણ. ૭

અર્થ : પુદ્ગલો વડે અતૃપ્તને વિષયના કલ્લોલરૂપી ઝેરના માઠા ઓડકાર થાય છે. જ્ઞાનથી તૃપ્તને તો ધ્યાનરૂપ અમૃતના ઓડકારની પરંપરા થાય છે.

બહુ પુદ્ગલભોજન તે વિષભોજન છે. તેથી વિષયરૂપી વિષના અજીર્ણથી માઠા ઓડકાર આવે છે. જ્ઞાનામૃતભોજી મહાતૃપ્તિવંતને તો ધ્યાનરૂપ અમૃતના ઓડકાર જ આવે. એ મહાતૃપ્તિનું લક્ષણ છે. ૭

સુખિનો વિષયાતૃપ્તા નેત્રોપેન્દ્રાદયોઽપ્યહો ।

ભિક્ષુરેકઃ સુખી લોકે જ્ઞાનતૃપ્તો નિરંજનઃ ॥ ૮ ॥ તૃપ્ત્યષ્ટકમ્ ॥૧૦॥

બા૦- સુખિન ક૦ સુખિઆ । વિષયાતૃપ્તા ક૦ વિષયના અતૃપ્તવંતા^૧ । ન ક૦ નહિ ।
 ઇન્દ્રોપેન્દ્રાદયોઽપિ ક૦ ઇન્દ્ર, ગોવિંદ પ્રમુખ પણિ । અહો આશ્ચર્ય । ભિક્ષુઃ ક૦ ભિક્ષૂ^૨ । એકઃ ક૦
 એક । સુખી ક૦ સુખીઓ । લોકે ક૦ ચૌદ રાજલોકમાંહિ । જ્ઞાનતૃપ્તઃ ક૦ જ્ઞાનજ્ઞ તૃપ્તો । નિરંજનઃ
 ક૦ અંજનરહિત, કર્મમલિનતારૂપ અંજનરહિત^૩ । ૮

એ તૃપ્તિનું અષ્ટક પૂરું થયું ॥ ૧૦ ॥

અર્થ : વિષયથી અતૃપ્ત ઇન્દ્ર, ગોવિંદ (કૃષ્ણ) વગેરે પણ સુખી નથી એ આશ્ચર્ય
 છે. ચૌદ રાજલોકમાં જ્ઞાનથી તૃપ્ત, (અને) નિરંજન એટલે અંજન કહેતા મલિનતા-
 રૂપ અંજનથી રહિત એક ભિક્ષુ (સાધુ) સુખી છે. ૮

આ તૃપ્તિનું અષ્ટક પૂરું થયું. ॥ ૧૦ ॥

૧. ૧, ૨, ૯ અતૃપ્તા; ૬ અતૃપ્તા થકા; ૮, ૧૧ અતૃપ્તના । ૨. ૯ સાધુ । ૩. ૬ અંજનરહિત કર્મમલિનતારૂપ
 અંજન-રહિત; ૩ અંજન કર્મમલિનતારહિત; ૨ અંજનરહિત; ૧૧ અંજનરહિત કર્મમલિનતારહિત

૧૧ નિર્લેપાષ્ટકમ્

સંસારે નિવસન્ સ્વાર્થસજ્જઃ કજ્જલવેશ્મનિ ।

લિપ્યતે નિખિલો લોકો જ્ઞાનસિદ્ધો ન લિપ્યતે ॥ ૧ ॥

બા૦- સંસારે ક૦ સંસારમાંહિ । નિવસન્ ક૦ વસતો । સ્વાર્થસજ્જઃ ક૦ પોતાના અર્થમાંહિ સાજો^૧, સંસાર કેહવો છઈ? કજ્જલવેશ્મ કાજલનું ઘર, તેહમાં^૨ । લિપ્યતે ક૦ લિપાઈ છઈ । નિખિલ ક૦ સઘલો । લોક ક૦ લોક । જ્ઞાનસિદ્ધઃ ક૦ જ્ઞાને કરી સિદ્ધ છઈ તે પુરુષ । ન લિપ્યતે ક૦ નથી લિપાતો । ૧

અર્થ : સંસાર કેવો છે? કાજળના ઘર જેવો. આ સંસારમાં વસતો પોતાના અર્થમાં સાજો એટલે કે પોતાના સ્વાર્થમાં ડૂબેલો સઘળો લોક લેપાય છે, [પણ] જ્ઞાનથી જે સિદ્ધ છે તે પુરુષ લેપાતો નથી. ૧

નાહં પુદ્ગલભાવાનાં કર્તા કારયિતાઽપિ ચ ન ।

નાનુમંતાપિ ચેત્યાત્મજ્ઞાનવાન્ લિપ્યતે કથમ્ ॥ ૨ ॥

બા૦- ન ક૦ નહિં । અહં ક૦ હું । પુદ્ગલભાવાનાં ક૦ પુદ્ગલી ભાવનો । કર્તા ક૦ કરણહાર । કારયિતા ક૦ કરાવનાર^૧ । ચ ક૦ પુનઃ । ન ક૦ નહીં । ન ક૦ નહીં । અનુમંતાઽપિ ચ ક૦ અનુમોદનાર પણ । ઇત્યાત્મજ્ઞાનવાન્ ક૦ એહવા આત્મજ્ઞાનવંત^૨ । લિપ્યતે ક૦ લિપાઈ । કથમ્ ક૦ કિમ? ૨

અર્થ : હું પૌદ્ગલિક ભાવોનો કરનાર નથી, કરાવનાર નથી અને અનુમોદન કરનાર પણ નથી એવા આત્મજ્ઞાનવાળો (કર્મથી) કેમ લેપાય? ૨

લિપ્યતે પુદ્ગલસ્કંધો ન લિપ્યે પુદ્ગલૈરહમ્ ।

ચિત્રવ્યોમાંજનેનેવ ધ્યાયન્નિતિ ન લિપ્યતે ॥ ૩ ॥

બા૦- લિપ્યતે ક૦ લિપાઈ સંક્રમાદિ ઉપચયઈ । પુદ્ગલસ્કંધો ક૦ પુદ્ગલનો સ્કંધ । ન લિપ્યતે (લિપ્યે) ક૦ ન લિપાડ હું । પુદ્ગલૈઃ ક૦ પુદ્ગલે કરી । અહં ક૦ હું । ચિત્રવ્યોમ ક૦ ચિત્રામનું આકાશ । અંજનેનેવ ક૦ જિમ અંજનઈ કરીને । ધ્યાયન્ ક૦ ધ્યાતો । ઇતિ ક૦ ઇમ । ન લિપ્યતે ક૦ ન લિપાઈ । ૩

૧. ૬ સાચો । ૨. ૧, ૬ 'સંસાર કેહવો છઈ' આ શબ્દો નથી. । ૩. ૧ કાજળના ઘરમાંહિ । ૪. ૬ કરાવણહાર । ૫. ૨, ૬ એહવા આત્મજ્ઞાનવંત; ૪, ૭ આત્મા શમવંત જ્ઞાનવંત; ૩ આત્મ શમવંત જ્ઞાનવંત

અર્થ : પુદ્ગલનો સ્કંધ પુદ્ગલો વડે સંક્રમાદિ ઉપયયથી (એટલે કે સંક્રમણ વગેરે ઉમેરાથી) લેપાય છે. જેમ ચિત્રામણું આકાશ અંજનથી લેપાતું નથી, તેમ હું (પુદ્ગલોથી) લેપાતો નથી, એમ ધ્યાન કરતો આત્મા લેપાતો નથી. ૩

લિપ્તતાજ્ઞાનસંપાતપ્રતિઘાતાય કેવલમ્ ।

નિર્લેપજ્ઞાનમગ્નસ્ય ક્રિયા સર્વોપયુજ્યતે ॥ ૪ ॥

બા૦- લિપ્તતાનું જે । જ્ઞાન તેહનો । સંપાત ક૦ વ્યુત્થાનદશાઈ વ્યવહારભાવનાથી આવવું તેહનો । પ્રતિઘાત ક૦ નિવારણ તેહનઈ કાજિં । કેવલં ક૦ કેવલ । નિર્લેપજ્ઞાનનં વિષદં । મગ્ન ક૦ ધારારૂઢ તેહનઈ । ક્રિયા જે આવશ્યકાદિક । [સર્વ ક૦ સર્વ] । ઉપયુજ્યતે ક૦ કામિ આવડ ।

અત એવ ધ્યાનારૂઢનઈ આવશ્યકાદિ ક્રિયા નથી^૧ । શુદ્ધાત્મધ્યાનધારા પડતા રાખવાનઈ જ^૨ ક્રિયાલંબન કહી છડ^૩ । ૪

અર્થ : નિર્લેપજ્ઞાનના વિષયમાં ધારારૂઢને (એટલે કે ‘આત્મા નિર્લેપ છે’ એવા જ્ઞાનમાં જ રચ્યાપચ્યા રહેનાર મગ્નને) બધી આવશ્યકાદિ ક્રિયાઓ કેવળ લિપ્તતાના જ્ઞાનના (એટલે કે ‘આત્મા કર્મથી લિપ્ત છે’ એવા જ્ઞાનના) સંપાત (એટલે આગમન)ના વ્યુત્થાન(એટલે સમાધિમાંથી ઉઠવાની દશામાં વ્યવહારભાવનાથી આવવું તે)ના નિવારણને માટે (એટલે કે રોકવા માટે) કામ આવે છે.

એટલે જ ધ્યાનારૂઢને આવશ્યકાદિ ક્રિયાઓ નથી, પણ શુદ્ધ આત્મધ્યાનની ધારામાં અવરોધ આવે ત્યારે [ફરીથી ધ્યાનધારાનું અનુસંધાન કરવા માટે વચગાળામાં] ક્રિયાનું આલંબન લેવાનું કહ્યું છે. ૪

તપઃશ્રુતાદિના મત્તઃ ક્રિયાવાનપિ લિપ્યતે ।

ભાવનાજ્ઞાનસંપન્નો નિઃક્રિયોપિ ન લિપ્યતે ॥ ૫ ॥

બા૦- તપશ્રુતાદિના ક૦ તપશ્રુતપ્રમુખઈ । મત્ત ક૦ મદવંત । ક્રિયાવાનપિ ક૦ ક્રિયાવંત પણિ । લિપ્યતે ક૦ લિપાઈ કર્મઈ । ભાવનાજ્ઞાન ક૦ તત્ત્વજ્ઞાન તેણઈ । સંપન્ન ક૦ સંપૂર્ણ । નિઃક્રિયોપિ ક૦ ક્રિયારહિત પણિ । ન લિપ્યતે ક૦ ન લિપાઈ । ૫

૧. ૧, ૪, ૫, ૬, ૭ તથા । ૨. ૧, ૪, ૫, ૭ રાખવીનઈ જે । ૩. ૨, ૧૧ જ્ઞાનને પ્રાપ્તિની હળણહારી કેવલ એક લિપ્તતા જ છે. સંસારમધે મગ્નતાઈ મુર્છા જિહાંતાં[ઈ] રહે તિહાંતાઈ જ્ઞાન નાવે, ઇતિ ભાવાર્થ:

અર્થ : તપ, શ્રુત વગેરેથી મદવંત એટલે અભિમાનવાળો ક્રિયાવંત પણ (ક્રિયા કરતો હોવા છતાં પણ) કર્મથી લેપાય છે. ભાવનાજ્ઞાન એટલે તત્ત્વજ્ઞાનથી સંપૂર્ણ હોય, પણ ક્રિયારહિત હોય તો પણ તે લેપાતો નથી. ૫

અલિપ્તો નિશ્ચયેનાત્મા લિપ્તશ્ચ વ્યવહારતઃ ।

શુદ્ધત્યલિપ્તયા જ્ઞાની ક્રિયાવાન્ લિપ્તયા દૃશા ॥ ૬ ॥

બા૦- અલિપ્તઃ કં નથી લિપાણો । નિશ્ચયેન કં નિશ્ચયનયઈં કરી । આત્મા કં જીવં । લિપ્તઃ કં લિપાણો । ચ કં પુનઃ । વ્યવહારતઃ કં વ્યવહારનયથી । શુદ્ધતિ કં શુદ્ધ થાયઈ । અલિપ્તયા કં અલિપ્ત દૃષ્ટિં । જ્ઞાની કં જ્ઞાનયોગી શુદ્ધ ધ્યાનથી । ક્રિયાવાન્ કં ક્રિયાવંત । લિપ્તયા દૃશા કં લિપ્ત દૃષ્ટિં શુદ્ધ થાઈ । લેપ ટાળવા અભ્યાસનઈ અવલંબઈ છઈ । ૬

અર્થ : નિશ્ચયનયથી જીવ લેપાયેલ નથી (એટલે કે આત્મા કર્મથી બંધાયેલ નથી) અને વ્યવહારનયથી લેપાયેલ છે (એટલે કર્મથી બંધાયેલ છે). જ્ઞાનયોગી અલિપ્ત દૃષ્ટિથી અર્થાત્ શુદ્ધ ધ્યાનથી શુદ્ધ થાય છે (અને) લિપ્ત દૃષ્ટિથી (યુક્ત જીવ) ક્રિયાવંત [બનતો] શુદ્ધ થાય છે. અર્થાત્ લેપ ટાળવા અભ્યાસને અવલંબે છે, એટલે વારંવારનો પ્રયત્ન કરે છે. ૬

જ્ઞાનક્રિયાસમાવેશઃ સહૈવોન્મીલને દ્વયોઃ ।

ભૂમિકાભેદતસ્ત્વત્ર ભવેદેકૈક મુખ્યતા ॥ ૭ ॥

બા૦- જ્ઞાનક્રિયાનો । સમાવેશ કં એકીભાવ તે । સહૈવ કં સાથિ જ । ઉન્મીલને કં ઊઘાડવઈ । દ્વયોઃ કં બે દૃષ્ટિનઈ । ભૂમિકાભેદતઃ ગુણસ્થાનભૂમિના ભેદથી । તુ પુનઃ । અત્ર કં જ્ઞાનક્રિયામાં । ભવેત્ કં હોઈ । એકૈકમુખ્યતા કં એક એકનું મુખ્યપણું । ધ્યાનદશાઈ જ્ઞાન મુખ્ય, વ્યવહારદશાઈ ક્રિયા મુખ્ય । ૭

અર્થ : બંને દૃષ્ટિ સાથે જ ઉઘડતા (અર્થાત્ બંનેના સાથે પ્રગટનને કારણે) જ્ઞાન અને ક્રિયાનો એકીભાવ (એકતા) હોય છે, પણ ગુણસ્થાનકરૂપ ભૂમિકાના ભેદથી અહીં જ્ઞાન અને ક્રિયામાં એક એકનું મુખ્યપણું હોય છે. ધ્યાનદશામાં જ્ઞાન મુખ્ય અને વ્યવહારદશામાં ક્રિયા મુખ્ય હોય છે. ૭

૧. ૧ જીવ તે આત્મા કહાઈ । ૨. ૧ ધ્યાનદશાઈ; ૩ ધ્યાનદશાઈ

સજ્ઞાનં યદનુષ્ઠાનં ન લિપ્તં દોષપંકતઃ ।

શુદ્ધબુદ્ધસ્વભાવાય તસ્મૈ ભગવતે નમઃ ॥ ૮ ॥ નિર્લેપાષ્ટકમ્ ॥૧૧॥

બા૦- સજ્ઞાનં ક૦ જ્ઞાનસહિત । યદનુષ્ઠાનં ક૦ જેહનું અનુષ્ઠાન ક્રિયારૂપ । ન લિપ્તં ક૦ ન લિપ્તાણું । દોષપંકતઃ ક૦ દોષરૂપ કચરા થકી । શુદ્ધ ક૦ નિર્મલ । બુદ્ધ ક૦ ટંકોત્કીર્ણ જ્ઞાનરૂપ । સ્વભાવ છદ્ધ જેહનો । તસ્મૈ ક૦ તેહનઈ । ભગવતે ક૦ ભગવંતનઈ । નમઃ ક૦ નમસ્કાર હો । ૮

એ નિર્લેપકનું અષ્ટક પૂરું થયું ॥ ૧૧ ॥

અર્થ : જેનું જ્ઞાનસહિત અનુષ્ઠાન (ક્રિયા) દોષરૂપ કચરાથી લેપાયેલ નથી એવા શુદ્ધ એટલે નિર્મળ, બુદ્ધ એટલે ટંકોત્કીર્ણ જ્ઞાનરૂપ સ્વભાવ જેનો છે એવા તે ભગવંતને નમસ્કાર હો. ૮

એ નિર્લેપકનું અષ્ટક પૂરું થયું. ॥ ૧૧ ॥

૧૨ નિસ્પૃહાષ્ટકમ્

સ્વભાવલાભાત્કિમપિ પ્રાપ્તવ્યં નાવશિષ્યતે ।

इत्यात्मैश्वर्यसंपन्नो निःस्पृहो जायते मुनिः ॥ १ ॥

બા૦- સ્વભાવલાભાત્ ક૦ આત્માના સ્વભાવની પ્રાપ્તિ થકી । કિમપિ ક૦ કાંઈં । પ્રાપ્તવ્યં^૧ ક૦ પામવું । નાવશિષ્યતે ક૦ થાકતું બાકી નથી । ઇતિ ક૦ એ પ્રકારિ । આત્મૈશ્વર્યસંપન્નઃ ક૦ આત્માની પ્રભુતાઈં પૂરો । નિસ્પૃહઃ ક૦ સ્પૃહારહિત । જાયતે ક૦ થાઈ । મુનિઃ ક૦ સાધુ । ૧

અર્થ : આત્માના સ્વભાવની પ્રાપ્તિથી બીજું કાંઈ પામવાનું (મેળવવાનું) બાકી રહેતું નથી. એ રીતે આત્માના ઐશ્વર્ય એટલે પ્રભુતાથી પૂરો મુનિ (સાધુ) સ્પૃહારહિત થાય છે. ૧

संयोजितकरैः के के प्रार्थ्यन्ते न स्पृहावहैः ।

अमात्रज्ञानपात्रस्य निःस्पृहस्य तृणं जगत् ॥ २ ॥

બા૦- સંયોજિતકરૈઃ ક૦ જોડયા છઈ હાથ જેણઈ એહવેં । કે કે ક૦ કુંળ કુંળ । પ્રાર્થ્યન્તે ન ક૦ ન માગીઈ દાતાર પુરુષ । સ્પૃહાવહૈઃ લાલચિવંત^૨ પુરુષે, અપિતુ સર્વઈં પુરુષ યાચિઈ । અમાત્રજ્ઞાનપાત્રસ્ય ક૦ માત્રારહિત જ્ઞાનનો પાત્ર-ભાજન જે સાધુ । નિઃસ્પૃહસ્ય ક૦ લાલચિરહિત તેહનેં । તૃણં ક૦ તૃણું છઈ । જગત્ ક૦ સર્વ જગત^૩ । ૨

ગાથા-

“तिणसंथारनिसन्नो मुनिवरो भट्टरागमयमोहो ।

जं पावइ मुत्तिसुहं कत्तो तं चक्कवट्ठी वि ॥

અર્થ : જણે હાથ જોડ્યા છે એવા સ્પૃહાવાળા પુરુષો કોની કોની પાસે પ્રાર્થના કરતા નથી (માંગતા નથી)? અર્થાત્ સૌ દાતા પુરુષ પાસે માંગે છે. માત્રારહિત એટલે અપરિમિત જ્ઞાનના પાત્ર એવા નિઃસ્પૃહ મુનિને તો સર્વ જગત્ તૃણવત્ છે. ૨

૧. ૨ પ્રાપ્તવ્યં; ૩, ૪, ૫, ૭, ૮, ૯, ૧૦, ૧૧ પ્રાપ્તવ્યું. ૨. ૬ લાલચવંત । ૩. ૧ તૃણ સમ જગ છઈ

ગાથા : “તૃણના સંથારા ઉપર બેઠેલા અને જેણે રાગ, મદ અને મોહનો નાશ કર્યો છે એવા મહામુનિ જે મુક્તિ-નિઃસ્પૃહતાનું મહાસુખ પામે છે તેને ચક્રવર્તી પણ ક્યાંથી પામે?”

છિંદંતિ જ્ઞાનદાત્રેણ સ્પૃહાવિષલતાં બુધાઃ ।

મુખશોષં ચ મૂર્છાં ચ દૈન્યં યચ્છતિ યત્ફલમ્ ॥ ૩ ॥

બા૦- છિંદંતિ ક૦ છેદઈ છઈ । જ્ઞાનદાત્રેણ ક૦ જ્ઞાનરૂપદાતરડઈ । સ્પૃહા ક૦ લાલચ^૧ તે રૂપ જે । વિષલતાં ક૦ વિષની વેલિ તે પ્રતિ । બુધાઃ ક૦ અધ્યાત્મના જાણ પંડિત । મુખશોષં ક૦ મુહનું સૂકાવું તે પ્રતિ । મૂર્છાં ક૦ મુંઝાવું । ચ પુનઃ । દૈન્યં ક૦ દીનપણું । યચ્છતિ ક૦ દેઈ છઈ । યત્ફલમ્ ક૦ જે સ્પૃહા-વિષલતાનું ફલ^૨ । ૩

અર્થ : અધ્યાત્મના જાણકાર પંડિતો જ્ઞાનરૂપ દાતરડા વડે સ્પૃહા એટલે લાલચરૂપ વિષલતા એટલે વિષની વેલીને છેદે છે. આ સ્પૃહારૂપ વિષલતાનાં ફળ મોંનું સૂકાવું, મૂર્છા એટલે મુંઝાવું (કે આસક્તિ) અને દીનપણું છે. ૩

નિઃકાશનીયા વિદુષા સ્પૃહા ચિત્તગૃહાદ્ બહિઃ ।

અનાત્મરતિચાંડાલીસંગમંગીકરોતિ યા ॥ ૪ ॥

બા૦- નિઃકાશનીયા ક૦ કાઢવી । વિદુષા ક૦ પંડિતઈ । સ્પૃહા ક૦ વાંછા । ચિત્તગૃહાત્ ક૦ ચિત્તરૂપ ઘરથી । બહિઃ ક૦ બાહિર । અનાત્મરતિ ક૦ આત્મવિરુદ્ધ પુદ્ગલની રતિ તે રૂપ જે । ચાંડાલી તેહનો । સંગ^૩ ક૦ સહવાસ તે પ્રતિ । અંગી કરોતિ ક૦ આદરઈ છઈ । યા ક૦ જે । ૪

અર્થ : જે સ્પૃહા એટલે વાંછા આત્મવિરુદ્ધ પુદ્ગલની રતિરૂપ ચાંડાલીનો સહવાસ આદરે છે (કરે છે), તે સ્પૃહાને પંડિતે ચિત્તરૂપ ઘરથી બહાર કાઢવી. ૪

સ્પૃહાવંતો વિલોક્યંતે લઘવસ્તૃણતૂલવત્ ।

મહાશ્ચર્ય તથાપ્યેતે મજ્જંતિ ભવવારિઘૌ ॥ ૫ ॥

બા૦- સ્પૃહાવંતઃ ક૦ લાલચિવંત । વિલોક્યંતે ક૦ દેખીઈ છઈ । લઘવઃ ક૦ હલુઆ । તૃણતૂલવત્ ક૦ તૃણ અનિ અર્કતૂલ^૪ તેહની પરિ ।

૧. ૮ લાલચ; ૧, ૨, ૬ લાલચિ; ૩ લાલિચ । ૨. ૬ તે લાલચ વિષવેલિનું ફલ । ૩. ૨, ૩, ૪, ૫, ૭, ૮, ૯, ૧૦, ૧૧ બધી જ પ્રતોમાં સંગને બદલે ‘પ્રસંગ’ શબ્દ જ છે । ૪. ૧ આકતૂલ

“તૂલં તૃણાદપિ લઘુ તૂલાદપિ હિ યાચકઃ ।

વાયુના કિં ન નીતોઽસૌ^૧ મામયં પ્રાર્થયિષ્યતિ ॥”

મહાશ્ચર્ય કં મોટું એ આશ્ચર્ય છડ । તથાપિ કં તો પણિ । એતે કં એ લાલચિવંત । મઙ્ગંતિ કં બૂડડ । ભવવારિઘૌ કં સંસારસમુદ્રમાંહિં । બીજા તો હલુઆ હોડ તે બૂડડ નહીં । ૫

અર્થ : સ્પૃહાવાળા એટલે લાલચવાળા જીવો તૃણ (એટલે તણખલા) અને આકડાના રૂ જેવા હલકા દેખાય છે, તોપણ એ લાલચવાળા જીવો સંસારસમુદ્રમાં ડૂબે છે એ મોટું આશ્ચર્ય છે, (કારણ કે) બીજા જે હલકા હોય એ તો ડૂબે નહીં.

કહ્યું છે કે, “આકડાનું રૂ તૃણ(તણખલા)થી હલકું છે અને આકડાના રૂથી પણ યાચક હલકો છે. તો પણ ‘મારી પાસે માગશે’ એવા ભયથી વાયુ તેને ખેંચી જતો નથી.” ૫

ગૌરવં પૌરવંદ્યત્વાત્ પ્રકૃષ્ટત્વં પ્રતિષ્ઠયા ।

ખ્યાતિં જાતિગુણાત્ સ્વસ્ય પ્રાદુઃકુર્યાન્ન નિઃસ્પૃહઃ ॥ ૬ ॥

બા૦- ગૌરવં કં ગુરુઆઈ^૧ પ્રતિં । પૌરવંદ્યત્વાત્ કં નાગરિકલોકડ વંદનીકપણામાંટિ । પ્રકૃષ્ટત્વં કં ઉત્કૃષ્ટપણા પ્રતિં । પ્રતિષ્ઠયા કં શોભાઈ કરીનઈ । ખ્યાતિ કં પ્રસિદ્ધિ પ્રતિં । જાતિગુણાત્ કં જાતિકુલસંપન્નતા થકી । સ્વસ્ય કં પોતાની । પ્રાદુઃકુર્યાત્ કં પ્રગટ કરીડ । ન કં નહિ । નિઃસ્પૃહઃ કં લાલચિરહિત સાધુડ । ૬

અર્થ : લાલચરહિત સાધુ નાગરિક (નગરના) લોકોને વંદનીય હોવાથી પોતાની મોટાઈને, પ્રતિષ્ઠા (એટલે શોભાથી) પોતાના ઉત્કૃષ્ટપણાને અને જાતિકુલસંપન્નતાથી પોતાની પ્રસિદ્ધિને પ્રગટ ન કરે. ૬

ભૂઃશય્યા ભૈક્ષમશનં જીર્ણ વાસો વનં ગૃહમ્ ।

તથાપિ નિઃસ્પૃહસ્યાહો ચક્રિણોપ્યધિકં સુખમ્ ॥ ૭ ॥

બા૦- ભૂઃ કં પૃથ્વી તેહ જ । શય્યા કં સુખસેજ । ભૈક્ષં કં ભિક્ષાસમૂહ । અશનં કં આહાર । જીર્ણ કં જુનું ફાટું । વાસં કં વસ્ત્ર । વનં કં વન તેહ જ । ગૃહ કં ઘર ।

૧. ૨ નીતૌસૌ; ૩ વાતોઽસૌ; ૪, ૫, ૭ વાતોસા માનયં ૨. ૬ નંબરની પ્રતમાં આ અવતરણ નથી
૩. ૧ ગુરુઆ; ૨ ગિરૂયા

તથાપિ કં તોપણિ । નિઃસ્પૃહસ્ય કં સ્પૃહારહિતનઇ । અહો આશ્ચર્યે । ચક્રિણોઽપિ કં ચક્રવર્તી થકી । અપિ પણિ । અધિકં કં અધિકં । સુખં કં સુખ છઇ । ૭

અર્થ : પૃથ્વી તે જ સુખસેજ, ભિક્ષાસમૂહ તે જ આહાર, જૂનું ફાટેલું વસ્ત્ર અને વન તે જ ઘર હોવા છતાં પણ સ્પૃહારહિતને ચક્રવર્તી કરતાં પણ અધિક સુખ છે એ આશ્ચર્ય છે. ૭

પરસ્પૃહા મહાદુઃખં નિઃસ્પૃહત્વં મહાસુખમ્ ।

એતદુક્તં સમાસેન લક્ષણં સુખદુઃખયોઃ ॥ ૮ ॥ નિસ્પૃહાષ્ટકમ્ ॥ ૧૨ ॥

બા- પરસ્પૃહા કં પરની આશા લાલચ કરી તે । મહાદુઃખં કં મહાદુઃખ છઇ । નિઃસ્પૃહત્વં કં નિસ્પૃહપણું તે । મહાસુખં કં મહાસુખ છઇ । એતદુક્તં કં એ કહિઉં । સમાસેન કં સંખેપિ કરી । લક્ષણં કં લક્ષણ(ચિહ્ન) । સુખદુઃખયોઃ કં સુખદુઃખનું । ૮

એ નિસ્પૃહપણાનું અષ્ટક પૂરું થયું ॥ ૧૨ ॥

અર્થ : પરની આશા કે લાલચ કરવી તે મહાદુઃખ છે, નિઃસ્પૃહપણું તે મહાસુખ છે. આ સંક્ષેપથી સુખ-દુઃખનું લક્ષણ (ચિહ્ન) કહ્યું છે. ૮

આ નિઃસ્પૃહપણાનું અષ્ટક પૂરું થયું. ॥ ૧૨ ॥

૧. ૧, ૬ અધિકું । ૨. ૧ એ કહ્યું સંક્ષેપિ કરીનઈ

૧૩ મૌનાષ્ટકમ્

મન્યતે યો જગત્તત્ત્વં સ મુનિઃ પરિકીર્તિતઃ ।

સમ્યક્ત્વમેવ તન્મૌનં મૌનં સમ્યક્ત્વમેવ વા' ॥ ૧ ॥

બા૦- મન્યતે ક૦ જાણીં । યઃ ક૦ જે । જગત્તત્ત્વં ક૦ જગના તત્ત્વ પ્રતે । સ ક૦ તે । મુનિઃ ક૦ મુનીસ્વર^૧ । પરિકીર્તિતઃ ક૦ કહિડ, તીર્થકર ગણધરં । સમ્યક્ત્વમેવ ક૦ સમ્યક્ત્વ જ । તત્ ક૦ તે કારણ માટે, મુનિપદ વ્યુત્પત્તિ નિમિત્તે જગત્ તત્ત્વજ્ઞાન છે, તે માટે । મૌનં ક૦ મુનિભાવ કહિડ । મૌનં ક૦ મુનિભાવ તે જ । સમ્યક્ત્વમેવ ક૦ સમ્યક્ત્વ જ કહિડ । વા અથવા । ૧

અત એવ^૩ સર્વ શબ્દ ક્રિયાવચન એહવો એવંભૂતનયનો જે અભિપ્રાય તે લેઈ ।

શ્રી આચારાંગિ^૪ કહિડ છે,

“જં સમ્મં તિ પાસહા^૫ તં મોણં તિ પાસહા ।

જં મોણં તિ પાસહા તં સમ્મં તિ પાસહા ॥

ણ ઇમં સકં સિદ્ધિલેહિ અદિજ્ઞમાણેહિં ગુણાસાણિં ।

વંકસામાયારે હિં પમત્તેહિં ગારમાવસંતેહિં ।

મુળી મોણં સમાદાય ધુણે કમ્મસરીરગમ્ ।

પંતં લૂહં ચ સેવંતિ વીરા સંમત્તદંસિણો ॥”

-‘આચારાંગસૂત્ર’, અધ્યયન ૫, ઉ. ૩, સૂ. ૧૫૫

અર્થ : ‘જે જગતના તત્ત્વને જાણે તે મુનિ’ એમ તીર્થકર ગણધરોએ કહ્યું છે. તે કારણથી મુનિપદની વ્યુત્પત્તિના નિમિત્તભૂત જગતનાં તત્ત્વનું જ્ઞાન છે. તે માટે સમ્યક્ત્વ જ મુનિભાવ છે અથવા મુનિભાવ તે જ સમ્યક્ત્વ છે. ૧

૧. ૧, ૪, ૫, ૬, ૭ ચ । ૨. ૧, ૨, ૪, ૫, ૭, ૮, ૧૧ મુનીશ્વર; ૬ મુનિ । ૩. ૧, ૪, ૫, ૬, ૭, ૧૧ અત એવ; ૩ અતએવ એવ । ૪. ૧, ૭, ૮ આચારાંગિ; ૩ આચારાંગિ; ૨, ૬ આચારંગે । ૫. ૧, ૪, ૫, ૬, ૭ પાસહ; ૬ માં અહીં સુધી જ અવતરણ છે.

એટલે ‘બધા શબ્દો ક્રિયાવચન (ક્રિયાવાચી) છે’ એવો એવંભૂતનયનો જે અભિપ્રાય છે તેને લઈને શ્રી આચારાંગ(સૂત્ર)માં કહ્યું છે—

“જે સમ્યક્ત્વ છે તે જ મુનિપણું છે (અને) જે મુનિપણું છે તે જ સમ્યક્ત્વ છે. આ મૌન શિથિલ (એટલે મંદવીર્યવાળા), આર્દ્ર(એટલે રાગવાળા), શબ્દ વગેરે વિષયોનો આસ્વાદ લેનારા, વક્ર આચારવાળા (એટલે માયાવી, પ્રમાદી) અને ગૃહવાસ કરનારે પાલન કરવું શક્ય નથી. મુનિ મૌનને ગ્રહણ કરીને કાર્મણ શરીરનો નાશ કરે અને તે માટે સમ્યક્ત્વદર્શી વીર પુરુષો પ્રાન્ત (છેલ્લે વધેલું) અને રૂક્ષ ભોજન કરે છે.”

આત્માઽઽત્મન્યેવ યચ્છુદ્ધં જાનાત્યાત્માનમાત્મના ।

સેયં રત્નત્રયે જ્ઞપ્તિરુચ્યાચારૈકતા મુનેઃ ॥ ૨ ॥

બા૦- આત્મા ક૦ આત્મા જ્ઞાતા । આત્મન્યેવ ક૦ આત્મસ્વભાવ આધારને વિષય । યત્ ક૦ જે । શુદ્ધં ક૦ કર્મોપાધિરહિત । જાનાતિ ક૦ દ્વિવિધ પરિજ્ઞાઈ જાણઈ । આત્માનં ક૦ એકત્વપૃથક્પરિણત સ્વદ્રવ્ય પ્રતઈ । [આત્મના ક૦ આત્મા થકી] સેયં ક૦ તે એ । રત્નત્રયે ક૦ રત્નત્રયમાહિં । જ્ઞપ્તિ ક૦ જ્ઞાન । રુચિ ક૦ શ્રદ્ધા । આચારૈકતા ક૦ આચરણ, તેહોની એકતા કહતાં અભેદપરિણતિ । મુનેઃ ક૦ સાધુને । ૨

ઉક્તં ચ

“આત્માનં આત્મના વેત્તિ મોહત્યાગાદ્ યદાત્મનિ ।

તદેવ તસ્ય ચારિત્રં તજ્ઞાનં તચ્ચં દર્શનમ્ ॥”

- ‘યોગશાસ્ત્ર’, પ્રકાશ-૪, શ્લો. ૨

અત એવ જે શ્રુતે કેવલ આત્માનં જાણે તે અભેદનયઈ તથા જે કેવલ ક૦ સંપૂર્ણ શ્રુતને જાણે તે ભેદનયઈ શ્રુતકેવલી ।

સમયપ્રાપ્ત મધ્યે કહિંઁ છઈં : ગાથા -

“જો હિ સુદેણહિગચ્છદિ અપ્પાણમિણં તુ કેવલં સુદ્ધં ।

તં સુદકેવલિમિસિણો ભણંતિ લોગપ્પદીવયરા ॥ ૧ ॥

૧. ૨, ૬, ૮, ૯, ૧૦, ૧૧ શ્રદ્ધાન

જો સુદનાણં સવ્વં જાણદિ સુદકેવલી તમાહુ જિણા ।
જાણં અપ્પા સવ્વં જમ્હા સુદકેવલી તમ્હા^૧ ॥ ૨ ॥”

—‘સમયસાર’, ગા. ૯, ૧૦

અર્થ : જ્ઞાતા એવો આત્મા (કર્તા) આત્મસ્વભાવરૂપ આધારને વિષે (એટલે આત્મામાં) શુદ્ધ એટલે કર્મોપાધિરહિત (ક્રિયાની અપેક્ષાએ કર્મભૂત) આત્માને, (કરણભૂત) આત્માથી જાણે છે. આત્મા દ્વિવિધ પરિજ્ઞા (એટલે જાપરિજ્ઞા અને પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞા) વડે એકત્વપૃથક્પરિણત સ્વદ્રવ્યરૂપ આત્માને જાણે છે. તે આ રત્નત્રયમાં (એટલે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રમાં) મુનિને જ્ઞાન, રુચિ (એટલે શ્રદ્ધા) અને આચરણની એકતા (એટલે કે અભેદપરિણતિ) છે. ૨

કહ્યું છે, “મોહનો ત્યાગ કરીને જે આત્મા આત્મામાં આત્મા વડે આત્માને જાણે છે, તે જ તેનું ચારિત્ર, તે જ તેનું જ્ઞાન અને તે જ તેનું દર્શન છે.”

‘યોગશાસ્ત્ર’, પ્રકાશ-૪, ગાથા ૨

એથી જે શ્રુત વડે (શ્રુતજ્ઞાનથી) કેવળ આત્માને જાણે તે અભેદનયની અપેક્ષાએ તથા જે કેવળ સંપૂર્ણ શ્રુતને જાણે તે ભેદનયથી શ્રુતકેવલી છે.

‘સમયપ્રાભૂત’માં કહ્યું છે :

“જે શ્રુતજ્ઞાન વડે કેવળ શુદ્ધ આત્માને જાણે છે તેને લોકમાં પ્રકાશ કરનારા ઋષિઓ ‘શ્રુતકેવલી’ કહે છે.

“જે સર્વ શ્રુતજ્ઞાનને જાણે છે તેને જિનો ‘શ્રુતકેવલી’ કહે છે, કારણ કે આત્મા સર્વ જ્ઞાનરૂપ છે તેથી તે શ્રુતકેવલી કહેવાય છે.”

સમયસાર, ગાથા ૯, ૧૦

एह ज अर्थ नयभेदे विवरीनि देखाडे छे ।

चारित्रमात्मचरणाद् ज्ञानं वा दर्शनं मुनेः ।

शुद्धज्ञाननये साध्यक्रियालाभात् क्रियानये ॥ ૩ ॥

૧. પ્રત નં. ૧ અને ૬ માં આ ગાથાઓ નથી. બાકીની પ્રતોમાં આડી અવળી છે. ૨. ૨, ૫, ૬, ૭, ૯, ૧૧ સાધ્ય; ૩ સાધ્યં

ચારિત્રં ક૦ ચારિત્ર / **આત્મચરણાત્** ક૦ આત્મ(ત્મા)ને વિષે જ ચાલવું, પુદ્ગલથી નિવૃત્તિ તેહથી । **જ્ઞાન** ક૦ જ્ઞાન બોધસ્વરૂપમાહિ । **વા** અથવા । **દર્શનં** ક૦ સમ્યક્ત્વ જિનોક્તભાવ શ્રદ્ધારૂપ^૧ । **મુનેઃ** ક૦ સાધુને^૨ । **શુદ્ધજ્ઞાનનયે** ક૦ જ્ઞાનાદૈતનયનં અભિપ્રાઈ, તે એક વસ્તુને વ્યાવૃત્તિનયે ત્રિરૂપ^૩ કહિ છે । **સાધ્યં(ધ્ય)** ક૦ જ્ઞાનફલ જે । **ક્રિયા** તેહના લાભથી । **ક્રિયાનયને** વિષે એકતા જાણવી ।

વિષય પ્રતિભાસવ્યાપારે જ્ઞાન, આત્મપરિણામવ્યાપારે તેહ જ સમ્યક્ત્વ, આશ્રવને રુંધવઈ^૪ તત્ત્વજ્ઞાન-વ્યાપારે તેહ જ ચારિત્ર- ઇમ વ્યાપારભેદે એક જ્ઞાનને ત્રયરૂપ કહિવું । ૩

“एवं जिणपन्नत्ते सद्वहमाणस्स भावओ भावे ।

पुरिसस्सा भणियाए दंसणसद्दो हवइ जुत्तो” ॥૧॥”

અર્થ : આ જ અર્થ નયભેદે વિવરણ કરીને બતાવે છે. આત્માને વિષે જ ચાલવાથી એટલે કે પુદ્ગલથી નિવૃત્તિ કરવાથી ચારિત્ર, બોધસ્વરૂપ હોવાથી જ્ઞાન અને સમ્યક્ત્વરૂપ અર્થાત્ જિનોક્ત તત્ત્વોના ભાવમાં શ્રદ્ધારૂપ હોવાથી દર્શન એમ સાધુને શુદ્ધ જ્ઞાનનય એટલે કે જ્ઞાનાદૈતનય સાધ્ય છે. તે એક વસ્તુને વ્યાવૃત્તિનય(ભેદનય)ની અપેક્ષાએ ત્રિરૂપ કહે છે. ક્રિયાના લાભથી જે જ્ઞાનફળરૂપ સાધ્ય મળે તેની ક્રિયાનય સાથે એકતા જાણવી. વિષયપ્રતિભાસવ્યાપારે જ્ઞાન, આત્મપરિણામવ્યાપારે તે જ સમ્યક્ત્વ (અને) આશ્રવને રુંધે (રોકે) તેથી તત્ત્વજ્ઞાનવ્યાપારે તે જ ચારિત્ર એમ વ્યાપારભેદે એક જ્ઞાનને ત્રિરૂપ કહેવું. ૩

“આમ જિનપ્રરૂપિત ભાવ(તત્ત્વ)માં ભાવથી શ્રદ્ધા દાખવતા પુરુષના માટે ‘દર્શન’ શબ્દ યોગ્ય કહેવાય છે.”

यतः प्रवृत्तिर्न मणौ लभ्यते वा न तत्फलम् ।

अतात्त्विकी मणिज्ञप्तिर्मणिश्रद्धा च सा यथा ॥ ૪ ॥

(સૂચના - શ્લો. ૪, ૫ સાથે વાંચવા)

૧. ૧૧ માં શ્રદ્ધારૂપ પછી ‘નાણે સુઅનાણત્તં’ શબ્દો છે. । ૨. સાધુને પછી ૧, ૪, ૫, ૭ માં ‘એવં જિણપન્નતે’ શબ્દો છે. । ૩. ૪, ૫, ૬, ૭ ત્રય ઇતિ ત્રિરૂપ । ૪. ૬, ૧૧ રુંધવઈ; ૩ સિદ્ધે ૧ સંઘ છઈ; ૮ રુંધ છે ઇતિ પ્રત્યંતરે સિદ્ધે । ૫. પ્રત નં. ૧, ૪, ૫, ૭ માં ‘એવં જિણપન્નતે...જુત્તો’ એ બીજે છે, અહીં “નાણે સુઅનાણત્તં” શબ્દો છે. ૬ માં આ અવતરણ નથી. ૭ માં આ અવતરણ વચ્ચે લખ્યું છે.

બા૦- યતઃ પ્રવૃત્તિઃ ક૦ જેહથી પ્રવૃત્તિ । ન ક૦ ન હોઈ । મળૌ ક૦ રત્નનંદં વિષદં ।
લભ્યતે ક૦ પામિદં । વા અથવા । ન ક૦ નહિં । તત્ફલં ક૦ પ્રવૃત્તિ ફલ, રત્નસંયોગ ।
અતાત્ત્વિકી ક૦ જૂઠી । મણિજ્ઞપ્તિ ક૦ મળીબુદ્ધિ । મણિશ્રદ્ધા ક૦ એ મળી એહવી સદ્દહના ।
ચ પુનઃ । સા ક૦ તે । યથા ક૦ જિમ । ૪

અર્થ : ‘જેથી રત્નના વિષે પ્રવૃત્તિ ન થાય અથવા તે પ્રવૃત્તિનું ફળ-રત્નસંયોગ
પણ ન મળે તો જેમ મણિ (છે એવી) બુદ્ધિ અને ‘આ મણિ છે’ એવી શ્રદ્ધા જૂઠી
છે (અતાત્ત્વિકી), ૪

તથા યતો ન શુદ્ધાત્મસ્વભાવાચરણં ભવેત્ ।

ફલં દોષ નિવૃત્તિર્વા ન તદ્જ્ઞાનં ન દર્શનમ્ ॥ ૫ ॥

બા૦- તથા ક૦ તિમ જ^૧ । યતઃ ક૦ જેહથી । ન ક૦ નહીં । શુદ્ધાત્માનો જે । સ્વભાવ
તેહનું આચરણ । ભવેત્ ક૦ હોઈ । ફલં ક૦ શુદ્ધાત્માલાભફલ । દોષનિવૃત્તિ ક૦ રાગદ્વેષ-
મોહ નિવૃત્તિ^૨ । વા અથવા । ન ક૦ નહીં । તદ્ ક૦ તે । જ્ઞાનં કહતાં જ્ઞાન । ન ક૦ નહીં ।
દર્શનં ક૦ સમકિત^૩ । ૫

અર્થ : (શ્લો. ૪થી વાક્ય ચાલુ) તેમ જેનાથી શુદ્ધ આત્માનો જે સ્વભાવ છે
તેનું આચરણ ન થાય અથવા શુદ્ધ આત્માના લાભનાં ફળરૂપ રાગ-દ્વેષ-મોહની
નિવૃત્તિ ન થાય તે જ્ઞાન નથી [અને] તે દર્શન એટલે કે સમકિત [પણ] નથી. ૫

યથા શોફસ્ય પુષ્ટત્વં યથા વા વધ્યમંડનમ્ ।

તથા જાનન્ ભવોન્માદમાત્મતૃપ્તો મુનિર્ભવેત્ ॥ ૬ ॥

બા૦- યથા ક૦ જિમ । શોફસ્ય ક૦ સોજાનું । પુષ્ટત્વં ક૦ જાડપણું । યથા ક૦ જિમ ।
વા અથવા । વધ્યમંડનં ક૦ મારવા લેઈ જાઈ તેહનાં કળયર, માલાદિ આભરણ । તથા ક૦
તિમ । જાનન્ ક૦ જાણતો^૪ । ભવોન્માદં ક૦ સંસારની વિકલતા પ્રતિ^૫ । આત્મતૃપ્તઃ ક૦ આત્મદ્રવ્યને
વિષદં જ^૬ સંતુષ્ટ । મુનિઃ ક૦ મુનીશ્વર । ભવેત્ ક૦ હોઈ । ૬

૧. ૬ રત્નસંયોગ; બાકી બધી જ પ્રતિભાં ‘રત્નવિયોગ’ શબ્દ છે. । ૨. ૧, ૨, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૧૧
“જ” શબ્દ નથી. । ૩. ૧, ૪, ૫, ૬, ૭, ૧૧ રાગદ્વેષનિવૃત્તિ । ૪. ૨, ૧૧ “જિહાં શુદ્ધાત્મસ્વભાવાચરણફલ
ન હોઈ ત્યારે રાગદ્વેષદોષની નિવૃત્તિ ન હોઈ અને જ્ઞાનદર્શન ફલ પણ ન હોઈ. ૫. ૧, ૨, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૯
જાણતો; ૩ જાણતો । ૬. ૧, ૪, ૫ ‘જ’ શબ્દ નથી.

અર્થ : જેમ સોજાનું જાડાપણું (પુષ્ટતા) અથવા જેમ મારવા લઈ જવાતી વ્યક્તિ-
(કે પ્રાણી)ને કરેણની માળા વગેરે આભરણ [પહેરાવવામાં આવે] છે, તેમ સંસારની
વિકલતાને (અધૂરપ, ભવોન્માદ)ને જાણનાર મુનિ આત્મદ્રવ્યને વિષે જ સંતુષ્ટ
હોય છે. ૬.

સુલભં વાગનુચ્ચાર^૧મૌનમેકેન્દ્રિયેષ્વપિ ।

પુદ્ગલેષ્વ પ્રવૃત્તિસ્તુ યોગાનાં મૌનમુત્તમમ્ ॥ ૭ ॥

બા૦- સુલભં ક૦ સુખેં પામીઈં એહવું^૨ । વાગનુચ્ચારમૌનં ક૦ વચનનો અનુચ્ચારરૂપ મૌન ।
એકેન્દ્રિયેષ્વપિ ક૦ એકેન્દ્રિયમાહિં પણિ । પુદ્ગલેષુ ક૦ પુદ્ગલમાત્રમાહિ । અપ્રવૃત્તિસ્તુ ક૦ અવ્યાપારરૂપ
તો । યોગાનાં ક૦ યોગનું જે । મૌન ક૦ પ્રવૃત્તિરોધ તેહ જ^૩ । ઉત્તમં ક૦ ઉત્કૃષ્ટ મૌન ક૦ એ
આ યતિમૌન છઈં^૪ । ૭

અર્થ : વચનના અનુચ્ચારરૂપ (ન બોલવારૂપ) મૌન એકેન્દ્રિય(જીવો)માં પણ
સુલભ (સુખે પામીએ એવું) વર્તે છે. પરંતુ પુદ્ગલમાત્રમાં અવ્યાપારરૂપ (અપ્રવૃત્તિરૂપ)
યોગનું (મન-વચન-કાયાના યોગોનું) મૌન તો ઉત્કૃષ્ટ મૌન છે. એ યતિ(મુનિ)નું
મૌન છે. ૭

જ્યોતિર્મયીવ દીપસ્ય ક્રિયા સર્વાઽપિ ચિન્મયી ।

યસ્યાનન્યસ્વભાવસ્ય તસ્ય મૌનમનુત્તરમ્ ॥ ૮ ॥ મૌનાદકમ્ ॥૧૩॥

બા૦- જ્યોતિર્મયીવ ક૦ પ્રકાશમય જિમ । દીપસ્ય ક૦ દીવાની । ક્રિયા ઉત્કેષણ-નિક્ષેપણાદિક ।
સર્વાઽપિ ક૦ સઘલી તિમ । ચિન્મયી ક૦ જ્ઞાનમય સર્વ ક્રિયા^૫ આહાર-વ્યવહારાદિક । યસ્ય
ક૦ જેહનેં । અનન્યસ્વભાવસ્ય ક૦ અનન્ય સ્વભાવઈં પુદ્ગલભાવેં ન પરિણમ્યો તેહવાનઈં । તસ્ય
ક૦ તેહનઈં । મૌનં ક૦ મુનિપણું । અનુત્તરં ક૦ ઉત્કૃષ્ટં । ૮

“^૬વિયદ્વસ્તુસ્વભાવાનુરોધાદેવ તત્કારકાત્ ।

વિયત્-સંપૂર્ણતા તદુત્પતૌ કુંભસ્યેવ દશાત્મનઃ ॥”

૧. ૬ વાગનુચ્ચારં । ૨. ૧, ૨, ૬, ૧૧ ‘વર્તતે’ શબ્દ નથી; ૩ માં ‘એહવું પછી વર્તતે’ શબ્દ છે જે અહીં
પ્રસ્તુત ન હોવાથી લીધો નથી. । ૩. ૧, ૪, ૫, ૬, ૭, ૧૧ મૌન ક૦ પ્રવૃત્તિરોધ તેહ જ; ૩ મૌન તેહ જ ।
૪. ૧, ૬ માં ‘એ આ યતિમૌન છઈં’ શબ્દો નથી. । ૫. ૮ ક્રિયા યોગ । ૬. ૧ અને ૬ માં આ
અવતરણ નથી.

ए न्यायइं ज्ञानीनी सर्व क्रिया ज्ञातव्याः८।

ए मौनाष्टक संपूर्णः। ॥ १३ ॥

અર્થ : જેમ દીવાની ઊંચે ગમન કરવાની, નીચે ગમન કરવાની વગેરે (ઉત્કેષણ-નિક્ષેપણ આદિ) સઘળી ક્રિયા પ્રકાશમય છે તેમ અનન્ય સ્વભાવે એટલે પુદ્ગલભાવે ન પરિણમ્યો હોય તેનું અને જેની આહાર-વ્યવહારાદિ સર્વ ક્રિયાઓ જ્ઞાનમય છે તેનું મૌન ઉત્કૃષ્ટ છે. ૮

“ઘટની ઉત્પત્તિમાં આકાશ સ્વભાવ પ્રમાણે કારક બને છે.” - આ ન્યાય છે. જેમ કુંભની ઉત્પત્તિમાં આકાશની સંપૂર્ણતા હોય છે તેમ પોતાની સર્વ ક્રિયા મૌનીને જ્ઞાનમય હોય છે.

એ ન્યાયે જ્ઞાનીની સર્વ ક્રિયાઓ જાણવી.

એ મૌનાષ્ટક સંપૂર્ણ થયું. ॥ ૧૩ ॥

૧. ૩, ૮, ૯, ૧૦ માં અહીંયા નીચેની ગાથા છે, જે અહીં અપ્રસ્તુત હોવાથી નીચે ટિપ્પણમાં લીધી છે.

“उसहो पंच धणुस्सय नवपासो सत्तरयणीयो वीरो ।

सेसद्ध पंच अट्टय पन्ना-दस-पंच परिहीणा ॥१॥”

इति गाथा

‘જ્ઞાનમંજરી’ માં પૃ. ૧૮૧-૮૨ ઉપર તેનો અર્થ આ રીતે છે.

“ઋષભદેવનું શરીર પાંચસો ધનુષ્યનું, પાર્શ્વનાથનું નવ હાથ અને વીર પ્રભુનું સાત હાથ, બાકીના આઠનું પચાસ પચાસ ધનુષ્ય ઓછું, પછીના પાંચનું દશ દશ ધનુષ્ય ઓછું અને બાકીના આઠનું પાંચ પાંચ ધનુષ્ય ઓછું શરીરનું પ્રમાણ છે.”

૧૪ વિદ્યાષ્ટકમ્

નિત્યશુચ્યાત્મતાખ્યાતિરનિત્યાશુચ્યનાત્મસુ ।

અવિદ્યા તત્ત્વધીર્વિદ્યા^૧ યોગાચાર્યૈઃ પ્રકીર્તિતા^૨ ॥ ૧ ॥

બા૦- અનિત્ય જે આત્મભિન્ન પરસંયોગ તેહનહં વિષય । નિત્યતાખ્યાતિ ક૦ નિત્યપણાની બુદ્ધિ તથા । અશુચિ અપવિત્ર જે નવ દ્વારહં વહતું શરીર તેહને વિષિ । શુચિખ્યાતિ ક૦ પવિત્રપણાની બુદ્ધિ અને । અનાત્મા ક૦ આત્મભિન્ન પુદ્ગલાદિ પદાર્થ તેહને વિષય । આત્મતાખ્યાતિ ક૦ અહંબુદ્ધિ તથા મમકાર એ બે પદનો અર્થ ભેલો કહિઓ છઈ^૩ । એહ અવિદ્યા કહી છે^૪ । તત્ત્વધીઃ કહતાં શુદ્ધાત્મદ્રવ્યને વિષે નિત્યતા, શુચિતા, આત્મતાબુદ્ધિ, યથાર્થ જ્ઞાન તે વિદ્યા । યોગાચાર્ય જે પતંજલિ પ્રમુખ યોગદૃષ્ટિસંપન્ન તિણઈ^૫ । પ્રકીર્તિતા ક૦ કહી । ૧

અર્થ : અનિત્ય એટલે આત્માથી ભિન્ન પરસંયોગના વિષે નિત્યપણાની બુદ્ધિ તથા નવ દ્વારોથી અશુચિ-અપવિત્ર(મળો)ને વહેવડાવતા શરીરના વિષે પવિત્રપણાની બુદ્ધિ અને આત્માથી ભિન્ન પુદ્ગલ આદિ પદાર્થોના વિષે આત્મતાખ્યાતિ એટલે અહંબુદ્ધિ તથા મમકાર (આ બે પદનો અર્થ ભેગો કહ્યો છે) એને અવિદ્યા કહી છે. તત્ત્વબુદ્ધિ એટલે શુદ્ધ આત્મદ્રવ્યને વિષે નિત્યતા, શુચિતા, આત્મતાની બુદ્ધિ એટલે કે યથાર્થ જ્ઞાન તે વિદ્યા. આમ પતંજલિપ્રમુખ યોગદૃષ્ટિસંપન્ન યોગાચાર્યોએ કહ્યું છે. ૧

યઃ પશ્યેન્નિત્યમાત્માનમનિત્યં પરસંગમમ્ ।

છલં લઘ્યું ન શક્નોતિ તસ્ય મોહમલિમ્લુચઃ ॥ ૨ ॥

બા૦- યઃ ક૦ જે^૬ । પશ્યેત્ ક૦ देखें । નિત્યં ક૦ સદા અચલિતસ્વરૂપ । આત્માનં ક૦ આત્મા પ્રતિં તથા । અનિત્યં ક૦ અધ્રુવ-અસ્થિર । પરસંગમં ક૦ પરસંયોગ પ્રતિં देखइ । છલં ક૦ છલ પ્રતિં । લઘ્યું ક૦ પામવાનિં । ન શક્નોતિ કહતાં ન સકઈ^૭ । તસ્ય ક૦ તેહનું । મોહમલિમ્લુચઃ ક૦ મોહરૂપીઆ ચોરટા । ૨

૧. ૧, ૪, ૫, ૬, ૭ તત્ત્વધીવિદ્યા । ૨. ૧, ૪, ૫, ૭, ૮, ૧૧ પ્રકીર્તિતાઃ । ૩. ૩ માં 'કહિઓ છઈ' પછી 'વાંચયો' શબ્દ છે જે અહીં લીધો નથી. । ૪. ૬ માં અહીં આ રીતે લખાણ છે : 'નિત્યતાખ્યાતિ અનિત્યને વિષય, અપવિત્રને વિષે પવિત્રપણાની ખ્યાતિ, અનાત્મને વિષે આત્મતાખ્યાતિ એ અવિદ્યા જાણવી' । ૫. ૧, ૨, ૧૦ તેણઈ; ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૯, ૧૧ તેણે । ૬. ૧, ૨, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૧૦, ૧૧ જે; ૩ યે । ૭. ૧, ૧૧ ન સકઈ; ૩ ન શકિં; ૨, ૮ ન સકે; ૬ નહીં સકઈ; ૪, ૫, ૭ મ સકઈ

અર્થ : જે આત્માને સદા (નિત્ય) અચલિત સ્વરૂપે જુએ છે તથા પરસંયોગને અનિત્ય એટલે અધ્રુવ કે અસ્થિર દેખે છે તેનું છલ (છિદ્ર) પામવાને મોહરૂપ ચોર સમર્થ નથી. ૨

તરંગતરલાં લક્ષ્મીમાયુર્વાયુવદસ્થિરમ્ ।

અદભ્રધીરનુધ્યાયેદ ભ્રવદ્ ભંગુરં વપુઃ ॥ ૩ ॥

બા૦- તરંગ ક૦ સમુદ્રના જે કલ્લોલ તેહની પરિ । તરલ ક૦ ચંચલ । લક્ષ્મી ક૦ લક્ષ્મી પ્રતિ । આયુઃ ક૦ આયુષા પ્રતિ । વાયુવત્ ક૦ વાયુની પરિ । અસ્થિરમ્ ક૦ અથિર । અદ્રધી ક૦ પુષ્ટ છંદ્ બુદ્ધિ જેહની એહવો^૧ । અનુધ્યાયેત્ ક૦ ધ્યાયે^૨ । અભ્રવત્ ક૦ આભલાંની પરે । ભંગુરં ભંગશીલ । વપુઃ ક૦ શરીર પ્રતિ । ૩

અર્થ : જેની બુદ્ધિ પુષ્ટ છે એવો [વિદ્વાન] લક્ષ્મીને સમુદ્રના કલ્લોલ (તરંગ) જેવી ચંચળ (ચપળ), આયુષ્યને વાયુની જેમ અસ્થિર [અને] શરીરને વાદળાની જેમ ભંગશીલ (ક્ષણભંગુર-વિનાશશીલ) ચિંતવે (ધ્યાવે). ૩

શુચીન્યપ્યશુચીકર્તુ સમર્થે શુચિ સંભવે ।

દેહે જલાદિના શૌચભ્રમો મૂઢસ્ય દારુણઃ ॥ ૪ ॥

બા૦- શુચીન્યપિ ક૦ કપૂર-કસ્તૂરીપ્રમુખ પવિત્ર પણિ વસ્તુનંદ પણિ । અશુચીકર્તુ ક૦ અપવિત્ર કરવાનંદ । સમર્થે ક૦ સમર્થ તિહાં^૧ । અશુચિસંભવે ક૦ અશુચિ તે માતાનું રુધિર, પિતાનું શુક્ર તેહથી ઉપનો તિહાં । દેહે ક૦ શરીરને^૨ વિષદં । જલાદિના ક૦ જલ-મૃત્તિકા પ્રમુખદં । શૌચભ્રમઃ ક૦ પવિત્રપણાનો ભ્રમ શ્રોત્રિયાદિકનંદ । મૂઢસ્ય ક૦ મોહિં મૂંઝાણાને । દારુણઃ ક૦ કહિદં ન ટલેં ભયકારી । ૪

અર્થ : કપૂર-કસ્તૂરી આદિ પવિત્ર વસ્તુને પણ અપવિત્ર કરવાને સમર્થ તથા માતાનું રુધિર અને પિતાના શુક્ર(વીર્ય)રૂપ અશુચિ પદાર્થથી ઉત્પન્ન થયેલા શરીરને વિષે જળ, માટી વગેરેથી પવિત્ર થવાનો ભ્રમ મોહથી મુંઝાયેલા વેદપાઠી બ્રાહ્મણ આદિ(શ્રોત્રિયાદિક)ને છે તે કદી ન ટળી શકે તેવો, ભયકારી છે. ૪

૧. ૧, ૨, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૯, ૧૧ પુષ્ટિ. ૨. ૧ 'એહવો પુરુષ । ૩. ૧, ૨, ૪, ૫, ૬, ૭ ધ્યાઈ; ૯ ધ્યાયઈ

૪. ૬ સમર્થ એહવું દેહ છે । ૫. ૬ દેહને; ૧, ૪, ૫, ૬, ૭ શરીરનંદ; ૨ શરીરને

યઃ સ્નાત્વા સમતાકુંડે હિત્વા કશ્મલજં મલમ્ ।

પુનર્ન યાતિ માલિન્યં સોઽન્તરાત્મા પરઃ શુચિઃ ॥ ૫ ॥

બા૦- યઃ ક૦ જે । સ્નાત્વા ક૦ સનાન કરીનઈ । સમતાકુંડે ક૦ સમતારૂપીઆ કુંડ તેહનઈ વિષે । હિત્વા ક૦ છાંડીનઈ । કશ્મલજં ક૦ પાપથી ઉપનો એહવો જે । મલં ક૦ મેલ તે પ્રતિઈ । પુનઃ ક૦ ફરીનઈ । ન યાતિ ક૦ ન થાઈ, ન પામિ । માલિન્યં ક૦ મલિનપણા પ્રતિ । સ ક૦ તે । અંતરાત્મા ક૦ સમ્યક્ત્વભાવિત આત્મા । પરઃ ક૦ ઉત્કૃષ્ટો । શુચિઃ ક૦ પવિત્ર । ૫

‘બંધેણ ન વોલઈ કયાવિ’ એ ન્યાઈ સમ્યગ્દૃષ્ટિ થયો એટલઈ જ અંશઈ સ્નાતક થયો, જે માટિ ઉત્કૃષ્ટ બંધરૂપ મલ સમ્યગ્દૃષ્ટિનઈ ફિરી ન આવઈ. એ જ સહજ પવિત્રપણું જાણવું । ઇતિ શુચિ’ ।

અર્થ : જે સમતારૂપ કુંડમાં સ્નાન કરીને (અને) પાપથી ઉત્પન્ન થયેલા મેલને છોડીને ફરીથી મલિનપણું પામતો નથી તે અંતરાત્મા એટલે સમ્યક્ત્વભાવિત આત્મા અત્યંત (ઉત્કૃષ્ટરૂપે) પવિત્ર છે. ૫

‘બંધેણ ન વોલઈ કયાવિ’ એટલે કે “કદાપિ બંધમાં જતો નથી” એ ન્યાયે સમ્યગ્દૃષ્ટિ થયો એટલે જ અંશે સ્નાતક થયો. એટલે સમ્યગ્દૃષ્ટિને ઉત્કૃષ્ટ બંધરૂપ મેલ ફરીથી ન આવે. એ જ સહજ પવિત્રપણું જાણવું.

આત્મબોધો નવઃ પાશો દેહગેહધનાદિષુ ।

યઃ ક્ષિપ્તોઽપ્યાત્મના તેષુ સ્વસ્ય બંધાય જાયતે ॥ ૬ ॥

બા૦- [આત્મબોધો ક૦] આત્મા એહવું જ્ઞાન તે । નવઃ પાશઃ ક૦ નવો પાશ લોકોત્તર છિંદ । દેહ ક૦ શરીર । ગેહ ક૦ ઘર । ધન ક૦ સુવર્ણાદિક તદાદિક તે પ્રમુખ તિહાં । યઃ ક૦ જે । ક્ષિપ્તોઽપિ નાંખ્યો પણિ । આત્માનાઈ (આત્મા) ક૦ આત્માઈ । તેષુ ક૦ તે ગેહાદિકનઈ વિષઈ । સ્વસ્ય ક૦ આત્માનઈ જ । બંધાય ક૦ બંધનઈ કાજઈ । જાયતે ક૦ થાઈ છઈ ।

બીજો પાશ તો જે ઉપરિ નાંખ્યો તેહનઈ બાંધે । આત્મબોધરૂપ પાશ તો દેહાદિક ઉપરિ નાંખ્યો તેહનઈ નથી બાંધતો । નાંખનારનઈ જ બાંધઈ છઈ એ આશ્ચર્ય । ૬

૧. ૭ માં આ આખું અવતરણ જ નથી. ૧ માં આ લખાણ છઠ્ઠા શ્લોકની સાથેના વધારાના લખાણ પછી છે અને તે પછી આઠમા શ્લોકનું લખાણ પણ સળંગ છે. ૬ ‘બંધેણ ન વોલઈ કયાવિ’ એ શબ્દો નથી. । ૨. ૧, ૨, ૪, ૫, ૬, ૭ ‘ઇતિ શુચિ’ શબ્દો નથી. । ૩. ૧ આત્મરૂપ

અર્થ : ‘શરીર, ઘર, ધન એટલે સુવર્ણાદિ વગેરે પદાર્થોમા [જ] આત્મા [છે]’ એવું જ્ઞાન તે નવો લોકોત્તર પાશ છે; [કારણ કે] તે પાશ આત્માએ દેહ-ગેહ આદિને વિષે નાંખ્યો છે તો પણ તે આત્માના જ (પોતાના જ) બંધને માટે થાય છે.

બીજો (લૌકિક) પાશ તો જેના ઉપર નાંખ્યો હોય તેને બાંધે; જ્યારે આત્મબોધરૂપ પાશ તો જે દેહાદિક ઉપર નાંખ્યો તેને નથી બાંધતો, પણ નાંખનારને જ બાંધે છે એ આશ્ચર્ય છે. ૬

મિથોયુક્તપદાર્થનામસંક્રમચમત્ક્રિયા ।

ચિન્માત્રપરિણામેન વિદુષૈવાનુભૂયતે ॥૭॥

બા૦- મિથુ(થો)યુક્ત ક૦ માંહોમાંહિ મિલ્યા એહવો(વા) જે । પદાર્થ ક૦ જીવ-પુદ્ગલાદિ દ્રવ્યપર્યાય તેહના । અસંક્રમ ક૦ લક્ષણ-સ્વરૂપનો અસંકરણ તેહની । ચમત્ક્રિયા ક૦ ચમત્કાર તે ૧ । ચિન્માત્રપરિણામેન ક૦ જ્ઞાનમાત્ર પરિણામવંત । વિદુષૈવ ક૦ વિદ્યાવંતં । અનુભૂયતે ક૦ અનુભવિં ।

૧ તે અન્ય વિશેષ્ય(ષ) પર્યાય જે જ્ઞાનાદિ સ્વલક્ષણ તેણં જાણં । ૭

ગાથા :

“અત્રોત્રાણુગયાણં ઇમં તં ચ તિ વિભયણમસક્કમ્ ।

જહ દુદ્ધ પાણિયાણં જાવંત વિસેસપજા(જ્ઞા)યા” ॥ સંમતૌ ।

— ‘સન્મતિ’ કાંડ-૨, ગાથા ૪૭

અર્થ : માંહોમાંહિ (પરસ્પર) મળેલા જીવ-પુદ્ગલાદિ દ્રવ્ય-પર્યાયરૂપ પદાર્થના લક્ષણ અને સ્વરૂપના અસંક્રમણ (અભિશ્રણ)નો ચમત્કાર જ્ઞાનમાત્રરૂપ પરિણામ ધરાવતા વિદ્વાનથી જ અનુભવાય છે.

તે જ્ઞાનાદિ સ્વલક્ષણરૂપ પર્યાય અન્ય વિશેષ વડે અનુભવે છે.

‘સન્મતિતર્ક’માં કહ્યું છે, “દૂધ અને પાણીની જેમ પરસ્પર ઓતપ્રોત થયેલા જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્યોનાં જેટલાં વિશેષ પર્યાયો છે તેમાં ‘આ જીવ છે’ અને ‘આ પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે’ એવો વિભાગ કરવો અશક્ય છે. પરંતુ (એટલે) જેટલા વિશેષ છે તે બંનેના અવિભક્ત પર્યાયો સમજવા જોઈએ.”

૧. ૧ ચમત્કાર ક્રિયા તે; ૮ ચમત્કારનંદાં. ૨. ૬ માં આ અવતરણ નથી. । ૩. ૪, ૮ અંત્ય વિશેષ; ૫, ૭ અંત વિશેષ; ૧, ૯, ૧૧ અંત્ય વિશેષ

અવિદ્યાતિમિર ધ્વંસે દૃશા વિદ્યાંજનસ્પૃશા ।

પશ્યંતિ પરમાત્માનમાત્મન્યેવ હિ યોગિનઃ ॥ ૮ ॥ વિદ્યાષ્ટકમ્ ॥૧૪॥

બા૦- અવિદ્યા ક૦ મિથ્યાબુદ્ધિ તે રૂપ । તિમિર ક૦ અંધકાર તેહનો । ધ્વંસ ક૦ નાશ થકઈ^૧ । દૃશા ક૦ દૃષ્ટિ કરીનઈ, દૃષ્ટિ કેહવી છઈ ? વિદ્યા ક૦ તત્ત્વબુદ્ધિ તે રૂપ જે । અંજન તેહનઈ^૨ । સ્પૃક ક૦ ફરસીઈ એહવીઈ^૩ । પશ્યંતિ ક૦ देखइ । પરમાત્માનં ક૦ ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનવંત કેવલાત્મા પ્રતિ । આત્મન્યેવ ક૦ પોતાનો જે અંતરાત્મા છઈ તેહને જ વિષઈ । યોગિનઃ ક૦ સમાધિદશાઈ ક૦ પ્રવૃત્તચક્ર યોગી સદસત્ યોગાયોગી ।

બાહ્યાત્મા તે મિથ્યાજ્ઞાની તે^૩ ગુણઠાણે પહેલે, અંતરાત્મા સમ્યગ્દૃષ્ટિ તે ચોથા ગુણઠાણાથી માંડી ૧૨ તાઈ, પરમાત્મા કેવલી ૧૩ તથા ૧૪ મઈ, વ્યક્તિ બાહ્યાત્મા હોઈ તે શક્તિ અંતરાત્મા કહિ, વ્યક્તિ અંતરાત્મા હોઈ તે શક્તિ પરમાત્મા, ભૂતપૂર્વઈ ન્યાઈ બાહ્યાત્મા કહિઈ. વ્યક્તિ પરમાત્મા હોઈ તે બાહ્યાત્મા તથા અંતરાત્મા ભૂતપૂર્વ નયઈ જ કહિયઈ, એ નયવચનિકા જાણવી. ૮

એ વિદ્યાષ્ટક^૪ પૂરું થયું ॥ ૧૪ ॥

અર્થ : યોગીઓ સમાધિદશામાં મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ અંધકારનો નાશ થતાં, તત્ત્વબુદ્ધિરૂપ અંજનનો સ્પર્શ કરનારી દૃષ્ટિ વડે, પોતાનો જે અંતરાત્મા છે તેને જ વિષે પરમાત્માને એટલે ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનવંત કેવળ આત્માને જુએ છે. અહીં યોગીઓ સમાધિદશામાં પ્રવૃત્તચક્ર સદસત્ યોગાયોગી છે.

બાહ્યાત્મા મિથ્યાજ્ઞાની પહેલા ગુણઠાણે (ગુણસ્થાનકે), અંતરાત્મા સમ્યગ્દૃષ્ટિ ચોથા ગુણઠાણાથી માંડી બારમા (ગુણઠાણા) સુધી અને પરમાત્મા કેવલી તેરમા તથા ચૌદમા ગુણઠાણે હોય છે. વ્યક્તિપણે (પ્રગટપણે) બાહ્યાત્મા હોય તેને શક્તિપણે (શક્તિથી) અંતરાત્મા કહીએ. વ્યક્તિપણે અંતરાત્મા હોય તેને શક્તિપણે પરમાત્મા કહીએ (અને) ભૂતપૂર્વ ન્યાયે તેને (અંતરાત્માને) બાહ્યાત્મા કહીએ. વ્યક્તિ પરમાત્મા હોય તે બાહ્યાત્મા તથા અંતરાત્મા ભૂતપૂર્વ ન્યાયે જ કહીએ. એ રીતે અહીં નય દૃષ્ટિએ કરાયેલ ઉક્તિ (નયવચનિકા) જાણવી. ૮

એ વિદ્યાષ્ટક પૂરું થયું. ॥ ૧૪ ॥

૧. ૧ નાશ થકઈ; ૩ નાશ તે થઈ થકઈ; ૬ વિનાશ થઈ થકઈ. ૨. ૧, ૬ એહવીઈ; ૪, ૫, ૭ એહવાનઈ; ૩ એહવાઈ. ૩. ૧૧ તે; ૩, ૪, ૫, ૭, ૮, ૯ તેરે । ૪. ૧, ૯ એ વિદ્યાષ્ટક ૧૪ પૂરું થયું; ૩ વિદ્યાષ્ટકમ્

૧૫ વિવેકાષ્ટકમ્

કર્મ જીવં ચ સંશ્લિષ્ટં સર્વદા ક્ષીરનીરવત્ ।

વિભિન્નીકુરુતે યોઽસૌ મુનિહંસો વિવેકવાન્ ॥ ૧ ॥

બા૦- કર્મ ક૦ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ । જીવં ક૦ જીવ । ચ પુનઃ । સંશ્લિષ્ટં ક૦ એકઠા મિલ્યા । સર્વદા ક૦ સદા । ક્ષીરનીરવત્ ક૦ દૂધ-પાણીની પરિં જે પ્રતિં । વિભિન્નીકુરુતે ક૦ લક્ષણાદિ-ભેદં ભિન્ન કરં । યઃ ક૦ જે અસૌ ક૦ એ । મુનિહંસં ક૦ સાધુરૂપ રાજહંસ । વિવેકવાન્ ક૦ વિવેકવંત કહિં । જીવના ભેદજ્ઞાન^૩ તે વિવેક^૪ । ૧.

અર્થ : સદા દૂધ અને પાણીની જેમ એકઠા મળેલા જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ અને જીવને જે સાધુરૂપ રાજહંસ લક્ષણાદિ ભેદથી ભિન્ન કરે છે તે વિવેકવંત કહેવાય છે. જીવના ભેદજ્ઞાન (જીવ અને અજીવ જુદા છે તેવું જ્ઞાન) તે વિવેક. ૧.

દેહાત્માદ્યવિવેકોઽયં સર્વદા સુલભો ભવે ।

ભવકોટયાઽપિ તદ્ભેદ વિવેકસ્ત્વતિ દુર્લભઃ ॥ ૨ ॥

બા૦- દેહ ક૦ શરીર । આત્મા ક૦ જીવ । આદિ શબ્દં વચન-ચિત્ત-ચૈતન્યાદિ ગ્રહિં તેહનો અવિવેક । અયં કહતાં એ । સર્વદા ક૦ સદા । સુલભ ક૦ સુખ પામીં એહવા । ભવે ક૦ સંસારમાંહિ, સર્વં ભવસ્થ^૫ શરીરાત્મ(ત્મા)ભેદઃ વાસનાવાસિત જ છેઈ । ભવકોટયાપિ જન્મની કોડિં કરી પળિ ।

ગાથા-

“સુદપરિચિદાણુભૂતા સર્વસ્સવિ કામભોગબંધકથા ।

એતત્સુવલંભો ણવરિ ણ સુલભો વિહત્તસ્સ ।”

‘સમયસાર’, ગા. ૪

તદ્ભેદવિવેકસ્તુ ક૦ તે દેહાત્માદિકનું ભેદપરિજ્ઞાન-આત્મૈકત્વનિશ્ચયતા । અતિદુર્લભ ક૦ અત્યંત દુર્લભ છેઈ । ભેદજ્ઞાતા કોઈક જ હોઈ । ૨

૧. ૧, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૧૧ જે; ૩ યે । ૨. ૧, ૪, ૫, ૭, ૮, ૧૧ તે; ૯ એ તે । ૩. ૧ ભેદ જાણઈ । ૪. ૯ વિવેક જાણવો । ૫. ૧, ૪, ૫, ૬, ૭, ૧૧ ભવસ્થ; ૩ ભાવસ્થ

અર્થ : સંસારમાં સદા શરીર અને વચન, ચિત્ત, ચૈતન્ય આદિનો આત્મા સાથેનો અવિવેક (અભેદ) સુખેથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવો છે. સંસારમાં બધાં જીવો (ભવસ્થો) શરીર અને આત્માના અભેદરૂપ વાસનાથી વાસિત જ છે. તે દેહ અને આત્મા આદિનું ભેદપરિજ્ઞાન [એટલે કે] આત્માના એકત્વનું નિશ્ચયપણું કોટી જન્મે પણ અત્યંત દુર્લભ છે. ભેદજ્ઞાતા કોઈક જ હોય. ૨

ગાથા- “સર્વ જીવોને કામભોગના બંધની વાત સાંભળવામાં, પરિચયમાં, અનુભવવામાં આવી છે. માત્ર એકરૂપતાનું જ્ઞાન સુલભ છે. પરંતુ વિભક્તપણાનો બોધ સુલભ નથી.”

શુદ્ધેऽપિ વ્યોમ્નિ તિમિરાદ્ રેખાભિર્મિશ્રિતાં યથા ।

વિકારૈર્મિશ્રિતાં ભાતિ તથાત્મન્યવિવેકતઃ ॥ ૩ ॥

બા૦- શુદ્ધેઽપિ વ્યોમ્નિ ક૦ શુદ્ધ આકાશનિ વિષદ્ । તિમિરાત્ ક૦ તિમિર રોગ થકી । રેખાભિઃ ક૦ નીલ-પીતાદિ રેખાઈં કરી । મિશ્રિતા ક૦ શબલતા^૧ । યથા ક૦ જિમ ભાસઈં છઈં । વિકારિં ક૦ કામક્રોધાદિ વિકારઈં કરી । મિશ્રતા ક૦ શબલતા^૨ । ભાતિ ક૦ ભાસઈ છઈ । તથા ક૦ તિમ । આત્મનિ ક૦ શુદ્ધાત્માનિ વિષદ્ । અવિવેકતઃ ક૦ અવિવેકથી । વિકાર પ્રતિભા[સિ]ક છઈ, પરં^૩ શુદ્ધાત્મા નિર્વિકાર છઈ । ૩

અર્થ : જેમ શુદ્ધ આકાશ વિષે પણ તિમિર રોગથી [આકાશ શુદ્ધ હોવા છતાં પણ] નીલ, પીત આદિ રેખાઓ વડે મિશ્રતા ભાસે છે, તેમ શુદ્ધ આત્મા વિષે કામક્રોધાદિ વિકારો વડે અવિવેકથી મિશ્રતા ભાસે છે (અર્થાત્ આત્મા વિકારયુક્ત ભાસે છે), પણ શુદ્ધાત્મા તો નિર્વિકાર છે. ૩

યથા યોદ્ધૈઃ કૃતં યુદ્ધં સ્વામિન્યેવોપચર્યતે ।

શુદ્ધાત્મન્યવિવેકેન કર્મસ્કંધોર્જિતં તથા ॥ ૪ ॥

બા૦- યથા ક૦ જિમ । યોદ્ધૈઃ ક૦ સુખટઈં । કૃતં ક૦ કર્યું જે^૪ । યુદ્ધં ક૦ યુદ્ધ । સ્વામિન્યેવ ક૦ સ્વામીનઈ વિષદ્ જ । ઉપચર્યતે ક૦ ઉપચરિઈ, ભૃત્યગત ઉપચારઈં જય તથા પરાજય સ્વામીનઈં દેખાડઈં । શુદ્ધાત્મનિ ક૦ શુદ્ધાત્મ દ્રવ્યનઈં વિષદ્ । અવિવેકેન ક૦ અવિવેકિં કર્યું । કર્મસ્કંધ ક૦ કર્મપુદ્ગલ તેહનું । ઈર્જિત ક૦ પુણ્યાપુણ્ય-ફલવિલસિત । તથા ક૦ તિમ જાણવું । ૪

૧. 1, 4, 5, 6, 7, 10, 11... મિશ્રતા । ૨. 1, 4, 5, 6, 7, 10, 11 મિશ્રતા । ૩. 1 શબલતા કુર્બુરતા । ૪. 1 શબલતા; 3 સબલતા । ૫. 6 અવિવેકથી વિકાર પ્રતિભાસઈ છઈ (પદ્ધતિના શબ્દો નથી) । ૬. 4, 5, 7, 11 જે; 3 યે

અર્થ : જેમ સૈનિકોએ (સુભટોએ) કરેલું યુદ્ધ સેનાપતિ અથવા રાજા(સ્વામી)નું કહેવાય છે (આરોપાય છે), એટલે કે સેવકનો જય તથા પરાજય સ્વામીનો ગણાય છે, તેમ અવિવેકથી કરેલ પુદ્ગલકર્મનું પુણ્યાપુણ્ય ફળ તે શુદ્ધ આત્મદ્રવ્યનું ગણાય છે. ૪

इष्टकाद्यपि हि स्वर्णं पीतोन्मत्तो यथेक्षते ।

आत्माभेदभ्रमस्तद्वद् देहादावविवेकिनः ॥ ५ ॥

બા૦- ઇષ્ટકાદ્યપિ ક૦ ઇટ^૧ પ્રમુખપણિ । હિ નિશ્ચિતં^૨ । સ્વર્ણ ક૦ સોનું । પીતોન્મત્તઃ ક૦ ધતૂરો પીધો છઈં જેણઈ^૩ તે । યથા ક૦ જિમ । ઈક્ષતે ક૦ દેખઈં । આત્માભેદભ્રમ ક૦ આત્મા સાથિ એકપણાનો વિપર્યાસ । તદ્વત્ ક૦ તેણિ પરિં । દેહાદૌ ક૦ શરીરાદિકનઈ વિષઈં । અવિવેકિનઃ ક૦ અવિવેકી પુરુષનઈં જાણવો^૪ ॥ ૫ ॥

અર્થ : જેણે ધતૂરો પીધો છે તે જેમ ઈંટ વગેરેને પણ ખરેખર (નિશ્ચિત રીતે) સોના તરીકે જુએ છે, [પણ વાસ્તવમાં તે ભ્રમ છે], તેમ અવિવેકી પુરુષ શરીર વગેરેને આત્મા સાથે એક ગણે છે તે પણ વિપર્યાસ (ભ્રમ) જાણવો. ૫

इच्छन्न परमान् भावान् विवेकाद्रेः पतत्यधः ।

परमं भावमन्विच्छन्नाविवेके निमज्जति ॥ ६ ॥

બા૦- ઇચ્છન્ ક૦ વાંછતો । ન ક૦ નહિ । પરમાન્ ભાવાન્ કહતાં પરમભાવગ્રાહક નયસંમત શુદ્ધ ચૈતન્યભાવ ટાલી બીજા રહિયા જે સાત્વિક-રાજસ-તામસ ભાવ તે પ્રતઈ । વિવેકાદ્રેઃ ક૦ વિવેકગિરિનું જે અપ્રમત્તતા^૧ શિખર તેહથી । પતતિ ક૦ પડે છઈં । અધ ક૦ હેઠિં । પરમં ભાવં ક૦ સર્વ વિશુદ્ધ^૨ આત્મભાવ પ્રતિં । અન્વિચ્છન્ ક૦ અન્વેષતો થકો^૩, જોતો થકો । ન કહતાં નહિ । અવિવેકે ક૦ અવિવેકમાહિં । નિમજ્જતિ ક૦ નિમગ્ન થાઈં । અતર્ણ^૪ અપૂર્વકરણઈ સાધુ અનંત ઋદ્ધિ પામિ, પળે તિહાં સંગ ન ધરઈં । ૬

આર્યા-

“सातर्धिरसेष्वगुरुः प्राप्यर्द्धिविभूतिमसुलभामन्यैः ।

सक्तः प्रशमरतिसुखे न भजति तस्यां मुनिः संगम् ॥

૧. ૧ ઇટ; ૩ ઇટિ; ૪, ૫, ૭ ઇટઈં. ૨. ૪, ૫ નિશ્ચિતં; ૬ નિશ્ચઈં. ૩. ૧ જેણઈ એહવઈ પુરુષ; ૮ જે. ૪. ૧, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૯, ૧૧ જાણવો; ૩ જાણિવઓ । ૫. ૧ અપ્રમત્ત નામ; ૪, ૫, ૭, ૮, ૯, અપ્રમત્તના. ૬. ૧, ૨, ૪, ૫, ૬, ૭ વિશુદ્ધ; ૩ વિશુદ્ધિ । ૭. ૧ માં ‘અન્વેષતો થકો’ શબ્દો નથી. ૮. ૬ માં અતર્ણ પછીના શબ્દો નથી.

યા સર્વ સુખરદ્ધિર્વિસ્મયનીયાડપિ સાડનગારદ્ધેઃ ।

નાર્ઘતિ સહસ્રભાગં કોટિશતસહસ્રગુણિતાડપિ ॥”

- ‘પ્રશમરતિ પ્રકરણ’ ગા. ૨૫૬, ૫૭

(ભાવાર્થ : શુદ્ધ પરમ ભાવોને નહીં ઇચ્છતો જીવ વિવેકરૂપી પર્વતથી નીચે પડે છે. પરમ ભાવોને શોધતો જીવ અવિવેકમાં ડૂબતો નથી.)

અર્થ : શુદ્ધ ભાવોને ગ્રહણ કરીને (પરમભાવગ્રાહક) નયસંમત શુદ્ધ ચૈતન્યભાવને નહિ ઇચ્છનારો અર્થાત્ તેને ટાળનારો અને બીજા જે સાત્ત્વિક, રાજસિક, તામસિક ભાવો છે તેને ઇચ્છનારો (જીવ) વિવેકગિરિના અપ્રમત્તતા નામના શિખર ઉપરથી નીચો પડે છે. જ્યારે સર્વ વિશુદ્ધ આત્મભાવની શોધ (અન્વેષણ) કરતો સાધક અવિવેકમાં ડૂબતો નથી (નિમગ્ન થતો નથી), એટલે કે એવો સાધુ અપૂર્વકરણો અનંત ઋદ્ધિ પામે છે, પણ તેમાં સંગ (આસક્તિ) ધરતો નથી. ૬.

“અન્ય પ્રાણીઓને દુર્લભ એવી ઋદ્ધિ-લબ્ધિની વિભૂતિને પામીને [પણ] સાતાગારવ, ઋદ્ધિગારવ અને રસગારવથી રહિત મુનિ પ્રશમરતિના સુખમાં મગ્ન થાય છે, પરંતુ તે ઋદ્ધિના સુખમાં આસક્તિ રાખતો નથી.

જે વિસ્મય પમાડે તેવી સર્વ દેવોની ઋદ્ધિ છે તેને લાખવાર કોટી ગુણી કરીએ તો પણ કદી સાધુની આત્મિક સંપત્તિના હજારમાં ભાગે તે આવે નહીં.

- ‘પ્રશમરતિ’, ગા. ૨૫૬-૨૫૭

આત્મન્યેવાત્મનઃ કુર્યાત્ યઃ ષટ્કારકસંગતિમ્ ।

ઘ્રાવિવેકજ્વરસ્યાસ્ય વૈષમ્યં જડમજ્જનાત્ ॥ ૭ ॥

બા૦- આત્મન્યેવ ક૦ આત્માનિ વિષદ્ ¹જ । આત્મનઃ ક૦ આત્માની । કુર્યાત્ ક૦ કરદ્ । યઃ ક૦ જે । ષટ્કારકસંગતિં છ કારકના અર્થાનુગમ પ્રતિ । ઘ્ર ક૦ કિહાં । અવિવેકજ્વરસ્ય ક૦ અવિવેકરૂપ તાવનું । અસ્ય ક૦ એહનદ્ । વૈષમ્યં ક૦ વિષમપણું । જડમજ્જનાત્ ક૦ પુદ્ગલ પ્રસંગથી । અવિવેકી જ્વરીનદ્ તે જલમજ્જનથી વિષજ્વર હોદ્ તે શ્લેષછાયા²,-

³આત્મા તેહ જ સ્વતંત્રપણદ્ જ્ઞપ્તિ ક્રિયા કરદ્ છદ્ તે માટિં આત્મા તો⁴ કર્તા ।

૧. ૬ જ છે, બીજમાં નથી. । ૨. ૨, ૪, ૬ ‘સામાન્યદ્ ધારદ્’ શબ્દો નથી, બીજી પ્રતોમાં છે પણ અહીં પ્રસ્તુત નથી તેથી લીધા નથી. । ૩. ૨, ૭ માં આ લખાણ નથી. । ૪. ૧, ૪, ૫, ૬, ૧૧ આત્મા તો; ૩ આત્માનો; ૬ માં કર્તા, કર્મ વગેરેને ૧, ૨, ૩, ૪, ૫ એમ નંબર આપી કારકો સ્પષ્ટ કર્યા છે.

જ્ઞાનાનુવિદ્ધ નિર્વર્ત્યવિકાર્ય પ્રાપ્યપરિણામ ભજઈ છઈ તે માટિં **કર્મ** ।

ઉપયોગઈ સાધકતમ થાઈ છઈ તે માટિં **કરણ** છઈ ।

આપેં જ શુભ પરિણામ દાનપાત્ર છઈ તે માટિં **સંપ્રદાન** છઈ ।

પૂર્વ પૂર્વ જ્ઞાનપર્યાયથી ઉત્તરોત્તર જ્ઞાનપર્યાય સારું છઈ તે વિશ્લેષાવધિપણા માટિ **અપાદાન** છઈ ।

સામાન્ય(ન્યા)ધારેં વિશેષ પરિણમઈ છઈ, જિમ સામાન્ય(ન્યા)ધારઈ કટકકુંડલાદિ પર્યાય એ રૂપઈ **આધાર** છે ।

એ અભેદઈ ષટ્કારક સંગતિ વચ્ચાણી । નયપંડિતઈ નયાંતરિં પળિ^૧ વચ્ચાણવી । પર્યાય ગાથા સાતમીનો । ૭

અર્થ : જે આત્મામાં (આત્માને વિષે) જે આત્માની છ કારકોની સંગતિ કરે છે એટલે કે છ કારકના અર્થનો સંબંધ (અનુગમ) કરે છે એને જડ એવા પુદ્ગલમાં મગ્ન થવાથી આવતું અવિવેકરૂપ તાવનું વિષમપણું ક્યાંથી હોય? (ન જે હોય.) અવિવેકી જ્વરવાળાને તો જલસ્નાનથી (જલમજ્જનથી) વિષમજ્વર હોય તે શ્લેષછાયા.(જડમજ્જન અને જલમજ્જન બંનેથી તાવ આવે તે શ્લેષ છે.)

(૧) આત્મા સ્વતંત્રપણે જાણવાની ક્રિયા (જ્ઞાપ્તિ ક્રિયા) કરે છે તે માટે આત્મા તો કર્તા છે.

(૨) જ્ઞાનસહિત પરિણામનો આશ્રય કરે છે તેથી આત્મા કર્મ છે.

(૩) એકાગ્ર થવા માટે સાધકતમ હોવાથી કરણ છે.

(૪) પોતે જે શુભ પરિણામનું દાન-પાત્ર (આપવાયોગ્ય) છે તેથી સંપ્રદાન છે.

(૫) પહેલાના જ્ઞાનપર્યાયથી પછીના જ્ઞાનપર્યાય વિશુદ્ધ છે તેથી અપાદાન છે.

(૬) જેમ કટક (કડું), કુંડલ (બુટ્ટી) વગેરેનો આધાર સોનું છે તેમ આત્મા વિશેષ પર્યાયનો આધાર છે માટે આધાર અધિકરણ છે. આ અભેદે ષટ્કારક સંગતિની વ્યાખ્યા કરી (વખાણી). નયપંડિતોએ નયાંતરે પણ વ્યાખ્યા કરવી. (વખાણવી). આ સાતમી ગાથાનો પર્યાય છે. ૭

૧. 1, 4, 5, 6, 7, 11 પળિ; ૩ પિળ

સંયમાસ્રં વિવેકેન શાણનોત્તેજિતં મુનેઃ ।

ધૃતિ ધારોલ્બણં કર્મશત્રુચ્છેદક્ષમં ભવેત્ ॥ ૮ ॥ વિવેકાષ્ટમ્ ॥ ૧૫

બા૦- સંયમાસ્રં ક૦ સંયમરૂપ અસ્રં । વિવેક રૂપ । શાણ ક૦ શરાણિ કરીનઈ ।
 ઉત્તેજિતં ક૦ ઉત્કૃષ્ટ તેજ પમાડિઓ । મુનેઃ ક૦ સાધુનેઈ । ધૃતિ ક૦ સંતોષ તે રૂપ જે ।
 ધારા તેણિ કરી । ઉલ્બણં ક૦ ઉત્કટ કર્યું થકું । કર્મ રૂપ જે । શત્રુ તેહના । છેદન
 વિષઈ । ક્ષમં ક૦ સમર્થ । ભવેત્ ક૦ હોઈ । ૮

એ વિવેકનું અષ્ટક સંપૂર્ણ થયું । ॥ ૧૫ ॥

અર્થ : વિવેકરૂપ સરાણ વડે અત્યંત તીક્ષ્ણ કરેલું (ઉત્કૃષ્ટ તેજ પમાડેલું) અને
 ધૃતિ એટલે સંતોષરૂપ ધાર વડે ઉત્કટ (ઉગ્ર) કરેલું મુનિનું સંયમરૂપ અસ્ર કર્મરૂપ
 શત્રુનું છેદન કરવામાં સમર્થ થાય છે. ૮

એ વિવેકનું અષ્ટક સંપૂર્ણ થયું. ॥ ૧૫ ॥

૧. ૧ અસ્ર; બાકી બધી પ્રતિમાં 'શસ્ર' પાઠ । ૨. ૧, ૨ શરાણિ કરીનઈ; ૩ શરાણઓ તેણઈ; ૬ શરાણઈ;
 ૧૧ શરાણીડ તેણઈ । ૩. ૧ વૈરી

૧૬ મધ્યસ્થાષ્ટકમ્

સ્થીયતામનુપાલંભં મધ્યસ્થેનાંતરાત્મના ।

કુતર્કકર્કરક્ષેપૈસ્ત્યજ્યતાં બાલચાપલમ્ ॥ ૧ ॥

બા૦- સ્થીયતાં ક૦ રહીઈં । અનુપાલંભં ક૦ ઓલંભો નાવિં તે રીતઈં । મધ્યસ્થેન ક૦ રાગદ્વેષ બે પાસે મુંકીનેં વિચિં રહઈં^૧ એહવઈં । અંતરાત્મના ક૦ શુદ્ધ અંતરંગ પરિણામઈં । કુતર્ક ક૦ કુયુક્તિ તે રૂપ જે । કર્કર ક૦ કાકરી તેહને । ક્ષેપઈં ક૦ નાંખવે^૨ । ત્યજ્યતાં ક૦ છાંડેં । બાલચાપલમ્ બાલકપણની ચપલાઈ । કુતર્ક કાકરા નાંખઈ ઘણાનો ઓલંભો આવઈં । ૧

અર્થ : અંતરાત્મા વડે (શુદ્ધ અંતરંગ પરિણામે) મધ્યસ્થ થઈને, રાગ અને દ્વેષ બંનેની વચ્ચે રહીને, કોઈ ઠપકો ન આપે તે રીતે રહેવું અને કુતર્કના કાંકરા નાખવાનું બાળપણું ત્યજી દેવું. ૧

મનોવત્સો યુક્તિગવીં મધ્યસ્થસ્યાનુધાવતિ ।

તામાકર્ષતિ પુચ્છેન તુચ્છાગ્રહમનઃ કપિ ॥ ૨ ॥

બા૦- મનોવત્સ ક૦ મનરૂપ વાછડો । યુક્તિગવીં ક૦ યુક્તિરૂપ ગાયનઈં^૩ । મધ્યસ્થસ્ય ક૦ મધ્યસ્થ પુરુષ સંબંધિઓ । અનુધાવતિ ક૦ પાછલિ દોડિં છઈં, જિહાં યુક્તિ હોઈ તિહાં જ મધ્યસ્થનું ચિત્ત આવીં । તાં ક૦ તે યુક્તિ ગાયનઈં । આકર્ષતિ ક૦ તાણઈં । પુચ્છેન ક૦ પુછડઈ, કુળ^૪ । તુચ્છ છઈ । આગ્રહ જેહનો એહવો જે મનુષ્ય^૫ તેહનું જે । મન તે રૂપ । કપિ ક૦ વાનર । કદાગ્રહીનું ચિત્ત યુક્તિની કદર્યના કરઈ એ અર્થ । ૨

અર્થ : મધ્યસ્થ પુરુષનો મનરૂપ વાછરડો યુક્તિરૂપ ગાયની પાછળ દોડે છે. જ્યાં યુક્તિ હોય ત્યાં જ મધ્યસ્થનું ચિત્ત આવે. જેનો આગ્રહ તુચ્છ છે એવા પુરુષનો મનરૂપ વાંદરો તે યુક્તિરૂપ ગાયને પુછડા વડે તાણે છે (ખેંચે છે). કદાગ્રહીનું ચિત્ત યુક્તિની નિંદા કે ઉપહાસ (કદર્યના) કરે છે, એ અર્થ. ૨.

૧. ૮ વિચિં રહેં; ૨ વચિં રહઈં । ૨. ૧ નાંખઈ; ૨, ૬, ૯, ૧૧ નાંખવઈં । ૩. ૧, ૬ ગાયનઈં । ૪. ૧ 'કુળ' શબ્દ નથી. । ૫. ૧ પુરુષ; ૪ માનુષ્ય

નયેષુ સ્વાર્થસત્યેષુ મોઘેષુ પરચાલને ।

સમશીલં મનો યસ્ય સ મધ્યસ્થો મહામુનિઃ ॥ ૩ ॥

બા૦- નયેષુ ક૦ નયનઈં વિષઈ, નય કેહવા છે ? સ્વાર્થસત્ય ક૦ આપઆપણિં અભિપ્રાઈ સાચા, વલી કેહવા છે? મોઘ ક૦ નિઃફલ । કિં વારઈં ? પરચાલને ક૦ બીજા નય યુક્તિ કરી ચલાવિ તિવારઈં । જે માટિં સર્વ નય સપ્રતિપક્ષ છઈં તે સર્વ નયમધ્યે । સમશીલં ક૦ પક્ષપાત-રહિતપણું, સરખા સ્વભાવના ધરનાર । મનઃ ક૦ ચિત્ત । યસ્ય ક૦ જેહનું છઈ । સ ક૦ તે । મધ્યસ્થ ક૦ મધ્યસ્થઃ । મહામુનિઃ ક૦ મહા સાર્ધું । જે એકનયપક્ષપાતિ તે અદૃષ્ટસિદ્ધાંત કૈહઈં । ૩

“નિયનિયવયણિજ્ઞસન્ના સવ્વનયા પરવિચાલણે મોહા ।

તે પુણ અદિદ્વસમઓ વિભયઈ સન્ને વ અલિણ વા ॥”

‘સન્મતિ’, કા. ૧ ગા. ૨૮૭

અર્થ : પોતપોતાના અભિપ્રાયે સાચા અને વળી બીજા નયને ચલિત કરવામાં નિષ્ફળ એવા નયના વિષે જેનું ચિત્ત (મન) પક્ષપાતરહિત એટલે કે સરખા સ્વભાવને ધરનાર છે તે મહાસાધુ મધ્યસ્થ છે. સર્વ નય સપ્રતિપક્ષ છે. જે એકનયપક્ષપાતી છે તેને અદૃષ્ટસિદ્ધાંત કહીએ. ૩

સન્મતિતર્ક(કાં. ૧, ગા. ૨૮૭)માં કહ્યું છે કે, ‘સર્વ નયો પોતપોતાના વક્તવ્યમાં સાચા છે, પણ બીજાના વક્તવ્યનું નિરાકરણ કરવામાં નિષ્ફળ છે, પરંતુ અનેકાંત સિદ્ધાંતનો જ્ઞાતા તે નયનો ‘આ સાચા છે અને આ ખોટા છે’ એવો વિભાગ કરતો નથી.”

સ્વસ્વકર્મકૃતાવેશાઃ સ્વસ્વકર્મભુજો નરાઃ ।

ન રાગં નાપિ ચ દ્વેષં મધ્યસ્થસ્તેષુ ગચ્છતિ ॥ ૪ ॥

બા૦- સ્વસ્વકર્મ ક૦ આપઆપણા કરિઆ કર્મ તેહનઈં વિષઈ । કૃત ક૦ કર્યું છઈં । આવેશ ક૦ આગ્રહ જેણઈં, એતલેં સ્વકર્મ પરવશ તથા । સ્વસ્વકર્મ ક૦ આપઆપણાં જે કર્મ તેહના । ભુક્ ક૦ ફલભોક્તા એહવા । નરા ક૦ મનુષ્ય છઈં । ન ક૦ નહીં । રાગં ક૦ રાગ પ્રતઈં । ન ક૦ નહિ । અપિ ચ સમુદ્ભયે । દ્વેષં ક૦ દ્વેષ પ્રતિ । મધ્યસ્થ ક૦ મધ્યસ્થ । તેષુ ક૦ તે નરનઈં વિષઈં । ગચ્છતિ ક૦ પામઈં । ૪

૧. ૬ માં આ પછીનું લખાણ નથી. । ૨. ૧, ૪, ૧૧ મન પક્ષપાતિને અદૃષ્ટ સિદ્ધાંત મિથ્યાત્વી કહીઈ; ૫, ૭ ‘તે અદૃષ્ટ સિદ્ધાંત કહીઈ’ એ શબ્દો નથી. । ૩. ૧ કરીયા કર્મનઈ; ૨, ૧૧ કરિયા કર્મ તેહને; ૪, ૫, ૭ કરિઆ કર્મ પરવશ

અર્થ : મનુષ્યો પોતપોતાના કરેલા કર્મમાં જેણે આગ્રહ (આવેશ) કર્યો છે એવા એટલે કે સ્વ કર્મ-પરવશ છે તથા પોતપોતાના કર્મના ફળના ભોક્તા છે. તેમાં (એટલે કે તે મનુષ્યોને વિષે) મધ્યસ્થ [વ્યક્તિ] રાગ પણ પામતી નથી અને દ્વેષ પણ પામતી નથી. ૪

મનઃ સ્યાદ વ્યાપૃતં યાવત્ પરદોષગુણગ્રહે ।

કાર્યં વ્યગ્રં વરં તાવન્મધ્યસ્થેનાત્મભાવને ॥ ૫ ॥

બા૦- મનઃ ક૦ મન । સ્યાત્ ક૦ થાઈ । વ્યાપૃતં ક૦ વ્યાપારવંત । યાવત્ ક૦ જિહાં લગઈ । પરદોષગુણગ્રહે ક૦ પારકા દોષ-ગુણ ગ્રહવાનેં વિષઈ । કાર્યં ક૦ કરવું । વ્યગ્રં ક૦ આસક્ત । વરં ક૦ ભલું । તાવત્ ક૦ તિહાં તાઈ । મધ્યસ્થેન ક૦ મધ્યસ્થ પુરુષઈ । આત્મભાવને ક૦ આત્મધ્યાનનં વિષઈ । પરવિષઈ મન તે ચિંતાસ્વરૂપ, આત્મવિષય તે સમાધિસ્વરૂપ, એ વિશેષ ૫

અર્થ : જેટલે અંશે પારકાના દોષ [અને] ગુણ ગ્રહણ કરવામાં મન પ્રવર્તેલું (વ્યાપારવંત) છે તેટલે અંશે મધ્યસ્થ પુરુષે [મનને] આત્મધ્યાનના વિષે પ્રવૃત્ત (આસક્ત) કરવું સારું (ભલું) છે. પરના વિષે મન (સક્રિય હોય) તે ચિંતાપરાયણ છે, આત્મવિષયે મન (સક્રિય હોય) તે સમાધિપરાયણ છે. આટલું મુખ્ય. ૫

વિભિન્ના અપિ પંથાનઃ સમુદ્રં સરિતામિવ ।

મધ્યસ્થાનાં પરં બ્રહ્મ પ્રાપ્નુવંત્યેકમક્ષયમ્ ॥ ૬ ॥

બા૦- વિભિન્ના અપિ ક૦ જૂઆજૂઆ પર્ણિ^૧ । પંથાન ક૦ માર્ગ-અપુનર્બંધક, સમ્યગ્દૃષ્ટી પ્રમુખ । સમુદ્રં ક૦ સમુદ્ર પ્રતિ । સરિતામિવ ક૦ નદીના જિમ અનેક માર્ગ । મધ્યસ્થાનાં ક૦ મધ્યસ્થનં અથવા જિનકલ્પ સ્થવિરકલ્પકાદિક । પરં ક૦ ઉત્કૃષ્ટ । બ્રહ્મ ક૦ બ્રહ્મ એટલે સર્વ પ્રપંચબોધવિશિષ્ટ કેવલજ્ઞાન તે પ્રતિ । પ્રાપ્નુવંતિ ક૦ પામઈ । એક ક૦ એક । અક્ષયમ્ ક૦ ક્ષયરહિત । ૬

અર્થ : જેમ નદીઓના જુદા જુદા અનેક માર્ગો સમુદ્રને મળે છે તેમ મધ્યસ્થોના અથવા જિનકલ્પ, સ્થવિરકલ્પ આદિના અપુનર્બંધક, સમ્યગ્દૃષ્ટિ વગેરે જુદા જુદા પણ માર્ગો એક, અક્ષય (ક્ષયરહિત) ઉત્કૃષ્ટ બ્રહ્મ એટલે કે સર્વ પ્રપંચરહિત વિશિષ્ટ કેવલજ્ઞાનને પામે છે. ૬

૧. 1, 4, 5, 6, 7, 11 જૂઆજૂઆ પર્ણિ; 2, 3 જૂઆજૂઆ આપણં

સ્વાગમં રાગમાત્રેણ દ્વેષમાત્રાત્પરાગમમ્ ।

ન શ્રયામસ્ત્યજામો વા કિન્તુ મધ્યસ્થયા દૃશા ॥ ૭ ॥

બા૦- સ્વાગમં ક૦ પોતાના સિદ્ધાંત પ્રતિજ્ઞા । રાગમાત્રેણ ક૦ વિચારરહિત કેવલ રાગે । દ્વેષમાત્રાત્ ક૦ વિચારરહિત કેવલ દ્વેષથી । પરાગમં ક૦ પરસિદ્ધાંત પ્રતિજ્ઞા । ન ક૦ નહીં । શ્રયામઃ ક૦ આદર્યો(યો) છે^૧ । ત્યજામઃ ક૦ છાંડવો^૨ । વા અથવા । કિન્તુ ક૦ સ્યું તો । મધ્યસ્થયા દૃશા ક૦ મધ્યસ્થ દૃષ્ટિ વિચારીનહીં । ૭

^૩“પક્ષપાતો ન મે વીરે ન દ્વેષઃ કપિલાદિષુ ।

યુક્તિમદ્વચનં યસ્ય તસ્ય કાર્યઃ પરિગ્રહઃ ।”^૪

— હરિભદ્રસૂરિકૃત ‘લોકતત્ત્વ નિર્ણય’

“ન શ્રદ્ધયૈવ ત્વયિ પક્ષપાતો, ન દ્વેષમાત્રાદરુચિઃ પરેષુ ।

યથાવદાપ્તત્વપરીક્ષયા તુ ત્વામેવ વીર પ્રભુમાશ્રયામઃ ।”^૨

— સિદ્ધસેન દિવાકરકૃત ‘અયોગ વ્યવચ્છેદ દ્વાત્રિંશિકા’, ગા. ૨૮

અર્થ : વિચારરહિત કેવળ રાગથી પોતાના સિદ્ધાંતનો અમે આદર (સ્વીકાર) કરતા નથી (અને) વિચારરહિત કેવળ દ્વેષથી પરસિદ્ધાંતને અમે છોડતા (ત્યજતા) નથી; પરંતુ મધ્યસ્થ દૃષ્ટિથી વિચારીને સ્વીકાર કે ત્યાગ કરીએ છીએ. ૭

કહ્યું છે કે, “મને શ્રી મહાવીરનો પક્ષપાત નથી અને કપિલ વગેરે ઉપર દ્વેષ નથી. પરંતુ જેનું વચન યુક્તિવાળું છે તે સ્વીકારવા યોગ્ય છે.”

— હરિભદ્રસૂરિ કૃત ‘લોકતત્ત્વ નિર્ણય’

“હે વીરપ્રભુ ! અમને કેવળ શ્રદ્ધાથી તમારા ઉપર પક્ષપાત નથી અને કેવળ દ્વેષથી અન્ય ઉપર અરુચિ નથી; પણ યથાર્થ આપ્તપણાની પરીક્ષાથી અમે તમારો આશ્રય કરીએ છીએ.”

સિદ્ધસેન દિવાકરકૃત ‘અયોગવ્યવચ્છેદ દ્વાત્રિંશિકા’, ગા. ૨૮

મધ્યસ્થયા દૃશા સર્વેષ્વપુનર્બંધકાદિષુ ।

ચારિસંજીવનીચારન્યાયાદાશાસ્મહે હિતમ્ ॥ ૮ ॥ મધ્યસ્થાષ્ટકમ્” ૧૬

૧. ૧ આદરું છું; ૨, ૭ આદર્યો છું; ૪, ૫, ૬, ૭, ૧૧ આદરિત છું । ૨. ૧ છાંડું છું; ૪, ૫, ૭, ૧૧ છાંડવું; ૬ છાંડું । ૩. ૫, ૬, ૭ માં આ બે અવતરણ નથી. । ૪. ૧, ૨, ૪, ૭, ૮, ૧૧ મધ્યમાષ્ટક; ૭ મધ્યસ્થાષ્ટક

બા૦- મધ્યસ્થયા દૃશા ક૦ મધ્યસ્થ દૃષ્ટિં કરીનં । સર્વેષુ ક૦ સર્વનં વિષં । અપુનર્બંધકાદિષુ ક૦ અપુનર્બંધક પ્રમુખનં વિષં । આદિ શબ્દં માર્ગાભિમુખ, માર્ગપતિતાવિરતિ^૧, સમ્યગ્ દૃષ્ટિ, દેશવિરતિ, સર્વવિરતિ^૨ ગ્રહવા । ચારિસંજીવનીચારન્યાયાત્ ક૦ અજાણતાં^૩ પિં સંજીવની પાલો-ચારો ચરાવતાં જિમ પશુ ટાલી મનુષ્ય કરં તે દૃષ્ટાંતં । આશાસ્મહે ક૦ વાંછવું । હિત પ્રતિ વાંછવું । યદ્યપિ મૈત્રીભાવના સર્વ વિષય છં, તથાપિ પ્રવૃત્યનુકૂલ ભાવના અપુનર્બંધકાદ્યાશ્રિત જ કહી । ૮

ए मध्यस्थनुं अष्टक पूरुं थयुं ॥ १६॥

અર્થ : મધ્યસ્થ દૃષ્ટિએ કરીને સર્વ અપુનર્બંધક આદિ માટે (આદિ શબ્દથી માર્ગાભિમુખ, માર્ગપતિત, અવિરતિ, સમ્યગ્દૃષ્ટિ, દેશવિરતિ, સર્વવિરતિ વગેરે સમજવા) ચારિસંજીવનીચારન્યાયે એટલે કે અજાણતા પણ સંજીવની પાલો એટલે ચારો ચરાવતાં જેમ પશુ મટીને મનુષ્ય થાય તે દૃષ્ટાંતથી સર્વ માટે હિત (કલ્યાણ) ઇચ્છીએ છીએ. હિત કે મૈત્રીભાવના સર્વ પ્રત્યે હોવા છતાં પ્રવૃત્તિને અનુકૂળ ભાવના તો અપુનર્બંધકાદિને આશ્રિત જ કહી છે. ૮

એ મધ્યસ્થનું અષ્ટક પુરું થયું. ॥ ૧૬ ॥

-
૧. ૧, ૪, ૫, ૬, ૭, ૧૧ માર્ગપતિત । ૨. ૧, ૨, ૪, ૫, ૬, ૭, ૯, ૧૦, ૧૧ સર્વવિરતિ; ૩ સર્વવિરત ।
૩. ૧, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૧૧ અજાણતાં; ૩ અજાણત

૧૭ નિર્ભયાષ્ટકમ્

યસ્ય નાસ્તિ પરાપેક્ષા સ્વભાવાદ્વૈતગામિનઃ ।

તસ્ય કિં ન ભયભ્રાંતિક્લાંતિસંતાનતાનવમ્ ॥ ૧ ॥

બા૦- યસ્ય ક૦ જેહનઈં । નાસ્તિ ક૦ નથી^૧ । પરાપેક્ષા ક૦ પરની અપેક્ષા । જે કેહવું છઈં? સ્વભાવનું જે । અદ્વૈત તિંહાં । ગામી ક૦ જાનાર એટલે કેવલ આત્મસ્વભાવલાભવંત, તેહનઈં । તસ્ય ક૦ તેહનઈં । કિં ન ક૦ સ્યું ન હોઈ, અપિતુ હોઈં । ભય ક૦ ત્રાસ તેહથી । ભ્રાંતિ ક૦ ભ્રમ તેહથી । ક્લાંતિ ક૦ ખેદ તેહનો । સંતાન ક૦ શ્રેણિ તેહનું । તાનવં ક૦ તનુપણું લેશપણું^૨ । ૧

અર્થ : સ્વભાવના અદ્વૈતમાં (આત્મસ્વભાવમાં) જનારને એટલે કે જે સર્વત્ર આત્માને જ અનુભવે છે તેને (આત્મસ્વભાવલાભવંતને) અને જેને પરની અપેક્ષા નથી તેને ભયની ભ્રાંતિરૂપ જે કષ્ટ છે તેની પરંપરાનું ઘટી જવાપણું કેમ ન હોય? અર્થાત્ હોય જ. ૧

ભવસૌખ્યેન કિં ભૂરિભયજ્વલનભસ્મનાં^૩ ।

સદા ભયોજ્જિતજ્ઞાનસુખમેવ વિશિષ્યતે ॥ ૨ ॥

બા૦- ભવસૌખ્યેન ક૦ સંસાર સુખઈં । કિં ક૦ સ્યું થાઈ, અપિતુ ન કિમપિ, ભવસૌખ્ય^૪ કેહવું છઈં? ભૂરિ ક૦ ઘણો જે । ભય ત્રાસ તે રૂપ^૫ । જ્વલન ક૦ અગ્નિ તેહનું । ભસ્મ ક૦ રાખ એહવઈં । સદા ક૦ નિરંતર । ભયોજ્જિત^૬ ક૦ ભયરહિત । જ્ઞાનસુખમેવ જ્ઞાનસુખ જ । વિશિષ્યતે ક૦ સર્વાધિક હોઈ । ૨

અર્થ : સંસારસુખથી શું થાય? એટલે કે કાંઈ ન થાય. સંસારસુખ કેવું છે? તે (સંસારસુખ) ઘણા ભય(ત્રાસ)રૂપ અગ્નિથી પેદા થયેલ રાખ સમાન છે. એના કરતાં તો નિરંતર ભયરહિત એવું જ્ઞાનસુખ જ સર્વાધિક છે. ૨

૧. ૧ 'નથી' શબ્દ નથી. । ૨. ૧, ૨, ૪, ૫, ૬, ૭, ૯, ૧૧ તેહનું તાનવં ક૦ તનુપણું લેશપણું" શબ્દો થોડાક ફેરફાર સાથે છે. પ્રત નં. ૩, ૯ અને ૧૦ માં આ શબ્દો રહી ગયા છે. ૮ તાનવં ક૦ "પાતલા પ્રતિ" । નોંધ :- આ પછી ૨ અને ૧૧ માં આ લખાણ છે "તેહને ભયભ્રાંતંપણું ખેદની શ્રેણી તે સર્વ પાતલા પડે" । ૩. ૬, ૮ ભસ્મના; ૩ ભસ્મના । ૪. ૧ સંસારસુખ । ૫. ૬ 'અપિતુ ન કિમપિ ભવસૌખ્ય કેહવું છઈ' શબ્દો નથી. । ૬. ૧ ઘણા ભયરૂપ"

ન ગોપ્યં ક્વાપિ નારોપ્યં હેયં દેયં ચ ન ક્વચિત્ ।

ક્વ ભયેન મુનેઃ સ્થેયં જ્ઞેયં જ્ઞાનેન પશ્યતઃ ॥ ૩ ॥

બા૦- ન ગોપ્યં ક૦ ન ગોપવું^૧ । ક્વાપિ ક૦ કિહાંઈ । નારોપ્યં ક૦ કિહાંઈ ન આરોપવું, થાપવું । હેયં ક૦ છાંડવું । દેયં ક૦ દેવું । ચ પુનઃ । ન ક્વચિત્ ક૦ ન કિહાંઈ । ક્વ ક૦ કિહાંઈ । ભયેન ક૦ ભયઈ । મુનેઃ ક૦ સાધુનઈ । સ્થેયં ક૦ રહેવું । જ્ઞેયં ક૦ જ્ઞાનયોગ્ય । જ્ઞાનેન ક૦ જ્ઞાનઈ^૨ કરીનઈ । પશ્યતઃ ક૦ દેખતાનઈ । ૩

અર્થ : જ્ઞાનથી જાણવાલાયક વસ્તુઓને (જ્ઞાનયોગ્ય પદાર્થોને) જોતા સાધુને ક્યાંય ગોપાવા યોગ્ય નથી, ક્યાંય આરોપવા યોગ્ય નથી, કશું છોડવા યોગ્ય નથી અને ક્યાંય દેવા યોગ્ય નથી; તો ભયથી ક્યાં રહેવા યોગ્ય છે? (અર્થાત્ મુનિને ક્યાંય ભય નથી.) ૩

एकं ब्रह्मास्त्रमादाय निघ्नन् मोहचमूं^૩ मुनिः ।

बिभेति नैव संग्रामशीर्षस्थ इव नागराट् ॥ ४ ॥

બા૦- એકં ક૦ એક જ । બ્રહ્માસ્ત્ર ક૦ બ્રહ્મ શસ્ત્ર તે પ્રતિ । આદાય ક૦ ગ્રહીનઈ^૪ । નિઘ્નન્ ક૦ હણતો । મોહચમું(મૂં) ક૦ મોહસેના પ્રતિ । મુનિઃ ક૦ સાધુ । વિભેતિ ક૦ બીહઈ । નૈવ ક૦ નહિં જ । સંગ્રામશીર્ષસ્થ ક૦ સંગ્રામ મસ્તકઈ રહિઓ । ઇવ યથા । નાગરાટ્ ક૦ મહા મતવાલો હાથી । ૪

અર્થ : એક જ બ્રહ્મરૂપ શસ્ત્રને ગ્રહણ કરીને મોહસેનાને હણતો સાધુ સંગ્રામ- (યુદ્ધ)ના અંગભાગે રહેલા મહા મતવાલા હાથીની જેમ બીતો નથી જ. ૪.

मयूरी ज्ञानदृष्टिश्चेत् प्रसर्पति मनोवने ।

वेष्टनं भयसर्पाणां न तदाऽऽनंदचंदने ॥ ५ ॥

બા૦- મયૂરી ક૦ મોરણી । જ્ઞાનદૃષ્ટિઃ ક૦ આત્મજ્ઞાનરૂપ દૃષ્ટિ^૫ । ચેત્ ક૦ જો । પ્રસર્પતિ ક૦ સ્વેછાંઈ વિચરઈ^૬ । મનોવને ક૦ મનરૂપ વનનઈ વિષઈ । વેષ્ટનં ક૦ વિં(વીં)ટાવું । ભયસર્પાણાં ક૦ ભયરૂપ સર્પનું । ન ક૦ નહિ । તદા ક૦ તે વારઈ^૭ । આનંદચંદને ક૦ આનંદરૂપ બાવના^૮ ચંદનનઈ વિષઈ હોઈ । ૫

૧. ૨ ગોપવવું । ૨. ૧, ૫, ૭, ૧૦, ૧૧ જ્ઞાનઈ; ૩ જ્ઞાનનઈ; ૨, ૮, ૯ જ્ઞાને । ૩. ૧, ૪, ૫, ૧૧ મોહચમૂં; ૩ મોહચમું । ૪. ૨ લેઈને । ૫. ૧ જ્ઞાનદૃષ્ટિરૂપ મોરણી; ૮ આત્મજ્ઞાન દૃષ્ટિરૂપ । ૬. ૧ પ્રસરઈ છે । ૭. ૧, ૪, ૫, ૧૧ તિવારઈ; ૨, ૭, ૮ તિવારે; ૯ વારે । ૮. ૧ બાવનારૂપ

અર્થ : જ્યારે મનરૂપ વનમાં આત્મજ્ઞાનની દૃષ્ટિ રૂપ મોરણી (ઢેલ) સ્વેચ્છાએ વિચરે છે ત્યારે આનંદરૂપ બાવનાચંદનના [વૃક્ષને] વિષે ભયરૂપ સાપનું વીંટાવું હોતું નથી. ૫

કૃતમોહાસ્ત્રવૈફલ્યં જ્ઞાનવર્મ વિભર્તિ યઃ ।

ક્વ ભીસ્તસ્ય ક્વ વા ભંગઃ કર્મસંગ્રકેલિષુ ॥ ૬ ॥

બા૦- કૃત્ ક૦ કરિઓ છે^૧ । મોહાસ્ત્ર ક૦ મોહરૂપ^૨ હથિઆર જેહનું^૩ । વૈફલ્યં ક૦ વિફલપણું જેણે એહવું જે । જ્ઞાનવર્મ ક૦ જ્ઞાનસન્નાહ તે પ્રતિ । વિભર્તિ ક૦ ધરે^૪ । યઃ ક૦ જે । ક્વ ક૦ કિહાં । ભીઃ ક૦ ભય । તસ્ય ક૦ તેહનડ । ક્વ ક૦ કિહાં । વા અથવા । ભંગઃ ક૦ પરાજય । કર્મના જે । સંગ્રહ ક૦ સંગ્રામ તેહની । કેલિ ક૦ ક્રીડા તે માંહિ^૫ । ૬

અર્થ : કર્મના સંગ્રામની ક્રીડાઓમાં મોહરૂપ હથિયારને વિફળ (નિષ્ફળ) કરનાર જ્ઞાનરૂપ અપ્તરને જે ધારણ કરે છે તેને ક્યાંથી ભય અથવા તેનો ક્યાંથી પરાજય? ૬

તૂલવલ્લધવો મૂઢા ભ્રમંત્યથ્રે ભયાનિલૈઃ ।

નૈકરોમાપિ તૈર્જ્ઞાનગરિષ્ઠાનાં તુ કંપતે ॥ ૭ ॥

બા૦- તૂલવત્ ક૦ અર્કતૂલની પરિં । લઘવઃ ક૦ હલુઆ । મૂઢાઃ ક૦ મૂર્ખ । ભ્રમંતિ ક૦ ભ્રમડે છે । અથ્રે ક૦ આકાશમાંહિ । ભયાનિલૈઃ ક૦ ભયરૂપ વાયરેં કરી । નૈ (ન) ક૦ નહિં । એકરોમાપિ ક૦ એક રુઆડું^૧ । તૈઃ ક૦ તે ભયાનિલડે । જ્ઞાનગરિષ્ઠાનાં તુ ક૦ જ્ઞાનડે ભારે છે તેહનું તો । કંપતે ક૦ કંપડે । ૭

અર્થ : અર્કતૂલની (આકાશના રૂની) જેમ હળવા મૂર્ખ (મૂઢ, અવિવેકી) લોકો ભયરૂપ વાયરાઓ(પવન)થી આકાશમાં ભમે છે, (પણ) જે જ્ઞાનથી ભારે છે તેનું તો એક રૂઆડું પણ તે ભયરૂપ વાયરાઓથી કંપતું નથી. ૭

ચિત્તે પરિણતં યસ્ય ચારિત્રમકુતોભયમ્ ।

અખંડજ્ઞાનરાજ્યસ્ય તસ્ય સાધોઃ કુતો ભયમ્ ॥ ૮ ॥ નિર્ભયાષ્ટકમ્ ॥ ૧૭ ॥

બા૦- ચિત્તે ક૦ ચિત્તમાંહિ । પરિણતં ક૦ પરિણમ્યું । યસ્ય ક૦ જેહનડે । ચારિત્રં ક૦ ચારિત્ર, તે કેહવું છે? અકુતોભયં ક૦ નથી કોઈનડે ભય જેહથી, અસમર્થ^૧ । અખંડ ક૦

૧. ૧ કરિઓ છે; ૩ કરિઓ હોડ; ૪, ૫, ૭ કૃત ક૦ કહિઓ હોડે । ૨. ૧ મોહરૂપ ૩ મોહ । ૩. ૧ હથિઆરનું; ૨ તેહનું । ૪. ૧ ક્રીડાનડે વિષડ; ૫, ૭ ક્રીડા તેમાં । ૫. ૧ રુઆડું પણિ । ૬. ૧, ૪, ૫, ૬, ૭, ૧૧ અસમર્થ સમાસ; ૨ અસમર્થી સમાસ

અખંડિત । જ્ઞાન રૂપ । રાજ્ય છઠ્ઠ જેહનઈ । તસ્ય કં તેહનઈ । સાધોઃ કં સાધુનઈ । કુતો ભયં કં કિહાંથી ભય ન હોઈ^૧ । ૮

“આચારાધ્યયનોક્તાર્થભાવનાચરણગુપ્તહૃદયસ્ય ।

ન તદસ્તિ કાલવિવરં યત્ર ક્વચનાભિભવનં સ્યાત્ ॥ ૧”

‘પ્રશમરતૌ’ ॥ ગા. ૧૧૮

નિર્ભયાષ્ટક પૂરું થયું । ॥ ૧૭ ॥

અર્થ : જેનાથી કોઈને ભય નથી (ભય જ્યાં અસમર્થ છે) એવું ચારિત્ર જેના ચિત્તમાં પરિણમ્યું છે એવા અને અખંડિત જ્ઞાનરૂપ રાજ્ય જેની પાસે છે એવા સાધુને ક્યાંથી ભય હોય? ૮

“આચારાંગના અધ્યયનમાં કહેલા અર્થની ભાવના અને આચરણ(ચારિત્ર)થી જેનું મન સુરક્ષિત છે તેનું ક્યાંય એવું કાલરૂપ છિદ્ર નથી કે જેમાં તેનો પરાભવ થાય.”

— ‘પ્રશમરતિ’ ગા. ૧૧૮

નિર્ભયાષ્ટક પૂરું થયું. ॥ ૧૭ ॥

૧. ૬ કિહાંથી ભય હોઈ; ૧૧ કિહાંથી ભય હોઈ અપિતુ ન હોઈ । ૨. ૬ માં આ અવતરણ નથી.

१८. अनात्मशंसाष्टकम्

गुणैर्यदि न पूर्णोऽसि कृतमात्मप्रशंसया ।

गुणैरेवासि पूर्णश्चेत् कृतमात्मप्रशंसया ॥ १ ॥

बा०- गुणैः क० गुणै^१ । यदि क० जो । न क० नहि । पूर्णः क० पूरो । असि क० छइ । कृतं क० सरिउ, आत्मप्रशंसया क० आत्मानી प्रशंसा ते तो फोकट फूलवुं थाइ । गुणैरेव क० गुणे ज करी । असि क० छइ । पूर्णः क० पूरो । चेत् क० जो^२ तो कृतं क० सरिउ । आत्मप्रशंसया क० आत्मानी प्रशंसाइ ।

“आचारः कुलमाख्याति।” ए न्याइ आप ज गुण प्रगट थास्यइ^३ । १

अर्थ : जो [तुं] गुणोथी पूर्ण नथी तो आत्मानी प्रशंसाथी सयुं, कारण के आत्मानी प्रशंसा ते तो झोगट झूठवुं थाय [अने] जो [तुं] गुणोथी ज पूर्ण छे तो (पण) आत्मप्रशंसाथी सयुं, (कारणके) आचारः कुलमाख्याति अटवे के “आचार ज कुण बतावे छे.” अ न्याये गुण पोते ज प्रगट थशे. १

श्रेयोद्रुमस्य मूलानि स्वोत्कर्षाभःप्रवाहतः ।

पुण्यानि प्रकटीकुर्वन् फलं किं समवाप्स्यसि^४ ॥ २ ॥

बा०- श्रेयोद्रुमस्य क० कल्याण वृक्षना । मूलानि क० मूलाडां । स्वोत्कर्ष क० पोतानो गुणनो वाद, ते रूप । अंभः प्रवाह क० जल-प्रवाह तेहथी^५ मूल ते केहा^६ ? पुण्यानि क० पोतइ^७ सुकृत कर्या होइ ते । प्रकटीकुर्वन् क० पोतइ प्रगट करतो । फलं क० श्रेयद्रुमनुं फल । किं समवाप्स्यसि क० स्युं पामीश, नहिं काइं पामइ^८ ए अर्थ ।

गुप्त पुण्य ज फलदायक छइ । “धर्मः क्षरति कीर्तनात् ।” २

‘भनुस्मृति’

१. १ गुणिं; २, ६ गुणै; ४, ५, ७ गुणइं । २. १ जे । ३. २, ८ थास्ये; ९ थास्येइं । ४. १, २, ४, ५, ६, ८, ९, ११ समवाप्ससि । ५. १ ते रूप ज प्रवाहथी । ६ २ किहां; ९ केहो । ७. ८, ९ पोते । ८. ६ कांइ नहीं पांमइ

અર્થ : કલ્યાણ(રૂપ)વૃક્ષનાં, પોતે જે સુકૃત કર્યા હોય તે રૂપ મૂળિયાંને પોતાના ગુણના વાદરૂપ જળપ્રવાહથી પોતે જ પ્રગટ કરતો તું કલ્યાણવૃક્ષનું ફળ શું પામીશ? કાંઈ નહીં પામે, એ અર્થ છે. ગુપ્ત પુણ્ય જ ફળદાયક છે. “ધર્મઃ ક્ષરતિ કીર્તનાત્.” અર્થાત્ “કહી બતાવવાથી ધર્મ નાશ પામે છે.” ૨

આલંબિતા હિતાય સ્યુઃ પરૈઃ સ્વગુણરશ્મયઃ ।

અહો સ્વયં ગૃહીતાસ્તુ પાતયંતિ ભવોદધૌ ॥ ૩ ॥

બા૦- આલંબિતા:(તા) આલંબ્યા થકા । હિતાય કં હિતનહિ કાર્જિં । સ્યુઃ કં હોઈ । પરૈઃ કં બીજે । સ્વગુણરશ્મયઃ કં પોતાના ગુણદોરડાં જો પર કહઈ તો જ ગુણ કરઈ. અહો આશ્ચર્ય । સ્વયં કં પોતઈ । ગૃહીતાસ્તુ કં ગ્રહ્યા તો । પાતયંતિ કં પાડઈ । ભવોદધૌ કં સંસાર સમુદ્રમાંહિ । અપ્પથુઈ તળા દોર સ્વયં ગ્રહ્યા બોલઈ, પરે ગ્રહ્યા તારઈ, એ આશ્ચર્ય ૩

અર્થ : બીજાએ ગ્રહણ કરેલા પોતાના ગુણરૂપ દોરડાઓ હિત માટે હોય છે. ગુણ જો બીજા કહે તો જ ગુણ કરે છે (ગુણકારી થાય છે). પણ આશ્ચર્ય છે કે (આ ગુણરૂપ દોરડા) જો પોતે ગ્રહણ કરે તો તે સંસારસમુદ્રમાં પાડે છે. આત્મસ્તુતિ તણો દોર પોતે ગ્રહે (ધારણ કરે) તો બોળે (ડુબાડે), બીજા ગ્રહે (ધારણ કરે) તો તારે એ આશ્ચર્ય છે. ૩

ઉચ્ચત્વદૃષ્ટિદોષોત્થસ્વોત્કર્ષજ્વરશાંતિકમ્ ।

પૂર્વપુરુષસિંહેભ્યો ભૃશં નીચત્વભાવનમ્ ॥ ૪ ॥

બા૦- ઉચ્ચત્વદૃષ્ટિ કં ઉચ્ચપણાની નજરિ તેહના । દોષ થી । ઉત્થ કં ઉપનો જેણઈ । સ્વોત્કર્ષજ્વર કં સ્વાભિમાન-તાવ તેહનું । શાંતિકં કં શાંતિકર્મ । પૂર્વપુરુષસિંહેભ્યઃ કં પૂર્વ પુરુષરૂપ સીં(સિં)હથી । ભૃશં કં અત્યંત । નીચત્વભાવનં કં નિચપણાનું ભાવવું । ૪

અર્થ : ઉચ્ચપણાની નજરના દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા સ્વાભિમાનરૂપ તાવનું શાંતિકર્મ (શાંતિ કરનાર) તે પૂર્વ પુરુષરૂપ સિંહોથી [પોતાના] અત્યંત ન્યૂન(નીચ)પણાની ભાવના કરવી તે છે. ૪

(પૂર્વના સિંહ જેવા પુરુષોના ગુણો આગળ તો પોતાનું ઉચ્ચપણું સાવ અલ્પ છે એમ વિચારવાથી આ સ્વાભિમાનરૂપ તાવ શાંત પડે છે.)

૧. 1, 2, 11 કાજઈ । ૨. 9 હુજૈ । ૩. 2 બીજઈ; 5, 11 બીજૈ । ૪. 1, 4, 5, 6, 7, 8, 11 ગુણના દોરડા । ૫. 6 માં ‘માહિ પછીનું લખાણ નથી. । ૬. 6 જે; 2, 8, 9 જેણે । ૭. 1 તાવનું;

शरीररूपलावण्यग्रामारामधनादिभिः^१ ।

उत्कर्षः^२ परपर्यायैश्चिदानंदघनस्य कः^३ ॥ ५ ॥

बा०- शरीरनां जे। रूप अनि । लावण्य क० लवणिमा तथा । ग्राम आराम धन 'आदि' शब्दइ पौत्रपौत्रादि समृद्धि तेणइ करी । उत्कर्षः अतिशयाभिमान ते^४ केहवां छइ । परपर्याय क० परद्रव्यधर्म^५ तेणे । चिदानंदघनस्य क० ज्ञानानंद पूर्णनइं क (कः) क० कुण, न कोइ । प्राइ^६ पारकइ धनइं कुण उत्तम पुरुष पोतानइ धनवंतपणुं मानइ ? ए अर्थ । ५

अर्थ : शरीरना जे रुप अने लावण्य तथा ग्राम, आराम, धन वगैरे(अर्थात् पौत्र-पौत्रादिनी समृद्धि)थी अटले के पर द्रव्यना धर्म (परपर्याय) वडे ज्ञानानंदथी पूर्ण पुरुषने शुं अतिशय अभिमान डोय? (न डोय.) क्यो उत्तम पुरुष प्रायः पारका धन वडे पोतानुं धनवंतपणुं माने? (अर्थात् न माने) ओ अर्थ. ५

शुद्धाः प्रत्यात्मसाम्येन पर्यायाः^७ परिभाविताः^८ ।

अशुद्धाश्चापकृष्टत्वान्नोत्कर्षाय महामुनेः^९ ॥ ६ ॥

बा०- शुद्धाः क० सहज^{१०} । प्रत्यात्मसाम्येन क० एक एक आत्मानइ तुल्यपणइ। पर्यायाः क० पर्याय । परिभाविताः क० शुद्धनयइ भाविया थका । अशुद्धा क० अविशुद्ध^{११} विभाव-पर्याय। च पुनः । अपकृष्टत्वात् क० तुच्छपणा थकी^{१२} । नोत्कर्षाय क० न होइ अभिमाननइ। महामुनेः क० सर्वनयपरिणत^{१३} साधुनइ। ६

अर्थ : शुद्ध नयथी विचारतां (भावतां) शुद्ध सहज पर्यायो अके अके आत्मां समानपणो (तुल्यपणो) छे अने अविशुद्ध विभाव पर्यायो तुच्छ डोवाथी सर्वनय-परिणतवाणा साधुने भाटे ते अभिमानना कारणइप बनता नथी. ६

क्षोभं गच्छन्समुद्रोऽपि स्वोत्कर्षपवनेरितः ।

गुणौघन् बुद्बुदीकृत्य विनाशयसि किं मुधा ॥ ७ ॥

१. २, ८, ९... धनादिभिः । २. २, ८, ९ उत्कर्षः । ३. २, ८, ९ क। ४. १ ग्रामादिक। ५. ५, ७ 'धर्म' शब्द नथी. । ६. १, ४, ५, ६, ७, ८, ९, ११ थाइ; २ थइं; १० । ७. १, २, ४, ५, ६, ७, ११ पारकइ धनइं कुण उत्तम पुरुष पोतानइ धनवंतपणुं; ८, ९ पारके धनवंतपणुं; ३ पारकइ धनें धनवंतपणुं । ८. २, ८, ९ पर्याय। ९. १, ४, ५, ६ परिभाविताः; ३ परिभाविता। १०. २, ७, ९ महामुने। ११. १, ४, ५, ६, ७, ११ सहज; ३, ८, ९, १० हजसुं । १२. १ 'अविशुद्ध' शब्द नथी. । १३. १, ४, ५, ७ थको; २, ८, ९, ११ थका । १४. १, ६ परिणत; ५, ७ परिणित; ३ परिणित

બા૦- ક્ષોભં ગચ્છન્ કં ક્ષોભ પામતો । સમુદ્રોઽપિ કં મુદ્રાસહિત સમુદ્ર, જે સાધુને પથ્ય, તેણે સહિત પણે । સ્વોત્કર્ષપવનેરિતઃ કં પોતાનો ઉત્કર્ષરૂપ જે પવન તેણે ઈરિત, પ્રેરિત થકો । ગુણૌઘાન્ કં ગુણસમૂહનં । બુદ્બુદીકૃત્ય કં પંપોટા કરીનં । વિનાશયસિ કં વિણસાડવું છડે । કિં કં સ્યું । મુધા કં ફોકડું । જિમ સમુદ્રનં પવનં જલ પંપોટા કરી વિણસાડવું ન ઘટડે, તિમ ઉત્તમનં ઉત્કર્ષં સ્વગુણ વિણાસવો^૧ ન ઘટડે । ૭

અર્થ : [હે સાધુ,] મર્યાદા(મુદ્રા)સહિત હોવા છતાં (અને તે જ રીતે મર્યાદા-સહિત હોવા છતાં સમુદ્ર) પણ પોતાના અભિમાન(ઉત્કર્ષ)રૂપ પવનથી પ્રેરિત થયેલો અને ક્ષોભ પામતો [પોતાના] ગુણના સમૂહને પરપોટા કરીને ફોગટ કેમ વિનાશ પમાડે (વણસાવે) છે? જેમ સમુદ્રને પવનથી પાણીને પરપોટારૂપે બગાડવું ન ઘટે, તેમ ઉત્તમ પુરુષને ઉત્કર્ષથી સ્વ-ગુણનો નાશ કરવો ન ઘટે. ૭

નિરપેક્ષાનવચ્છિન્નાનંતચિન્માત્રમૂર્તયઃ ।

યોગિનો ગલિતોત્કર્ષાપકર્ષાનલ્પકલ્પનાઃ^૨ ॥ ૮ ॥ અનાત્મશંસાષ્ટકમ્ ॥ ૧૮ ॥

બા૦- નિરપેક્ષા(ક્ષ) કં અપેક્ષારહિત । અનવચ્છિન્ન કં દેશમાનરહિત । અનંત કં કાલમાનરહિત । ચિન્માત્ર કં જ્ઞાનમાત્ર । મૂર્તયઃ કં શરીર જેહનું, એતલડે ચારિત્રકાર્યો^૩ । યોગિનઃ કં યોગીશ્વર તે । ગલિત કં ગયા છડે^૪ । ઉત્કર્ષાપકર્ષ કં આપની અધિકતા, હીનતા પરની તે પણાની^૫ । અનલ્પ કં ઘણી । કલ્પના કં સંકલ્પ વિકલ્પ વિફરે પછડે^૬ જેહથી એહવા છડે^૭ । ૮

એ અનાત્મશંસાષ્ટક પૂરું થયું । ॥ ૧૮ ॥

અર્થ : અપેક્ષારહિત, દેશમાનરહિત, કાળમાનરહિત, જેનું શરીર જ્ઞાનમાત્ર છે એટલે કે જે ચારિત્રકાર્ય છે તેવા યોગીશ્વરો જેની પોતાની અધિકતા અને હીનતાની ઘણી કલ્પનાઓ ગણી ગઈ છે એવા (એટલે કે સંકલ્પ-વિકલ્પરહિત) છે. ૮

આ અનાત્મશંસાષ્ટક પૂરું થયું. ॥ ૧૮ ॥

૧. ૭ ફોકટ । ૨. ૧, ૫, ૭, ૧૧ પવનનં; ૭ પવનને । ૩. ૨ વિણસાડવું; ૭ વિણાસ વિનાસવો । ૪. ૧, ૪, ૫, ૧૦... કલ્પનાઃ; ૩ કલ્પના । ૫. ૧, ૨, ૬, ૧૧ ચારિત્રકાર્ય થયા; ૪, ૫, ૭ ચારિત્રકાર્ય થાય । ૬. ૭ ગયે છે । ૭. ૧ ઉત્કર્ષાપકર્ષની; ૨, ૧૧ અધિક હીનપણાની, ૬ અધિક હીનતા તે પણાની । ૮. ૨, ૪, ૫, ૭, ૧૧ સંકલ્પ વિકલ્પ ધારડું છડે; ૮ સંકલ્પ વિકલ્પ વિફરે પછે; ૭ સંકલ્પ વિફરે પછે । ૯.૧ સંકલ્પના જેહથી એહવા છડે

૨૯ તત્ત્વદૃષ્ટિઅષ્ટકમ્

રૂપે રૂપવતી દૃષ્ટિર્દૃષ્ટ્વા રૂપં વિમુહ્યતિ ।

મજ્જત્યાત્મનિ નીરૂપે તત્ત્વદૃષ્ટિસ્ત્વરૂપિણી ॥ ૧ ॥

બા૦- રૂપે ક૦ રૂપનઇ વિષઇ એતલે^૧ પુદ્ગલનઇ વિષઇ । રૂપવતી ક૦ રૂપવંત^૨ પોદ્ગલિક^૩ । દૃષ્ટિઃ ક૦ નજરિ^૪ । દૃષ્ટ્વા ક૦ देखीनइ । રૂપં ક૦ રૂપ પ્રતિ । વિમુહ્યતિ ક૦ મોહ પામઇ^૫ છઇ । મજ્જતિ ક૦ મગ્ન થાઇ છઇ । આત્મનિ ક૦ આત્માનઇ વિષઇ, આત્મા કેહવા છે? નીરૂપે ક૦ રૂપરહિત^૬ તિહાં । તત્ત્વદૃષ્ટિસ્તુ ક૦ તત્ત્વદૃષ્ટિ તો । અરૂપિણી ક૦ રૂપવતી નથી । તે ભળી, સરખઇ સરખાનો યોગ સમલંકાર^૭ । ૧

અર્થ : રૂપવંત અર્થાત્ પોદ્ગલિક દૃષ્ટિ રૂપને દેખીને રૂપના વિષયમાં એટલે પુદ્ગલના વિષયમાં મોહ પામે છે [અને] અરૂપિણી તત્ત્વદૃષ્ટિ તો રૂપવતી નથી તેથી રૂપરહિત આત્માના વિષયમાં મગ્ન થાય છે. અહીં શ્લોકમાં સરખે સરખાના યોગરૂપ સમ-અલંકાર છે. ૧

ભ્રમવાટી બહિર્દૃષ્ટિર્ભ્રમચ્છાયા તદીક્ષણમ્ ।

અભ્રાંતસ્તત્ત્વદૃષ્ટિસ્તુ નાસ્યાં શેતે સુખાશયા ॥ ૨ ॥

બા૦- ભ્રમવાટી ક૦ ભ્રમની બાડી । બહિર્દૃષ્ટિ ક૦ બાહ્યદૃષ્ટિ છઇ । ભ્રમચ્છાયા ક૦ વિપર્યાસ શક્તિયુક્ત છાયા । તદીક્ષણં ક૦ તે બાહ્યદૃષ્ટિનો પ્રકાશ વિષંતરુચ્છાયા વિષરૂપ તિમ એ જાળવો । અભ્રાંત ક૦ ભ્રમરહિત । તત્ત્વદૃષ્ટિસ્તુ ક૦ તત્ત્વદૃષ્ટિવાલો તે । ન ક૦ નહિં । અસ્યાં ક૦ એહમાં । શેતે ક૦ સુવે^૧, રહે । સુખાશયા ક૦ સુખની ઇચ્છાઇ । ૨

બહિર્દૃષ્ટિ પ્રકાશ ચંદ્રાસન્નતાપ્રત્યયન્યાયઇ ભ્રમ વિષંતરુચ્છાય છઇ, તેહનો વિશ્વાસ તત્ત્વજ્ઞાન ન કરઇ, જે અંતર્દૃષ્ટિસુખપૂર્ણ છઈ^૨ ।

૧. ૬. ૮, ૯ એતલે; ૩ એતલ; ૧, ૨, ૪, ૫, ૭, ૧૧ એતલઇ; ૧૦ એટલે । ૨ ૬ રૂપવંત દૃષ્ટિ । ૩. ૧, ૨, ૪, ૫, ૬, ૭, ૧૧ પોદ્ગલિક; ૩, ૮, ૯, પૌલિક । ૪. ૬ દૃષ્ટિ; ૮ નજરે; ૧૦ નજર; ૧૧ નજરઇ । ૫. ૧, ૨, ૬, ૧૦, પામઇ; ૩ પાસઇ; ૭ પાસ; ૮ પાસે । ૬. ૬ આત્માને વિષઇ રૂપરહિત આત્મા છઇ । ૭. ૬ યોગ મિલઇ । ૮. ૧, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૧૧ વૃષ્ણ; ૨ વૃક્ષ । ૯. ૬, ૭ સુખે રહે; ૧ સૂઝ । ૧૦. ૪, ૫, ૭ વિષ; ૩ વિષ્ણ । ૧૧. ૨, ૬ માં આ આખું વાક્ય નથી. ૮ માં આ વાક્ય પછી શ્લોક ૨ નો પર્યાય, એ શબ્દો છે. ૯ માં આ વાક્ય ૧૮ માં અષ્ટકના શ્લો. ૭ પાસે છે.

અર્થ : બાહ્યદૃષ્ટિ ભ્રમની વાડી છે અને તે બાહ્યદૃષ્ટિનો પ્રકાશ વિપર્યાસ(ભ્રાંતિ)ની શક્તિયુક્ત છાયા સમાન છે. જેમ વિષવૃક્ષની છાયા વિષરૂપ છે તેમ બાહ્યદૃષ્ટિનો પ્રકાશ ભ્રાંતિરૂપ જાણવો. પરંતુ ભ્રમરહિત તત્ત્વદૃષ્ટિવાળો સુખની ઇચ્છાથી એમાં (ભ્રમની છાયામાં) સૂતો નથી. બહિર્દૃષ્ટિનો પ્રકાશ ચંદ્રાસન્નતાપ્રત્યયન્યાયે ભ્રમરૂપ વિષતરુની છાયા છે. અંતર્દૃષ્ટિના સુખથી પૂર્ણ એવો તત્ત્વજ્ઞાની એનો (બહિર્દૃષ્ટિનો) વિશ્વાસ ન કરે. ૨

(ચંદ્રના પ્રકાશની છાયા પડે તેને ચંદ્રનો પ્રકાશ માની લે તે ચંદ્રાસન્નતાપ્રત્યયન્યાય.)

ગ્રામારામાદિ મોહાય યદ્ દૃષ્ટં બાહ્યયા દૃશા ।

તત્ત્વદૃષ્ટયા તદેવાંત્નર્નીતં વૈરાગ્યસંપદે ॥ ૩ ॥

બા૦- ગ્રામારામાદિ ક૦ ગ્રામ-ઉદ્યાનપ્રમુખ સુંદર બાહ્ય પદાર્થજાત^૧ । મોહાય ક૦ મોહનહ અર્થહ હૃદ । યદ્ દૃષ્ટં ક૦ જે દીટું થકું । બાહ્યયા દૃશા ક૦ બાહ્ય દૃષ્ટિ કરી । તત્ત્વદૃષ્ટયા ક૦ તત્ત્વદૃષ્ટિ કરી । તદેવ ક૦ તેહ જ ગ્રામાદિક । અંતર્નીતં ક૦ આત્મા તેહ આરામ^૨, ઇમ આત્મામાં અવતાર્યું થકું । વૈરાગ્યસંપદે ક૦ વૈરાગ્યની સંપદાની કાજિ હૃદ । ૩

અર્થ : બાહ્ય દૃષ્ટિ વડે જોયેલો ગ્રામ-ઉદ્યાન વગેરે સુંદર બાહ્ય પદાર્થોનો જે સમૂહ મોહને માટે હોય છે, તે જ ગ્રામ વગેરે સમૂહ તત્ત્વદૃષ્ટિથી (જોઈને) ‘આત્મા તે જ આરામ’ એમ આત્મામાં અવતારેલ (ઉતારેલ) હોય તો તે વૈરાગ્યની સંપદા (પ્રાપ્તિ) માટે હોય. ૩

બાહ્યદૃષ્ટેઃ સુધાસારઘટિતા ભાતિ સુંદરી ।

તત્ત્વદૃષ્ટેસ્તુ સા સાક્ષાત્^૩ વિષ્ણુત્રપિઠરોદરી^૪ ॥ ૪ ॥

બા૦- બાહ્યદૃષ્ટેઃ ક૦ બાહ્યદૃષ્ટિ^૫ થકાં । સુધાસાર ક૦ અમૃતસાર તેણહ । ઘટિતા ક૦ ઘડી એહવી । ભાતિ ક૦ ભાસહ છહ । સુંદરી ક૦ સ્ત્રી । તત્ત્વદૃષ્ટેસ્તુ ક૦ તત્ત્વદૃષ્ટીનહ તો^૬ । સા ક૦ તે સ્ત્રી । સાક્ષાત્^૭ ક૦ પ્રત્યક્ષ । વિષ્ણુત્રપિઠરોદરા(રી) ક૦ વિષ્ણુમૂત્રની હાંડલી^૮ એહવું ઉદર છહ જેહનું એહવી છહ । ૪

૧. ૧ ‘જાત’ શબ્દ નથી; ૬ સમૂહ । ૨. ૧ આત્મા આરામમહ; ૨, ૬ તેહ જ આરામ ઇમ । ૩. ૧ સાક્ષાદ્ । ૪. ૬ વિષ્ણુત્રપિઠરોદરી; ૩ વિષ્ણુત્ર-પિઠરોદરા; ૨ વિષ્ણુત્રપિઠરોદરા; ૫. ૨, ૬ બાહ્યદૃષ્ટિ; ૩ બાહ્યદૃષ્ટ; ૭ બાહ્યા દૃષ્ટાંત । ૬. ૧, ૪, ૫, ૭, ૮, ૯, ૧૦, ૧૧ જો; ૬ તુ પુનઃ । ૭. ૧, ૨, ૬, ૭, ૮, ૯, ૧૦ હાંડલી; ૩ હાંડરી । ૮. ૧ જેહવું પેટ છહ એહવી સ્ત્રી

અર્થ : બાહ્યદૃષ્ટિને સ્ત્રી અમૃતના સારથી ઘડેલી ભાસે છે. તત્ત્વદૃષ્ટિને તો તે સ્ત્રી સાક્ષાત્ વિષ્ટા અને મૂત્રની હાંડલી જેવા પેટવાળી લાગે છે. ૪

લાવણ્યલહરીપુણ્યં વપુઃ પશ્યતિ બાહ્યદૃગ્ ।

તત્ત્વદૃષ્ટિઃ શ્વકાકાનાં^૧ ભક્ષ્યં કૃમિકુલાકુલમ્ ॥ ૫ ॥

બા૦- લાવણ્ય ક૦ લવણિમા તેહની । લહરી ક૦ લહરી તેણઈ^૨ । પુણ્ય ક૦ પવિત્ર એહવું । વપુઃ ક૦ શરીર । પશ્યતિ ક૦ देखइ । બાહ્યદૃગ્ ક૦ બાહ્યદૃષ્ટિ । તત્ત્વદૃષ્ટિઃ ક૦ તત્ત્વદર્શી । શ્વકાકાનાં ક૦ કૂતરા-કાગડાનું । ભક્ષ્યં ક૦ ભક્ષ^૩ देखइ तथा । કૃમિકુલાકુલં ક૦ કરમીયાને^૪ સમૂહે આકુલ । ૫

અર્થ : બાહ્યદૃષ્ટિ શરીરને સૌંદર્ય(લાવણ્ય)ની લહર (તરંગ) વડે પવિત્ર જુએ છે [અને] તત્ત્વદૃષ્ટિ (શરીરને) કૂતરા અને કાગડાનાં ભક્ષ્યરૂપ અને કૃમિના સમૂહથી ભરેલું જુએ છે. ૫

ગજાશ્ચૈર્ભૂપભવનં^૫ વિસ્મયાય બહિર્દૃશઃ ।

તત્રાશ્વેભવનાત્ કોઽપિ ભેદસ્તત્ત્વદૃશસ્તુ ન ॥ ૬ ॥

બા૦- ગજાશ્વૈ ક૦ ગજસહિત અશ્વૈ । ભૂપભવનં ક૦ રાજમંદિર । વિસ્મયાય ક૦ આશ્ચર્યનહ કાર્જે હોઈ^૬ । બહિર્દૃશઃ ક૦ બાહ્યદૃષ્ટિનહ । તત્ર ક૦ તિહાં । અશ્વેભવનાત્ ક૦ ઘોડા-હાથીના વન^૭ થકી । કોઽપિ ક૦ કોઈ । ભેદઃ ક૦ ભેદ-અંતર । તત્ત્વદૃશસ્તુ ક૦ તત્ત્વદૃષ્ટિનિં તો । [ન ક૦ નથી] । પુદ્ગલવિલાસ માને^૮, તત્ત્વદૃષ્ટિનહ ચમત્કાર કિહાંઈ નથી^૯ । ૬

અર્થ : બાહ્યદૃષ્ટિને હાથી, ઘોડાસહિત રાજમંદિર આશ્ચર્યને માટે થાય છે, તત્ત્વદૃષ્ટિને તો ત્યાં ઘોડા-હાથીના વનથી કોઈ અંતર નથી. તે તો તેને પુદ્ગલનો વિલાસ માને છે. તત્ત્વદૃષ્ટિને ક્યાંય ચમત્કાર નથી. ૬

ભસ્મનાં^{૧૦} કેશલોચેન વપુર્ધૃતમલેન વા ।

મહાંતં બાહ્યદૃગ્ વેત્તિ ચિત્સામ્રાજ્યેન તત્ત્વવિત્ ॥ ૭ ॥

૧. ૨, ૫, ૯ સ્વકાકાનાં; ૬ તત્ત્વદૃષ્ટિસ્તુકાકાનાં । ૨. ૬ લહરી તેણઈ; ૩ લહર તેણ; ૧ લહિરહ; ૮ લેહર તેણે । ૩. ૨, ૯ ભક્ષ; ૩ ભષ્ય । ૪. ૧ કરમીયાનહ । ૫. ૧, ૨, ૪, ૫, ૭, ૮, ૯, ૧૧... ભુવનં । ૬. ૧, ૪, ૫, ૬, ૭ કાર્જે હોઈ; ૩ કાર્જિ; ૨ કાર્જઈ હુઈ; ૧૧ કાર્જિ હોઈ । ૭. ૨, ૧૧ ભવનં । ૮. ૧ વિલાસમાં નહિ; ૨ વિલાસમાં; ૬ વિલાસ માનઈ; ૪ વિલાસ માને; ૫, ૭, ૯ વિલાસ માને । ૯. ૫, ૬, ૭ “તત્ત્વદૃષ્ટીનહ...કિહાંઈ નથી” વાક્ય નથી. ૧૦ ૨, ૮, ૧૧ ભસ્મના; ૩ ભશ્મના

બા૦- ભસ્મનાં ક૦ ડીલઈં^૧ રાખ ભુંસવઈ કરી । કેશલોચેન ક૦ કેશ લુંચવઈ કરી । વપુર્ધૃતમલેન ક૦ શરીરઈ ધર્યો જે મડલ તેણઈ કરી^૨ । વા અથવા । મહાંતં ક૦ મહાંત પ્રતિં । બાહ્યદૃગ્ ક૦ બાહ્યદૃષ્ટિ^૩ । વેત્તિ ક૦ જાણઈ । ચિત્સામ્રાજ્યેન ક૦ જ્ઞાનની પ્રભુતાઈ કરી મહાંત જાણઈ । તત્ત્વવિત્ ક૦ તત્ત્વદૃષ્ટી । ૭

અર્થ : બાહ્યદૃષ્ટિ (ધરાવનાર) શરીરે રાખ ભુંસવાથી, કેશનો લોચ કરવાથી અથવા શરીરે ધારણ કરેલ મેલથી મહાત્માને જાણે છે, [પરંતુ] તત્ત્વદૃષ્ટિ (ધરાવનાર) તો જ્ઞાનની પ્રભુતાએ કરીને મહાત્માને જાણે છે. ૭

ન વિકારાય વિશ્વસ્યોપકારાયૈવ નિર્મિતાઃ ।

સ્ફુરત્કારુણ્યપીયૂષવૃષ્ટ્યસ્તત્ત્વદૃષ્ટયઃ ॥ ૮ ॥ તત્ત્વદૃષ્ટ્યષ્ટકર્મ ॥ ૧૧ ॥

બા૦- ન વિકારાય ક૦ વિકારનઈ^૧ કાજિં નહિં તો સ્યું^૨ । વિશ્વસ્યોપકારાયૈવ વિશ્વના ઉપકાર- નઈ જ કાજિં^૩ । નિર્મિતા ક૦ ઘડિયા । સ્ફુરત્ ક૦ સ્ફુરતું । કારુણ્ય ક૦ કૃપાવંતપણું તે રૂપ જે । પીયૂષ ક૦ અમૃત તેહની । વૃષ્ટિ^૪ છઈ જેહથી એહવા । તત્ત્વદૃષ્ટયઃ ક૦ તત્ત્વદૃષ્ટી છઈ । ૮

તત્ત્વદૃષ્ટિનું અષ્ટક પૂરું થયું ॥ ૧૧ ॥

અર્થ : જેનાથી સ્ફુરતા કૃપાવંતપણાડપ અમૃતની વૃષ્ટિ છે એવા તત્ત્વદૃષ્ટિ પુરુષો વિકારને માટે નહીં, પણ વિશ્વના ઉપકારને માટે જ ઘડાયેલ છે. ૮

તત્ત્વદૃષ્ટિનું અષ્ટક પૂરું થયું. ॥ ૧૮ ॥

૧. ૨, ૮, ૧૧ ભસ્મના; ૩ ભસ્મના । ૨. ૧, ૭ ડીલઈં; ૩ ડીલઈ; ૯ ડીલે; । ૩. ૧, ૪, ૫, ૭ લોચવઈ; ૨ લોચનઈ; ૬, ૮ લુંચવે । ૪. ૧ શરીરઈ મલ ધરવઈ કરી । ૫. ૧, ૪, ૫, ૭ બાહ્યદૃષ્ટિ; ૩ બાહ્યદૃષ્ટી । ૬. ૨ તત્ત્વવિત્; ૩ તત્ત્વદૃગ્ । ૭. ૨, ૭, ૯... દૃષ્ટ્ય... ૮. ૬ ઇતિ તત્ત્વદૃષ્ટકં; ૭ તત્ત્વદૃષ્ટનું અષ્ટકં; ૮ તત્ત્વદૃષ્ટીષ્ટકં; ૯ તત્ત્વદૃષ્ટ્યાષ્ટકં । ૯. ૧, ૪, ૫, ૭, ૧૦, ૧૧ વિકારનઈ; ૩ વિકારઈ; ૨, ૮ વિકારને; ૬ નહીં વિકારનઈ કાજિં । ૧૦. ૨ 'તો સ્યું' શબ્દો નથી. । ૧૧. ૧, ૪, ૫, ૬, ૮, ૯, ૧૦, ૧૧ જ કાજિ; ૩ કાજિં । ૧૨. ૨, ૭, ૯ દૃષ્ટિ । ૧૩. ૧, ૨, ૪, ૫, ૭, ૮, ૯, ૧૧ તત્ત્વદૃષ્ટનું

૨૦ સર્વસમૃદ્ધચટકમ્

બાહ્યદૃષ્ટિપ્રચારેષુ મુદ્રિતેષુ મહાત્મનઃ ।

અંતરેવાવભાસંતે સ્ફુટાઃ સર્વાઃ સમૃદ્ધયઃ ॥ ૧ ॥

બા૦- બાહ્યદૃષ્ટિ ક૦ બાહિરની નજરિ^૧ તેહના । પ્રચાર ક૦ વિષયસંચાર તેણે । મુદ્રિતેષુ ક૦ મુંદઈ થકઈ^૨ । મહાત્મનઃ ક૦ જ્ઞાનઈ મોટો છઈ આત્મા જેહનો તેહનઈ । અંતરેવ ક૦ આત્મામાંહિ જ । અવભાસંતે ક૦ અનુભવઈ ભાસઈ છઈ । સ્ફુટાઃ ક૦ પ્રગટ । સર્વાઃ ક૦ સઘલી । સમૃદ્ધયઃ ક૦ સંપદા । ૧

અર્થ : જેનો આત્મા જ્ઞાનથી મોટો છે એવા મહાત્માને બહારની નજર(બાહ્ય દૃષ્ટિ)ના વિષયોમાં સંચાર બંધ થવાથી પ્રગટ સ્વરૂપની સઘળી સંપદા (સમૃદ્ધિ) આત્મામાં જ અનુભવાય છે. ૧

સમાધિર્નંદનં ધૈર્યં દમ્ભોલિઃ સમતા શચી ।

જ્ઞાનં મહાવિમાનં ચ વાસવશ્રીરિયં મુનેઃ ॥ ૨ ॥

બા૦- સમાધિ ક૦ ધ્યાતા-ધ્યાન-ધ્યેય ત્રણનો એક જ ભાવ તેહ જ^૩ । નંદનં ક૦ નંદનવન છઈ । ધૈર્યં ક૦ ધીરપણું તેહ જ । દંભોલિઃ ક૦ વજ્ર છઈ, જેહથી પરીષહ પર્વત પક્ષછેદ થાઈ । સમતા ક૦ મધ્યસ્થ પરિણતિ તેહ જ^૪ । શચી ક૦ ઇંદ્રાણી । જ્ઞાનં ક૦ સ્વરૂપબોધ તેહ જ । મહાવિમાનં ક૦ મોટું વિમાન^૫ છઈ । [ચ ક૦ પુનઃ] । વાસવશ્રી ક૦ ઇંદ્રની લક્ષ્મી । ઇયં ક૦ એ । મુનેઃ ક૦ સાધુનઈ । ૨

અર્થ : ધ્યાતા, ધ્યાન, ધ્યેય એ ત્રણની એકતા(એક જ ભાવ)રૂપ સમાધિ તે જ નંદનવન છે, જેનાથી પરિષહરૂપ પર્વતની પાંખનો છેદ થાય એવું ધીરપણાં રૂપ વજ્ર છે, સમતા એટલે મધ્યસ્થપરિણતિ એ જ ઇંદ્રાણી છે અને સ્વરૂપના બોધરૂપ જ્ઞાન તે જ મોટું વિમાન છે એ સાધુની ઇન્દ્રની (ઇન્દ્રસમ) લક્ષ્મી છે. ૨

૧. ૨, ૭ નજર; ૮ નજરે; ૭ નજરિ. ૨. ૨ મુંદઈ થકઈ; ૩, ૧૦ મુંક કઈથ; ૧ મુદ્રઈ થકઈ; ૪, ૫, ૬, ૭, ૧૧ મુંકઈ થકઈ. ૩. ૧ ભાવ રૂપ; ૬ તે સમાધિ કહીઈ. ૪. ૧ પરિણતિ રૂપ । ૫. ૧ સ્વરૂપબોધરૂપ વિમાન

વિસ્તારિતક્રિયાજ્ઞાનચર્મછત્રો^૧ નિવારયન્ ।

મોહમ્લેચ્છમહાવૃષ્ટિં ચક્રવર્તી ન કિં મુનિઃ ॥ ૩ ॥

બા૦- વિસ્તારિત ક૦ વિસ્તાર્યા છડ । ક્રિયા ક૦ યોગ-પરિણતિ^૨ । જ્ઞાન ક૦ ઉપયોગ-પરિણતિ^૩ તે રૂપ । ચર્મછત્ર ક૦ ચર્મરત્ન, છત્રરત્ન જેણડ । નિવારયન્ ક૦ વારતો થકો, સ્યા પ્રતિ? મોહમ્લેચ્છમહાવૃષ્ટિં ક૦ મોહરૂપ જે ઉત્તરખંડના યવન તતયુક્ત, જે^૪ મિથ્યાત્વદૈત્યકરી કુવાસનારૂપ મોટી વૃષ્ટિ પ્રતિ । ચક્રવર્તી ક૦ ચક્રવર્તિ । ન કિં ક૦ ન સ્યું । મુનિઃ ક૦ સાધુ તો સ્યું ચક્રવર્તી ન છડ? ૫ ૩

અર્થ : ક્રિયા એટલે યોગપરિણતિરૂપ ચર્મરત્ન અને જ્ઞાન એટલે ઉપયોગ-પરિણતિરૂપ છત્રરત્ન જેણે વિસ્તાર્યા છે તેવા અને તેનાથી મોહરૂપ જે ઉત્તરખંડના યવનો(એટલે મ્લેચ્છો)એ પ્રેરેલા મિથ્યાત્વદૈત્યોએ કરેલ કુવાસનારૂપ મોટી વૃષ્ટિને વારતા સાધુ શું ચક્રવર્તી નથી? (છે ૪.) ૩

નવબ્રહ્મસુધાકુંડનિષ્ઠાધિષ્ઠાયકો મુનિઃ ।

નાગલોકેશવદ્ ભાતિ ક્ષમાં રક્ષન્ પ્રયત્નતઃ ॥ ૪ ॥

બા૦- નવ બ્રહ્મ ક૦ નવ જે બ્રહ્મચર્યાધ્યયન ભાવના તે રૂપ^૫ । સુધાકુંડ ક૦ અમૃતકુંડ તેહની । નિષ્ઠા ક૦ સ્થિતિ તેહનો । અધિષ્ઠાયક ક૦ સામર્થ્યક સ્વામી । મુનિઃ ક૦ સાધુ । નાગલોકેશવદ્ ક૦ નાગલોકનો જે સ્વામી^૬ ઉરગપતિ તેહની પરિ । ભાતિ ક૦ શોભડ છડ । ક્ષમાં ક૦ ક્ષમા-તિતિક્ષા^૭ તે પ્રતિ । રક્ષન્ ક૦ રાખતો । પ્રયત્નતઃ ક૦ યત્ન થકી । બીજો નાગલોકેશ હોડ । ક્ષમાં ક૦ પૃથ્વી તે રાખડ^૮ । ૪

અર્થ : નવ પ્રકારના બ્રહ્મચર્યાના અધ્યયનરૂપ ભાવના રૂપી અમૃતકુંડની સ્થિતિ(સ્થિરતા)ના સામર્થ્ય કરીને સ્વામી એટલે કે સંરક્ષક એવો સાધુ યત્નથી ક્ષમા (એટલે તિતિક્ષા, સહિષ્ણુતા) સાચવતો હોઈ ક્ષમા(પૃથ્વી)ને રક્ષતા નાગલોકના સ્વામી ઉરગપતિ એટલે શેષનાગની જેમ શોભે છે. ૪

૧. ૭ ચર્મછત્રે; ૯ ચર્મછત્ર; ૪, ૫ ચર્મછત્રોં । ૨. ૬, ૭ પરિણતિ; ૧, ૨, ૪, ૫, ૮, ૯, ૧૧ પરિણતિ; ૩ પરિણતિ । ૩. ૨, ૫, ૬, ૭ પરિણતિ; ૩ પરિણતિ; ૮ પરિણતિ । ૪. ૧, ૫, ૭ જ । ૫. ૧, ૬ છડ; ૨, ૪, ૫, ૭, ૧૧ જ છડ; ૮ વર્તિત છડ । ૬. ૨, ૪, ૫, ૬, ૭, ૧૧ નવ જે બ્રહ્મચર્યાધ્યયન ભાવના તે રૂપ; ૩ નવ જે બ્રહ્મ તે રૂપ; ૧ નવબ્રહ્મચર્યાધ્યયનભાવરૂપ । ૭. ૧ 'નાગલોકનો જે સ્વામી' આ શબ્દો નથી. । ૮. ૧ 'તિતિક્ષા' શબ્દ નથી. । ૯. ૫, ૭ 'રાખડ' શબ્દ નથી; ૧૧ પૃથ્વીને રાખડ; ૬ પૃથ્વી પ્રતિ રાખડ

મુનિરધ્યાત્મકૈલાશે^૧ વિવેકવૃષભસ્થિતઃ ।

શોભતે વિરતિઙ્ગસિંગાગૌરીયુતઃ શિવઃ ॥ ૫ ॥

બા૦- મુનિઃ ક૦ સાધુ । અધ્યાત્મકૈલાશે ક૦ અધ્યાત્મરૂપ કૈલાશનહ વિષહ । વિવેક ક૦ સદસદ્ નિર્ણય તે રૂપ જે । વૃષભ ક૦ બલદ તે ઉપરિ । સ્થિત ક૦ બઝો । શોભતે ક૦ શોભહ છહ । વિરતિ ક૦ ચારિત્રકલા । ઙ્ગસિ ક૦ જ્ઞાનકલા । ગંગા ભાગીરથી । ગૌરી પાર્વતી તેહસ્યું । યુત સહિત^૨ । શિવ ક૦ મહાદેવ । ૫

અર્થ : અધ્યાત્મરૂપ કૈલાસના વિષે સદ્-અસદ્ના નિર્ણયરૂપ જે વિવેક તે રૂપી બળદ ઉપર બેઠેલા તથા વિરતિ એટલે ચારિત્રકલારૂપ ભાગીરથી (ગંગા) અને શક્તિ એટલે જ્ઞાનકલારૂપ પાર્વતી સહિતના મહાદેવરૂપ સાધુ શોભે છે. ૫

જ્ઞાનદર્શનચંદ્રાર્કનેત્રસ્ય નરકચ્છિદઃ ।

સુખસાગરમગ્નસ્ય કિં ન્યૂનં યોગિનો હરેઃ ॥ ૬ ॥

બા૦- જ્ઞાન ક૦ વિશેષ બોધ । દર્શન ક૦ સામાન્ય બોધ તે રૂપ જે । ચંદ્રાર્ક ક૦ ચંદ્રમા-સૂર્ય તે । નેત્ર લોચન છહ જેહનહ એહવાનહ તથા । નરકચ્છિદઃ ક૦ નરકના છેદનારનહ । સુખસાગરમગ્નસ્ય ક૦ સુખસમુદ્ર મગ્નનહ । કિં ક૦ સ્યું । ન્યૂનં ઓછું । યોગિનઃ ક૦ યોગીનહ । હરેઃ ક૦ કૃષ્ણથી કાંઈ ઓછું નથી એ ભાવ । ૬

અર્થ : જ્ઞાન અને દર્શનરૂપ એટલે [અનુક્રમે] વિશેષ બોધ અને સામાન્ય બોધરૂપ ચંદ્રમા અને સૂર્ય જેના નેત્ર છે એવા નરકના છેદનાર તથા સુખરૂપ સમુદ્રમાં મગ્ન એવા યોગીને કૃષ્ણથી શું ઓછું છે? કંઈ પણ ઓછું નથી એ ભાવ. ૬

યા સૃષ્ટિર્બ્રહ્મણો બાહ્યા બાહ્યાપેક્ષાવલંબિની ।

મુનેઃ પરાનપેક્ષાંતર્ગુણસૃષ્ટિસ્તતોઽધિકા ॥ ૭ ॥

બા૦- યા ક૦ જે । સૃષ્ટિ ક૦ રચના । બ્રહ્મણ ક૦ બ્રહ્માની । બાહ્યા ક૦ બાહ્ય પ્રપંચગોચર^૩, કેહવી છહ ? બાહ્યાપેક્ષાવલંબિની ક૦ બાહ્ય કારણની અપેક્ષાનહ અવલંબઈ^૪ । મુનેઃ ક૦ મુનિની । પરાનપેક્ષા ક૦ પરની અપેક્ષારહિત । અંતર્ગુણસૃષ્ટિઃ ક૦ અંતરંગ ગુણની રચના । તતઃ ક૦ તે બ્રહ્મરચનાથી^૫ । અધિકા ક૦ અધિકી । ઉપમાનથી ઉપમેયને આધિક્ય [વ્ય]તિરેકાલંકાર^૬ । ૭

૧. 6 અધ્યાત્મરૂપકૈલાશે (આગળ મુનિ શબ્દ નથી.) । ૨. 1 તે સહિત । ૩. 1, 4, 5, 7 'બાહ્ય પ્રપંચગોચર' શબ્દો નથી. । ૪. 2 અપેક્ષાઈ મઈ અવલંબેં છઈ, 4, 5, 7 અપેક્ષાનહ અચલં છઈ. ૫. 6 તેહથી. ૬. 2, 11 ઉપમાનથી ઉપમેયને આધિક્યતિરેકાલંકાર, 3 ઉપમાનથી ઉપમેયહ; 1 ઉમાનથી ઉપમેયનહ

અર્થ : બાહ્ય પ્રપંચરૂપે મૂર્ત જગત સંબંધી જે બ્રહ્માની રચના (સૃષ્ટિ) છે તે કેવી છે ? બાહ્ય કારણની અપેક્ષાને અવલંબે છે. મુનિની જે અંતરંગ ગુણની રચના (સૃષ્ટિ) છે તે પરની (અન્યની) અપેક્ષારહિત છે તેથી તે બ્રહ્મરચનાથી (બ્રહ્માની સૃષ્ટિથી) અધિક છે. અહીં ઉપમાનથી ઉપમેય અધિક છે તેથી વ્યતિરેક અલંકાર છે. ૭

રત્નૈસ્ત્રિભિઃ પવિત્રા યા સ્ત્રોતોભિરિવ જાહ્લવી ।

સિદ્ધયોગસ્ય સાપ્યર્હત્પદવી ન દવીયસી ॥ ૮ ॥ સર્વસમૃદ્ધ્યષ્ટકમ્ ॥ ૨૦ ॥

બા૦- રત્નૈઃ ક૦ રત્ને । ત્રિભિઃ ક૦ ત્રિણ । પવિત્રા ક૦ પવિત્ર । યા ક૦ જે । સ્ત્રોતોભિઃ ક૦ પ્રવાહે । ઇવ યથા । જાહ્લવી ગંગા નદી । સિદ્ધયોગસ્ય ક૦ સિદ્ધયોગી સાધુનહ । સાપિ ક૦ તે પણિ । અર્હત્ પદવી ક૦ અરિહંતની પદવી । ન ક૦ નહિ । દવીયસી ક૦ અતિ દૂર । જે માટે સિદ્ધયોગનહ “સમાપત્યાદિભેદેન તીર્થકૃત્-દર્શનં મતમ્” “યોગદૃષ્ટિ સમુદ્ભવ” ઇમ કહિતુ છઈ. ૮

એ સર્વસમૃદ્ધિનું અષ્ટક સંપૂર્ણ થયું । ॥ ૨૦ ॥

અર્થ : જેમ ત્રણ પ્રવાહો વડે ગંગા નદી પવિત્ર કહેવાય છે તેમ (જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર એ) ત્રણ રત્નો વડે પવિત્ર એવી જે અરિહંતની પદવી છે તે પણ સિદ્ધયોગી સાધુને અતિ દૂર નથી, કારણ કે “સિદ્ધયોગીને સમાપત્તિ આદિના યોગથી તીર્થકરનું દર્શન થાય છે” એમ કહ્યું છે. ૮

એ સર્વસમૃદ્ધિનું અષ્ટક સંપૂર્ણ થયું. ॥ ૨૦ ॥

૧. ૧૧ ત્રિણ જ્ઞાનદર્શન ચારિત્ર; ૨ ત્રિહું એતલે જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર; ૬ ત્રિણદં

૨૧. કર્મવિપાકધ્યાનાષ્ટકમ્

દુઃખં પ્રાપ્ય ન દીનઃ સ્યાત્ સુખં પ્રાપ્ય ચ વિસ્મિતઃ ।

મુનિઃ કર્મવિપાકસ્ય જાનન્ પરવશં જગત્ ॥ ૧ ॥

બા૦- દુઃખં ક૦ દુઃખ પ્રતિ । પ્રાપ્ય ક૦ પામીનહ । ન દીનઃ સ્યાત્ ક૦ ન દીનો થાઈ । સુખં ક૦ સુખ પ્રતિ । પ્રાપ્ય ક૦ પામીનહ । ચ પુનઃ । વિસ્મિતઃ ક૦ વિસ્મયવંત ન થાઈ એ પૂર્વત્યું (?) જોડવું । મુનિઃ ક૦ સાધુ । કર્મવિપાકસ્ય ક૦ કર્મના શુભાશુભ પરિણામનું । જાનન્ ક૦ જાણતો । પરવશં ક૦ પરવશ । જગત્ ક૦ જગ પ્રતિ । ૧

અર્થ : સાધુ જગતને કર્મના શુભાશુભ પરિણામને પરવશ થયેલા જાણતો હોવાથી દુઃખને પામીને દીન ન થાય અને સુખને પામીને વિસ્મયવંત ન થાય. ૧

યેષાં ભ્રૂભંગમાત્રેણ ભજ્યંતે^૩ પર્વતા અપિ ।

તૈરહો કર્મવૈષમ્યે^૪ ભૂપૈર્ભિક્ષાપિ નાપ્યતે ॥ ૨ ॥

બા૦- યેષાં ક૦ જેહનહ । ભ્રૂભંગમાત્રેણ ક૦ મચકારા માત્રહ । ભજ્યંતે ક૦ ભાજહ । પર્વતા અપિ ક૦ ડુંગરા પર્ણ । તૈઃ તેણે, અપિ શબ્દ લેવો^૫, એહવે બલવંતે પર્ણ । અહો ક૦ આશ્ચર્ય । કર્મવૈષમ્યે ક૦ કર્મવિષમનહ જોર આવ્યહ થકહ । ભૂપૈઃ ક૦ રાજાનહ । ભિક્ષાપિ ક૦ ભીખ પર્ણ । નાપ્યતે ક૦ ન પામીહ । ૨

અર્થ : જેમના ભ્રમરના ભંગમાત્રથી (મચકારામાત્રથી) ડુંગરાઓ પણ ભાંગે છે, તેવા બળવંત રાજાઓ પણ કર્મની વિષમતાનું જોર આવે ત્યારે ભીખ પણ મેળવી શકતા નથી, એ આશ્ચર્ય છે. ૨

જાતિચાતુર્યહીનોઽપિ કર્મણ્યભ્યુદયાવહે ।

ક્ષણાદ્ રંકોઽપિ રાજા સ્યાત્ છત્રછત્રદિગંતરઃ ॥ ૩ ॥

૧. ૬ બલી । ૨. ૬ માં 'પૂર્વત્યું જોડવું' શબ્દો નથી. । ૩. ૪ ભજ્યંતે; ૬ ભુજ્યંતે । ૪. ૧ કર્મવૈષમ્યૈઃ । ૫. ૨ ઘણે; ૮ ડુંગરા પર્ણ । ૬. ૬ તેણે પર્ણ । ૭. ૧ 'એહવે બલવંતે પર્ણ' શબ્દો નથી. તેના બદલે "તેણે" શબ્દ છે. । ૮. ૬ અચરિજ । ૯. ૬ રાજાઈ; ૮, ૯ રાજાને

બા૦- જાતિચાતુર્યહીનોડપિ ક૦ જાતિ અનઇ ચતુરાઇ તેણે હીણો પળિ^૧ । **કર્મણિ** ક૦ કર્મનઇ । **અભ્યુદયાવહે** ક૦ અભ્યુદય કરનાર છતઇ^૨ । **ક્ષણાદ્** ક૦ ક્ષણ એકમાંહિ । **રંકોડપિ** ક૦ રાંક પળિ । **રાજા સ્યાત્** ક૦ રાજા થાઇ, નંદાદિક પરઇ, કેહવો? **છત્રઇ** કરી । **છત્ર** કહતા છાય^૩ । **દિગંતરઃ** દિશમંડલ જેણઇ એહવો^૪ । ૩

અર્થ : કર્મ અભ્યુદય કરનાર હોય ત્યારે જાતિ અને ચતુરાઈથી હીણો હોવા છતાં રાંક પણ, એક ક્ષણમાં જેણે છત્રથી દિશામંડળ ઢાંક્યા છે એવો, નંદ વગેરેની જેમ રાજા થાય છે. ૩

વિષમા કર્મણઃ સૃષ્ટિર્દૃષ્ટા કરભપૃષ્ઠવત્ ।

જાત્યાદિભૂતિવૈષમ્યાત્ કા રતિસ્તત્ર યોગિનઃ ॥ ૪ ॥

બા૦- **વિષમા** ક૦ વિષમા, કિહાંડ સરખી નહિ । **કર્મણઃ** ક૦ કર્મની । **સૃષ્ટિઃ** ક૦ રચના । **દૃષ્ટા** ક૦ દીઠી । **કરભપૃષ્ઠવત્** ક૦ ડંટની પીઠની પરિં । **જાત્યાદિ** ક૦ જાત્યાદિકની । **ભૂતિ** ક૦ ઉત્પત્તિ તેહનું જે । **વૈષમ્ય** ક૦ વિષમપણું તેહ થકો^૫ ।

આર્યા :-

^૬“જાતિકુલદેહવિજ્ઞાનાયુર્બલભોગભૂતિવૈષમ્ય ।

દૃષ્ટ્વા કથમિહ વિદુષાં ભવસંસારે રતિર્ભવતિ ॥ ૧ ॥”

—‘પ્રશમરતૌ’, ગા. ૧૦૨

કા રતિ ક૦ કુળ રતિ, ન કોઈ । **તત્ર** ક૦ તે કર્મસૃષ્ટિમાં । **યોગીનઃ** કઃ યોગીનઇ । ૪

અર્થ : જાતિ આદિની ઉત્પત્તિના વિષમપણાથી કર્મની રચના ડંટની પીઠ જેમ વિષમા એટલે ક્યાંયથી એકસરખી ન હોય તેવી દીઠી છે. તે કર્મસૃષ્ટિમાં યોગીને શું પ્રીતિ (રતિ) થાય? અર્થાત્ કાંઈ (પ્રીતિ) ન થાય. ૪

‘પ્રશમરતિ’માં કહ્યું છે, “જાતિ (માતૃપક્ષ), કુળ (પિતૃપક્ષ), દેહ, વિજ્ઞાન, આયુષ્ય, બળ અને ભોગની પ્રાપ્તિનું વિષમપણું જોઈને વિદ્વાનોને જન્મમરણરૂપ સંસારમાં કેમ પ્રીતિ થાય?”

૧. ૧ હીણો પળિ; ૩ હીણો પિણ । ૨. ૮ કળાર છે; ૯ કળાર છતઇ । ૩. ૧ છત્રઇ છાયું । ૪. ૬ એહવો રાજા; ૧ જેણઇ । ૫. ૧ તેહના વિષમપણા થકો; ૬. ૬ માં ‘પ્રશમરતિ’નો આ શ્લોક નથી.

આરૂઢાઃ પ્રશમશ્રેણિં શ્રુતકેવલિનોઽપિ ચ ।

ભ્રામ્યંતેઽનંતસંસારમહો દુષ્ટેન કર્મણા ॥ ૫ ॥

બા૦- આરૂઢાઃ ક૦ ચઢ્યાં । પ્રશમશ્રેણિં ક૦ ઉપશમશ્રેણિ પ્રતિ, યાવત્ ઇગ્યારમડ ગુણઠાણડ તથા । શ્રુતકેવલિનોઽપિ ક૦ ચડદપૂર્વી પણિ । ચ સમુચ્ચયે^૧ । ભ્રામ્યંતે ક૦ ભમાડિડ । અનંતસંસારં ક૦ અનંતા^૨ સંસાર પ્રતિ । અહો ઇતિ આશ્ચર્યે । દુષ્ટેન કર્મણા ક૦ દુષ્ટ કર્મડં । ૫

અર્થ : ઉપશમશ્રેણી ઉપર એટલે કે અગિયારમા ગુણસ્થાનક સુધી ચઢેલા તથા શ્રુતકેવલી એટલે કે ચૌદ પૂર્વીઓ (પૂર્વધરો) પણ દુષ્ટ કર્મ વડે અહો, અનંત સંસારમાં ભમાડાય છે ! ૫

અર્વાક્ સર્વાપિ સામગ્રી શ્રાંતેવ પરિતિષ્ઠતિ ।

વિપાકઃ કર્મણઃ કાર્યપર્યતમનુધાવતિ ॥ ૬ ॥

બા૦- અર્વાક્ ક૦ ડરી એટલી નજીક^૩ । સર્વાપિ ક૦ સઘલીડ । સામગ્રી ક૦ કારણયોજના । શ્રાંતેવ ક૦ થાકીની પરિ । પરિતિષ્ઠતિ ક૦ રહડ, પણિ કાર્ય કરવા^૪ ઉતાવલી ન થાઈ । વિપાકઃ ક૦ પરિણામ । કર્મણઃ ક૦ કર્મનો । કાર્યપર્યતં ક૦ કાર્યના છેહડા તાઈ । અનુધાવતિ ક૦ ડોડ્યો આવડ, ચરમ કારણ, માટડ એહ જ પ્રધાન । ૬.

અર્થ : નજીક રહેલી (ઓરી) સઘળી સામગ્રી એટલે કે કારણ-યોજના થાકેલાની પેઠે પડી રહે છે, પણ કાર્ય કરવા ઉતાવળી નથી થતી; જ્યારે કર્મનો વિપાક તો કાર્યના છેડા સુધી ઢોડ્યો આવે છે. છેલ્લું (ચરમ) કારણ હોવાથી એ જ પ્રધાન કારણ છે. ૬

અસાવચરમાવર્તે ધર્મ હરતિ પશ્યતઃ^૫ ।

ચરમાવર્તિસાધોસ્તુ છલમન્વિષ્ય હૃષ્યતિ ॥ ૭ ॥

બા૦- અસૌ ક૦ એ કર્મવિપાક । અચરમાવર્તે ક૦ ચરમપરાવર્તથી અન્ય પરાવર્તનડ વિષઈ । ધર્મ ક૦ ધર્મ પ્રતિ^૬ । હરતિ ક૦ હરડ છડ । પશ્યતઃ ક૦ ઢેખતાં થકાં । ચરમાવર્તિસાધોસ્તુ ક૦ ચરમ^૭ પુદ્ગલપરાવર્તવર્તી^૮ સાધુનું તો । છલં ક૦ છિદ્ર^૯, અંતરમર્મ પ્રતિ । અન્વિષ્ય ક૦ ગવેષીનડ । હૃષ્યતિ ક૦ હર્ષ પામડ । ૭

૧. ૨ પુનઃ । ૨. ૧, ૨ અનંત । ૩. ૧, ૪, ૫, ૭ ડરી એટલી નજીક; ૩, ૯, ૧૦ ડ એટલી નજીકહ ૨ ડરા; ૬ ડહરી નજીક । ૪. ૨ કરતાં । ૫. ૨, ૮ પશ્યતિ । ૬. ૨, ૪, ૫, ૭ ધર્મ પ્રાપ્ત । ૭. ૧ ચરમાવર્તિ । ૮. ૬ પદ્મલપરાવર્તી । ૯. ૧ માં 'છિદ્ર' શબ્દ નથી.

અર્થ : આ કર્મવિપાક ચરમ પરાવર્તથી પહેલાના અન્ય પરાવર્તમાં દેખતા છતાં ધર્મને હરે છે, (પણ) ચરમ પુદ્ગલપરાવર્તી સાધનું તો છિદ્ર એટલે કે દોષરૂપ અંતરમર્મ શોધીને હર્ષ પામે છે. ૭

સામ્યં વિભર્તિ યઃ કર્મવિપાકં હ્રદિ ચિંતયન્ ।

સ એવ સ્યાન્નિદાનંદમકરંદમધુવ્રતઃ ॥૮॥ કર્મવિપાકધ્યાનાષ્ટકમ્ ॥ ૨૧ ॥

બા૦- સામ્યં ક૦ સમતા પ્રતિ । વિભર્તિ ક૦ ધરડ । યઃ ક૦ જે । કર્મવિપાકં ક૦ કર્મના શુભાશુભ પરિણામ પ્રતિ । હ્રદિ ક૦ હૃદયમાંહિ । ચિંતયત્ ક૦ વિચારતો^૧ થકો । સ એવ ક૦ તેહ જ । સ્યાત્ ક૦ હોઈ । નિદાનંદ ક૦ જ્ઞાનાનંદ તદ્દરૂપ^૨ । મકરંદ ક૦ પરિમલ, તેહનો । મધુવ્રત ક૦ ભ્રમરરસનો જાણ । ૮

કર્મવિપાકધ્યાનનું અષ્ટક પૂરું થયું । ॥ ૨૧ ॥

અર્થ : જે કર્મના શુભાશુભ પરિણામને હૃદયમાં વિચારતો સમતા ધરે છે તે જ જ્ઞાનાનંદરૂપ મકરંદ એટલે પરિમલનો ભ્રમર (એટલે રસજ્ઞ) છે એમ જાણવું. ૮

કર્મવિપાકધ્યાનનું અષ્ટક પૂરું થયું. ॥ ૨૧ ॥

૧. ૬ ચિંતવતો । ૨. ૧ જ્ઞાનાનંદરૂપ

૨૨. ભવોદ્દેગાષ્ટકમ્

યસ્ય ગંભીરમધ્યસ્યાજ્ઞાનવજ્રમયં તલમ્ ।

રુદ્ધા વ્યસનશૈલોઘૈઃ પંથાનો યત્ર દુર્ગમાઃ ॥ ૧ ॥

(સૂચના : શ્લોક ૧થી ૫ સાથે વાંચવા)

બા૦- યસ્ય ક૦ જેહનું^૧ । ગંભીર ક૦ અગાધ છડ । મધ્ય જેનું એવાનું । અજ્ઞાન ક૦ અજ્ઞાનરૂપ । વજ્રમયં ક૦ વજ્રનું^૨ ઘડિડં । તલં ક૦ તલિડં । રુદ્ધાઃ રુંધ્યા^૩ । વ્યસન ક૦ સંકટ તદ્દરૂપ । શૈલ ક૦ પર્વત તેહના । ઓઘ ક૦ સમૂહ તેણે કરી । પંથાનઃ ક૦ માર્ગ । યત્ર ક૦ જિહાં । દુર્ગમાઃ ક૦ દુર્ચિ જડ સકિડ એહવા । ૧

અર્થ : અગાધ મધ્યભાગવાળા જેનું (સંસારસમુદ્રનું) અજ્ઞાનરૂપ વજ્રથી ઘડેલું તળિયું છે, જ્યાં સંકટરૂપ પર્વતના સમૂહથી રુંધાયેલા (અને) દુઃખે જઈ શકાય એવા માર્ગો છે, ૧

પાતાલકલશા યત્ર ભૃતાસ્તૃષ્ણામહાનિલૈઃ ।

કષાયાશ્ચિત્તસંકલ્પવેલાવૃદ્ધિં વિતન્વતે ॥ ૨ ॥

બા૦- પાતાલકલશા ક૦ પાતાલઘટ । યત્ર ક૦ જિહાં । ભૃતાઃ ક૦ ભર્યા । તૃષ્ણા ક૦ વિષયાભિલાષ તે રૂપ જે । મહાનિલ ક૦ મહાવાયુ તેણે । કષાયાઃ ક૦ ચાર કષાય ક્રોધાદિક । ચિત્ત ક૦ મન તેહના જે । સંકલ્પ ક૦ વિકલ્પ તે રૂપી જે । વેલા ક૦ વેલિ તેહની જે । વૃદ્ધિં તે પ્રતિ^૪ । વિતન્વતે ક૦ કરડ છડ । ૨

અર્થ : જ્યાં તૃષ્ણા એટલે વિષયાભિલાષ રૂપ મહાવાયુથી ભરેલા ચાર કષાયરૂપ ક્રોધાદિ પાતાલઘટ(કળશ) મનના વિકલ્પરૂપ વેલીની વૃદ્ધિ કરે છે, ૨

સ્મરૌર્વાગ્નિર્જ્વલત્યંતર્યત્ર સ્નેહેધનઃ સદા ।

યો ધોરરોગશોકાદિમત્સ્યકચ્છપસંકુલઃ ॥ ૩ ॥

૧. ૧, ૨, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૯, ૧૧..... જ્ઞાન..... । ૨. ૨ જેહનો । ૩. ૧, ૨ વજ્રમય । ૪. ૧, ૨, ૬, ૧૦ રુંધ્યા; ૩ રુંધ્યા । ૫. ૧, ૪, ૧૧ ... સંકલ્પ... । ૬. ૧ મનના સંકલ્પવિકલ્પ રૂપ વેલિ પ્રતિ ૭. ૨, ૬, ૮, ૯... મચ્છ ...

બા૦- સ્મરોર્વાગ્નિ ક૦ કંદર્પરૂપ વડવાનલ । જ્વલતિ ક૦ બલઈ છઈ । અંતઃ ક૦ મધ્યે ।
યત્ર ક૦ જિહાં । સ્નેહેંધનઃ ક૦ સ્નેહરૂપ ઇંધન છઈ જેહનું, બીજા વડવાન[લ]ઈ સ્નેહ ક૦ જલ
તે ઇંધન । સદા ક૦ નિત્ય । યઃ ક૦ જે । ઘોર ક૦ આકરા જે । રોગશોક પ્રમુખ । મત્સ્ય
અનઈ । કચ્છપ તેણે કરી । સંકુલઃ ક૦ આકુલવ્યાકુલ છઈ । ૩

અર્થ : જ્યાં મધ્યમાં સ્નેહરૂપ ઇંધણવાળો કંદર્પરૂપ વડવાનલ (બીજા વડવાનલમાં
સ્નેહ એટલે જળ તે ઇંધણ હોય છે) નિત્ય બળે છે, જે આકરા રોગ-શોક વગેરે
માછલા અને કાચબાથી આકુળવ્યાકુલ છે, ૩

દુર્બુદ્ધિમત્સરદ્રોહૈર્વિદ્યુત્-દુર્વાતગર્જિતૈઃ ।

યત્ર સાંયાત્રિકા લોકાઃ પતંત્યુત્પાતસંકટે ॥ ૪ ॥

બા૦- દુર્બુદ્ધિ ક૦ માઠી બુદ્ધિ । મત્સર ક૦ ગુણમાંહિ રોષ । દ્રોહ ક૦ દ્વેષી^૧ તે રૂપ જે ।
વિદ્યુત્ ક૦ વીજલી । દુર્વાત્ ક૦ માઠો વાયરો^૩ । ગર્જિત ક૦ ગાજ^૪ તેણઈ કરી । યત્ર ક૦
જિહાં । સાંયાત્રિકા કહતાં વાહનનાં । લોકાઃ ક૦ લોક^૫ । પતંતિ ક૦ પડઈ છઈ । ઉત્પાતસંકટે
ક૦ ઉત્પાતના સંકડામાંહિ^૬ । ૪

અર્થ : જ્યાં માઠી બુદ્ધિ, [બીજાનાં] ગુણમાં રોષ (મત્સર) અને દ્રોહ (દ્વેષ) રૂપી
(અનુક્રમે) વીજળી, માઠો વાયરો (વાવાઝોડું) અને ગર્જનાથી વહાણના લોકો (મુસાફરો)
તોફાન(ઉત્પાત)ના સંકટમાં પડે છે, ૪

જ્ઞાની તસ્માદ્ ભવાંભોધેર્નિત્યોદ્વિગ્રોઽતિદારુણાત્ ।

તસ્ય સંતરણોપાયં સર્વયત્નેન કાંક્ષતિ^૭ ॥ ૫ ॥

બા૦- જ્ઞાની ક૦ જ્ઞાનવંત । તસ્માદ્ ભવાંભોધેઃ ક૦ તે ભવસમુદ્ર થકી । નિત્યોદ્વિગ્રઃ ક૦
નિત્યઈ ભયभीત થકો, ભવાંભોધિ કેહવો છે?^૧ અતિ દારુણાત્ ક૦ અતિ ભયંકરથી । તસ્ય ક૦
તે ભવસમુદ્રનો । સંતરણોપાયં ક૦ તરવાનાં^{૧૦} ઉપાય પ્રતિ । સર્વયત્નેન સર્વ ઉદ્યમ કરીનઈ । કાંક્ષતિ
ક૦ વાંછઈ છઈ^{૧૧} । ૫

૧. ૧ નિત્ય; ૩, નિત્તિ; ૨ નિત્તિ; ૬ નિત્તે; ૮ નિરંતર । ૨. ૧, ૨, ૬, ૧૦ દ્વેષી; ૩ દ્વિષી । ૩. ૧, ૨,
૪, ૫, ૬, ૭, ૧૧ વાયરો; ૩ વાય । ૪. ૧, ૨, ૬, ૭, ૮, ૧૧ ગાજ; ૩ ગજ । ૫. ૧, ૨, ૬, ૭, ૮ લોક; ૩
લોકા । ૬. ૭ સંકડામાંહિ; ૩ સાંકડામાંહિ । ૭. ૬ રક્ષતિ ૮. ૨, ૮ નિત્યે । ૯. ૧ કેહવો છે; ૬ આ
શબ્દો નથી; ૩ કહવાથી । ૧૦. ૧ તરવાનો । ૧૧. ૧, ૨, ૪, ૫, ૬, ૭, ૧૧ વાંછઈ છઈ; ૩ વાંછઈ

અર્થ : તેવા અતિ ભયંકર ભવસમુદ્રથી નિત્ય ભયભીત થયેલો જ્ઞાનવંત (પુરુષ) તે ભવસમુદ્રને તરવાના ઉપાયને સર્વ ઉદ્યમ (પૂરેપૂરો પ્રયત્ન) કરીને વાંછે છે. ૫

તૈલપાત્રધરો યદ્વદ્ રાધાવેધોદ્યતો યથા ।

ક્રિયાસ્વનન્યચિત્તઃ સ્યાદ્ ભવભીતસ્તથા મુનિઃ ॥ ૬ ॥

બા૦- તૈલપાત્રધરઃ ક૦ બાવન પલનું થાલ ટપોટપ ભર્યું તેહનો ધરનાર^૧, મરણભયથી રાજાનહ કહણ^૨ । સર્વ ચોહટફ ફેરવી નાટકાદિક^૩ અણદેખતો અપ્રમત્તપણ^૪ ટિપું એક અણપાડતો લેઈ આવ્યો । યદ્વદ્ કહતાં તેહની પરિ^૫ તથા । રાધાવેધોદ્યતઃ ક૦ રાધાવેધ સાધવાનહ ઉજમાલ । યથા ક૦ જિમ । ક્રિયાસુ ક૦ ચારિત્ર ક્રિયાનહ વિષદ્ । અનન્યચિત્તઃ ક૦ એકાગ્રચિત્ત, બીજાં કિંહાં ચિત્ત નહિ ઈહવો । સ્યાત્ ક૦ થાઈ । ભવભીતઃ ક૦ સંસારથી બીહતો । તથા ક૦ તિમ । મુનિઃ ક૦ સાધુ । ૬

અર્થ : બાવન પલનો છલોછલ (ટપોટપ) ભરેલો થાળ ધારણ કરીને મરણના ભયે રાજાના કહેવાથી બધા ચૌટામાં ફરતો (હોવા છતાં) નાટકાદિકને ન જોતો એક પણ ટીપું નહિ પાડતાં અપ્રમત્તપણે લઈ આવનારની જેમ તથા રાધાવેધ સાધવામાં તત્પર (ઉજમાલ = તે ક્રિયામાં અનન્ય ચિત્તવાળો) હોય તેની જેમ સંસારથી બીહતો સાધુ ચારિત્રક્રિયાના વિષયમાં એકાગ્રચિત્ત હોય છે. ૬

વિષં વિષસ્ય વદ્દેશ્વ વદ્દિરેવ યદૌષધમ્ ।

તત્સત્યં ભવભીતાનામુપસર્ગોઽપિ યત્ર ભીઃ ॥ ૭ ॥

બા૦- વિષં ક૦ વિસ । વિષસ્ય ક૦ વિસનું । વદ્દેશ્વ ક૦ અગ્નિનું । ચ પુનઃ । વદ્દિરેવ ક૦ અગ્નિ જ । યત્ ક૦ જે । ઔષધં ક૦ ઓસડ^૧ કરાવઈ છઈ^૨ । તત્સત્યં ક૦ તે સાચું । ભવભીતાનાં ક૦ સંસારથી ભય પામ્યા તેહનહ । ઉપસર્ગોઽપિ ક૦ ઉપસર્ગ આવ્યઈ થકઈ પણ । યત્ ક૦ જે કારણથી । ન ક૦ નહિ । ભીઃ ક૦ ભય । ૭

અર્થ : “વિષનું ઓસડ (ઔષધ) વિષ અને અગ્નિનું (ઓસડ) અગ્નિ” જે [માનવું] છે તે સાચું છે, જે કારણથી સંસારથી ભય પામેલાને ઉપસર્ગો આવ્યા હોવા છતાં પણ ભય હોતો નથી. ૭

૧. ૬ ધરણહાર । ૨. ૨ કહણે; ૬ કેવણે; ૮ કેહણે । ૩. ૨, ૮ નાટિકાદિક । ૪. ૧ ‘લેઈ આવ્યો તેહની પરિ’ શબ્દો નથી. । ૫. ૧, ૪, ૫, ૬, ૮, ૯, ૧૧ યત્ન । ૬. ૧, ૨ ઓસડ; ૬ ઉષધ; ૩ ઓસહ । ૭. ૧, ૬ ‘કરાવઈ છઈ’ શબ્દો નથી; ૪, ૫, ૭, ૧૧ કહરાવઈ છઈ; ૨ કહેવરાઈ છે

સ્થૈર્યં ભવભયાદેવ વ્યવહારે મુનિર્વ્રજેત્ ।

સ્વાત્મારામસમાધૌ તુ તદપ્યંતર્નિમજ્જતિ ॥ ૮ ॥ ભવોદ્વેગાષ્ટકમ્ ॥૨૨॥

બા૦- સ્થૈર્યં ક૦ સ્થિરપણું । ભવભયાદેવ ક૦ સંસારભયથી જં । વ્યવહારે ક૦ વ્યવહારનયમાંહિં । મુનિઃ ક૦ સાધુ । વ્રજેત્ ક૦ પુહચૈ । સ્વાત્મારામ સમાધૌ તુ ક૦ પોતાના આત્માની જે રતિ તદ્રૂપ । સમાધિ ક૦ નિર્વિકલ્પ ઉપાય તેહમા(માં) રહતાં થકાં તો । તદપિ ક૦ ભવભયપણિ । અંતર્નિમજ્જતિ ક૦ સમાધિમાંહિ જ મગ્ન થાઈ છડ્ ॥ ૮

“મોક્ષ ભવે ચ સર્વત્ર નિઃસ્પૃહો મુનિસત્તમઃ” ઇતિ વચનાત્

- ‘યોગશાસ્ત્ર’, શ્લો. ૧૪૫

एह भवोद्वेगनुं अष्टक संपूर्णं थयुं । ॥ २२ ॥

અર્થ : વ્યવહારનયમાં સાધુ સંસારભયથી જ સ્થિરપણાએ પહોંચે છે (સ્થિરતા પામે છે), પરંતુ પોતાના આત્માની રતિરૂપ સમાધિ એટલે કે નિર્વિકલ્પ ઉપાય (અવસ્થા)માં રહેતા હોય ત્યારે તે ભવભય પણ સમાધિમાં જ મગ્ન થાય છે. ૮

“મોક્ષ અને સંસારમાં બધે જ ઉત્તમ મુનિ નિઃસ્પૃહ હોય છે” એવું (શાસ્ત્રનું) વચન છે.

आ भवोद्वेगनुं अष्टक संपूर्णं थयुं. ॥ २२ ॥

૧. ૧ ‘જ’ નથી. । ૨. ૫, ૭ ‘તો’ નથી.

૨૩ લોકસંજ્ઞાત્યાગાથકમ્

પ્રાપ્તઃ ષષ્ઠં ગુણસ્થાનં ભવદુર્ગાદિલંઘનમ્^૧ ।

લોકસંજ્ઞારતો ન સ્યાન્મુનિર્લોકોત્તર સ્થિતિઃ ॥ ૧ ॥

બા૦- પ્રાપ્તઃ ક૦ પામ્યો^૨ । ષષ્ઠં ક૦ છટું । ગુણસ્થાનં ક૦ ગુણઠાણું, તે કેહવું છઈ ? ભવ ક૦ સંસાર, તદ્રૂપ । દુર્ગાદિ ક૦ વિષમપર્વત તેહનું । લંઘનં ક૦ ઉલ્લંઘન^૩ એતલઈ । લોકસંજ્ઞા ક૦ લોકઈ કર્યું તેહ જ કરવું, શાસ્ત્રાર્થ ન વિચારવો, એવી મતિ તેહનઈ વિષઈ । રત ક૦ રાતો^૪ । ન સ્યાત્ ક૦ ન થાઈ । મુનિઃ ક૦ સાધુ કેહવો છઈ । લોકોત્તર ક૦ લોકાતીત માર્ગ તિહાં । સ્થિતિ ક૦ મર્યાદા છઈ જેહની એહવો^૫ । ૧

અર્થ : સંસારરૂપ વિષમ પર્વતનું ઉલ્લંઘન કરવારૂપ છટ્ટા ગુણસ્થાનકને જે પામેલો છે (અને) જેની લોકાતીત (લોકોત્તર) માર્ગમાં ગતિ (સ્થિતિ) છે એવો સાધુ ‘લોકોએ કર્યું તે જ કરવું, શાસ્ત્રાર્થ ન વિચારવો’ એવી મતિના વિષયમાં (લોકસંજ્ઞામાં) પ્રીતિવાળો (રત) ન થાય. ૧

યથા ચિંતામણિ^૬ દત્તે બઠરો બદરીફલૈઃ^૭ ।

હહા^૮ જહાતિ સદ્ધર્મ તથૈવ જનરંજનૈઃ ॥ ૨ ॥

બા૦- યથા ક૦ જિમ । ચિંતામણિ ક૦ ચિંતામણિ રત્ન પ્રતિં । દત્તે ક૦ દિઈ । બઠરઃ ક૦ મૂર્ખ । બદરી ફલૈઃ ક૦ બોરનઈ મૂલઈ । હહા ક૦ ઇતિ ખેદે । જહાતિ ક૦ છાંડઈ છઈ । સદ્ધર્મ ક૦ ભલા ધર્મ પ્રતિં । તથૈવ ક૦ તિમ જ । જનરંજનૈઃ ક૦ વિવિધ પ્રકાર લોકરંજને । ૨

૧. ૧, ૪, ૫, ૭ ભવદુર્ગાદિલંઘનં । ૨. ૧, ૪, ૫, ૭ પામ્યા । ૩. ૧ ‘તે કેહવું છઈ’ શબ્દો નથી. । ૪. ૧ પર્વતલંઘનં । ૫. ૧ મતિ રાતો. ૬. સરખાવો :

“છટ્ટું ગુણઠાણું ભવ અડવી, ઉલ્લંઘન જેણે લહિયું, તાસ સોભાગ સકલ મુખ એકે, કિમ કરી જાયે કહિયું, ધન તે મુનિવરા રે જે ચાલે સમભાવે.”

—‘૩૫૦ ગાથાનું સ્તવન’ ઢાળ ૧૬, કડી ॥

૭. ૪, ૫, ૭, ૧૧ ચિંતામણિ । ૮. ૪, ૫, ૬, ૭ બદરીફલે । ૯. ૧, ૪, ૫, ૭ હા હા ।

અર્થ : અરર! મૂર્ખ જેમ બોરના મૂલ્યથી ચિંતામણિ રત્ન આપી દે છે, તેમ વિવિધ પ્રકારના લોકરંજનથી સદ્ધર્મને એટલે કે ઉત્તમ (ભલા) ધર્મને છોડે છે (છાંડે છે). ૨

લોકસંજ્ઞામહાનદ્યામનુસ્રોતોઽનુગા ન કે ।

પ્રતિસ્રોતોઽનુગસ્ત્વેકો રાજહંસો મહામુનિઃ ॥ ૩ ॥

બા૦- લોકસંજ્ઞામહાનદ્યાં ક૦ લોકસંજ્ઞારૂપ મોટી નદીમાંહિ । અનુસ્રોતોઽનુગા ક૦ પ્રવાહ પૂઠિં તૃણાદિકની પરિં ચાલ્યાં જાઈ એહવા । ન કે ક૦ કુળં નથી । પ્રતિસ્રોતોઽનુગસ્તુ ક૦ સાહમઈ પૂરઈ ચાલ્યો જાઈ એહવા તો । એકઃ ક૦ એક । રાજહંસઃ ક૦ રાજહંસ । મહામુનેઃ ક૦ મહત્રૃષીશ્વર । ૩

અર્થ : લોકસંજ્ઞારૂપ મોટી નદીમાં પ્રવાહની પાછળ તૃણાદિકની જેમ ચાલ્યા જાય એવા કોણ નથી? [પણ] સામા પૂરે ચાલ્યો જાય એવો એક રાજહંસ તો મહાત્રૃષીશ્વર (જ) છે. ૩

લોકમાલમ્બ્ય કર્તવ્યં કૃતં बहुभिरेव चेत् ।

तदा मिथ्यादृशां धर्मो न त्याज्यः स्यात् कदाचन ॥ ४ ॥

બા૦- લોકં ક૦ લોક પ્રતિ । આલંબ્ય ક૦ આલંબીનઈ, આશ્રીનઈ^૧ । કર્તવ્યં ક૦ કરવું । કૃતં ક૦ કરિડ । बहुभिरेव ક૦ ઘણે^૨ જ । चेत् ક૦ જો । तदा ક૦ તો । मिथ्यादृशां ક૦ મિથ્યાત્વીનો । धर्मः ક૦ ધર્મ । न त्याज्यः સ્યાત્ ક૦ ન છાંડવાયોગ્ય હોઈ^૩ । कदाचन ક૦ કિવારઈ પળિ^૪ । જે માટિં મિથ્યાદૃષ્ટી જ બહુ છઈ । ૪

અર્થ : જો લોકને આલંબીને (આલંબન લઈને) ઘણા(માણસો)એ જ કરેલું કરવું યોગ્ય હોય તો મિથ્યાત્વીનો ધર્મ ક્યારેય પણ છાંડવા યોગ્ય ન હોય, કારણ કે મિથ્યાદૃષ્ટિવાળા જ બહુ છે. (પરંતુ એમ કરવાનું યોગ્ય નથી.) ૪

श्रेयार्थिनो हि भूयांसो लोके^५ लोकोत्तरे च न ।

स्तोका हि रत्नवणिजः स्तोकाश्च स्वात्मसाधकाः ॥ ५ ॥

૧. 1, 2 કુળ; ૩ કૌળ । ૨. 2, 11 આશ્રીનઈ; ૩ આસિરીનઈ; ૪ આસરિને । ૩. 2 ઘણં; 6 ઘણેજણે । ૪. 1 ન છાંડવાયોગ્ય હોઈ; ૩ ન છાંડવાનો હોઈ । ૫. 1, 2, 4, 5, 6, 7, 11 કિંવારે કઈં પળિ । ૬. 4, 5, 7 લોકો

બા૦- શ્રેયોર્થિનઃ ક૦ મોક્ષાર્થી લોક । હિ નિશ્ચિતં । ભૂયાંસઃ ક૦ ઘણા । લોકે ક૦ લોકમાર્ગ । લોકોત્તરે ક૦ લોકોત્તર માર્ગઈ । ચ પુનઃ । ન ક૦ નથી^૧ । સ્તોકા હિ ક૦ થોડા । રત્નવણિજઃ ક૦ રત્નવાણિયા । સ્તોકાઃ ક૦ થોડા । ચ પુનઃ^૨ । સ્વાત્મસાધકાઃ ક૦ પોતાના આત્માના અર્થના સાધનાર^૩ । ૫.

અર્થ : મોક્ષાર્થી લોકો લોકમાર્ગ અને લોકોત્તર માર્ગમાં ઘણા નથી. ખરેખર, રત્નના વેપારી (વાણિયા) થોડા છે અને પોતાના આત્માના અર્થના સાધનાર પણ થોડા છે. ૫

લોકસંજ્ઞાહતા હંત નીચૈર્ગમનદર્શનૈઃ ।

સંશયંતિ^૪ સ્વસત્યાંગમર્મઘાતમહાવ્યથામ્^૫ ॥ ૬ ॥

બા૦- લોકસંજ્ઞાહતા ક૦ લોક સંજ્ઞાઈ હળ્યા । હંત ખેદે । નીચૈર્ગમનદર્શનૈઃ ક૦ નિંચું હિડવું, નિંચું દેખવું इत्यादि વ્યાપારઈ કરી । સંશયંતિ ક૦ જણાવઈ છઈ, મર્મજ પાઈ^૬ (?) । સ્વ ક૦ પોતાનું જે । સત્યાંગ ક૦ સાચનું અંગ તિહાં જે । મર્મઘાત ક૦ મર્મનું હળાવું તેહની જે । મહાવ્યથાં ક૦ મહા પીડા તે પ્રતિ । ૬

અર્થ : ખેદ છે કે લોકસંજ્ઞાથી હણાયેલા [લોકો] નીચું (ધીમું) ચાલવું, નીચું જોવું વગેરે વ્યાપાર (પ્રવૃત્તિ) વડે પોતાનું જે સાચનું અંગ છે ત્યાં જે મર્મના હણાવાની મહાપીડા થઈ છે તે વાત મર્મજને જણાવે છે. ૬.

આત્મસાક્ષિકસદ્ધર્મસિદ્ધૌ કિં લોકયાત્રયા ।

તત્ર પ્રસન્નચંદ્રશ્ચ ભરતશ્ચ નિદર્શને ॥ ૭ ॥

બા૦- આત્મસાક્ષિક ક૦ આપસાંખિડ જે । સદ્ધર્મ ક૦ સાચો ધર્મ તેહની । સિદ્ધિ ક૦ નિષ્પત્તિ તે થકઈ । કિં લોકયાત્રયા ક૦ સ્યું લોકનઈ જણાવઈ હોઈ? તત્ર ક૦ તિહાં । પ્રસન્નચંદ્ર ક૦ પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિ^૭ । ચ પુનઃ । ભરતશ્ચ ક૦ ભરત રાજર્ષિ^૮ । નિર્દશને ક૦ એ બે દૃષ્ટાંત ।

એકનઈ દેખીતું બાહ્ય ચારિત્ર થકઈ^૯ નરકગતિયોગ્ય કર્મબંધ થયો । એકનઈ બાહ્ય ચારિત્ર વિના પણ કેવલજ્ઞાનપ્રાપ્તિ થઈ । ૭

૧. ૨ નહી; ૬ માર્ગઈ ઘણા નથી. ૨. ૬ વલી. ૩. ૨, ૧૧ લોકને લોકોત્તર માર્ગને વિષે મોક્ષના અભિલાષી ઘણા નથી, એટલે સમ્યક્ દૃષ્ટિ તે થોડા છે इति ભાવાર્થ. ૪. ૧, ૪, ૫, ૬, ૭, ૧૧ શંસયંતિ; ૨ સંસયંતિ । ૫. ૧, ૪... મહાવ્યથા । ૬. ૬ 'મર્મજ પાઈ' શબ્દો નથી. ૭. ૧ રાજકૃષ્ણ; ૪, ૫ રાજ । ૮. ૧ રાજા । ૯. ૨, ૬, ૭, ૧૧ થકે; ૭, ૮ થકી

અર્થ : આત્માની સાક્ષીએ જે સાચા ધર્મની નિષ્પત્તિ (સિદ્ધિ) થઈ છે તે અંગે લૌકિક વ્યવહારથી તથા લોકને જણાવવાથી શું ? ત્યાં પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિ અને ભરત રાજર્ષિ આ બે દૃષ્ટાંત છે. એકને (પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિને) દેખીતું બાહ્ય ચારિત્ર હોવા છતાં નરકગતિયોગ્ય કર્મબંધ થયો અને એકને (ભરત રાજાને) બાહ્ય ચારિત્ર વિના પણ કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ. ૭

લોકસંજોજ્ઞિતઃ સાધુઃ પરબ્રહ્મસમાધિમાન્ ।

સુખમાસ્તે ગતદ્રોહમમતામત્સર જ્વરઃ ॥ ૮ ॥ લોકસંજ્ઞાત્યાગાષ્ટકમ્ ॥ ૨૩ ॥

બા૦- લોકસંજોજ્ઞિતઃ ક૦ લોકસંજ્ઞારહિત । સાધુ ક૦ સાધુ ચારિત્રિઓ । પરબ્રહ્મસમાધિમાન્ ક૦ પરબ્રહ્મલય સમાધિવંત^૧ । સુખમાસ્તે ક૦ સુખઈ રહઈ છઈ, કેહવો છઈ? ગત ક૦ ગયો છઈ । દ્રોહ મમતા અનઈ । મત્સર રૂપ । જ્વર ક૦ તાવ જેહનો એહવો^૨ । ૮

એ લોકસંજ્ઞાત્યાગનું અષ્ટક પૂરું થયું । ॥ ૨૩ ॥

અર્થ : લોકસંજ્ઞારહિત, પરબ્રહ્મમાં લીન (લય) હોવાથી સમાધિવંત, જેનો દ્રોહ, મમતા અને મત્સરરૂપ તાવ ગયો છે એવો સાધુ (ચારિત્રિયો) સુખેથી રહે છે. ૮

એ લોકસંજ્ઞાત્યાગનું અષ્ટક પૂરું થયું. ॥ ૨૩ ॥

૧. ૨, ૪, ૫, ૭, ૮ સાધુ । ૨. ૨ પરબ્રહ્મલયલીન; ૧૧ પરબ્રહ્મલયલીન સમાધિવંત । ૩. ૧, ૬ 'કેહવો છઈ' શબ્દો નથી. । ૪. ૧ તાવ એહવો સાધુ; ૪, ૬, ૮, ૯ તાવ જે એહવો, ૫, ૭ તાવ તે એહવો; ૨, ૧૧ તાવ જેહથી એહવો

૨૪ શાસ્ત્રાષ્ટકમ્

ચર્મચક્ષુર્ભૂતઃ સર્વે દેવાશ્ચાવધિચક્ષુષઃ ।

સર્વતશ્ચક્ષુષઃ સિદ્ધાઃ સાધવઃ શાસ્ત્રચક્ષુષઃ ॥ ૧ ॥

બા૦- ચર્મચક્ષુર્ભૂતઃ ક૦ ચામડાની આંખિના ધરણહાર । સર્વે ક૦ સઘલાઈ મનુષ્ય છડે । દેવાઃ ક૦ દેવતા । ચ પુનઃ । અવધિચક્ષુષઃ અવધિજ્ઞાનરૂપ આંખિ છડે જેહની એહવા । સર્વતઃ^૩ચક્ષુષઃ ક૦ સર્વ પ્રદેશઈ કેવલોપયોગરૂપ આંખિ છડે જેહને^૪ એહવા । સિદ્ધાઃ ક૦ સિદ્ધ ભગવંત । સાધવઃ ક૦ સાધુ ચારિત્રિયા । શાસ્ત્રચક્ષુષઃ ક૦ શાસ્ત્રરૂપ આંખિ છડે જેહનઈ એહવા^૫ છડે । ૧

“આગમચક્ષૂ સાહુ ચમ્મચક્ષૂણિ સવ્વભૂયાણિ^૬ ।

દેવા ય ઓહિચક્ષૂ સિદ્ધા પુણ સવ્વદો ચક્ષૂ ॥૭”

—‘સમયસાર’

અર્થ : સઘળા મનુષ્ય ચર્મચક્ષુના ધારણહાર છે, દેવતા અવધિજ્ઞાનરૂપ આંખવાળા છે, સિદ્ધ ભગવંત સર્વપ્રદેશે કેવલ ઉપયોગરૂપ આંખ જેની છે એવા છે, (જ્યારે) સાધુ ચારિત્રીયા શાસ્ત્રરૂપ આંખ જેની છે એવા છે. ૧

‘સમયસાર’માં કહ્યું છે, “સાધુઓ, આગમચક્ષુવાળા છે, સર્વ પ્રાણીઓ ચર્મચક્ષુવાળા છે, દેવો અવધિજ્ઞાનરૂપ આંખવાળા છે અને સિદ્ધો સર્વત્ર ચક્ષુવાળા છે.”

પુરઃસ્થિતાનિવોર્ધ્વાધસ્તિર્યગ્લોકવિવર્તિનઃ^૧ ।

સર્વાન્ ભાવાનવેક્ષંતે જ્ઞાનિનઃ શાસ્ત્રચક્ષુષા ॥ ૨ ॥

૧. 1, 4, 5, 6, 7, 8 સર્વતશ્ચક્ષુષઃ; ૩ સર્વચક્ષુષઃ; ૨ સર્વતશ્ચક્ષુષઃ; 11 સર્વજ્ઞચક્ષુષઃ; 10 સર્વ ચક્ષુર્ધરાઃ । ૨. 6 ‘છડે’ શબ્દ નથી; 1 સઘલા મનુષ્ય છે । ૩. 1 સર્વતઃ; ૩ સર્વ । ૪. 2 આંખિ છડે જેહને; ૩ આંખિ જેહનઈ । ૫. 1, 2, 5, 7, 11 જેહનઈ એહવા; ૩ જેહવા; 4 જેહનઈ; 6 જેહને એહવા । ૬. 1, 4, 5, 7 “આગમ ચક્ષુણિ સવ્વભૂયાણિ । ૭. 2 અને 11 માં વધારામાં ઉક્તં ચ પછી નીચેનું લખાણ છે.

“દો દો લોચન સર્વાનાં, વિદ્યાનાં ત્રયલોચનં;

સપ્ત લોચન ધર્માનાં, જ્ઞાનાનંત લોચનં ।” 6 માં ‘સમયસાર’નો આ શ્લોક નથી.

૮. 1, 5, 7 લોકોદિવર્તિનઃ;

બા૦- પુરસ્થિતાનિવ ક૦ જાણિઇ આગલિ જ રહિઆ નહિ એહવા^૧ । ઉર્ધ્વલોક સૌધર્માદિક । અધોલોક નરકાદિક । તિયક્લોક જંબૂલવણાદિક તિહાં । વિવર્તનઃ ક૦ વિપરિણમતા^૨ એહવા જે । સર્વાન્ ભાવાન્ ક૦ સર્વ ભાવ પદાર્થ^૩ તે પ્રતિ । અવેક્ષંતે ક૦ સાક્ષાત્ દેખઇ છઇ । જ્ઞાનિનઃ ક૦ જ્ઞાનવંત પુરુષ । શાસ્ત્રચક્ષુષા ક૦ શાસ્ત્રરૂપ આંખિ કરીનઇ । ૨.

અર્થ : જ્ઞાનવંત પુરુષ શાસ્ત્રરૂપ આંખોથી સૌધર્માદિક ઉર્ધ્વલોક, નરકાદિક અધોલોક અને જંબૂલવણાદિક તિર્યગ્લોકમાં નવા નવા રૂપાંતર પામતા (વિપરિણમતા) સર્વ ભાવ પદાર્થોને જાણે સામે જ રહેલા હોય તેમ સાક્ષાત્ દેખે છે. ૨

શાસનાત્ ત્રાણશક્તેશ્ચ બુદ્ધેઃ શાસ્ત્રં નિરુચ્યતે ।

વચનં વીતરાગસ્ય તત્તુ નાન્યસ્ય કસ્યચિત્ ॥ ૩ ॥

બા૦- શાસનાત્ ક૦ હિત સીખવાથી^૪ । ત્રાણશક્તે ક૦ રાખવાની શક્તિથી । ચ પુનઃ । બુદ્ધેઃ પંડિતે । શાસ્ત્રં ક૦ શાસ્ત્ર । નિરુચ્યતે ક૦ વ્યુત્પાદીશ શાસ્ત્ર શબ્દ । વચનં ક૦ વચન । વીતરાગસ્ય ક૦ વીતરાગનું, એટલે કેવલજ્ઞાનમૂલ^૫ । તત્તુ ક૦ તે સર્વ ગુણ^૬ સહિત તો^૭ નાન્યસ્ય કસ્યચિત્ ક૦ બીજા કોઈનું વચન તે શાસ્ત્ર ન કહીઇ । ૩.

“શાસનસામર્થ્યેન ચ સંત્રાણબલેન ચાનવદ્યેન ।

યુક્તં યત્ તદ્દશાસ્ત્રં તદ્વૈતત્ સર્વવિદ્વચનમ્” ॥

‘પ્રશમરતિ પ્રકરણ’, શ્લો. ૧૮૮

અર્થ : પંડિતોએ ‘શાસ્ત્ર’ (શબ્દ)ની વ્યુત્પત્તિ હિત શિખ[વ]વાથી (શાસનક્રિયાથી) અને રક્ષણ કરવાની (રાખવાની) શક્તિથી કરી છે. તે અર્થાત્ તેવા સર્વ ગુણોથી યુક્ત શાસ્ત્ર વીતરાગનું વચન એટલે કેવલજ્ઞાનરૂપ મૂળવાળું વચન (જ) છે, બીજા કોઈનું વચન નહિ. (અર્થાત્ સાચું શાસ્ત્ર વીતરાગ દ્વારા પ્રરૂપિત વચન જ હોય.) ૩

‘પ્રશમરતિ’માં કહ્યું છે કે, “શાસન કરવાની શક્તિથી અને નિર્દોષ રક્ષણ આપવાની શક્તિથી જે યુક્ત હોય તેને શાસ્ત્ર કહેવાય એવું સર્વજ્ઞ(તીર્થંકર)નું વચન છે.”

૧. ૧ રહિઆ એહવાનઇ । ૨. ૬, ૧૦ વિપરિણમતા; ૩ વિપરિણમતા । ૩. ૬ સર્વ પદાર્થ ૪. ૧, ૪, ૫, ૭, ૮, ૯, ૧૧ સીખવાની । ૫. ૫, ૭ કેવલજ્ઞાનરૂપમૂલ ૬. ૨ તે બે ગુણ ૭. ૨ સહિત તો; ૩ સહિત તે; ૧ સહિતે ૮. ૧, ૪, ૫, ૭, ૮ આ અવતરણ નથી.

શાસ્ત્રે પુરસ્કૃતે તસ્માદ્ વીતરાગઃ પુરસ્કૃતઃ ।

પુરસ્કૃતે પુનસ્તસ્મિન્ નિયમાત્ સર્વસિદ્ધયઃ ॥ ૪ ॥

બા૦- શાસ્ત્રે ક૦ શાસ્ત્રઇ । પુરસ્કૃતે ક૦ આગલિ^૧ કર્યઇ થકઇ । તસ્માત્ ક૦ તે કારણથી । વીતરાગ ભગવાન્ । પુરસ્કૃતઃ ક૦ આગલિ કરિડ । શાસ્ત્રઉપયોગઇ કર્તા સાંભરઇ જ । પુરસ્કૃતે ક૦ આગલિ કર્યઇ^૨ । પુનઃ ક૦ વલી । તસ્મિન્ ક૦ તે વીતરાગઇ । નિયમાત્ ક૦ નિશ્ચઇ । સર્વસિદ્ધયઃ ક૦ સર્વસિદ્ધ થાઇ । ૪

ઉક્તં ચ-

“અસ્મિન્ હૃદયસ્થે સતિ હૃદયસ્થસ્તત્ત્વતો મુનીન્દ્ર ઇતિ ।

હૃદયસ્થિતે ચ તસ્મિન્ નિયમાત્ સર્વાર્થસંસિદ્ધિઃ^૩ ॥”

- ષોડશક ૨, શ્લો. ૧૪

અર્થ : તે કારણથી શાસ્ત્રને આગળ કર્યું એટલે વીતરાગ ભગવાનને આગળ કર્યા. શાસ્ત્રના ઉપયોગે તેના કર્તા સાંભરે જ. વળી તે વીતરાગને આગળ કર્યા એટલે નિશ્ચયથી સર્વ સિદ્ધિઓ થાય. ૪

કહ્યું છે કે, “તીર્થંકરપ્રણીત આગમ હૃદયમાં હોય ત્યારે પરમાર્થથી તીર્થંકર ભગવંત હૃદયમાં હોય છે અને જ્યારે તીર્થંકર ભગવંત હૃદયમાં હોય ત્યારે અવશ્ય સર્વ અર્થની સિદ્ધિ થાય છે.”

ષોડશક ૨, શ્લો. ૧૪

અદૃષ્ટાર્થેડનુધાવંતઃ શાસ્ત્રદીપં વિના જહાઃ ।

પ્રાપ્નુવંતિ પરં ખેદં પ્રસ્ખલંતઃ પદે પદે ॥ ૫ ॥

બા૦- અદૃષ્ટાર્થે ક૦ અણદીઠઇ અર્થઇ^૪ । અનુધાવંતઃ પાછલિ દોડતા । શાસ્ત્રદીપં વિના ક૦ શાસ્ત્રઇરૂપીઆ દીવા વિના । જહાઃ ક૦ મૂર્ખ । પ્રાપ્નુવંતિ ક૦ પાંમઇ છઇ । પરં ખેદં ક૦ ઉત્કૃષ્ટા ખેદ પ્રતિ । પ્રસ્ક(સ્ખ)લંતઃ ક૦ આખડી પડતા । પદે પદે ક૦ પગલઇ પગલઇ^૫ । ૫.

અર્થ : જડ એટલે મૂર્ખ મનુષ્યો શાસ્ત્રરૂપ દીવા વિના અદૃષ્ટ એટલે નહીં જોયેલા વિષય(અર્થ)ની પાછળ દોડતાં (અને) પગલે પગલે આખડી પડતાં ખૂબ ખેદ પામે છે. ૫

૧. ૧, ૮, ૧૧ આગલ; ૪, ૫, ૭ આગલઇ । ૨. ૧, ૫, ૬, ૭, ૮, ૧૧ કર્યઇ; ૩ કર્ય; ૨ કરિડ; ૪ કર્યાઇ । ૩. ૬, ૭, ૮... સિદ્ધિઃ । ૪. ૨ અર્થઇ; ૩ અર્થિ; ૧ અર્થે । ૫. ૧, ૪, ૫, ૭, ૮, ૯, ૧૧ ડગલઇ; ૨ ડગલે ડગલે । ૬. ૨, ૧૧ માં નીચેનું લખાણ છે :

“ચિંતામણિ પરીસોતેનેયં ભવતિ સમરાસીપતિઃ

સૈવેહેહયોગિમાતા નિર્વાણફલપ્રદાપ્રોક્તા ।”

ષોડશાંકે

શુદ્ધોઞ્છાદ્યપિ શાસ્ત્રાજ્ઞાનિરપેક્ષસ્ય નો હિતમ્ ।

ભૌતહંતુર્યથા તસ્ય પદસ્પર્શનિવારણમ્ ॥ ૬ ॥

બા૦- શુદ્ધોઞ્છાદ્યપિ ક૦ બેતાલીસ દોષરહિત આહારગવેષણાદિક પણિ । શાસ્ત્રાજ્ઞાનિરપેક્ષસ્ય ક૦ શાસ્ત્રાજ્ઞાની અપેક્ષારહિત આપમતીનઈ । નો હિતં ક૦ હિતકારક નહિ । ભૌતહંતુઃ ક૦ ભૌતમતીનો હણનાર જે શબર તેહનઈ । યથા ક૦ જિમ । તસ્ય તેહનું । પદસ્પર્શનિવારણં ક૦ પગ ફરસવાનું વારવું ।

‘જીવતા ભૌતનો સ્પર્શ ન કરવો’ એ આજ્ઞા તત્ સમીપસ્થ મયૂરપિચ્છાર્થી શબરઈ જિમ તેહનઈ મારી તેહની પગાસ્પર્શી મયૂરપિચ્છ લેતા આજ્ઞા પાલી, તિમ આપમતીનઈ શાસ્ત્રાજ્ઞા વિના બાહ્યાચાર પરિપાલન જાણવું । ૬.

અર્થ : શાસ્ત્ર-આજ્ઞાની અપેક્ષારહિત સ્વેચ્છાચારીને (આપમતિને) બેતાલીસ દોષરહિત આહારગવેષણાદિક (શુદ્ધ ભિક્ષા) પણ હિતકારક નથી, - જેમ ભૌતમતીને હણનાર શબરને ભૌતમતીના પગે સ્પર્શ કરવાનું નિવારણ કરવું હિતકારક નથી. ‘જીવતા ભૌતનો સ્પર્શ ન કરવો’ એ આજ્ઞા તેની પાસે રહેલા મયૂરપિચ્છના અર્થી શબરે જેમ તેને મારી તેના પગને સ્પર્શ્યા વિના મયૂરપિચ્છ લેતાં પાળી (તે જેમ દંભ છે) તેમ આપમતીને શાસ્ત્રાજ્ઞા વિના બાહ્યાચાર પરિપાલન જાણવું. ૬

અજ્ઞાનાહિમહામંત્ર^૧ સ્વાચ્છંદ્યજ્વરલંઘનમ્ ।

ધર્મારામસુધાકુલ્યાં શાસ્ત્રમાહુર્મહર્ષયઃ ॥ ૭ ॥

બા૦- અજ્ઞાન ક૦ મિથ્યાજ્ઞાન^૨ તે રૂપ જે । અહિ ક૦ સર્પ તેહ દમવાનો । મહામંત્ર ક૦ મોટો મંત્ર । સ્વાચ્છંદ્ય ક૦ ઇચ્છાચારીપણું તે રૂપ જે । જ્વર તાવ તેહનું । લંઘન ક૦ પાચન^૩ શમન । ધર્મારામ ક૦ ધર્મરૂપ વાડી તેહનઈ વિષઈ । સાધુકુલ્યાં ક૦ અમૃત નીક^૪ એહવું । શાસ્ત્રં ક૦ શાસ્ત્ર પ્રતિ । આહુઃ ક૦ કહઈ છઈ । મહર્ષયઃ ક૦ મોટા ઋષીશ્વર । ૭

અર્થ : મહર્ષિઓ (મોટા ઋષીશ્વરો) શાસ્ત્રને મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ સર્પને દમવાનો મહામંત્ર, ઇચ્છાચારીપણા(સ્વચ્છંદતા)રૂપ તાવનું પાચન અને શમન કરવામાં લંઘન રૂપ અને ધર્મરૂપ વાડી માટે અમૃતની નીકરૂપ કહે છે. ૭

૧. ૧, ૪, ૫, ૯, ૧૧ મહામંત્ર; ૭ મહામંત્ર: ૨. ૧, ૪, ૫, ૬, ૭, ૯, ૧૧ ધર્મારામ; ૩ ધર્મારામ ૩. ૪, ૫, ૭ મિથ્યાજ્ઞાની; ૪. ૪, ૫, ૭ પાચન; ૨ પાચ શમન ૬ ‘શમન’ શબ્દ નથી । ૫. ૨, ૪, ૫, ૭, ૮, ૯, ૧૧ નિક

શાસ્ત્રોક્તાચારકર્તા ચ શાસ્ત્રજ્ઞઃ શાસ્ત્રદેશકઃ ।

શાસ્ત્રૈકદૃગ્ મહાયોગી પ્રાપ્નોતિ પરમં પદમ્ ॥ ૮ ॥ શાસ્ત્રાષ્ટકમ્ ॥ ૨૪ ॥

બા૦- શાસ્ત્રોક્તાચારકર્તા ક૦ શાસ્ત્રજ્ઞ કહિંતું જે આચાર તેહનો કરણહાર । ચ પુનઃ । શાસ્ત્રજ્ઞઃ ક૦ શાસ્ત્રનો જાણહાર । શાસ્ત્રદેશકઃ ક૦ શાસ્ત્રનો પ્રરૂપનાર । શાસ્ત્રૈકદૃગ્ ક૦ શાસ્ત્રનજી વિષજી એક અદ્વિતીય દૃષ્ટિ છજી જેહની એહવો । મહાયોગી ક૦ મોટો યોગી । પ્રાપ્નોતિ ક૦ પામજી । પરમં પદં ક૦ પરમપદ જે મોક્ષ તે પ્રતિ^૧ । ૮

શાસ્ત્રાષ્ટક સંપૂર્ણ થયું. । ॥ ૨૪ ॥

અર્થ : શાસ્ત્રમાં જે આચાર કહ્યો તેનો કરનાર (તેનું પાલન કરનાર), વળી શાસ્ત્રનો જાણકાર, શાસ્ત્રનો પ્રરૂપનાર (ઉપદેશક), શાસ્ત્ર વિષે જેની એક અદ્વિતીય દૃષ્ટિ છે તેવો મોટો યોગી પરમપદ મોક્ષ પામે છે. ૮

શાસ્ત્રાષ્ટક સંપૂર્ણ થયું. ॥ ૨૪ ॥

૧. ૧ પામજી મોક્ષ પ્રતિ; ૨ પામજી પરમ પદ મોક્ષપદ જે તે પ્રતિજી ।

૨૫. પરિગ્રહાષ્ટકમ્

ન પરાવર્તતે રાશેર્વક્રતાં જાતુ નોજ્ઞતિ ।

પરિગ્રહૃગ્રહઃ કોડયં વિડંબિતજગત્રયઃ ॥ ૧ ॥

બા૦- ન પરાવર્તતે ક૦ ન પલટાઈ । રાશેઃ ક૦ રાશિ થકી । વક્રતાં ક૦ વક્રપણા પ્રતિ । જાતુ ક૦ કદાચિત્ । નોજ્ઞતિ ક૦ ન છાંડે । પરિગ્રહૃગ્રહઃ ક૦ પરિગ્રહરૂપિઓ ગ્રહ । કોડયં ક૦ કોણ, કેહવો છઈ ? વિડંબિત ક૦ વિડબ્યું છઈ । જગત્રય ક૦ ત્રિજગ જેણઈ એહવો । સર્વ ગ્રહથી એ ગ્રહૈ બલીઓ, એહનો ચાર કુળિ ન જાણ્યો । ૧

અર્થ : જે રાશિથી પાછો ફરતો નથી (પલટાતો નથી), ક્યારેય પણ વક્રપણું છોડતો નથી, જેણે ત્રણે જગતને પીડ્યું (વિડંબ્યું) છે એવો આ પરિગ્રહરૂપ ગ્રહ કોણ છે? સર્વ ગ્રહથી આ ગ્રહ બળિયો છે, એની ગતિ (ચાર) કોઈએ જાણી નથી. ૧.

પરિગ્રહગ્રહાવેશાદ્ દુર્ભાષિતરજઃકિરામ્^૧ ।

શ્રૂયંતે વિકૃતાઃ કિં ન પ્રલાપા લિંગિનામપિ ॥ ૨ ॥

બા૦- પરિગ્રહગ્રહાવેશાત્ ક૦ પરિગ્રહરૂપિઓ ગ્રહના અંતપ્રવેશ થકી । દુર્ભાષિતરજઃકિરાઃ ક૦ ઉત્સૂત્રરૂપ ધૂલિનઈ માથઈ નાંખઈ, એહવાના । શ્રૂયંતે ક૦ સાંભલીઈ છઈ । વિકૃતાઃ ક૦ ગહિલછાઈના વિકારવંત । કિં ન ક૦ સ્યુ નહિ, અપિતુ સાંભલીઈ છઈ । પ્રલાપાઃ ક૦ અસંબદ્ધ વચન । લિંગિનામપિ ક૦ જૈન વેષધારીને પળિ, બીજાનું સ્યું કહેવું? ૨.

અર્થ : પરિગ્રહરૂપ ગ્રહના અંતઃપ્રવેશ થવાથી ઉત્સૂત્રરૂપ (દુર્વચનરૂપ) ધૂળને માથે નાખે એવા જૈનાદિ વેષધારીઓના ઘેલછાના વિકારવંત અસંબદ્ધ વચનો શું નથી સંભળાતાં ? સંભળાય છે, તો બીજાનું તો શું કહેવું? ૨.

૧. ૨, ૪, ૫, ૬, ૭, ૯, ૧૧ પરિગ્રહઃ । ૨. ૨ કદાઈ । ૩. ૧, ૪, ૫, ૭ છોડઈ; ૮ છાંડે । ૪. ૧, ૬ 'કેહવો છઈ' શબ્દો નથી. । ૫. ૧, ૪, ૫, ૬, ૭ ત્રિણ; ૨ ત્રણ । ૬. ૧, ૪, ૫, ૭ એહ । ૭. ૧, ૨, ૪, ૫, ૬, ૭, ૯, ૧૧ કિરામ્; ૩ કિરાઃ । ૮. ૬ 'ઉત્સૂત્રરૂપ ધૂલિનઈ' શબ્દો આગળ પાછળ છે. । ૯. ૧ 'ગહિલછાઈના વિકારવંત સ્યુ નહિ અપિતુ સાંભલીઈ છઈ' શબ્દો નથી.

यस्त्यक्त्वा तृणवद् बाह्यमांतरं च परिग्रहम् ।

उदास्ते तत्पदांभोजं पर्युपास्ते जगत्त्रयी ॥ ३ ॥

बा०- यः क० जे । त्यक्त्वा क० छांडीनइ^१ । तृणवत् क० तृणानी परि । बाह्य क० बाहिरलो । आंतरं क० अंतरंग जे । [च क० पुनः] । परिग्रहं क० धनधान्यादि मिथ्यात्वादि ते प्रति । उदास्ते क० उदासीन थइ रहइ । तत्पदांभोजं क० तेहना चरणकमल प्रति । पर्युपास्ते क० सेवइ छइ । जगत्त्रयी क० त्रिणि जग । ३.

अर्थ : જે તૃણની જેમ બાહ્ય અને અંતરંગ, એટલે કે ધનધાન્યાદિ અને મિથ્યાત્વાદિ પરિગ્રહ છોડીને ઉદાસીન થઈ રહે છે તેનાં ચરણકમળ ત્રણ જગત સેવે છે. ૩.

चित્तेऽन्तर्ग्रંથગहने बहिर्निर्ग्रंथता वृथा ।

त्यागात्કંચુકમાત્રસ્ય ભુજગો ન હિ નિર્વિષઃ ॥ ૪ ॥

बा०- चित्तेऽन्तर्ग्रंथगहने क० अंतरंग परिग्रहगहनं^१ गंभीर चित्त थकइ । बहिर्निर्ग्रंथता क० बाहिरलुं निर्ग्रंथपणुं । वृथा क० फोक^२ । दृष्टांत कहइ छइ । त्यागात् क० त्याग थकी । कंचुकमात्रस्य कांचली मात्रना । भुजग क० सर्प । न क० नहि । ही(हि) निश्चित^३ । निर्विषः विषरहित^४ । ४.

અર્થ : અંતરંગ પરિગ્રહથી ગહન-ગંભીર (વ્યાકુળ) ચિત્તમાં બાહ્ય નિર્ગ્રંથપણું મિથ્યા (ફોક) છે. (આ માટે) દૃષ્ટાંત કહે છે : માત્ર કાંચળીના ત્યાગથી ખરેખર (નિશ્ચિતપણે) સર્પ વિષરહિત થતો નથી. ૪

त्यक्ते परिग्रहे साधोः प्रयाति सकलं रजः ।

પાલિત્યાગે ક્ષણાદેવ સરસઃ સલિલં યથા ॥ ૫ ॥

बा०- त्यक्ते क० छांडइ^१ । परिग्रहे क० परिग्रहइ । साधोः क० साधु चारित्रियानुं । प्रयाति क० जाइ । सकलं क० सघलुं । रजः क० पाप । पालित्यागे क० पालिनइ विभागइ^२ । क्षणादेव क० क्षण एकमाहिं ज^३ । सरसः क० सरोवरनुं । सलिलं क० पाणी । यथा क० जिम सघलु जाइ, ए दृष्टांत । ५

૧. ૧, ૨, ૫, ૧૦, ૧૧ છાંડીનइ; ૩ છાડીનइ; ૪ છાંડાનइ; ૬, ૭, ૮, ૯ છાંડીને । ૨. ૧, ૨, ૪, ૫, ૬, ૭, ૧૧ પરિગ્રહગહન; ૩ પરિગ્રહન । ૩. ૧ 'ફોક' શબ્દ નથી. । ૪. ૧ ત્યાગથી । ૫. ૬ ન થાઈ નિશ્ચઈ । ૬. ૨ ઇમં અંતરંગ પરિગ્રહત્યાગ વિના નિર્ગ્રંથપણું નહીં । ૭. ૨, ૬ છાંડઈ; ૩ છાંડે છાંડે । ૮. ૧ વિભાગે; ૬ ભાગઈ. ૯. ૬ ક્ષણમાહિં જ

અર્થ : જેમ પાળનો નાશ થવાથી સરોવરનું સઘળું પાણી ક્ષણવારમાં જ ચાલ્યું જાય છે, તેમ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરવાથી ચારિત્રવાળા સાધુનું સઘળું પાપ ચાલ્યું જાય છે. ૫

ત્યક્તપુત્રકલત્રસ્ય મૂર્છામુક્તસ્ય યોગિનઃ ।

ચિન્માત્રપ્રતિબદ્ધસ્ય^૩ કા પુદ્ગલનિયંત્રણા ॥ ૬ ॥

બા૦- ત્યક્ત ક૦ છાંડિઆ છડે^૩ । પુત્ર ક૦ બેટા । કલત્ર ક૦ સ્ત્રી, ઉપલક્ષણથી સર્વ બંધન જેણે એહવા^૪ । મૂર્છામુક્તસ્ય ક૦ મૂર્છાથી મુંકાળો એહવાનડે । યોગિનઃ ક૦ યોગીનડે । ચિન્માત્ર ક૦ જ્ઞાનમાત્ર તેહનડે વિષડે । પ્રતિબદ્ધ ક૦ આસક્ત તેહનડે । કા પુદ્ગલનિયંત્રણા ક૦ કુંણ પુદ્ગલની બાંધણી? ૬.

અર્થ : પુત્ર, સ્ત્રી એટલે કે ઉપલક્ષણથી સર્વ બંધન જેણે છોડ્યાં છે એવા, મૂર્છાથી મુક્ત એવા, ચિન્માત્ર એટલે કે જ્ઞાનમાત્રના વિષયમાં આસક્ત એવા યોગીને પુદ્ગલનું બંધન શું હોય ? ૬

ચિન્માત્રદીપકો ગચ્છેત્ નિર્વાતસ્થાનસન્નિભૈઃ ।

નિઃપરિગ્રહતાસ્થૈર્ય ધર્મોપકરણૈરપિ ॥ ૭ ॥

બા૦- ચિન્માત્રદીપ ક૦ જ્ઞાનમાત્રનો^૫ દીવો જ અપ્રમત્ત સાધુ તે^૬ । ગચ્છેત્ ક૦ પુહચડે । નિર્વાતસ્થાન ક૦ નિવાયુઠાંમ તેહની । સંનિષા તેણે^૭ । નિઃપરિગ્રહતાપણું તેહનું । સ્થૈર્ય ક૦ થિરપણું^૮ તે પ્રતિ । ધર્મોપકરણૈરપિ ક૦ ધર્મ-ઉપકરણડે કરીનડે પણિ ।

એતલડે જ્ઞાનદીપકનડે તૈલ સરિખડે યુક્તાહારડે જિમ આધાર છડે તિમ, નિર્વાતસ્થાન સરિખડે ધર્મોપકરણડે પણિ આધાર છડે ઇમ જાણવું, પણિ 'સ્વમત પક્ષપાત ન કરવો'^૯ । ૭

ચિન્માત્ર પરિણામી^{૧૦} અપ્રમત સાધુનડે ચતુર્દશ ઉપગરણ ધરવાપણિ ન ઘટડે, જે માટિ તેહનું ગ્રહણ-ધારણાદિ મૂર્છા વિના ન હોઈ^{૧૧} અનંદ યુક્તાહારાદિક તો અનાહાર ભાવના રૂપ જ્ઞાનનું જ

૧. ૪, ૫, ૭, ૧૧ મૂર્છા । ૨. ૧, ૪, ૫, ૬, ૭, ૧૧ પ્રતિબદ્ધસ્ય; ૩ પ્રતિબંધસ્ય । ૩. ૬ છાંડિઆ છડે; ૩ છાડીનડે; ૧, ૪, ૫, ૭ છાંડે । ૪. ૧ જેણડે જે એહવાનડે; ૨, ૪, ૫, ૬, ૭, ૧૧ જેણડે એહવાનડે । ૫. ૪, ૫, ૭ જ્ઞાનોમાત્રનો । ૬. ૧, ૨ સાધુ તે; ૩ સાધુને । ૭. ૧ તેહનડે સરિખા તેહનડે; ૨, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૧૧ તેહનડે સંનિષ્ઠ ક૦ સરિખા તેણે । ૮. ૧ સ્થિરપણું; ૨ પ્રેમે થિરપણું । ૯. ૨, ૧૧ સ્વમત પક્ષપાત ન કરવો; ૩ સ્વમત; ૬ 'આધાર છડે ઇમ જાણવું પણિ સ્વમત પક્ષપાત ન કરવો' આટલા શબ્દો નથી । ૧૦. ૨ ચિન્માત્ર પરિણામી; ૩ ચિન્માત્ર પરિણામા । ૧૧. ૧ મૂર્છાદિ ના હોઈ; ૪, ૫ મૂર્છાવિના હોઈ

साधन छइ। तेहनो असंभव साधुनइ नथी.- एहवो दिगंबर कहइ छइ । तेहनइ प्रतिबंदीइ दूषवानइ अभिप्राइ ग्रंथकार कहइ छइ। ७ ।

अर्थ : ज्ञानमात्ररूप (ज्ञानमात्रनो) दीवो એવો જે અપ્રમત્ત સાધુ તે પવનરહિત સ્થાન (નિવાયુઠામ, નિર્વાતસ્થાન) સમાન ધર્મના ઉપકરણો વડે પણ નિષ્પરિગ્રહતાની સ્થિરતાએ પહોંચે છે. એટલે કે જ્ઞાનદીપકને તેલ સમાન યુક્તાહારે જેમ આધાર છે તેમ નિર્વાતસ્થાન સરખા ધર્મોપકરણો વડે પણ આધાર છે એમ જાણવું, પણ સ્વમત પક્ષપાત ન કરવો. ૭.

ચિન્માત્ર પરિણામવાળા અપ્રમત્ત સાધુને ચૌદ ઉપકરણો (વસ્ત્રપાત્રાદિ) ધારણ કરવા પણ ન ઘટે, કારણ કે તેનાં ગ્રહણ-ધારણાદિ મૂર્છા વિના ન હોય. અને યુક્તાહારાદિક તો અનાહાર ભાવનારૂપ જ્ઞાનનું જ સાધન છે, તેનો અસંભવ સાધુને નથી એવું દિગંબરો કહે છે. તેને પ્રતિબંધીને તેનો દોષ ચીંધવા માટે(દૂષવા)ના અભિપ્રાયે ગ્રંથકાર કહે છે.

મૂર્છાચ્છન્નધિયાં સર્વ જગદેવ પરિગ્રહઃ ।

મૂર્છયા^૧ રહિતાનાં તુ જગદેવાપરિગ્રહઃ ॥ ૮ ॥ પરિગ્રહાષ્ટકમ્ ॥ ૨૫ ॥

બા૦- મૂર્છાચ્છન્નધિયાં ક૦ મૂર્છાઈં છાઈં^૩ બુદ્ધિ છઈ જેહની એહવા પુરુષનઈ । સર્વ ક૦ સઘલું। જગદેવ ક૦ જગ જ^૧ । પરિગ્રહ ક૦ પરિગ્રહ છઈ। મૂર્છયા ક૦ મૂર્છાઈ । રહિતાનાં તુ ક૦ રહિતનઈ તો। જગદેવ ક૦ સારુ જગ। અપરિગ્રહઃ ક૦ પરિગ્રહ નથી। ૮.

“તમ્હા કિમત્થિ વત્થું ગંથોડગંથો વ સવ્વહા લોએ ।

ગંથાડગંથો વ મઓ મુચ્છાડમુચ્છાહિં નિચ્છયઓ ॥

વત્થાઈ તેણ જં જં સંજમસાહણમરાગદોસસ્સ ।

તં તમપરિગ્ગહો સ્થિય પરિગ્ગહો જં તદુવધાઈ ॥”

વિશેષાવશ્યકભાષ્ય, ગા. ૩૦૭૫-૭૬

પરિગ્રહાષ્ટકમ્ ॥ ૨૫ ॥

૧. 6, 7 માં આ આખું લખાણ નથી; 8 માં આ લખાણ પછી ‘શ્લો. ૭ માનો પહેલા પદનો પર્યાય છે એમ લખ્યું છે. । ૨. 1, 4, 5, 6, 7, 11 મૂર્છયા; 3 મૂર્છયા। ૩. 2, 11 માં ‘છાઈ’ શબ્દ નથી.। ૪ 1 માં ‘જ’ નથી. ૫. 6 માં આખું અવતરણ નથી

અર્થ : મૂર્છાથી છાઈ છે બુદ્ધિ જેની એવા પુરુષને સઘળું જગત જ પરિગ્રહ છે. (અને) મૂર્છાથી રહિતને તો સારું જગ પરિગ્રહ નથી. (અપરિગ્રહ છે). ૮

‘વિશેષાવશ્યક’ માં જણાવ્યું છે કે, “તેથી લોકમાં એવી કઈ વસ્તુ છે કે જેને સર્વથા પરિગ્રહ અથવા અપરિગ્રહરૂપ કહેવાય ? માટે નિશ્ચયદૃષ્ટિથી મૂર્છાથી પરિગ્રહ અને અમૂર્છાથી અપરિગ્રહ કહેલો છે. તેથી રાગદ્વેષરહિત આત્માને સંયમના સાધનભૂત વસ્ત્રાદિ અપરિગ્રહરૂપ છે અને જે કાંઈ સંયમનો ઉપઘાત કરનાર છે, તે પરિગ્રહ છે.”

એ પરિગ્રહનું અષ્ટક સંપૂર્ણ થયું. ॥ ૨૫ ॥

૨૬. અનુભવાષ્ટકમ્

સંધ્યેવ દિનરાત્રિભ્યાં કેવલશ્રુતયોઃ પૃથક્ ।

બુધૈરનુભવો દૃષ્ટઃ કેવલાર્કારુણોદયઃ ॥ ૧ ॥

બા૦- સંધ્યા ક૦ સાંજ । ઇવ યથા । દિનરાત્રિભ્યાં ક૦ દિવસરાત્રિ થકી જૂઝ હુઝ તિમ । કેવલશ્રુતયોઃ ક૦ કેવલજ્ઞાન-શ્રુતજ્ઞાનના પ્રકાશથી^૧ । પૃથક્ ક૦ ભિન્ન । બુધૈઃ ક૦ પંડિત । અનુભવ ક૦ અનુભવ-બોધ^૨ । દૃષ્ટઃ ક૦ દીઠો । કેહવો? કેવલ ક૦ કેવલજ્ઞાન તે રૂપ જે । અર્ક સૂર્ય તેહના^૩ । અરુણોદય એતલઈ મતિશ્રુતોત્તરભાવી કેવલથી અવ્યવહિત પૂર્વભાવી પ્રકાશ તે અનુભવ^૪, પ્રતિભાપરં નામ^૫ । ૧.

અર્થ : સાંજ જેમ દિવસ (અને) રાત્રિથી જુદી છે તેમ કેવલજ્ઞાનરૂપ સૂર્યના અરુણોદયરૂપ અનુભવબોધને પંડિતોએ કેવલજ્ઞાન (અને) શ્રુતજ્ઞાનની અપેક્ષાએ ભિન્ન માન્યો છે. મતિ-શ્રુતજ્ઞાન પછી આવતા એવા અને કેવલજ્ઞાનની તરત જ પહેલાં પ્રગટતા (અવ્યવહિત) પ્રકાશને અનુભવ કહે છે, જેને પ્રતિભા (એટલે કે પ્રાતિભજ્ઞાન) પણ કહે છે. ૧

વ્યાપારઃ સર્વશાસ્ત્રાણાં દિગ્પ્રદર્શન એવ હિ ।

પારં તુ પ્રાપયત્યેકોઽનુભવો ભવવારિધેઃ ॥ ૨ ॥

બા૦- વ્યાપારઃ ક૦ ઉપાયપ્રવર્તન । સર્વશાસ્ત્રાણાં ક૦ સઘલઈ^૬ શાસ્ત્રનો । દિગ્પ્રદર્શન એવ ક૦ દિસિ દિખાડવાનજ જ કાજિ । હી (હિ) નિશ્ચિતં । પારં તુ ક૦ પાર પ્રતિં તો^૭ । પ્રાપયતિ ક૦ પમાડજ । એકઃ ક૦ એક । અનુભવઃ ક૦ અનુભવ । ભવવારિધેઃ ક૦ સંસારસમુદ્રનો । ૨.

અર્થ : ખરેખર સઘળા શાસ્ત્રોનો વ્યાપાર (ઉપાય-પ્રવર્તન, ઉદ્યમ) દિશા દેખાડવાને માટે જ છે, સંસારસમુદ્રનો પાર તો પમાડે છે એક અનુભવ. ૨

૧. ૨ ના પ્રકાશથી; ૩ ના શકાશથી ૧, ૪, ૫, ૭, ૧૦ ના શંકાશથી; ૪ કેવલ જ્ઞાનના સંકાશથી ।
૨. ૨, ૬ અનુભવબોધ; ૩ અનુભવયોયોધ; ૧, ૪, ૫, ૭, ૧૧ અનુભવયોધ । ૩. ૧ કેવલજ્ઞાન સૂર્યના । ૪. ૨, ૧૧ પ્રકાશ તે અનુભવ; ૩ પ્રકાશને અનુભવે । ૫. ૨ માં નીચે ચાર લીટીના લખાણમાં 'અનુભવ' વિષે દુહા છે. । ૬ ૨ સઘલાંઈ; ૮, ૯ સઘલે । ૭. ૧ 'તો' નથી.

અતીન્દ્રિયં પરં બ્રહ્મ વિશુદ્ધાનુભવં વિના ।

શાસ્ત્રયુક્તિશતેનાપિ ન ગમ્યં યદ્ બુધા જગુઃ ॥ ૩ ॥

બા૦- અતીન્દ્રિયં ક૦ ઇન્દ્રિયનહ અગોચર । પરં બ્રહ્મ ક૦ સર્વોપાધિરહિત શુદ્ધ બ્રહ્મ । વિશુદ્ધાનુભવં વિના ક૦ વિશેષ શુદ્ધ અનુભવ પાઘડ । શાસ્ત્રયુક્તિશતેનાપિ શાસ્ત્રની યુક્તિનહ સદ્ગમે પળિ । ન ગમ્યં ક૦ ગમ્ય નહિ । યત્ જે માટિ^૧ । બુધા ક૦ પંડિત । જગુઃ ક૦ કહતા^૨ હુઆ । ૩.

અર્થ : ઇન્દ્રિયને અગોચર સર્વોપાધિરહિત શુદ્ધ બ્રહ્મ વિશેષ શુદ્ધ અનુભવ સિવાય શાસ્ત્રની સેંકડો યુક્તિઓ વડે પણ જાણી શકાય તેમ નથી, એવું પંડિતો કહે છે. ૩.

જ્ઞાયેરન્ હેતુવાદેન પદાર્થા યદ્યતીન્દ્રિયાઃ ।

કાલેનૈતાવતા પ્રાજ્ઞૈઃ કૃતઃ સ્યાત્ તેષુ નિશ્ચયઃ ॥ ૪ ॥

બા૦- જ્ઞાયેરન્ ક૦ કરતલામલકની પરિં જાળીઈ । હેતુવાદેન ક૦ યુક્તિશાસ્ત્રઈ કરીનહ । પદાર્થાઃ ક૦ પદાર્થ^૩ । યદિ ક૦ જો । અતીન્દ્રિયાઃ ક૦ ઇન્દ્રિયાગોચર ધર્માસ્તિકાયાદિક તો^૪ । કાલેનૈતાવતા ક૦ એટલઈ કાલે । પ્રાજ્ઞૈઃ ક૦ પંડિતે^૫ । કૃતઃ સ્યાત્ ક૦ કરિડું હોઈ^૬ । તેષુ ક૦ અતીન્દ્રિય પદાર્થોને વિષે । નિશ્ચયઃ ક૦ અસંદિગ્ધ અભ્રાંત જ્ઞાન ।

આત્મા પળિ અતીન્દ્રિય પદાર્થ છઈ । તેહના પર્યાય પળિ અતીન્દ્રિય । તે માટિં તત્તદ્વ્યક્તિ નિયત મોક્ષોપાયપરિજ્ઞાનનહ અર્થિ સામર્થ્યયોગરૂપ અનુભવપ્રમાણ અવશ્ય માનવું એ ભાવ^૭ । ૪.

અર્થ : જો યુક્તિશાસ્ત્રે કરીને ઇન્દ્રિયોને અગોચર ધર્માસ્તિકાયાદિક પદાર્થોને હાથમાં રહેલ આંબળાની જેમ જાણી શકાય (તો) આટલા કાળે પંડિતોએ અતીન્દ્રિય પદાર્થોને વિષે અસંદિગ્ધ અને અભ્રાંત નિર્ણય કર્યો હોત.

આત્મા પણ અતીન્દ્રિય પદાર્થ છે. તેના પર્યાય પણ અતીન્દ્રિય છે. તે માટે તે તે વ્યક્તિને નિયત મોક્ષના ઉપાયનું પરિજ્ઞાન થવા માટે સામર્થ્યયોગરૂપ અનુભવપ્રમાણ અવશ્ય માનવું એ ભાવ છે. ૪

૧. ૬ જે માટિ; ૩ યસ્માત્ । ૨. ૨, ૭ 'કહતા' શબ્દ નથી. । ૩. ૨, ૬, ૮ પદાર્થ; ૩ પદાર્થ । ૪. ૧, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૯, ૧૦, ૧૧ નો । ૫. ૨, ૪, ૫, ૬, ૧૧ પંડિતે; ૩ પંડિત । ૬. ૧, ૨, ૪, ૫, ૬, ૭, ૧૧ કરિડું હોઈ; ૩ કરિ હોઈ । ૭. ૧, ૬, ૭ આ આખો ફકરો "આત્મા પળિ.... એ ભાવ" નથી.

કેષાં ન કલ્પનાદર્વી શાસ્ત્રક્ષીરાન્નગાહિની ।

વિરલાસ્તદ્રસાસ્વાદવિદોઽનુભવજિહ્વા ॥ ૫ ॥

બા૦- કેષાં ક૦ કેહોનઈ^૧ । ન ક૦ નહિ । કલ્પનાદર્વી ક૦ કલ્પનારૂપ ચાટૂડી । શાસ્ત્ર રૂપ જે । ક્ષીરાન્ન ક૦ પરમાન્ન । ગાહિની ક૦ અવગાહનારી સર્વની એહવી । વિરલા ક૦ થોડા । તદ્રસાસ્વાદવિદઃ ક૦ તે શાસ્ત્ર-પરમાન્નનો જે રસાસ્વાદ ક૦ રહસ્યચર્વણા તેહતણા જાણ । સ્યઈ કરી? અનુભવજિહ્વા ક૦ અનુભવરૂપ જીભઈ કરી ।

એતાવતા શાસ્ત્રજ્ઞાન તે બાહ્ય, અનુભવ^૨ તે અંતરંગ ઇમ જાણવો^૩ । ૫.

અર્થ : કોની કલ્પનારૂપ ચાટૂડી (ચમચો) શાસ્ત્રરૂપ જે ક્ષીરાન્ન (પરમાન્ન) છે તેમાં પ્રવેશ કરનારી (અવગાહનારી) નથી ? અર્થાત્ સર્વની એવી છે. (સર્વની કલ્પના શાસ્ત્રરૂપ ક્ષીરાન્નમાં પ્રવેશ કરે છે.) પણ થોડાક વિરલા જે તે શાસ્ત્રરૂપ પરમાન્નનો રસાસ્વાદ એટલે કે રહસ્યચર્વણાને અનુભવરૂપ જીભ વડે જાણનારા છે. એટલે શાસ્ત્રજ્ઞાન તે બાહ્ય છે અને અનુભવ તે અંતરંગ છે એમ જાણવું. ૫

પશ્યતુ બ્રહ્મ નિર્ઘ્નં નિર્ઘ્નદ્વાનુભવં વિના ।

કથં લિપિમયી^૪ દૃષ્ટિર્વાઙ્મયી^૫ વા મનોમયી ॥ ૬ ॥

બા૦- પશ્યતુ ક૦ દેખો । બ્રહ્મ ક૦ આત્મસ્વરૂપ^૬ પ્રતિ^૭ । નિર્ઘ્ન ક૦ દ્વંદ્વરહિત । નિર્ઘ્ન ક૦ દ્વંદ્વરહિત^૮ જે । અનુભવ ક૦ અપરોક્ષસાક્ષાત્કાર તે^૯ । વિના તે પાછઈ । કથં ક૦ કિમ । લિપિમયી ક૦ સંજ્ઞાક્ષરમય । દૃષ્ટિ ક૦ દૃષ્ટિ^{૧૦} વાઙ્મયી ક૦ વ્યંજનાક્ષરમયી^{૧૧} । વા અથવા । મનોમયી ક૦ લઘ્યાક્ષરમય^{૧૨} । એટલઈ શાસ્ત્રદૃષ્ટિં બ્રહ્મ ન જણાઈ^{૧૩}, ચર્મદૃષ્ટિ તો ન જણાઈ જ, કેવલદૃષ્ટિં જણાઈ^{૧૪} । ૬.

અર્થ : નિર્ઘ્ન એટલે કે દ્વંદ્વ(કલેશ કે વિરોધ) રહિત આત્મસ્વરૂપ (કે તત્ત્વસ્વરૂપ બ્રહ્મ)ને દ્વંદ્વરહિત એવા અપરોક્ષ સાક્ષાત્કાર (પ્રત્યક્ષ અનુભવ) વગર લિપીમયી એટલે

૧. ૧ કેહોનઈ; ૩ કહિનઈ; ૨, ૮, ૯ કહીને. ૨. ૨, ૧૧ અપરોક્ષાનુભવ. ૩. ૨ માં નીચે ચાર લીટીમાં 'અનુભવ' વિષે મોટા બે દુહા જેવું લખાણ છે. ૪. ૧, ૬ લિપીમયી. ૫. ૮, ૯ તત્ત્વસ્વરૂપ; ૧૧ આત્માસ્વરૂપ. ૬. ૨, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૯, ૧૧ નિર્ઘ્નદ્વંદ્વરહિત. ૭. ૧, ૨, ૪, ૫, ૬, ૭, ૧૧ અપરોક્ષસાક્ષાત્કાર તે; ૩, ૮, ૯, ૧૦ અપરોક્ષસા. ૮. ૨, ૧૧ દૃષ્ટિ ક૦ દૃષ્ટિ શબ્દો છે. ૯. ૧, ૨, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૯, ૧૧ વ્યંજનાક્ષરમય. ૧૦. ૧, ૬, ૮, ૯, ૧૦ લઘ્યાક્ષરમય; ૨, ૪, ૫, ૭, ૧૧ લઘ્યક્ષરમય; ૩ લઘ્યાક્ષરમયી. ૧૧. ૧, ૪, ૫ જાણઈ; ૭ જાણે; ૯ જાણઈ. ૧૨. ૨ કેવલદૃષ્ટિ જણાઈ જ

સંજ્ઞાક્ષરમય, વાક્યમયી એટલે વ્યંજનાક્ષરમય અથવા મનોમયી એટલે લબ્ધ્યક્ષરમય (અર્થના પરિજ્ઞાનરૂપ) દૃષ્ટિ કેમ દેખે ? એટલે શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ બ્રહ્મ ન જણાય, ચર્મ-દૃષ્ટિએ તો ન જ જણાય, (માત્ર) કેવલદૃષ્ટિએ જ જણાય. ૬

ન સુષુપ્તિરમોહત્વાનાપિ ચ સ્વાપજાગરૌ ।

કલ્પનાશિલ્પવિશ્રાંતેસ્તુર્યેવાનુભવો દશા ॥ ૭ ॥

બા૦- ન સુષુપ્તિ: ક૦ સુષુપ્તિ દશા નથી, સ્યા કારણથી? અમોહત્વાત્ ક૦ મોહરહિતપણા માંડિ, સુષુપ્તિ તો નિર્વિકલ્પ છડ, પણિ સમોહ છડ । નાપિ ચ વલી નહિ । સ્વાપજાગરૌ ક૦ સ્વપ્નદશા-જાગ્રદશા, સ્યા કારણથી ? કલ્પના ના જે સિલ્પ ક૦ કારીગરી તેહની^૧ । વિશ્રાંતિ ક૦ વિશમવું તેહથી । સ્વપ્ન-જાગ્રદશા તો કલ્પના છડ । તુર્યેવ ક૦ ચોથી જ । અનુભવ ક૦ અનુભવ । દશા ક૦ અવસ્થા છે । ૭

અર્થ : [અનુભવ] મોહરહિત હોવાથી સુષુપ્તિ દશા નથી, (કારણ કે) સુષુપ્તિ તો નિર્વિકલ્પ છે પણ સમોહ (મોહસહિત) છે. વળી તે સ્વપ્નદશા કે જાગૃતદશા પણ નથી. કયા કારણથી? કારણ કે તેમાં કલ્પનાની કારીગરીની વિશ્રાંતિ છે (અભાવ છે), જ્યારે સ્વપ્ન અને જાગૃતદશા તો કલ્પનારૂપ છે. માટે અનુભવ એ તુર્યા એટલે ચોથી અવસ્થા જ છે. ૭

અધિગત્યાખિલં શબ્દબ્રહ્મ શાસ્ત્રદૃશા મુનિ: ।

સ્વસંવેદ્યં પરં બ્રહ્માનુભવેનાધિગચ્છતિ ॥ ૮ ॥ અનુભવાષ્ટકમ્ ॥ ૨૬ ॥

બા૦- અધિગત્ય ક૦ જાંણીનહિ । અખિલં ક૦ સઘળું । શબ્દબ્રહ્મ ક૦ શબ્દબ્રહ્મ^૨ । શાસ્ત્રદૃશા ક૦ શાસ્ત્રદૃષ્ટિ કરી । મુનિ: ક૦ સાધુ । સ્વસંવેદ્યં ક૦ સ્વપ્રકાશ અન્યનિરપેક્ષ । પરં બ્રહ્મ ક૦ પરમ બ્રહ્મ^૩ । અનુભવેન ક૦ અનુભવહિ । અધિગચ્છતિ ક૦ જાણઈ^૪ । ૮

૯ અનુભવાષ્ટક સંપૂર્ણ થયું ॥ ૨૬ ॥

અર્થ : સાધુ શાસ્ત્રદૃષ્ટિથી સઘળું શબ્દબ્રહ્મ જાણીને અનુભવથી સ્વયંપ્રકાશ એવા અર્થાત્ અન્ય નિરપેક્ષ પરબ્રહ્મને (પરમાત્માને) જાણે છે. ૮

એ અનુભવઅષ્ટક સંપૂર્ણ થયું. ૨૬.

૧. ૧ કારીગર તેહનું । ૨. ૨ શબ્દરૂપ બ્રહ્મ । ૩. ૨, ૪, ૫, ૭ પર બ્રહ્મ । ૪. ૪, ૫, ૭ જાંણીઈ; ૬ કરી જાંણઈ; ૭ જાણે

૨૭ યોગાષ્ટકમ્

મોક્ષેણ યોજનાદ્ યોગઃ સર્વોઽપ્યાચાર ઇષ્યતે ।

વિશિષ્ય સ્થાનવર્ણાર્થાલંબનૈકાગ્ર્યગોચરઃ ॥ ૧ ॥

બા૦- મોક્ષેણ ક૦ મોક્ષ સાથડે । યોજનાત્ ક૦ આત્માનડે યોજવા થકો । યોગઃ ક૦ યોગઃ શબ્દાર્થઃ । સર્વોઽપિ ક૦ સઘલાઈ । આચારઃ ક૦ આચાર । ઇષ્યતે ક૦ વાંછીડે । વિશિષ્ય ક૦ સામાન્ય શબ્દ વિશેષપર કરતાઈ^૧ । સ્થાન ક૦ મુદ્રા । વર્ણ ક૦ અક્ષર । અર્થ ક૦ વર્ણવાચ્ય । આલંબન કાયોત્સર્ગાદિકનું । એકાગ્ર્ય ક૦ સિદ્ધસ્મરણ એ પાંચનડે । ગોચર ક૦ વિષય જે આચાર તે યોગ કહિડે । ૧

ગાથા :

“ઠાણુત્થાલંબનરહિઓ તંતંમ્મિ પંચહા एसो ।

દુગમિત્થ કમ્મજોગો તહા તિયં નાણજોગોઽ” ॥”

-‘યોગવિંશિકા’ ગા. ૨

અર્થ : મોક્ષની સાથે આત્માને જોડવાથી થતો બધોય આચાર ‘યોગ’ શબ્દનો અર્થ કહેવાય. ‘યોગ’ એ સામાન્ય શબ્દને વિશેષ દ્વારા (ફોડ પાડીને) સમજીએ તો (૧) સ્થાન એટલે મુદ્રા (આસન વગેરે), (૨) વર્ણ એટલે તે તે વાચક શબ્દના અક્ષર, (૩) તેનો અર્થ એટલે વર્ણ કે વર્ણમાલારૂપ શબ્દનો વાચ્ય અર્થ, (૪) આલંબન એટલે કાયોત્સર્ગ આદિ માનસિક આલંબન અને (૫) એકાગ્ર્ય એટલે એકાગ્રપણું, જેમ કે સિદ્ધસ્મરણ— એ પાંચેય વિષયને લગતો જે આચાર તે ‘યોગ’ કહેવાય. ૧

ગાથા - “ (૧) સ્થાન (આસન વગેરે), (૨) ઊર્ણ (શબ્દ), (૩) અર્થ, (૪) આલંબન અને (૫) આલંબનરહિત નિર્વિકલ્પ સમાધિ એ પાંચ પ્રકારનો યોગ શાસ્ત્રમાં કહેલો છે. આમાં પહેલા બે કર્મયોગ છે અને પછીના ત્રણ જ્ઞાનયોગ છે.”

૧. ૧, ૪, ૫, ૬, ૭, ૧૧ વિશેષપર કરતાઈ; ૩ વિશેષપર કરનાઈ; ૨ વિશેષ પ્રકાર। ૨. ૬ માં આ ગાથા નથી પણ “મુદ્રા-યોગમુદ્રા ૧, જિનમુદ્રા ૨, મુક્તાશુક્તિ મુદ્રા ૩” એવું લખાણ છે.

કર્મયોગ^૧ દ્વયં તત્ર જ્ઞાનયોગ^૨ ત્રયં વિદુઃ ।

વિરતેષ્વેષ નિયમાદ્ બીજમાત્રં પરેષ્વપિ ॥ ૨ ॥

બા૦- કર્મયોગં ક૦ ક્રિયાયોગ । દ્વયં ક૦ બે^૩ । તત્ર ક૦ તે પાંચ યોગમાંહિં । જ્ઞાનયોગં ક૦ જ્ઞાનરૂપ યોગ:(ગ) । ત્રયં ક૦ ત્રણ^૪ । વિદુઃ જાણઈ છઈ । વિરતેષુ ક૦ વિરતમાંહિ । એષ ક૦ એ યોગ પાંચ પ્રકારઈ । નિયમાત્ ક૦ નિશ્ચઈ । બીજમાત્રં ક૦ કેવલ બીજરૂપ । પરેષ્વપિ ક૦ બીજાઈ માર્ગાનુસારી પ્રમુખમાં । ૨

અર્થ : તે પાંચ યોગમાં (પહેલા) બે કર્મયોગ (ક્રિયાયોગ) છે અને બીજા ત્રણ જ્ઞાનયોગ છે એમ [જ્ઞાની પુરુષો] જાણે છે. આ પાંચ પ્રકારનો યોગ વિરતિવંતમાં નિશ્ચયથી હોય છે, બીજા માર્ગાનુસારી પ્રમુખમાં કેવળ બીજરૂપ હોય છે. ૨

કૃપાનિર્વેદસંવેગ પ્રશમોત્પત્તિકારિણઃ^૫ ।

ભેદાઃ પ્રત્યેકમત્રેચ્છાપ્રવૃત્તિસ્થિરસિદ્ધયઃ ॥ ૩ ॥

બા૦- કૃપા ક૦ અનુકંપા^૬ । નિર્વેદ ક૦ ભવત્રાસ । સંવેગ ક૦ મોક્ષેચ્છા^૭ । પ્રશમ ક૦ ઉપશમ^૮ તેહની । ઉત્પત્તિના । કરણ કારણશીલ । ભેદા ક૦ ભેદ । પ્રત્યેકં એક એક પ્રતિ । અત્ર ક૦ ઇહાં । ઇચ્છાપ્રવૃત્તિસ્થિરસિદ્ધિ એ ચાર એવં પાંચ તે ચાર ગુણા કરતા વીસ ભેદ થાઈ । ૩.

અર્થ : અહીં સ્થાન વગેરે પ્રત્યેક પાંચેય યોગના ઇચ્છા, પ્રવૃત્તિ, સ્થિરતા અને સિદ્ધિ એ ચાર ભેદો છે. તે અનુક્રમે કૃપા એટલે અનુકંપા, નિર્વેદ એટલે ભવત્રાસ (સંસારનો ભય), સંવેગ એટલે મોક્ષની ઇચ્છા અને પ્રશમ એટલે ઉપશમની ઉત્પત્તિ માટે કારણભૂત છે. આ સ્થાનાદિ પાંચને ચાર ભેદ વડે ગુણતા વીસ ભેદ થાય. ૩

ઇચ્છા તદ્વત્કથાપ્રીતિઃ પ્રવૃત્તિઃ પાલનં પરમ્ ।

સ્થૈર્યં વાધકભીહાનિઃ સિદ્ધિરન્યાર્થસાધનમ્ ॥ ૪ ॥

બા૦- ઇચ્છા યોગ તે । તદ્વત્ ક૦ તે યોગવંત તેહની । કથા ક૦ વાર્તા તે સાંભલતાં । પ્રીતિ ઉપજે તે । પ્રવૃત્તિ યોગ તે તે કહિઈ જે । પાલન ક૦ પાલવું । પરં ક૦ યત્નાતિશય

૧. ૧, ૨, ૪, ૫, ૭, ૮, ૯, ૧૧ કર્મયોગ । ૨. ૧, ૪, ૫, ૭, ૮, ૧૧ જ્ઞાનયોગ । ૩. ૧ બંધ; ૬ બિ; ૯ બે છે । ૪. ૧ ત્રણ; ૩ ત્રિણ; ૨ ત્રણ; ૮ ત્રિણ; ૯ ત્રણ । ૫. ૧, ૪, ૫, ૭, ૧૧.. કારણ । ૬. ૨ અનુભવ । ૭. ૧ મોક્ષની ઇચ્છા । ૮. ૧ 'ઉપશમ' શબ્દ નથી. । ૯. ૧, ૫, ૭ 'ઇચ્છા' શબ્દ નથી.

શુભોપાય^૧ । સ્થૈર્ય^૨ કં ધિરયોગ તે જે । બાધક કં અતીચાર તેની । ભી કં ભય તેહની । હાનિ જિહાં અતીચાર લાગઈ જ નહિ^૩ । સિદ્ધિ^૪ યોગ તે કહીઈ જેહથી^૫ । અન્યાર્થસાધન^૬ કં પરાર્થનું સાધન થાઈ, તત્સંગ^૭ વૈરત્યાગ इत्यादि । ૪

અર્થ : તે યોગવંત(યોગી)ની કથા વાર્તા સાંભળતાં પ્રીતિ ઊપજે તે ઇચ્છાયોગ, અતિશય (અધિક) યત્નથી શુભ ઉપાયોનું પાલન કરવું તે પ્રવૃત્તિયોગ, અસંગને કારણે અતિચારના ભયની હાનિ એટલે કે જ્યાં અતિચાર લાગે જ નહિ તે સ્થિરતાયોગ અને તેના સંગથી વેરનો ત્યાગ થાય વગેરે પરાર્થનું સાધન થાય તે સિદ્ધિયોગ કહેવાય. ૪

અર્થાલંબનયોશ્ચૈત્યવંદનાદૌ વિભાવનમ્ ।

શ્રેયસે યોગિનઃ સ્થાનવર્ણયોર્યત્ન એવ ચ ॥ ૫ ॥

બા૦- અર્થાલંબનયોઃ કં અર્થ અનઈ^૧ આલંબન એ બે યોગનું । ચૈત્યવંદનાદૌ કં ચૈત્યવંદનાદિ ક્રિયામાંહિ । વિભાવનં કં પુનઃ પુનઃ સ્મરણ^૨ । શ્રેયસે કં હિતનઈ અર્થ^૩ । યોગિનઃ કં યોગીનઈ । સ્થાનવર્ણયો કં સ્થાન વર્ણ બે નો । યત્ન એવ ચ કં ઉદ્યમ તેહ જ હિતકારી^૪ । ૫.

અર્થ : ચૈત્યવંદન આદિ ક્રિયામાં અર્થ અને આલંબનનું પુનઃ પુનઃ સ્મરણ (વિભાવન કરવું) અને સ્થાન તથા વર્ણ એ બેનો ઉદ્યમ જ યોગી માટે હિતકારી છે. ૫

આલંબનમિહ જ્ઞેયં દ્વિવિધં રૂપ્યરૂપિ ચ ।

અરૂપિગુણસાયુજ્યયોગોઽનાલંબનઃ^૧ પરઃ ॥ ૬ ॥

બા૦- આલંબન કં આલંબન । ઇહ કં ઇહાં । જ્ઞેયં કં જાણવું । દ્વિવિધં કં બે પ્રકારે - એક રૂપી, બીજું અરૂપિ । ચ પુનઃ । અરૂપિગુણ કં સિદ્ધસ્વરૂપ તેહનું । સાયુજ્ય કં તાદાત્મ્ય ભાવતપ તે । યોગ કં આલંબનનામ ઈષદ્ અવલંબન માત્ર તે^૨ । અનાલંબન કહીઈ^૩ । પરઃ કં ઉત્કૃષ્ટો ।

૧. ૬ 'યત્નાતિશય શુભોપાય' શબ્દો નથી. । ૨. ૧ અસંગપણઈ અતીચાર લાગઈ નહીં; ૨, ૪, ૫, ૬, ૭, ૧૧ અસંગપણી અતીચાર લાગે જ નહીં. ૩. ૧ સિદ્ધ । ૪. ૨ જેહની, ૬ તેહથી. ૫. ૧, ૨ તત્સંગે. ૬. ૧ અર્થ અનઈ; ૩ અર્થનઈ. ૭. ૧ પુનઃ પુનઃ સ્મરણ તે વિભાવન કહીઈ. ૮. નોંધ : પ્રત નં. ૩ માં આ પછીના છઠ્ઠા શ્લોકના બાલાવબોધથી છેક કૃતિના અંત સુધી બાલાવબોધના અક્ષરો ઝીણા છે. કદાચ લહિયા જુદા હોય એમ લાગે છે. । ૯. ૧, ૪, ૫, ૭... યોગેનાલંબન; ૮...યોગાનાલંબન; ૧૦. ૨ આલંબનનામઈ ઇષદાલંબનમાં; ૪, ૫, ૭ આલંબન નામેઈ થઈ. ૧૧. ૧ 'તેહનું ભાવતપ તે યોગ આલંબન નામઈ

“તત્રાપ્રતિષ્ઠિતઃ ખલુ યતઃ પ્રવૃત્તશ્ચ તત્ત્વતસ્તત્ર ।

સર્વોત્તમાનુજઃ ખલુ તેનાનાલંબનો ગીતઃ ॥૧૧॥”

-‘ખોડશક’ ૧૬, શ્લો. ૮

નિરાલંબન યોગ તે ધારાવાહી પ્રશાંતવાહિતા નામ ચિત્ત, તેહનઈ સ્મરણની યત્નના^૧ અપેક્ષાઈ સ્વરસથી જ તે ચિત્ત સદૃશ ધારાઈ પ્રવર્તઈ છઈ એ જાણવું^૨ । ૬

અર્થ : અહીંયાં આલંબન બે પ્રકારે જાણવું — એક રૂપી અને બીજું અરૂપી. અરૂપીના ગુણના એટલે કે સિદ્ધસ્વરૂપના તાદાત્મ્ય (ભાવતપરૂપ) યોગમાં ઈષદ્ (થોડુંક, નામમાત્ર) અવલંબન હોવાથી તે ઉત્કૃષ્ટ અનાલંબન યોગ કહેવાય છે.

“જ્યાં સુધી પરમાત્મતત્ત્વનું દર્શન થાય ત્યાં સુધી ‘પરમાત્મતત્ત્વના દર્શનની અસંગભાવે ઇચ્છારૂપ’ અનાલંબન-યોગ છે. તે પરમાત્મતત્ત્વમાં સ્થિરતારહિત છે, તેથી જ ધ્યાન દ્વારા પરમાત્મદર્શનમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. તેથી યોગનિરોધરૂપ સર્વોત્તમ યોગનો પૂર્વભાવી અનાલંબનયોગ કહેલો છે.” (ખોડશક ૧૬, શ્લો. ૮)

નિરાલંબન યોગ તે ધારાવાહી પ્રશાંતવાહિતારૂપ ચિત્ત છે. તેમાં સ્મરણના યત્ન- (પ્રયત્ન)ની અપેક્ષાએ સ્વરસથી જ તે ચિત્ત સદૃશ ધારાએ પ્રવર્તે છે તે જાણવું.૬

પ્રીતિભક્તિવચોઽસંગે^૩ સ્થાનાદ્યપિ ચતુર્વિધમ્ ।

તસ્માદયોગયોગાત્તેર્મોક્ષયોગઃ^૪ ક્રમાદ્ભવેત્ ॥ ૭ ॥

બા૦- પ્રીતિ-ભક્તિ-વચન-અસંગ ભેદઈ । સ્થાનાદિક વીસ પાણિ । ચતુર્વિધં ક૦ ચાર પ્રકાર । તસ્માત્ ક૦ તે સકલ યોગથી^૫ । અયોગ નામ જે । યોગ જે શૈલેસી તેહની । આપ્તિ ક૦ પ્રાપ્તિ તેહથી । મોક્ષયોગ તે । ક્રમાત્ ક૦ અનુક્રમઈ । ભવેત્ ક૦ હોઈ । ૭

^૬“યત્રાદરોઽસ્તિ પરમઃ પ્રીતિશ્ચ હિતોદયા ભવતિ કર્તુઃ ।

શેષત્યાગેન કરોતિ યદ્વ તત્પ્રીત્યનુષ્ઠાનમ્ ॥૧૧॥

૧. ૧૧ સ્મરણની યત્નના; ૨. ૧૦ નયત્રતી; ૩ સ્મરણની નયત્તતા । ૨. ૬ માં ‘તત્રાપ્રતિષ્ઠિતઃ એ શ્લોક અને પછીનું લખાણ નથી; ૧, ૪, ૭ માં નિરાલંબન.... જાણવું એ ફકરો નથી. । ૩ ૪, ૫, ૭... સંગેઃ । ૪. ૧, ૪, ૫, ૭, ૧૧ ...યોગાત્તમોક્ષયોગઃ । ૫. ૧, ૪, ૫, ૭ સકલ યોગ । ૬ ૬ માં ‘ખોડશક’ના આ શ્લોકો નથી.

ગૌરવવિશેષયોગાદ્ બુદ્ધિગતો યદ્વિશુદ્ધતરયોગમ્^૧ ।

ક્રિયયેતર^૨તુલ્યમપિ જ્ઞેયં તદ્ભક્ત્યનુષ્ઠાનમ્ ॥૨॥

અત્યંતવલ્લભા યત્લુ પત્ની તદ્વદ્ધિતા ચ જનનીતિ ।

તુલ્યમપિ કૃત્યમનયોર્જાતં સ્યાત્ પ્રીતિભક્તિગતમ્ ॥૩॥

વચનાત્મિકા પ્રવૃત્તિઃ સર્વત્રોચિત્યયોગતો યા તુ ।

વચનાનુષ્ઠાનમિદં ચારિત્રવતો નિયોગેન ॥૪॥

યત્ત્વભ્યાસાતિશયાત્ સાત્મીભૂતમિવ^૩ ચેષ્ટતે સદ્ભિઃ ।

તદસંગાનુષ્ઠાનં ભવતિ ત્વેતત્ તદેવૈધાત્^૪ ॥૫॥

ચક્રભ્રમણં દંડાત્ તદભાવે ચૈવ યત્પરં^૫ ભવતિ ।

વચનાસંગાનુષ્ઠાનયોસ્તુ તજ્ઞાપકં જ્ઞેયમ્ ॥૬॥

અભ્યુદયફલે ચાદ્યે નિઃશ્રેયસસાધને તથા ચરમે ।

એતદનુષ્ઠાનાનાં વિજ્ઞેયે ઇહ ગતાપાયે ॥૭॥”

‘ષોડશક’-૧૦, શ્લો. ૩-૯

અર્થ : પ્રીતિ, ભક્તિ, વચન, અસંગ એ ભેદના સ્થાનાટિક વીશ યોગ પણ ચાર પ્રકારે છે. તે સકલ યોગથી અયોગ નામે જે શૈલશીયોગની પ્રાપ્તિ થાય તેનાથી અનુક્રમે મોક્ષયોગ પ્રાપ્ત થાય છે. ૭

પ્રીતિ અનુષ્ઠાન—“જેમાં અધિક આદર હોય, જેમાં [સર્વના] હિતનો ઉદય કરનાર કર્તાની પ્રીતિ-રુચિ હોય અને બાકીના પ્રયોજનનો ત્યાગ કરીને જેને એકનિષ્ઠાથી કરે તે પ્રીતિ અનુષ્ઠાન કહેવાય છે. ૧

ભક્તિ અનુષ્ઠાન - “વિશેષ ગૌરવના યોગે બુદ્ધિમાન પુરુષનું વધારે વિશુદ્ધ યોગવાળું, ક્રિયા વડે અન્યના (એટલે કે અગાઉના પ્રીતિ અનુષ્ઠાનના) જેવું હોવા છતાં તે ભક્તિ અનુષ્ઠાન જાણવું. ૨

પ્રીતિ અને ભક્તિ અનુષ્ઠાનની વિશેષતા - “[પુરુષને] પત્ની ખરેખર અત્યંત પ્રિય છે, તે જ રીતે હિતકારી માતા પણ અત્યંત પ્રિય છે; બંનેના પાલનપોષણનું કાર્ય

૧. ૨ યોગ; ૧, ૪, ૫, ૭ યોગ; ૩ યોગ. ૨. ૧, ૨, ૪, ૫, ૭, ૮, ૯, ૧૧ ક્રિયતેતર । ૩. ૧, ૪, ૫, ૭, ૧૧ સાત્મીભૂતમિવ; ૩ સાત્મીભૂતામિવ । ૪. ૨ ત્વેતત્ તદેવૈધાત્; ૩ હિ ચૈતત્ત્વદેવવિધમ્ ૫. ૧, ૪, ૫, ૭ યત્પર

પણ સરખું છે, તો પણ પ્રીતિ અને ભક્તિની વિશેષતા દર્શાવવા આ ઉદાહરણ છે. પત્નીનું કાર્ય પ્રીતિથી અને માતાનું કાર્ય ભક્તિથી થાય છે, એ પ્રીતિ અને ભક્તિની વિશેષતા છે. ૩

વચન અનુષ્ઠાન - “બધાય વ્યાપારમાં ઉચિતપણે આગમને અનુસરીને પ્રવૃત્તિ કરવી તે વચન અનુષ્ઠાન છે. તે ચારિત્રવાળા સાધુને અવશ્ય હોય છે. ૪.

અસંગ અનુષ્ઠાન - “અત્યંત અભ્યાસથી ચંદનગંધના ન્યાયે સહજભાવે સત્પુરુષોથી જે ક્રિયા કરાય છે તે અસંગ અનુષ્ઠાન. તે આગમના સંસ્કારથી થાય છે. ૫

વચન અને અસંગ અનુષ્ઠાનની વિશેષતા- “[કુંભારના ચાકડામાં] દંડ વડે ચક્ર ફરે છે અને પછી દંડના પ્રયોગના અભાવે પણ ફરતું રહે છે તે વચનાનુષ્ઠાન અને અસંગાનુષ્ઠાનને જણાવનાર ઉદાહરણ છે. જેમ પ્રથમ દંડના યોગે ચક્ર ફરે છે અને પછી દંડના અભાવે સંસ્કારથી ફરે છે તેમ વચનાનુષ્ઠાન આગમના સંબંધથી પ્રવર્તે છે અને પછી આગમના સંસ્કાર-માત્રથી વચનની અપેક્ષા સિવાય સહજભાવે પ્રવૃત્તિ કરે છે તે અસંગાનુષ્ઠાન સમજવું. ૬

ચારે અનુષ્ઠાનોનું ફળ - “પ્રથમના બે અનુષ્ઠાન (પ્રીતિ અને ભક્તિ) અભ્યુદયના કારણ છે અને વિઘ્ન વિનાનાં છેલ્લાં બે અનુષ્ઠાન (વચન અને અસંગ) મોક્ષનાં કારણ જાણવા.” ૭

(‘ષોડશક’ ૧૦, શ્લો. ૩ થી ૮)

સ્થાનાદ્યયોગિનસ્તીર્થોચ્છેદાદ્યાલંબનાદપિ ।

સૂત્રદાને મહાદોષ^૧ इत्याचार्याः प्रचक्षते ॥ ८ ॥ योगाष्टकम् ॥ २७ ॥

બા૦- સ્થાનાદ્યયોગિનઃ ક૦ સ્થાનાદિ અન્યતર યોગરહિતનં । તીર્થોચ્છેદાદ્યાલંબનાદપિ ક૦ જેહવા તેહવાનં પણિ સૂત્ર ન ભણાવીં, તીર્થનો ઉચ્છેદ થાંડં ઇત્યાદિ કારણથી પણિ । સૂત્રદાને ક૦ ચૈત્યવંદનાદિ સૂત્ર^૨ અધ્યાપનં । મહાદોષઃ ક૦ મોટા દોષ હોંડં સૂત્રાશાતનારુપ । ઇત્યાચાર્યાઃ ક૦ એમ હરિભદ્રાદિકસૂરિ । પ્રચક્ષતે ક૦ કહંડં છંડં । ૮

^૩“तित्थस्सुच्छेयाइ वि नालंबणमेत्थ जं स एमेव ।

सुत्तकिरियाइनासो एसो असमंजसविहाणो ॥ १॥

૧. 6 મહાદોષઃ । ૨. 1, 2, 4, 5, 6, 7, 11 સૂત્રનં । ૩. 5, 6, 7 માં આ બે શ્લોકો નથી.

સો એસ વંકઓ ઝિય ન ય સયં મયમારિયાળમવિસેસો ।
 એયં પિ ભાવિયવ્વં ઇહ તિત્થુચ્છેયમ્હીરૂહિં ॥૨૧॥”

-‘યોગવિંશિકા’, ગા. ૧૪-૧૫

એ યોગનું અષ્ટક પૂરું થયું । ॥ ૨૭ ॥

અર્થ : સ્થાનાદિ અન્ય કોઈપણ યોગથી રહિત(પુરુષ)ને ‘તીર્થનો ઉચ્છેદ થશે’ ઇત્યાદિ કારણથી પણ ચૈત્યવંદનાદિ સૂત્ર ભણાવવામાં સૂત્રની આશાતનારૂપ મોટો દોષ થાય છે એમ હરિભદ્રાદિ સૂરિઓ (આચાર્યો) કહે છે. ‘તીર્થનો ઉચ્છેદ થશે’ ઇત્યાદિ કારણો પણ જેવાતેવાને સૂત્ર ન ભણાવીએ. ૮

“તીર્થનો ઉચ્છેદ થશે” વગેરે [હેતુરૂપ] આલંબન આમાં લેવું ઠીક નથી, કારણ કે આ રીતે પણ અસમંજસ અર્થાત્ શાસ્ત્રવિરુદ્ધ વિધાન ચાલુ જ રહે છે, તેથી તે [માર્ગ] આ શાસ્ત્રોક્ત ક્રિયાના લોપરૂપ જ બની રહે છે.

તે આ [અવિધિપૂર્વકના ઉપદેશનો માર્ગ] વક્ર જ છે, એટલે કે અનિષ્ટ પરિણામ દેનાર છે. જે કોઈ પોતે મૃત્યુ પામે અને કોઈને મારવામાં આવે તે બે બાબત સરખી નથી. આ વાત તીર્થના ઉચ્છેદથી ડરવાવાળાઓએ વિચારવી જોઈએ.”

એ યોગનું અષ્ટક પૂરું થયું. ॥ ૨૭ ॥

૨૮ નિયાગાષ્ટકમ્

યઃ કર્મ હુતવાન્ દીપ્તે બ્રહ્માગ્નૌ ધ્યાનધાયાય ।

સ નિશ્ચિતેન યાગેન નિયાગપ્રતિપત્તિમાન્ ॥૧॥

બા૦- યઃ ક૦ જે । કર્મ ક૦ કર્મ પ્રતિ । હુતવાન્ ક૦ હોમતો હવો^૧ । દીપ્તે ક૦ જ્વલતં^૨ । બ્રહ્માગ્નૌ ક૦ બ્રહ્મરૂપ અગ્નિમાં^૩ । ધ્યાન રૂપ ધ્યાયાઈ કરીનં^૪ । “ધ્યાયા તુ સમિદાધીયતે યયા”^૫ । સઃ ક૦ તે । નિશ્ચિતેન ક૦ નિર્ધારિત ભાવરૂપ જે । યાગ તેણં કરીનં^૬ । નિયાગપ્રતિપત્તિમાન્ ક૦ નિયાગપડિવત્ર કહિં^૭ । એતલં દ્રવ્યયજ્ઞ તે યાગ, બ્રહ્મયજ્ઞ તે નિયાગ^૮ । ૧

અર્થ : જે પ્રજ્વલિત બ્રહ્મરૂપ અગ્નિમાં ધ્યાનરૂપ ધ્યાયાથી એટલે કે જે[ઋક્-મંત્ર]થી સમિદ હોમાય તે થકી કર્મને હોમે છે તે (મુનિ) નિર્ધારિત ભાવરૂપ જે યાગ એટલે કે નિયાગને (ભાવયજ્ઞને) પ્રાપ્ત થયેલ છે. એટલે દ્રવ્યયજ્ઞ તે યાગ (યજ્ઞ) અને બ્રહ્મયજ્ઞ તે નિયાગ. ૧

પાપધ્વંસિનિ નિઃકામે જ્ઞાનયજ્ઞો રતો ભવ ।

સાવઘૈઃ કર્મયજ્ઞૈઃ કિં ભૂતિકામનયાઽવિલૈઃ ॥૨॥

બા૦- પાપધ્વંસિનિ ક૦ પાપનો વિનાશ કરંદં એહવે^૧ । નિઃકામે ક૦ કામનારહિત । જ્ઞાનયજ્ઞ ક૦ જ્ઞાનરૂપ યજ્ઞનં વિષં^૨ । રત્ ક૦ આસક્ત । ભવ ક૦ થા, હે વત્સ^૩ । સાવઘૈઃ ક૦ પાપસહિતં^૪ । કર્મયજ્ઞૈઃ ક૦ જ્યોતિષ્ટોમાદિકે^૫ । કિં ક૦ સ્યું થાઈ, અપિતું^૬ ન કાંઈ થાઈ, કહેવે? ભૂતિકામનયા ક૦ એહિક સુખેચ્છાં^૭ । આવિલૈઃ ક૦ મડિલે^૮ । “ભૂતિકામઃ પશુમાલભેતેત્યાદિ શ્રુતેઃ”^૯ । ૨

અર્થ : હે વત્સ ! પાપનો વિનાશ કરે એવા કામનારહિત જ્ઞાનરૂપ યજ્ઞને વિષે આસક્ત થા. ઐહિક સુખની ઇચ્છાવાળા, મલિન, પાપસહિત એવાં જ્યોતિષ્ટોમાદિક કર્મયજ્ઞોથી શું થાય? કાંઈ ન થાય. ભૂતિકામઃ પશુમાલભેત એટલે કે ‘સમૃદ્ધિની કામનાવાળો પશુને વધેરે.’ વગેરે શ્રુતિ છે તેથી (મલિન). ૨

૧. ૧ હુયો; ૨, ૪, ૫, ૬, ૭, ૧૧ હુઝ । ૨. ૪, ૫ જ્વલનં; ૮ જ્વલતં । ૩. ૧ સમિદાધીયતે યયા; ૨, ૩ સમિદાધીયતે યયા; ૭ માં આ શબ્દો નથી. । ૪. ૧ દ્રવ્યયજ્ઞ તે નિયાગ । ૫. ૧, ૨, ૪, ૫, ૬, ૭, ૧૧ એહવઃ । ૬. ૧ હે વત્સ થા; ૯ થાઈ હે વત્સ । ૭. ૧, ૨, ૪, ૫, ૬, ૭, ૧૧ ‘અપિતું’ શબ્દ નથી । ૮. ૨, ૫, ૬, ૧૧ શ્રુતે; ૯ શ્રુતિ:

વેદોક્તત્વાન્મનઃશુદ્ધ્યા કર્મયજ્ઞોઽપિ યોગિનઃ ।

બ્રહ્મયજ્ઞ ઇતીચ્છંતઃ શ્યેનયાગં ત્યજંતિ કિમ્ ॥ ૩ ॥

બા૦- વેદોક્તત્વાત્ ક૦ વેદોક્તપણા માટઈં । મનઃશુદ્ધ્યા ક૦ મનની શુદ્ધિનં દ્વારિં^૧ । કર્મયજ્ઞોઽપિ ક૦ કર્મયજ્ઞ પણિ । યોગિનઃ ક૦ જ્ઞાનયોગિનં । બ્રહ્મયજ્ઞ ક૦ બ્રહ્મયજ્ઞ^૨ થાઈં । ઇતીચ્છંતઃ ક૦ એહવું વાંછતા । શ્યેનયાગં ક૦ શ્યેનયાગ પ્રતિં । ત્યજંતિ ક૦ છાંડઈં છઈં । [કિમ્ ક૦] સ્યું^૩ । ૩

“કોઈક^૪ કહઈ છે : પ્રતિપદોક્ત ફલત્યાગઈં વેદોક્તક્રિયાઈં સત્ત્વશુદ્ધિ દ્વારઈં વિવિદિષા-સંપત્તિનં અર્થઈં કર્મયજ્ઞ કરિઈં તે બ્રહ્મયજ્ઞ ૨(?) હોઈં તે મત ‘વેદાનુવચનેન બ્રાહ્મણા વિવિદિષંતિ યજ્ઞેન દાનેન તપસેત્યાદિ શ્રુતેઃ’ તેહવું^૫ મત દૂષઈં છઈં ।”^૬

અર્થ : ‘વેદોક્તપણાને કારણે એટલે કે વેદમાં કહેલ હોવાથી મનની શુદ્ધિ દ્વારા જ્ઞાનયોગીને કર્મયજ્ઞ પણ બ્રહ્મયજ્ઞ થાય’ એવું ઇચ્છતા શ્યેનયાગને કેમ તજે છે? ૩

કોઈક કહે છે કે ‘પ્રતિપદોક્ત જ્ઞાનના ત્યાગથી વેદોક્ત ક્રિયાએ સત્ત્વશુદ્ધિ દ્વારા વિવિદિષા (જ્ઞાન) સંપત્તિને માટે કર્મયજ્ઞ કરીએ તે બ્રહ્મયજ્ઞ હોય’ તે મત અથવા ‘વેદાનુવચનેન બ્રાહ્મણા વિવિદિષન્તિ યજ્ઞેન દાનેન તપસા’ એટલે કે “વેદના આદેશથી બ્રાહ્મણો યજ્ઞ, દાન, તપ વડે જ્ઞાન માટે મથે છે.” વગેરે શ્રુતિ છે તેવા મતને અહીં દૂષિત બતાવે છે (તેનો દોષ બતાવે છે).

બ્રહ્મયજ્ઞઃ પરં કર્મ ગૃહસ્થસ્યાધિકારિણઃ ।

પૂજાદિ વીતરાગસ્ય જ્ઞાનમેવ તુ યોગિનઃ ॥ ૪ ॥

બા૦- બ્રહ્મયજ્ઞઃ ક૦ બ્રહ્મયજ્ઞ । પરં ક૦ કેવલ । કર્મ ક૦ સ્વરૂપતઃ સાવધાનુષ્ઠાનં । ગૃહસ્થસ્ય ક૦ ગૃહસ્થનં । અધિકારિણઃ ક૦ ન્યાયાર્જિત-વિત્તેશ ઇત્યાદ્યુક્ત સ્વરૂપને । પૂજાદિ ક૦ પૂજાપ્રમુખ । વીતરાગસ્ય ક૦ વીતરાગનું । જ્ઞાનમેવ તુ ક૦ સર્વોપાધિરહિત^૭ શુદ્ધ જ્ઞાન તેહ જ । યોગિનઃ ક૦ જ્ઞાનયોગીનં^૮ બ્રહ્મયજ્ઞ । ૪

અર્થ : ‘ન્યાયથી અર્જિત કરેલા ધનવાળો’ વગેરે ઉક્ત સ્વરૂપવાળા અધિકારી ગૃહસ્થને કેવળ વીતરાગની પૂજા વગેરે ક્રિયા (એટલે કે સ્વરૂપથી સાવધાનુષ્ઠાન કર્મ) બ્રહ્મયજ્ઞ છે અને જ્ઞાનયોગીને સર્વ ઉપાધિથી રહિત શુદ્ધ જ્ઞાન તે જ બ્રહ્મયજ્ઞ છે. ૪

૧. ૧ દ્વારઈં; ૬, ૮ દ્વારેં. ૨. ૧ બ્રહ્મયજ્ઞ જ. ૩. ૧ છાંડઈ સ્યું । ૪. ૧, ૨, ૪, ૫, ૭, ૮, ૧૧ કોઈ. ૫. ૧, ૪, ૫, ૭, ૮, ૧૧ તેહનું. ૬. ૬, ૯ માં આ અવતરણ નથી. । ૭. ૨, ૧૧ સર્વોપાધિરહિત; ૩ સર્વોપાધિ । ૮. ૧, ૪, ૫, ૭ યોગીનં

ભિન્નોદેશેન વિહિતં કર્મ કર્મક્ષયાક્ષમમ્ ।

ક્લૃપ્તભિન્નાધિકારં^૧ ચ પુત્રેષ્ટ્યાદિવદિષ્યતામ્ ॥ ૫ ॥

બા૦- ભિન્નોદેશેન ક૦ મોક્ષ તદુપાય ટાલી બીજાનંદં ઉદ્દેશં^૨ । વિહિતં ક૦ શાસ્ત્રદેશિત^૩ જે । કર્મ ક૦ અનુષ્ઠાન । કર્મક્ષય ક૦ મોક્ષ કરવા । અક્ષમં ક૦ અસમર્થ, વલી કેહવો^૪ । ક્લૃપ્ત ક૦ કલ્પિઓ છડં । ભિન્નાધિકારં ક૦ જૂઓ અધિકાર જિહાં । ચ પુનઃ । પુત્રેષ્ટ્યાદિવત્ ક૦ પુત્રેષ્ટ્યાદિ યાગની પરિં । દિષ્યતાં ક૦ વાંછડં, જિમ તે વિવિદિષાર્થ ન થાઈ તિમ અન્ય યાગ । ૫

‘શ્યેનેનાભિચરન્’ યજેત’ ઇહાં યથાશ્રુત ફલત્યાગં જિમ વિવિદિષાર્થતા ન હોઈ, તિમ ‘ભૂતિકામઃ પશુમાલભેત’ ઇત્યાદિક ઠામંડં પળિ યથાશ્રુત ફલત્યાગં વિવિદિષાર્થતા ન હોઈ એ ભાવઃ^૫ ।

અર્થ : મોક્ષનો ઉપાય ટાળીને તેના ઉપાય સિવાય બીજા ઉદ્દેશથી શાસ્ત્રમાં ઉપદેશેલ કર્મ (એટલે કે અનુષ્ઠાન) કર્મક્ષય (એટલે કે મોક્ષ) પ્રાપ્ત કરવા માટે અસમર્થ છે. વળી તે અનુષ્ઠાન કેવું છે? જેનો અધિકાર જુદો કલ્પેલો છે એવા પુત્રેષ્ટિ (પુત્રની પ્રાપ્તિ માટેના) યજ્ઞ વગેરેની જેમ તે જાણો. જેમ તે જ્ઞાન (વિવિદિષા) અર્થે ન થાય તેમ અન્ય યાગ પણ જાણો. ૫

‘અભિચાર કર્મ કરનાર શ્યેનયાગ કરે’ અહીં યથાશ્રુત અભિચારરૂપ ફળત્યાગની વિવિદિષાર્થતા ન હોય તેમ, ‘અભ્યુદયની ઇચ્છાવાળો પશુનો હોમ કરે’ વગેરે સ્થળે પણ યથાશ્રુત ફળત્યાગની વિવિદિષાર્થતા ન હોય એ ભાવાર્થ છે.

બ્રહ્માર્પણમપિ બ્રહ્મયજ્ઞાંતર્ભાવસાધનમ્ ।

બ્રહ્માગ્નૌ કર્મણો યુક્તં સ્વકૃતત્વસ્મયે હુતે ॥ ૬ ॥

બા૦- બ્રહ્માર્પણમપિ ક૦ બ્રહ્માર્પણ પળિ થઈ^૬ । બ્રહ્મયજ્ઞાંતર્ભાવસાધનં ક૦ કર્મયજ્ઞનંદં બ્રહ્મયજ્ઞમાંહિં અંતર્ભાવનું કારણ । બ્રહ્માગ્નૌ ક૦ બ્રહ્મરૂપ અગ્નિમાંહિં । કર્મણઃ ક૦ કર્મનંદં । યુક્તં ક૦ યુક્ત^૭ । સ્વકૃતત્વસ્મયે ક૦ સ્વકૃતત્વપણાનં^૮ અહંકારં । હુતે ક૦ હોમ્યં થકડં, નાન્યથા । ૬

^૯“બ્રહ્માર્પણં બ્રહ્મહવિર્બ્રહ્માગ્નૌ બ્રહ્મણા હુતમ્ ।

બ્રહ્મૈવ તેન ગંતવ્યં બ્રહ્મકર્મસમાધિના ॥૧॥

૧. ૧, ૪, ૫, ૬, ૭, ૧૧ ક્લૃપ્તભિન્નાધિકારે । ૨. ૧ શાસ્ત્રાદેશિત; ૨ શાસ્ત્રદર્શીત । ૩. ૧ ‘અક્ષમં ક. અસમર્થ વલી કેહવો’ શબ્દો નથી; ૬ ‘વલી કેહવો’ શબ્દો નથી. । ૪. ૧, ૪, ૫, ૭, ૧૧ શ્યેનોનાભિચરન્ । ૫. ૬ માં આ અવતરણ નથી. ૪ માં શ્લોક ૩ ની ઉપર અને ૫, ૭ માં શ્લોક ૪ ની ઉપર આ લખાણ છે. । ૬. ૧, ૨, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૯, ૧૧ ‘થઈ’ શબ્દ નથી. । ૭. ૧, ૨, ૪, ૫, ૬ યુક્તું । ૮. ૧, ૨, ૪, ૫, ૭, ૧૧ સ્વકૃતપણાનં । ૯. ૬ અને ૭ માં ગીતાના આ બે શ્લોકો અને તે પછીનું લખાણ નથી

કર્મણ્યકર્મ યઃ પશ્યેદકર્મણિ ચ કર્મ યઃ ।

સ બુદ્ધિમાન્ મનુષ્યેષુ સ યુક્તઃ કૃત્સ્નકર્મકૃત્ ॥૨॥”

—‘ગીતા’ અ. ૪. શ્લો. ૨૪ અને ૧૮

ઇત્યાદિ ગીતોક્ત નિશ્ચયનં સર્વ સાધનનં આત્મ પરતાં જાણવું, પાણિ નિરંજન બ્રહ્મનં કર્મ તત્ફલાર્પણ તથા કૃતનં એકાંતં અકૃતત્વબુદ્ધિ તે તો મિથ્યાત્વવાસના વિલસિત જ છે^૧ ૬.

અર્થ : કર્મયજ્ઞને બ્રહ્મયજ્ઞમાં અંતર્ભાવનું કારણ (સાધન) જાણીને તે કર્મનું બ્રહ્માર્પણ (બ્રહ્મને અર્પણ કરવું તે) પણ યોગ્ય છે. બ્રહ્મરૂપ અગ્નિમાં સ્વકૃતત્વપણાનો એટલે કે ‘પોતે કરેલું છે’ એવા કર્તાપણાના અહંકારનો હોમ કરવો યુક્ત છે. ૬

“અર્પણ (કરવાની ક્રિયા) બ્રહ્મ છે, હવિ (હોમવાની વસ્તુ) બ્રહ્મ છે, બ્રહ્મરૂપ અગ્નિમાં હવન કરનાર (કર્તા) પણ બ્રહ્મ છે, બ્રહ્મરૂપ કર્મમાં સમાધિવાળા તે પુરુષના દ્વારા પ્રાપ્ત કરવાનું પણ બ્રહ્મ જ છે. (‘ગીતા’, અધ્યાય ૪, શ્લો. ૨૪)

“જે કર્મમાં અકર્મ જુએ છે અને અકર્મમાં કર્મને જુએ છે તે આ લોકમાં (મનુષ્યોમાં) બુદ્ધિમાન છે, તે યોગી છે અને તે સંપૂર્ણ કર્મનો કર્તા છે.” (‘ગીતા’, અધ્યાય ૪, શ્લો. ૧૮)

ઇત્યાદિ ગીતામાં કહેલ નિશ્ચયનયે સર્વ સાધનને આત્મપરાયણ જાણવું, પણ નિરંજન બ્રહ્મને કર્મ તત્ફલાર્પણ તથા કૃતને એકાંતે અકૃતત્વબુદ્ધિ તે તો મિથ્યાત્વવાસના વિલસિત જ છે.

બ્રહ્મણ્યર્પિતસર્વસ્વો બ્રહ્મદૃગ્ બ્રહ્મસાધનઃ ।

બ્રહ્મણા જુહ્વદબ્રહ્મ બ્રહ્મણિ બ્રહ્મગુપ્તિમાન્ ॥ ૭ ॥

(સૂચના - શ્લો. ૭, ૮ સાથે વાંચવા.)

બા- બ્રહ્મણિ કં બ્રહ્મનં વિષદં । અર્પિતસર્વસ્વઃ કં આપ્યું છું સર્વસ્વ જેણં^૨ એહવું । બ્રહ્મદૃગ્ કં બ્રહ્મનં^૩ જ વિષદં દૃષ્ટિ છે જેહની । બ્રહ્મસાધનઃ કં બ્રહ્મરૂપ જે જ્ઞાન તેહ જ સાધન છે જેહનું । બ્રહ્મણા કં ઉપયોગરૂપ જે કરણાંશ બ્રહ્મં । જુહ્વત્ કં હોમતો । અબ્રહ્મ કં અજ્ઞાન પ્રતિં । બ્રહ્મણિ કં આધારાંશ બ્રહ્મં । બ્રહ્મગુપ્તિમાન્ કં બ્રહ્મચર્યની ગુપ્તિ છું જેહનં એહવો । ૭

૧. ૧, ૨, ૪, ૫, ૧૧ ‘છઈ’ શબ્દ નથી. । ૨. ૧, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૧૧ તેણં । ૩. ૨ બ્રહ્મરૂપને

અર્થ : જેણે બ્રહ્મને વિષે સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું છે એવો, બ્રહ્મને જ વિષે જેની દૃષ્ટિ છે એવો, બ્રહ્મરૂપ જે જ્ઞાન છે તે જ જેનું સાધન છે એવો, ઉપયોગરૂપ જે કરણના અંશરૂપ બ્રહ્મ છે તેના વડે આધારના અંશરૂપ બ્રહ્મમાં અજ્ઞાનને હોમતો, બ્રહ્મચર્યરૂપ ગુપ્તિ છે જેને એવો, ૭

બ્રહ્માધ્યયનનિષ્ઠાવાન્ પરબ્રહ્મસમાહિતઃ ।

બ્રાહ્મણો લિપ્યતે નાર્ઘૈર્નિયાગપ્રતિપત્તિમાન્ ॥ ૮ ॥ નિયાગાષ્ટકમ્ ॥ ૨૮ ॥

બા૦- બ્રહ્માધ્યયન ક૦ આચારાંગ^૧ પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ નવમાધ્યયન^૨ તેહની । નિષ્ઠા મર્યાદા તે વંત^૩ તે । પરબ્રહ્મસમાહિતઃ ક૦ પરબ્રહ્મસ્યું એકત્વપરિણત એહવો જે બ્રાહ્મણ શ્રમણ, ભિક્ષુ, નિર્ગ્રંથ ચાર નામ ધારી તે । લિપ્યતે ક૦ લીંપાઈ । ન ક૦ નહીં । નાર્ઘૈઃ ક૦ પાપઈં વેહવો । નિયાગપ્રતિપત્તિમાન્ ક૦ નિયાગની જે^૪ પ્રતિપત્તિ તદ્વંત^૫ । ૮

નિયાગાષ્ટક સંપૂર્ણ થયું । ॥ ૨૮ ॥

અર્થ : આચારાંગના પ્રથમ શ્રુતસ્કંધના નવ અધ્યયનની નિષ્ઠા એટલે કે મર્યાદાવાળો, પરબ્રહ્મ સાથે એકતાની પરિણતિવાળો, નિયાગની જે પ્રતિપત્તિ-પ્રાપ્તિ છે તેને પ્રાપ્ત થયેલો જે બ્રાહ્મણ, શ્રમણ, ભિક્ષુ અને નિર્ગ્રંથ એ ચાર નામધારી છે તે પાપથી લેપાતો નથી. ૮

નિયાગનું અષ્ટક સંપૂર્ણ થયું. ॥ ૨૮ ॥

-
૧. ૨ આચારાંગ; ૩ આચાર । ૨. ૨, ૧૧ નવમાધ્યયન; ૩ નવાધ્યયન । ૩. ૧, ૭, ૮, ૯ મર્યાદાવંત ।
૪. ૨ નિયાગ જેની ૫. ૨ તદ્વંત

૨૯ ભાવપૂજાષ્ટકમ્

દયાંભસા કૃતસ્નાનઃ સંતોષશુભવસ્ત્રભૃત્ ।

વિવેકતિલકભ્રાજી ભાવનાપાવનાશયઃ ॥ ૧ ॥

(સૂચના - શ્લો. ૧ ૨ સાથે વાંચવા.)

બા૦- દયાંભસા ક૦ દયારૂપ જલઈં । કૃતસ્નાન ક૦ કરિડ છઈં સ્નાન જેણઈં એહવો । સંતોષશુભવસ્ત્રભૃત્ ક૦ સંતોષરૂપ ઉજ્જવલ વસ્ત્રનો ધરનાર^૧ । વિવેકતિલકભ્રાજી ક૦ વિવેકરૂપ તિલક તેણઈં કરી શોભતો । ભાવનાપાવનાશયઃ ક૦ ભાવનાઈં કરી પવિત્ર આશય છઈં જેહનો એહવો । સ્નાન-વસ્ત્ર-તિલકઈં કરી જે શોભતા (શોભા) તે ભાવનારૂપ જાણવી^૨ । ૧

અર્થ : દયારૂપ જળથી જેણે સ્નાન કર્યું છે એવો, સંતોષરૂપ ઉજ્જવળ વસ્ત્રને ધારણ કરનાર, વિવેકરૂપ તિલકથી શોભતો, ભાવનાથી જેનો આશય પવિત્ર છે એવો [તું], (એટલે કે સ્નાન, વસ્ત્ર, તિલકથી જે શોભા છે તે ભાવનારૂપ છે એમ જાણવું.) ૧.

ભક્તિશ્રદ્ધાનઘુસૃણોન્મિશ્રપાટીરજઃ(જ)દ્રવૈઃ ।

નવબ્રહ્માંગતો દેવં શુદ્ધમાત્માનમર્ચય^૩ ॥ ૨ ॥

બા૦- ભક્તિ ક૦ આરાધ્યતાજ્ઞાન । શ્રદ્ધાન્ ક૦ 'એસ અટ્ટે' એહવી સદ્દહર્ણા^૪ તે રૂપ જે । ઘુસૃણોન્મિશ્રપાટીરજદ્રવૈઃ ક૦ કેસરમિશ્રિત ચંદનરસ તેણે^૫ કરી । નવબ્રહ્માંગતો ક૦ નવવિધ બ્રહ્મરૂપ અંગે । દેવં ક૦ દેવ જે^૬ । શુદ્ધમાત્માનં ક૦ શુદ્ધ આત્મા તે પ્રતિ^૭ । અર્ચય ક૦ પૂજી(જ) । ઇમ ભાવપૂજા થાઈં । ૨

અર્થ : ભક્તિ એટલે 'આરાધન કરવાયોગ્ય છે' એવું (આરાધ્યતા) જ્ઞાન અને શ્રદ્ધાન એટલે 'એ સત્યરૂપ છે' એવી શ્રદ્ધા (સદ્દહર્ણા) તે રૂપ કેસરમિશ્રિત ચંદનરસથી નવવિધ બ્રહ્મરૂપ (બ્રહ્મચર્યરૂપ) અંગે શુદ્ધ આત્મારૂપ દેવની પૂજા કર. આમ ભાવપૂજા થાય. ૨

૧. ૧ ધરણહાર । ૨. ૧, ૨, ૪, ૫, ૬, ૭, ૧૧ ભાવનારૂપ જાણવી; ૩ ભાવના । ૪. ૮, ૯... મર્ચયઃ; ૬ માં શ્લો. ૨ પછી 'યુગ્મં' લખીને શ્લો. ૧-૨ સાથે લેવાનું સૂચવેલ છે. । ૪. ૧ સદ્દહર્ણા । ૫. ૧ કેસરમિશ્રિત પાટીર કહતાં ચંદનરસ તેણઈં; ૨ ચંદનરસતેલતેણે । ૬. ૧ દેવં પ્રતિ

ક્ષમાપુષ્પસ્રજં ધર્મયુગ્મક્ષૌમદ્વયં તથા ।

ધ્યાનાભરણસારં ચ તદંગે વિનિવેશય^૧ ॥ ૩ ॥

બા૦- ક્ષમાપુષ્પસ્રજં ક૦ ક્ષમારૂપ ફૂલની માળા^૨ પ્રતિ તથા । ધર્મયુગ્મક્ષૌમદ્વયં ક૦ વ્યવહાર-
નિશ્ચયરૂપ દ્વિવિધ ધર્મલક્ષણ જે ઉત્તમ વસ્ત્રયુગલ તે પ્રતિ । તથા ધ્યાનાભરણસારં ક૦ ધ્યાનરૂપ
જે સાર^૩ આભરણ^૪ તે પ્રતિ । ચ પુનઃ । તદંગે ક૦ શુદ્ધ આત્મનંદ^૫ અંગઈ^૬ । વિનિવેશય ક૦ થાપિ,
માનસભાવઈ^૭ કરી । ૩

અર્થ : તે શુદ્ધ આત્માના અંગે ક્ષમારૂપ ફૂલની માળા, વ્યવહાર અને નિશ્ચયરૂપ
દ્વિવિધ ધર્મલક્ષણરૂપ ઉત્તમ વસ્ત્રયુગલ અને ધ્યાનરૂપ આભરણ માનસભાવથી પહેરાવ.૩

મદસ્થાનભિદાત્યાગૈર્લિખાગ્રે ચાષ્ટમંગલીમ્^૮ ।

જ્ઞાનાગ્નૌ શુભસંકલ્પકાકતુંડં ચ ધૂપય^૯ ॥ ૪ ॥

બા૦- મદસ્થાનભિદાત્યાગૈઃ ક૦ આઠ મદસ્થાન જે તેહોનઈ^{૧૦} ત્યાગ પ્રકારઈ^{૧૧} । લિખ ક૦
લિખિ એટલે વિરચિ^{૧૨} । અગ્રે ક૦ આત્મા આગલિ^{૧૩} । [ચ ક૦ પુનઃ] અષ્ટમંગલી ક૦ આઠ મંગલ
પ્રતિ । જ્ઞાનાગ્નૌ ક૦ જ્ઞાનરૂપ અગ્નિમાંહિ^{૧૪} । શુભસંકલ્પકાકતુંડં ક૦ શુભ સંકલ્પનારૂપ જે
કૃષ્ણાગુરુ તે પ્રતિ । ચ પુનઃ । ધૂપય ક૦ ધૂપિ । એટલઈ શુદ્ધોપયોગરૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિ પૂજા
થાઈ^{૧૫} । ૪

અર્થ : આત્મા આગળ આઠ મદસ્થાનના પ્રકારોના ત્યાગથી આઠ મંગલ રચ અને
જ્ઞાનરૂપ અગ્નિમાં શુભ સંકલ્પરૂપ કૃષ્ણાગુરુનો ધૂપ કર, એટલે શુદ્ધ ઉપયોગરૂપ
નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ પૂજા થાય. ૪

પ્રાગ્ધર્મલવણોત્તારં ધર્મસંન્યાસવહ્નિના ।

કુર્વન્ પૂરય સામર્થ્ય-રાજત્રીરાજનાવિધિમ્ ॥ ૫ ॥

બા૦- પ્રાગ્ધર્મ ક૦ ઔદયિક^{૧૬} તથા ક્ષાયોપશમિક ધર્મ તે રૂપ જે । લવણ તેહનો જે ।
ઉત્તાર^{૧૭} તે પ્રતિ । ધર્મસંન્યાસ રૂપ । વહ્નિ તેણઈ^{૧૮} કરી । કુર્વન્ ક૦ કરતો । પૂરય ક૦
પૂરિ(રિ) । સામર્થ્ય ક૦ સામર્થ્યયોગ તે રૂપ । રાજત્ ક૦ શોભતા^{૧૯} જે । નીરાજનાવિધિઃ ક૦
આરતી વિધિ તે પ્રતિ । ૫

૧. 4, 5, 7, 11 વિનિવેશયન્ । ૨. 6 માળા; 3 માલ । ૩. 1 'સાર' શબ્દ નથી. । ૪. 2 આભ્રણ ।
૫. 2 આત્માનિ અંગિઈ । ૬. 2 મીંગલી; 6 માંગલી; 9 મંગલિ । ૭. 6 ધૂપય; 8, 9 ધૂપય; 1, 4, 5, 7 ધુપય ।
૮. 1 મદસ્થાનનંદ; 4, 5, 7 મદસ્થાન જે તેહોનઈ; 2 મદસ્થાન ભેદિ જે તેણેનઈ; 6 મદસ્થાનના આઠ ભેદ તેહીને ।
૯. 1 વિચઈ; 2 ચરચઈ; 4, 5, 7 વિચિ । ૧૦. 1, 2, 4, 5, 6, 7, 11 કલ્પના । ૧૧. 1, 4, 5, 7, 11 થાઈ; 3
થઈ । ૧૨. 1 ઉદય; 2, 4, 5, 7, 8, 11 ઉદયિક । ૧૩. 1 તે રૂપ લુણના ઉત્તાર । ૧૪. 1, 11 શોભતી; 6 શોભતો

અર્થ : ધર્મસંન્યાસરૂપ અગ્નિથી પૂર્વના ઔદયિક અને ક્ષાયોપશમિક ધર્મરૂપ લવણ ઉતારતો સામર્થ્યયોગરૂપ શોભતી આરતીની વિધિ પૂરી કર. ૫

સ્ફુરન્મંગલદીપં ચ સ્થાપયાનુભવં પુરઃ ।

યોગનૃત્યપરસ્તૌર્યત્રિકસંયમવાન્ ભવ ॥ ૬ ॥

બા૦- સ્ફુરન્મંગલદીપં ક૦ સ્ફુરતો જે મંગલ દીવો તે પ્રતિં । ચ પુનઃ । સ્થાપય ક૦ થાપિં । અનુભવં ક૦ અનુભવ પ્રતિં । પુરઃ ક૦ આગલિ । યોગનૃત્યપરઃ ક૦ સંયમયોગરૂપ નાટ્ય પૂજા તત્પર થકો । તૌર્યત્રિક ક૦ ગીત-નૃત્ય-વાદ્યત્રય સરખો જે । સંયમ તે વંત । [ભવ ક૦] થા ।

“ત્રયમેકત્ર સંયમ” ઇતિ વચનાત્ એક વિષય જે ધારણા-ધ્યાન-સમાધિ તે સંયમ કહિં । ભાવનોપનીત એ પૂજા હૃદયમાં ધરિં । ૬

અર્થ : અનુભવરૂપ સ્ફુરતા મંગળદીવાનું આગળ સ્થાપન કર (અને) સંયમયોગરૂપ નાટ્યપૂજામાં તત્પર થઈ ગીત, નૃત્ય, વાદ્ય એ ત્રણે[ની એકતા] બરાબર જણાતા [ધારણા-ધ્યાન-સમાધિની એકતારૂપ] સંયમવાળો થા. “ત્રયમેકત્ર સંયમ” એવું વચન છે, એટલે ‘એક વિષયમાં ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ તે સંયમ કહેવાય’, એ ભાવનાથી શોભતી પૂજા હૃદયમાં ધારણ કરીએ. ૬

ઉલ્લસન્મનસઃ સત્યઘંટાં વાદયતસ્તવ્ ।

ભાવપૂજારતસ્યેત્થં કરક્રોડે મહોદયઃ ॥ ૭ ॥

બા૦- ઉલ્લસન્મનસઃ ક૦ ઉલ્લસતું છઈ મન જેહનું એહવાનઈ । સત્યઘંટાં ક૦ સાચરૂપ ઘંટાં પ્રતિં । વાદયતઃ ક૦ વજાડતાનઈ । તવ ક૦ તુઝનઈ । ભાવપૂજારતસ્ય ક૦ ભાવપૂજામાંહિં રાતાનઈ । ઇત્થં ક૦ એ પ્રકારઈ । કરક્રોડે ક૦ હસ્તમધ્યઈ । મહોદયઃ ક૦ મોક્ષ છઈ । ૭

અર્થ : ઉલ્લસતું મન છે જેનું એવા, સત્યરૂપ ઘંટ વગાડતાં, એ પ્રકારે ભાવપૂજામાં રત થયેલા તને હસ્તમધ્યે મોક્ષ છે. ૭

દ્રવ્યપૂજોચિતાં ભેદોપાસના ગૃહમેધિનામ્ ।

ભાવપૂજા તુ સાધૂનામભેદોપાસનાત્મિકા ॥ ૮ ॥ ભાવપૂજાષ્ટકમ્ ॥ ૨૯ ॥

૧. ૨ સ્થાપઈ; ૭ થાપિં । ૨. ૮ ગીત્યનીત્ય । ૩. ૧, ૨, ૪, ૫, ૬, ૭, ૧૧ એ પૂજા; ૩ પૂજામાં । ૪. ૧ વાદયત્સ્તવ । ૫. ૧, ૨ ઘંટા; ૩ ઘંટ । ૬. ૪, ૫, ૭, ૧૧ એત્થં । ૭. ૧, ૪, ૫, ૭, ૧૧ દ્રવ્યપૂજોચિતો

બા૦- દ્રવ્યપૂજા ક૦ પુષ્પાદિક^૧ પૂજા । ઉચિતા ક૦ ઘટમાન છંદં । ભેદોપાસના ક૦ ભેદં સેવારૂપ^૨ । ગૃહમેધિનાં ક૦ ગૃહસ્થનંદ । ભાવપૂજા તો । સાધૂનાં ક૦ સાધુનંદ તે ઉચિત, કેહવી છંદં? અભેદોપાસનાત્મિકા ક૦ અભેદ્સેવારૂપ ।

યદ્યપિ ગૃહીનંદ પર્ણિ^૩ ભાવનોપનીત માનસી નામ^૪ ભાવપૂજા હોઈ, તથાપિ કાયિકી તે^૫ ચારિત્રકાયનંદ જ^૬ હોઈ એ વિશેષ । ૮

એ ભાવપૂજાષ્ટક પૂરું થયું । ॥ ૨૧ ॥

અર્થ : ગૃહસ્થોને સેવા(ઉપાસના)રૂપ પુષ્પાદિક દ્રવ્યપૂજા ભેદથી ઉચિત છે (અને) સેવારૂપ ભાવપૂજા સાધુને અભેદરૂપે ઉચિત છે.

જો કે ગૃહસ્થને પણ ભાવનાથી શોભતી માનસી ભાવપૂજા હોય છે તો પણ કાયિકી તે ચારિત્રકાયને જ હોય એ વિશેષ ૮.

એ ભાવપૂજાષ્ટક પૂરું થયું. ॥ ૨૮ ॥

૧. ૧, ૪, ૫, ૭, ૧૧ પુષ્પાદિક ૧; ૨ પુષ્પાદિકેં । ૨. ૬ સેવનારૂપ । ૩. ૧, ૨, ૪, ૫, ૬, ૭, ૧૧ ગૃહીનંદ પર્ણિ; ૩ ગૃહીનંદ । ૪. ૨, ૧૧ માનસીનામ; ૮ માનસાત્મિક; ૩ માનસા નામ । ૫. ૪, ૫, ૭ કાયિકીને । ૬. ૪, ૫, ૭ 'જ' નથી.

૩૦ ધ્યાનાષ્ટકમ્

ધ્યાતા ધ્યેયં તથા ધ્યાનં ત્રયં યસ્યૈકતાં^૧ ગતમ્ ।

મુનેરનન્યચિત્તસ્ય તસ્ય દુઃખં ન વિદ્યતે ॥ ૧ ॥

બા૦- ધ્યાતા ક૦ ધ્યાનાર^૨ । ધ્યેયં ક૦ ધ્યાવા યોગ્ય । તથા ક૦ તિમ । ધ્યાનં ક૦ ધ્યાવું ત્રયં ક૦ એ ત્રિણ^૩ । યસ્ય ક૦ જેહનઈ । એકતાં ગતં ક૦ એકપણા પ્રતિ પામ્યું ધ્યાનઈ સ્વ-સ્વરૂપ^૪ । મુનેઃ ક૦ સાધુનઈ, કેહવાનઈ ? અનન્યચિત્તસ્ય ક૦ નથી અન્ય ઠામિં ચિત્ત જેહનું એહવાનઈ । તસ્ય ક૦ તેહનઈ । દુઃખં ન વિદ્યતે ક૦ દુઃખ નથી । ૧

અર્થ : ધ્યાતા એટલે ધ્યાનના કરનાર (ધ્યાનાર), ધ્યેય એટલે ધ્યાવાયોગ્ય (જેનું ધ્યાન કરી શકાય તે) અને ધ્યાન એટલે ધ્યાવું એ ત્રણે જેનામાં એકતાને પામ્યા છે એટલે ધ્યાન[અવસ્થા]માં સ્વસ્વરૂપને પામેલ છે અને જેનું ચિત્ત અન્ય જગ્યાએ નથી એવા સાધુને દુઃખ નથી. ૧.

ધ્યાતાંતરાત્મા ધ્યેયસ્તુ પરમાત્મા પ્રકીર્તિતઃ ।

ધ્યાનં ચૈકાગ્ર્યસંવિત્તિઃ સમાપત્તિસ્તદેકતા ॥ ૨ ॥

બા૦- ધ્યાતા ક૦ ધ્યાનનો કરણહાર । અંતરાત્મા ક૦ સમ્યગ્દર્શનપરિણતાત્મા^૫ । ધ્યેયસ્તુ ક૦ ધ્યાન કરવાયોગ્ય તે । પરમાત્મા ક૦ સિદ્ધ ભગવાન્ અથવા ક્ષીણ ઘાતિકર્મ અરિહંત । પ્રકીર્તિતઃ ક૦ કહિડ । ધ્યાનં ક૦ ધ્યાન । ચ પુનઃ । એકાગ્ર(ગ્ર્ય)સંવિત્તિઃ ક૦ એકાગ્ર બુદ્ધિ વિજાતીય પ્રત્યયાવ્યવહિત સજાતીય પ્રત્યય તે ધ્યાન, એ યોગાચાર્ય મત । સમાપત્તિઃ ક૦ વક્ષ્યમાણ^૬ લક્ષણ સમાપત્તિ^૭ તે । તદેકતા ક૦ તેહની એકતા^૮ । ૨

“જો જાણદિ અરિહંતે^૯ દઘ્વત્ત-ગુણત્ત-પઙ્ગવત્તેહિં ।

સો જાણદિ અપ્પાણં મોહો ખલુ જાદિ તસ્સ લયમ્ ॥૧॥”

‘પ્રવચનસાર’. અ. ૧, ગા. ૮૦

૧. ૩ અને ૧ માં ભૂલથી ‘ત્રયંસ્યૈકતાં’ પાઠ છે. । ૨. ૧ ધ્યાનનો કરણહાર ધ્યાનાર । ૩. ૧, ૪, ૫, ૭, ૧૧ ત્રિણ; ૩ ત્રિણિ; ૨ ત્રિણિ; ૬ ત્રણ્ય; ૮ ત્રણે । ૪. ૪, ૫, ૭, ૧૧ સ્વરૂપ; ૬ સુખ સ્વરૂપ । ૫. ૨ પરિણતાત્મા; ૩ પરિણામાત્મા । ૬. ૧, ૨, ૪, ૫, ૭, ૯, ૧૧ વક્ષમાણ; ૭. ૧, ૪, ૫, ૭ જે સમાપત્તિ; ૨ જે સમાપત્તિ । ૮. ૧, ૨, ૮, ૧૦, ૧૧ તે ત્રણની એકતા; ૬, ૯ માં આ શબ્દો નથી. । ૯. ૧, ૨, ૪, ૫, ૭, ૧૧ અરિહંતે; ૩ અરિહંતો

“જં થિરમજ્જવસાણં તં જ્ઞાણં જં ચલં તયં ચિત્તમ્ ।

તં હોજ્ઞં ભાવણા વા અણુપ્પેહા વા અહવ ચિંતા ॥૧॥”

— ‘વિશેષાવશ્યક’ ‘ધ્યાનશતક’, ગા. ૨

અર્થ : ધ્યાતા એટલે ધ્યાનનો કરનાર અંતરાત્મા એટલે કે સમ્યગ્દર્શન પરિણામવાળો આત્મા છે, ધ્યેય એટલે ધ્યાન કરવાયોગ્ય તે પરમાત્મા કે સિદ્ધ ભગવાન અથવા ક્ષીણ થયેલ ધાતીકર્મયુક્ત અરિહંત કહ્યા છે, વળી ધ્યાન એટલે એકાગ્ર બુદ્ધિ— કે જે વિજાતીય પ્રત્યયથી અવ્યવહિત (અવરોધ ન પામેલો) સજાતીય પ્રત્યય (જ્ઞાન) છે એવો યોગાચાર્યનો મત છે. આ ત્રણની એકતા તે વક્ષ્યમાણ (આગળ કહેવામાં આવશે તે) લક્ષણવાન સમાપત્તિ છે. ૨

‘પ્રવચનસાર’માં કહ્યું છે કે, “જે અરિહંતને દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાયરૂપે જાણે છે તે આત્માને જાણે છે અને તેનો મોહ નાશ પામે છે.”

‘વિશેષાવશ્યક’માં કહ્યું છે કે, “જે સ્થિર અધ્યવસાન (મન) છે તે ધ્યાન છે, જે ચલાયમાન (મન) છે તે ચિત્ત છે, તે ભાવના (ધ્યાનની અભ્યાસક્રિયા) અનુપ્રેક્ષા (મનન) કે ચિંતનરૂપ હોય છે.”

મળાવિવ પ્રતિચ્છાયા સમાપત્તિઃ પરાત્મનઃ ।

ક્ષીણવૃત્તૌ ભવેદ્ ધ્યાનાદંતરાત્મનિ નિર્મલે ॥ ૩ ॥

બા૦- સમાપત્તિનું લક્ષણ કહઈં છઈં । **મળૌ** ક૦ રત્નનઈં વિષઈં^૧ । **ઈવ** યથા । **પ્રતિચ્છાયા** ક૦ પડછાંહી તે । **સમાપત્તિઃ** કહી । **કુંળની પ્રતિચ્છાયા**^૨ । **પરાત્મનઃ** ક૦ પરમાત્માની । **ક્ષીણવૃત્તૌ** ક૦ ક્ષીણ છઈં વૃત્તિ ઘનમલરૂપ જેહની તિહાં । **ભવેત્** ક૦ હોઈં । **ધ્યાનાત્** ક૦ ધ્યાનથી કેહને^૩ વિષઈં ? **અંતરાત્માનઈં** વિષઈં । **નિર્મલે** ક૦ ક્ષીણવૃત્તિ માટિં જ નિર્મલ તેહવઈં । ૩

^૪અન્યત્રોક્તમ્

“મળેરિવાભિજાતસ્ય ક્ષીણવૃત્તેરસંશયમ્ ।

તાત્સ્યાત્^૫ તદંજનત્વાઞ્ચ સમાપત્તિઃ પ્રકીર્તિતા ॥”

૧. ૬ સમાપત્તિનું; ૩ સમાપત્તિ । ૨. ૨ ‘સમાપત્તિ લક્ષણ કહઈં છઈં’ આ વાક્ય નથી. । ૩. ૩ અને ૧૦ સિવાય ‘વિષઈં’ શબ્દ નથી. । ૪. ૬ ‘કુંળની પ્રતિચ્છાયા’ શબ્દો નથી. । ૫. કેહને; ૩ કહનઈં; ૧, ૪, ૫ કેહનઈં । ૬. ૨, ૫, ૭ માં આ લખાણ શ્લોક નં. ૨ સાથે છે. ૧, ૪, ૧૧ માં આ લખાણ કયા શ્લોક સાથે છે તે સ્પષ્ટતા નથી. । ૭. ૧, ૪, ૫ તાત્સ્યાત્; ૬ તાત્સ્યાત્

‘તાત્સ્યા’ તે અંતરાત્માનં વિષયં પરમાત્મગુણો^૧ સંસર્ગારોપ^૨ । ‘તદંજનત્વ’ તે અંતરાત્માનં વિષયં પરમાત્માનો અભેદારોપ જાણવો । એ ધ્યાનફલ સમાધિરૂપ અતિ વિશુદ્ધ છે । ૩

અર્થ : સમાપત્તિનું લક્ષણ કહીએ છીએ. જેમ રત્નને વિષે પ્રતિબિંબ પડે તેમ ધ્યાનથી જેની ઘન(ખૂબ)મળરૂપ વૃત્તિ ક્ષીણ થઈ છે એવા અને તેથી જ નિર્મળ એવા અંતરાત્મામાં પરમાત્માની પ્રતિચ્છાયા પડે તેને સમાપત્તિ કહી છે.

અન્યત્ર કહ્યું છે, “ઉત્તમ મણિની જેમ ક્ષીણ વૃત્તિ ધરાવનારને પરમાત્માના ગુણના સંસર્ગજન્ય આરોપથી અને પરમાત્માના અભેદ આરોપથી નિઃસંશય સમાપત્તિ કહી છે.”

અહીં ‘તાત્સ્યા’ એટલે અંતરાત્માના વિષે પરમાત્માના ગુણનો સંસર્ગારોપ સમજવો અને ‘તદંજનત્વ’ તે અંતરાત્માને વિષે પરમાત્માનો અભેદઆરોપ જાણવો. એ ધ્યાનનું ફળ સમાધિરૂપ અતિવિશુદ્ધ છે. ૩

આપત્તિશ્ચ તતઃ પુણ્યતીર્થકૃત્કર્મબંધતઃ ।

તદ્ભાવાભિમુખત્વેન સંપત્તિશ્ચ ક્રમાદ્ ભવેત્ ॥ ૪ ॥

બા૦- આપત્તિઃ ક૦ આપત્તિ નામફલ । ચ પુનઃ । તતઃ ક૦ તે સમાપત્તિ થકી । પુણ્યતીર્થકૃત્કર્મબંધતઃ ક૦ પુણ્ય પ્રકૃતિરૂપ જે તીર્થકરનામકર્મ તેહનો બંધ થાઈ^૧, એટલે જિનનામકર્મબંધ આપત્તિ જાણવી । તદ્ભાવ ક૦ તીર્થકર થાવું તેહનું જે । અભિમુખત્વ ક૦ ઢૂંકડાપણું^૨ તેણે । સંપત્તિ ક૦ સંપત્તિ નામફલ । ચ પુનઃ । ક્રમાત્ ક૦ અનુક્રમણે । ભવેત્ ક૦ હોઈ । ૪

અર્થ : અને ‘આપત્તિ’ નામનું ધ્યાનફળ એ સમાપત્તિને કારણે પુણ્યપ્રકૃતિયુક્ત તીર્થકરના નામકર્મના બંધથી અને ‘સંપત્તિ’ નામનું ધ્યાનફળ તે (એટલે કે તીર્થકર) થવાના નજીકપણા(ઢૂંકડાપણા)ને લીધે ક્રમિક રીતે થાય. ૪

ઇત્થં ધ્યાનફલાદ્ યુક્તં વિંશતિસ્થાનાકાદ્યપિ ।

કષ્ટમાત્રં ત્વભવ્યાનામપિ નો દુર્લભં ભવે^૩ ॥ ૫ ॥

બા૦- ઇત્થં ક૦ એમ । ધ્યાનફલાદ્ ક૦ ત્રિવિધ ધ્યાનફલથી । યુક્તં ક૦ યુક્ત^૪ ઘટમાન । વિંશતિસ્થાનાકાદ્યપિ ક૦ વીસસ્થાનકતર્પ^૫ પ્રમુખ પણિ । કષ્ટમાત્રં [તુ] ક૦ ઉક્ત ત્રિવિધ

૧. ૨, ૬, ૧૧ તાત્સ્ય; । ૧, ૮ તાત્સ્ય ૨. ૧, ૪, ૫, ૭ પરમાત્મનં ગુણોનો । ૩. ૬ સમારોપ; ૧ સંસર્ગારો । ૪. ૨ તેહના બંધથી । ૫ ૨ ઢૂંકડાપણું । ૬. ૧, ૬, ૭, ૧૧ ભવેત્ । ૭. ૧, ૪, ૫, ૬, ૭ ‘યુક્ત’ શબ્દ નથી, ૨ ઘટમાન શબ્દ નથી. । ૮. ૧, ૪, ૫, ૭ વીસ થાનકતપ

ધ્યાનફલરહિત કષ્ટ તો । અભવ્યાનામપિ કં અભવ્યનં પણિ । નો દુર્લભં કં નહીં દુર્લભ ।
ભવે^૧ કં સંસારમાહિ^૨ । ૫^૩

અર્થ : એમ ત્રિવિધ ધ્યાનફળથી વીસસ્થાનકતપ પ્રમુખ પણ ઘટે છે (યુક્ત છે, સંભવે છે). ઉક્ત ત્રિવિધ ધ્યાનફળરહિત કષ્ટ તો અભવ્યોને પણ સંસારમાં દુર્લભ નથી. ૫

જિતેન્દ્રિયસ્ય ધીરસ્ય પ્રશાંતસ્ય સ્થિરાત્મનઃ^૪ ।

સુખાસનસ્ય નાશા(સા)ગ્રન્યસ્તનેત્રસ્ય યોગિનઃ ॥ ૬ ॥

(સૂચના - શ્લોક ૬, ૭, ૮ સાથે વાંચવા)

બા૦- જિતેન્દ્રિયસ્ય કં જીત્યાં છઈં ઇન્દ્રિય જેણં એહવાનં । ધીરસ્ય કં સત્યવંતનં ।
પ્રશાંતસ્ય કં ઉપશમવંતનં એતલં, ધીર શાંત નવમરસ નાયકનં^૫ । સ્થિરાત્મનઃ કં ધિર છઈં
આત્મા જેહનો એહવાનં । સુખાસનસ્ય કં સાધનથી સુખાવહ છઈં આત્માસન જેહનું એહવાનં ।
નાશા(સા)ગ્રન્યસ્તનેત્રસ્ય કં નાસિકાના અગ્રભાગનં વિષં થાપ્યાં છઈં લોચન જેણં એહવાનં ।
યોગિનઃ કં પ્રવૃત્તચક્ર યોગીનં । ૬

અર્થ : જેણે ઇન્દ્રિયોને જીતી છે એવા, સત્યવંત, ઉપશમવંત એટલે કે ધીર-શાંત
નવમા(શાંત) રસના નાયક, સ્થિર છે આત્મા જેનો એવા, જેનું આત્માસન સાધનથી
સુખકારી (સુખાવહ) છે એવા, જેણે નાસિકાના અગ્રભાગમાં લોચન સ્થાપ્યા છે (નાક
ઉપર દૃષ્ટિ સ્થિર કરી છે) એવા પ્રવૃત્તચક્ર યોગી, ૬

રુદ્ધબાહ્યમનોવૃત્તેર્ધારણાધારયા રયાત્ ।

પ્રસન્નસ્યાપ્રમત્તસ્ય ચિદાનંદસુધાલિહઃ ॥ ૭ ॥

બા૦- રુદ્ધબાહ્યમનોવૃત્તેઃ કં રુદ્ધી છઈં બાહ્યેન્દ્રિયનં અનુસારિણી મનની વૃત્તિ જેણં એહવાનં,
સ્યં રુદ્ધી છઈં ? ધારણા કં કોઈક ધ્યેઈં ચિત્તનું ચિરબંધન તેહની । [ધારયા કં] ધારાઈં ।
રયાત્ કં વેગથી । પ્રસન્નસ્ય કં અકુલસ(ષ)ચિત્તનં । અપ્રમત્તસ્ય કં અપ્રમાદીનં ।
વિદાનંદસુધાલિહઃ કં જ્ઞાનઆનન્દરૂપ જે અમૃત તેહનં ચાટણં એહવાનં । ૭

૧. ૨, ૪, ૫, ૭, ૧૧ ભવેત્ । ૨. ૬ 'સંસારમાહિ' શબ્દ નથી; ૧ હોઈ સાંસારમાહિ; ૫, ૭ માંહિ
સંસાર । ૩. ૨, ૧૧ માં અહીં પાંચ શ્લોકનું અવતરણ છે । ૪. ૬ સ્થિરાત્મનઃ । ૫. ૨ નાયક કહિં; ૫, ૭ નાયકેન । ૬. ૨ સાધનાથી

અર્થ : ધારણા એટલે કોઈક ધ્યેયમાં ચિત્તના સ્થિર બંધનની ધારા દ્વારા વેગથી જેણે બાહ્ય ઇન્દ્રિયને અનુસરનારી મનની વૃત્તિને રોકી છે એવા, પ્રસન્ન એટલે અકલુષિત ચિત્તવાળા, અપ્રમાદી, જ્ઞાનના આનંદરૂપ અમૃતને ચાટનારા એવા, ૭

સામ્રાજ્યમપ્રતિદ્વંદ્વમંતરેવવિતન્વતઃ ।

ધ્યાનિનો નોપમા લોકે સદેવમનુજેડપિ હિ ॥ ૮ ॥ ધ્યાનાષ્ટકમ્ ॥ ૩૦ ॥

બા૦- સામ્રાજ્યમપ્રતિદ્વંદ્વં ક૦ વિપક્ષરહિત મોટા રાજ્ય પ્રતિ । અંતરેવ ક૦ આત્મારામમાર્હિ^૧ જ । વિતવન્તઃ ક૦ કરનારનઈ^૨ । ધ્યાનિનો ક૦ ધ્યાનવંતની । નોપમા ક૦ નથી ઉપમા^૩ । લોકે ક૦ લોકમાર્હિ, લોકે કેહવો છઈ^૪ ? સદેવમનુજેડપિ ક૦ દેવમનુષ્યસહિત તિહાં પર્ણિ^૫ । હિ નિશ્ચિત્ત^૬ । ૮
 એ ધ્યાનનું અષ્ટક સંપૂર્ણ થયું ॥ ૩૦ ॥

અર્થ : આત્મામાં જ વિપક્ષરહિત મોટા સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર કરનાર, ધ્યાનવંતની દેવ-મનુષ્યસહિત લોકમાં ખરેખર ઉપમા (આપી શકાય તેમ) નથી. ૮

એ ધ્યાનનું અષ્ટક સંપૂર્ણ થયું. ॥ ૩૦ ॥

૧. ૬ આત્મામાર્હિ । ૨. ૫, ૭ કરતાનઈ, ૪ કરતારનઈ । ૩. ૬ ઉપમા નથી । ૪. ૧ 'લોક કેહવા છઈ' શબ્દો નથી । ૫. ૨ 'તિહાં પર્ણિ; ૩ તિહાં । ૬. ૬ 'નિશ્ચિત્ત' શબ્દ નથી.

૩૧. તપોષ્ટકમ્

જ્ઞાનમેવ બુધાઃ પ્રાહુઃ કર્મણાં તાપનાત્ તપઃ ।

તદાભ્યંતરમેવેષ્ટં બાહ્યં તદુપબૃંહકમ્ ॥ ૧ ॥

બા૦- જ્ઞાનમેવ ક૦ જ્ઞાન જ । બુધાઃ ક૦ પંડિત । પ્રાહુ ક૦ કહઈં છઈં । કર્મણાં ક૦ કર્મનાં । તાપનાત્ ક૦ તપાડવાથી^૧ । તપઃ ક૦ તપ । તત્ ક૦ તે તપ^૩ । આભ્યંતરમેવ ક૦ અંતરંગ જ । ઇષ્ટં ક૦ વાંછિતું^૪ । બાહ્યં ક૦ બાહ્ય જે અનશનાદિક, જે માટિ પ્રાર્થાશ્રિતાદિ ભેદ જ્ઞાનવિશેષ છઈં તે । તદુપબૃંહકં ક૦ તે અંતરંગ તપનું વધારનાર હોઈં તો જ ઇષ્ટ । ૧

અર્થ : કર્મને તપાવનાર હોવાથી જ્ઞાનને જ પંડિતો તપ કહે છે. તે તપ અંતરંગ જ વાંછિત (ઇષ્ટ) છે. અનશન આદિ બાહ્ય તપ કે જેને માટે પ્રાર્થાશ્રિત આદિ ભેદ જ્ઞાનવિશેષ છે તે આભ્યંતર તપને વધારનાર હોય તો જ ઇષ્ટ છે. ૧

આનુસ્રોતસિકી વૃત્તિર્બાલાનાં સુખશીલતા ।

પ્રાતિસ્રોતસિકી વૃત્તિર્જ્ઞાનિનાં પરમં તપઃ ॥ ૨ ॥

બા૦- આનુસ્રોતસિકી ક૦ સંસારપ્રવાહ પાછલિ ચાલી આવી 'જળેણ સદ્ધિ હોસ્કા(કલા)મિ' ઇત્યાદિ લક્ષણ । વૃત્તિ ક૦ પ્રવૃત્તિ । બાલાનાં ક૦ અજ્ઞાનીની । સુખશીલતા ક૦ સુખશીલીઆપણું । પ્રાતિસ્રોતસિકી ક૦ સાહમંડ પૂરં ચાલવારૂપ । વૃત્તિ ક૦ ધર્મસંજ્ઞામૂલપ્રતિ । જ્ઞાનિનાં જ્ઞાનવંતનં । પરમં ક૦ ઉત્કૃષ્ટ ઉગ્ર^૫ માસક્ષમણાદિ^૬ । તપઃ ક૦ તપ ।

અત એવ ચતુર્જ્ઞાની તીર્થકર તદ્ભવસિદ્ધિગામી^૭ જાણતા પળિ તપ આદરં છઈં^૮ । ૨

અર્થ : અજ્ઞાનીઓની સંસારપ્રવાહ પાછળ ચાલી આવતી 'જળેણ સદ્ધિ હોસ્કામિ' એટલે

૧. ૧ કર્મનું; ૨, ૧૧ કર્મણાં; ૪, ૫, ૭ કર્મણી । ૨. ૧, ૨, ૪, ૬, ૧૧ તપાડવાથી; ૩ તપવાથી; ૫, ૭ 'તાપનાત્ ક૦ તપાડવાથી' શબ્દો નથી. । ૩. ૧ 'તે તપ' શબ્દો નથી; ૨ 'તપ' શબ્દ નથી. । ૪. ૧, ૪, ૫, ૭ વાંછિત । ૫. ૧, ૨, ૪, ૬, ૭, ૧૧ તપનું; ૩ તપનો । ૬. ૨, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૯, ૧૧ અજ્ઞાનની । ૭. ૧, ૪, ૫, ૭ 'ઉગ્ર' શબ્દ નથી । ૮. ૫, ૭, ૮ માસક્ષમણાદિ; ૩ માસક્ષમણાદિ । ૯. ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૧૧ તદ્ભવસિદ્ધિગામી; ૩ તદ્ભવસિદ્ધિગા । ૧૦. ૧ 'તદ્ભવ....આદરં છઈં' શબ્દો નથી. ૨. 'ચતુર્જ્ઞાની.... આદરં છઈં' શબ્દો નથી.

કે ‘હું લોકોની સાથે હોઈશ’ ઈત્યાદિ લક્ષણવાળી પ્રવાહાનુકૂળ પ્રવૃત્તિ તે સુખશીલિયાપણું છે. જ્ઞાનીઓની સામે પૂરે ચાલવારૂપ ધર્મસંજ્ઞામૂલક પ્રવૃત્તિ તે માસક્ષમણ આદિ ઉત્કૃષ્ટ તપ છે. એથી જ ચતુર્જાની પુરુષ ‘તીર્થંકર પોતે તદ્ભવસિદ્ધિગામી (તેમાંથી અર્થાત્ તપમાંથી જન્મતી સિદ્ધિને પામનારા) છે’ એમ જાણીને પણ તપ આદરે છે. ૨

ધનાર્થિનાં યથા નાસ્તિ શીતતાપાદિ દુઃસહમ્ ।

તથા ભવવિરક્તાનાં તત્ત્વજ્ઞાનાર્થિનામપિ ॥ ૩ ॥

બા૦- ધનાર્થિનાં ક૦ ધનના અર્થોનંદં । યથા ક૦ જિમ । નાસ્તિ ક૦ નથી । શીતતાપાદિ ક૦ તાદિતાપપ્રમુખ । દુઃસહં ક૦ દુઃખંદં ખમાઈં એહવું^૧ । તથા ક૦ તિમ^૨ । ભવવિરક્તાનાં ક૦ સંસારથી વિરક્તનંદં । તત્ત્વજ્ઞાનાર્થિનામપિ ક૦ તત્ત્વજ્ઞાનના અર્થોનંદં પણિ શીતતાપાદિ કષ્ટસહનરૂપ તપ દુઃકર નથી । ૩.

અર્થ : જેમ ધનના અર્થોને ટાઢ, તાપ વગેરે દુઃસહ (એટલે દુઃખથી ખમાય એવું) નથી, તેમ સંસારથી વિરક્ત તત્ત્વજ્ઞાનના અર્થોને પણ શીતતાપાદિ કષ્ટ સહન કરવારૂપ તપ દુષ્કર નથી. ૩

સદુપાયપ્રવૃત્તાનામુપેયમધુરત્વતઃ ।

જ્ઞાનિનાં નિત્યમાનંદવૃદ્ધિરેવ તપસ્વિનામ્ ॥ ૪ ॥

બા૦- સદુપાયપ્રવૃત્તાનાં ક૦ ભલંદં ઉપાયંદં પ્રવર્ત્યા^૩ તેહનંદં । ઉપેય ક૦ નિરુપાધિકેચ્છા^૪ વિષય^૫ જે મોક્ષ તેહનું જે । મધુરત્વ ક૦ મીઠાપણું^૬ તેહથી । જ્ઞાનિનાં ક૦ જ્ઞાનીનંદં । નિત્યં ક૦ નિત્યંદં જ વૃદ્ધિ હોઈં । આનંદવૃદ્ધિરેવ ક૦ આનંદની વૃદ્ધિ હોઈં^૭ કેહવાનંદં? તપસ્વિનાં ક૦ તપસીનંદં તીવ્ર ક્રિયામાંહિ પણિ મોક્ષસાધનમનોરથિ આનંદ જ હોઈં । ૪

કાવ્યમ્:-

“રતેઃ સમાધાવરતિઃ ક્રિયાસુ નાત્યંતતીવ્રાસ્વપિ યોગિનાં સ્યાત્ ।

અનાકુલા વહ્નિકળાશનેઽપિ^૮ ન કિં સુધાપાનગુણાચ્ચકોરાઃ ॥”

—‘વૈરાગ્યકલ્પલતા’

૧. ૭ દુઃખેં સહઈં । ૨. ૭ તિમ જ । ૩. ૧ પ્રવૃત્તા; ૭ પ્રવૃત્યા; ૫, ૭ પ્રવર્તતા । ૪. ૧, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૧૦ નિરુપાધિકેચ્છા; ૩ નિરુપાધિકે; ૨ નિરુપાધિકે; । ૫. ૧, ૨, ૪, ૫, ૭, ૮, ૯, ૧૧ વિષમ; ૬ વિષ । ૬. ૧, ૪, ૫, ૭ મીઠાઈપણું; ૨ મીઠાપણું । ૭. ૧ નિત્યેં જ આનંદવૃદ્ધિ હોઈ; ૨, ૪, ૫, ૭ માં ‘આનંદવૃદ્ધિ’ ક૦ આનંદની વૃદ્ધિ હોઈં’ શબ્દો આડા અવળા છે. । ૮. ૨, ૬, ૮, ૯, ૧૧ વહ્નિકળાશતેઽપિ

અર્થ : સદ્(ભલા)ઉપાયમાં પ્રવૃત્ત થયેલા જ્ઞાનવંત તપસ્વીઓને નિરુપાધિક ઇચ્છાના વિષયરૂપ મોક્ષ(ના સાધ્ય)ની મીઠાશથી નિત્ય આનંદની વૃદ્ધિ જ હોય છે. તીવ્ર (આકરી) ક્રિયામાં પણ મોક્ષના સાધનરૂપ મનોરથથી આનંદ જ હોય છે. ૪

‘વૈરાગ્યકલ્પલતા’ માં જણાવ્યું છે, “યોગીઓને સમાધિમાં રતિ-પ્રીતિ હોવાથી અત્યંત તીવ્ર ક્રિયામાં પણ અરતિ-અપ્રીતિ થતી નથી. ચકોર પક્ષીઓ સુધાને પીવાના ગુણથી અગ્નિના કણને ખાવામાં પણ શું વ્યાકુલતારહિત હોતા નથી?”

इत्थं च दुःखरूपत्वात् तपो व्यर्थमितीच्छताम् ।

बौद्धानां निहता बुद्धिर्बौद्धानंद परिक्षयात् ॥ ५ ॥

બા૦- ઇત્થં ચ ક૦ પુનઃ ઇમ જં^૧ । દુઃખરૂપત્વાત્ ક૦ દુઃખભોગાત્મક^૨ । તપઃ ક૦ તપ । વ્યર્થ ક૦ નિષ્ફલ ઢોરના કષ્ટની પરિ । ઇતિચ્છતાં ક૦ ઇમ વાંછતાનંદ^૩ । બૌદ્ધાનાં ક૦ બૌદ્ધની । નિહતા ક૦ હળી । બુદ્ધિ ક૦ કલ્પના-બુદ્ધિ સ્યાથી? બૌદ્ધાનંદા(દ)પરિક્ષયાત્ ક૦ બુદ્ધિજનિત જે અંતરંગ^૪ આનંદ તેહની ધારા અખંડ નથી [તેહથી] । ૫

અર્થ : એ રીતે ઢોરના કષ્ટની જેમ દુઃખરૂપ હોવાથી તપ નિષ્ફળ છે એમ [સિદ્ધ કરવા] ઇચ્છતા બૌદ્ધોની બુદ્ધિ-કલ્પના કુંઠિત થયેલી (હણાયેલી) છે, કારણ કે [તપમાં] બુદ્ધિજનિત અંતરંગ આનંદની ધારા ખંડિત થતી નથી. ૫

यत्र ब्रह्म जिनार्चा च कषायाणां तथा हतिः ।^૧

सानुबंधा जिनाज्ञा च तत्तपः शुद्धमिष्यते^૨ ॥ ६ ॥

બા૦- યત્ર ક૦ જે તપમાર્હિ^૩ । બ્રહ્મ ક૦ બ્રહ્મચર્ય વધઈ^૪ । જિનાર્ચા ક૦ જિહાં^૫ ભગવંતની પૂજા થાઈ । ચ પુનઃ । કષાયાણાં ક૦ કષાયના^૬ । તથા ક૦ તિમ । હતિ^૭ ક૦ નાશ હોઈ । સાનુબંધા ક૦ અનુબંધસહિત । જિનાજ્ઞા ક૦ વીતરાગની^૮ આજ્ઞા પ્રવર્તે^૯ । ચ પુનઃ । તત્તપઃ ક૦ તે તપ । શુદ્ધમિષ્યતે ક૦ શુદ્ધ વાંછિં^{૧૦} । ૬

અર્થ : જે તપમાં બ્રહ્મચર્ય વધે છે, જ્યાં ભગવંતની પૂજા છે, કષાયનો નાશ છે અને અનુબંધસહિત વીતરાગની આજ્ઞા પ્રવર્તે છે તે તપ શુદ્ધ [માનવું] ઇષ્ટ છે. ૬

૧. ૧, ૨ ‘જ’ શબ્દ નથી । ૨. ૬ દુઃખપણાથી । ૩. ૬ અંતરંગ શબ્દ નથી. । ૪. ૧, ૨, ૪, ૫, ૬, ૭, ૧૧ હિતઃ । ૫. ૨ શુદ્ધમિષ્યતિ । ૬. ૧ ‘જિહાં’ નથી; ૬ જેહાં । ૭. ૨, ૬ પછી ‘તથા ક. તિમ’ શબ્દો છે. । ૮. ૧, ૨, ૪, ૫, ૬, ૭, ૧૧ હિત । ૯. ૨ ભગવંતની । ૧૦. ૨ પછી ચ પુનઃ શબ્દો છે. । ૧૧. ૧, ૨, ૪, ૫, ૭ વાંછં; ૯ વાંછે છે

તદેવ હિ તપઃ કાર્યં દુર્ધ્યાનં યત્ર નો ભવેત્ ।

યેન યોગા ન હીયંતે ક્ષીયંતે નેંદ્રિયાણિ વા ॥ ૭ ॥

બા૦- તદેવ ક૦ તેહ જ । હિ નિશ્ચયે^૧ । તપઃ ક૦ તપ । કાર્યં ક૦ કરવો । દુર્ધ્યાનં ક૦ માટું ધ્યાન । યત્ર ક૦ જિહાં । નો ભવેત્ ક૦ ન થાઈં । યેન ક૦ જેણઈં કરી । યોગા ક૦ યોગ । ન હીયંતે ક૦ હીન ન પામઈં । ક્ષીયંતે ક૦ ક્ષય પામઈં । ન ક૦ નહીં । નેંદ્રિયાણિ ક૦ નેંદ્રિય । વા અથવા । ૭

ગાથા -

“સો ડ તવો કાયવ્વો જેણ મળો મંગુલં ણ ચિંતેઈ ।

જેણ ણ નેંદ્રિયાહાણી જેણ ય જોગા ન હાયંતિ ॥૧॥”

—‘પંચાશક’

અર્થ : નિશ્ચિત રીતે (ખરેખર) તે જ તપ કરવું કે જ્યાં માટું ધ્યાન ન થાય, જેનાથી યોગો હીનતા ન પામે અથવા નેંદ્રિયો ક્ષય ન પામે. ૭

ગાથા - “ જેથી મન માટું ચિંતન ન કરે, જેથી નેંદ્રિયોની હાનિ ન થાય અને યોગો ક્ષીણ ન થાય તે તપ કરવાયોગ્ય છે.”

—‘પંચાશક’

મૂલોત્તરગુણશ્રેણિપ્રાજ્યસામ્રાજ્યસિદ્ધયે ।

બાહ્યમાભ્યંતરં ચેત્થં તપઃ કુર્યાન્મહામુનિઃ ॥ ૮ ॥ તપોષ્ટકમ્^૩ ॥ ૩૧ ॥

બા૦- મૂલોત્તરગુણ ક૦ મૂલગુણ ઉત્તરગુણ^૪ તેહની જે । શ્રેણિ^૫ । પ્રાજ્ય ક૦ ઘણું જે । સામ્રાજ્ય ક૦ પ્રભુત્વ^૬ તેહની । સિદ્ધયે ક૦ સિદ્ધિનઈં^૭ કાજઈં । બાહ્યં ક૦ બાહિરલું । આભ્યંતરં ક૦ અંતરંગ । ચ પુનઃ । ચેત્થં ક૦ ઇમ । તપઃ ક૦ તપ પ્રતિ । કુર્યાત્ ક૦ કરઈં । મહામુનિઃ ક૦ મહામુનીશ્વર । ૮

એ તપનું અષ્ટક પૂરું થયું । ૩૧

અર્થ : મૂળગુણ અને ઉત્તરગુણની શ્રેણિ થકી ઘણાં સામ્રાજ્ય(એટલે કે પ્રભુત્વ)ની સિદ્ધિને માટે મહામુનીશ્વર એ પ્રમાણે બાહ્ય અને આભ્યંતર તપ કરે. ૮

એ તપનું અષ્ટક પૂરું થયું. ॥ ૩૧ ॥

૧. ૧ નિશ્ચય; ૫, ૭ નિશ્ચિતં; ૧૧ નિશ્ચયે. ૨. ૬, ૭ માં આ અવતરણ નથી. । ૩. ૧૧ તપોષ્ટકં; ૭ એ તપનું અષ્ટકં. ૪. ૬ મૂલોત્તરગુણ. ૫. ૧ તે જે શ્રેણિ; ૭ તેહની જો શ્રેણિ; ૬ તેહની જે શ્રેણિ તેણે કરી. ૬. ૬ પ્રભુત્વ ઠકુરઈં. ૭. ૨, ૪, ૫, ૭, ૯ સિદ્ધિને

૩૨ સર્વનયાશ્રયણાષ્ટકમ્

ધાવન્તોઽપિ નયાઃ સર્વે સ્યુર્ભાવે કૃતવિશ્રમાઃ ।

ચારિત્રગુણલીનઃ સ્યાદિતિ સર્વનયાશ્રિતઃ ॥ ૧ ॥

બા૦- ધાવન્તોઽપિ ક૦ દોડતા^૧ પણિ । નયાઃ ક૦ નય નૈગમાદિ^૨ । સર્વે ક૦ સઘલા । સ્યુઃ ક૦ થાઈ । ભાવે ક૦ ભાવમાં^૩ । કૃતવિશ્રમાઃ ક૦ કર્યા છઈ વીસામાં^૪ જેણઈ । ચારિત્ર ક૦ સંયમ તેહના^૫ । ગુણ જે વર્ધમાનપર્યાય તેહનઈ વિષઈ । લીન ક૦ આસક્ત । સ્યાત્ ક૦ થાઈ । ઇતિ ક૦ એ કારણઈ । સર્વનયાશ્રિતઃ ક૦ સર્વનયનઈ આશ્રયો^૬ । ૧

ગાથા-

“સર્વેસિંપિ નયાણં બહુવિહવત્તવ્વયં ણિસામિત્તા ।

તં સર્વવણયવિસુદ્ધં જં ચરણગુણઙ્ઘિઓ સાહુ”^૭ ॥

— ‘અનુયોગદ્વાર ૫, ૨૭૭

અર્થ : પોતપોતાના મતનું સ્થાપન કરવામાં અગ્રેસર એવા બધા નૈગમાદિ [સાત] નયો ભાવવિશ્વમાં વિસામો કરનારા હોય છે. એ કારણે ચારિત્રના ગુણમાં લીન સાધુ સર્વ નયોનો આશ્રય લેનારો થાય. ૧

ગાથા - “બધા નયો પોતપોતાની બહુવિધ વક્તવ્યતા કહે છે. તેને સાંભળ્યા પછી સર્વગુણવિશુદ્ધ નયમાં સાધુ લીન થાય છે.”

અનુયોગદ્વાર ૫, ૨૭૭

પૃથગ્નયા મિથઃ પક્ષપ્રતિપક્ષકર્ધિતાઃ ।

સમવૃત્તિસુખાસ્વાદી જ્ઞાની સર્વનયાશ્રિતઃ ॥ ૨ ॥

બા૦- પૃથગ્નયા ક૦ જૂજૂઆ સર્વનય તે । મિથઃ ક૦ માંહોમાંહિ । પક્ષપ્રતિપક્ષમિવ (‘મિવ’ ન

૧. ૧, ૪, ૫, ૭ દોડતો । ૨. ૪, ૫, ૭ નયનેગમાહિ; ૬ નૈગમાદિ નય; ૧૧ નયનિગમાદિ । ૩. ૧ ભાવમાંહિ; ૬ સઘલા ભાવમાં । ૪. ૧, ૪, ૫, ૭, ૧૧ કર્યો છે વીસમો; ૨ કર્યા છે વીસામો; ૬ કહ્યો છઈ વીસામો । ૫. ૧ સંયમના । ૬. ૧ સર્વનયાશ્રિત । ૭. ૭, ૮ માં અવતરણ અધૂરું છે. । ૮. ૪, ૫, ૭, ૮ કર્ધિનાં

જોઈએ) કં વાદ-પ્રતિવાદ તેણે કરી । કદર્થિતા કં વિડંબિત^૧ છં । સમવૃત્તિ કં મધ્યસ્થપણું તેહના । સુખનો । આસ્વાદી જ્ઞાની કં જ્ઞાનવંત । સર્વનયનં । આશ્રિત હોઈ । ૨

કાવ્યં—

“અન્યોન્યપક્ષપ્રતિપક્ષભાવાન્ યથા પરે મત્સરિણઃ પ્રવાદાઃ ।

નયાનશેષાનવિશેષમિચ્છન્ ન પક્ષપાતી સમયસ્તથા તે ॥૧ ॥”^૩

કલિકાલસર્વજ્ઞકૃત ‘બત્રીશી’, ‘અન્યયોગવ્યવચ્છેદ દ્વાત્રિશિકા,’ ગા. ૩૦

અર્થ : જુદા જુદા સર્વ નય માંહોમાંહી (અંદરો અંદર) વાદ-પ્રતિવાદથી વિડંબિત (પીડિત, હાંસીપાત્ર બનેલ) છે. (પણ) સમવૃત્તિના એટલે કે મધ્યસ્થપણાના સુખનો આસ્વાદી (ચાખનાર, અનુભવનાર) જ્ઞાનવંત સર્વ નયને આશ્રિત હોય. ૨

“પરસ્પર પક્ષ-પ્રતિપક્ષના સ્વરૂપથી અન્ય પ્રવાદો (હઠભર્યા વાદો) દ્વેષથી ભરેલા છે, પરંતુ સર્વ નયોને સમાનપણે ઇચ્છનાર તમારો સમય (સિદ્ધાંત) પક્ષપાતી નથી.”

‘અન્યયોગવ્યવચ્છેદ દ્વાત્રિશિકા,’ ગા. ૩૦

નાપ્રમાણં પ્રમાણં વા સર્વમપ્યવિશેષિતમ્ ।

વિશેષિતં પ્રમાણં સ્યાદિતિ સર્વનયજ્ઞતા” ॥ ૩ ॥

બા૦- નાપ્રમાણં કં એકાંતિ અપ્રમાણ નહીં । પ્રમાણં કં પ્રમાણ એકાંતિ નહીં એ જોડીંદં । [વા કં અથવા] સર્વમપિ કં સર્વં વચન । અવિશેષિતં કં વિશેષરહિત^૫ જે માટિં અન્ય સમયસ્સ પણ સદ્વચન વિષય પરિસોધં પ્રમાણ છં ।^૬

ઉક્તં ચ -

“તત્રાપિ ન ચ દ્વેષઃ કાર્યવિષયસ્તુ યત્નતો મૃગ્યઃ ।

તસ્યાપિ ન સદ્વચનં સર્વં યત્ પ્રવચનાદન્યત્”

(‘ષોડશક’ ૧૬, ગા. ૧૩)

વિશેષિતં કં વિષય-પરિશોધક નયયોજિત । પ્રમાણં સ્યાત્ કં પ્રમાણ હોઈ એ ઉપલક્ષણ સ્વસમયવચન પણ અનનુયોગં વિશેષિત અપ્રમાણ હોઈ ।

૧ ૧ વિડંબિત ૫, ૭ વિડંબત । ૨. ૬ આસ્વાદી ચાખનાર; ૧૧ આસ્વાદા । ૩. ૬, ૭, ૮ માં આ અવતરણ નથી. ૯ આ અવતરણ પછી ‘ઈતિ વચનાત્’ શબ્દો છે. । ૪. ૧, ૪, ૫ સર્વનયજ્ઞતા । ૫. ૧ વિરહિત । ૬. ૧, ૪, ૫, ૭, ૧૧ માં આ અવતરણ અહીં વચ્ચે છે; ૨, ૩, ૮, ૯ માં છેલ્લે છે; ૬, ૧૦ માં આ અવતરણ નથી.

ઉક્તં ચ-

“અપરિચ્છિયસુયનિહસ્સ કેવલમભિન્નસુત્તચારિત્તસ્સ ।

સવ્વુજ્જમેણ વિ કયં અન્નાણતવે બહુ પડઈ ।”^૧

-‘ઉપદેશમાલા’, ગા. ૪૧૫

इति क० ए प्रकारइं । सर्वनयज्ञता क० सर्व नय जाणपणुं होइं सर्व स्याद्वादयोजनाथी^२ ।

एह ज कहइं छइं । ३

અર્થ : સર્વે વચનો (કે જે) વિશેષરહિત હોય તો તે એકાંતે (જાતે) અપ્રમાણ પણ નથી અથવા એકાંતે પ્રમાણ પણ નથી. અન્ય સિદ્ધાંતમાં (સમયમાં) પણ રહેલું સદ્વચન તેના વિષયની કાળજીભરી તપાસથી (પરિશોધક) પ્રમાણ ઠરી શકે છે.

કહ્યું છે, “ તેના વિષે (અન્ય શાસ્ત્રના વિષે) પણ દ્વેષ કરવા યોગ્ય નથી, પરંતુ તેના વિષયને પ્રયત્નથી વિચારવો. જે પ્રવચનથી ભિન્ન છે તેનું પણ બધું સદ્વચન નથી”

“ષોડશક ૧૬, ગા. ૧૩

વિશેષિત એટલે વિષયપરિશોધક નયથી યોજિત હોય તો તે પ્રમાણ છે. એ ઉપલક્ષણથી વિચારીએ તો સ્વસમય(સ્વસિદ્ધાંત)નું વચન પણ અનુયોગના અભાવથી (અર્થાત્ ચોક્કસ સંદર્ભજ્ઞાનના અભાવથી) વિશેષિત હોય તો તે અપ્રમાણ જ ગણાય.

કહ્યું છે,

“જેણે શ્રુત-સિદ્ધાંતનું રહસ્ય જાણ્યું નથી અને કેવળ સૂત્રના અક્ષરને અનુસરીને ચાલે છે, તેનું સર્વ ઉદમ વડે પણ કરેલું ઘણું કિયાનુષ્ઠાન અજ્ઞાન તપમાં આવે છે.”

‘ઉપદેશમાલા’, ગા. ૪૧૫

એ કારણે સર્વસ્યાદ્વાદયોજનાથી સર્વ નયોનું જાણપણું હોવું ઘટે, એ જ કહે છે.૩

लोके सर्वनयज्ञानां^३ ताटस्थ्यं वाऽप्यनुग्रहः^४ ।

स्यात् पृथग्रयमूढानां स्मयार्तिर्वाऽतिविग्रहः ॥ ४ ॥

૧. ૧, ૪, ૫, ૭, ૧૧ માં “કેવલમુઙ્ગિણસુત્તચારિત્તસ્સ” આ પાઠ છે, બીજામાં નથી. ૬ માં આ અવતરણ નથી. ૨. ૧, ૪, ૫, ૭ “इति क. एस्याद्वादयोजनाथी” એ લખાણ નથી. ૩. ૧, ૪, ૫, ૭ સર્વનયજ્ઞાનં. ૪. ૧, ૪, ૫, ૭ વાઽપ્યનુગ્રહઃ; ૩ વાઽપ્યનુગ્રહમ્

બા૦- લોકે કં લોકનઇં વિષઇં । સર્વનયજ્ઞાનાં કં સર્વ નયના જાણનઇં । તાટસ્થ્ય કં તટસ્થપણું^૧-સમવૃત્તિપણું । વા અથવા । અપિ સમુચ્ચયે । અનુગ્રહં(હઃ) કં વ્યવહારદશાઇં ઉપકારબુદ્ધિ^૨ । સ્યાત્ કં હુઇં । પૃથગ્નયમૂહાનાં કં જૂઇં જૂઇં નયઇં મૂઢ થયા તેહનઇં । સ્મયાર્તિ કં અહંકારની પીડા । વા અથવા^૩ । અતિવિગ્રહઃ કં ઘણો ક્લેશ । ૪

અર્થ : લોકના વિષે સર્વ નયના જાણનારને તટસ્થપણું એટલે કે સમવૃત્તિપણું અથવા વ્યવહારદશામાં ઉપકારબુદ્ધિ હોય અને જુદા જુદા નયમાં મૂઢ થયા હોય તેને અહંકારની પીડા અથવા ઘણો ક્લેશ હોય. ૪

શ્રેયઃ સર્વનયજ્ઞાનાં^૪ વિપુલં ધર્મવાદતઃ ।

શુષ્કવાદાદિવાદાઞ્ચ પરેષાં તુ વિપર્યયઃ ॥ ૫ ॥

બા૦- શ્રેયઃ કં કલ્યાણ । સર્વનયજ્ઞાનાં કં સર્વનયના જાણનઇં । વિપુલં કં પ્રચુર । ધર્મવાદતઃ કં ધર્મવાદથી તત્ત્વજ્ઞાનાર્થી^૫ પૂછઇં, તત્ત્વજ્ઞ કહે તે ધર્મવાદ^૬ । શુષ્કવાદાત્ કં સૂકાવાદથી । વિવાદાત્ કં વિવાદથી । પરેષાં તુ કં એકાંત દૃષ્ટીનઇં^૭ । વિપર્યયઃ કં અશ્રેય જ હોઇં । ૫ શુષ્કવાદ તે કહિઇં જિહાં કંઠતાલુશોષ માત્ર થાઇ । વિવાદ તે જિહાં પરવાદીના કાર્યની^૮ હાણિ થાઇ । ૫

અર્થ : સર્વનયના જાણનારનું, જેમાં તત્ત્વજ્ઞાનાર્થી પૂછે અને તત્ત્વજ્ઞ કહે તે ધર્મવાદથી પ્રચુર કલ્યાણ થાય છે. બીજા જે એકાંત દૃષ્ટિ છે તેમનું તો શુષ્કવાદ(સૂકાવાદ)થી અને વિવાદથી અકલ્યાણ જ થાય છે.

શુષ્કવાદ તે કહીએ જેમાં કંઠતાલુનો શોષમાત્ર થાય. વિવાદ એટલે જેનાથી પરવાદીના કાર્યની હાણિ થાય તે. ૫

પ્રકાશિતં જનાનાં યૈર્મતં સર્વનયાશ્રિતમ્ ।

ચિત્તે પરિણતં ચેદં યેષાં તેષ્યો નમોનમઃ ॥ ૬ ॥

બા૦- પ્રકાશિતં કં પ્રકાશિત કર્યું^૯ । જનાનાં કં લોકનઇં । યૈઃ કં જેણઇં પુરુષઇં^{૧૦} । મતં કં પ્રવચન । સર્વનયાશ્રિતં કં સર્વ નયઇં આશ્રિત એતલઇ સ્યાદ્વાદગર્ભિત^{૧૧} । ચિત્તે કં

૧. ૧ 'તટસ્થપણું' શબ્દ નથી. । ૨. ૧, ૪, ૫, ૭, ૧૧ બુદ્ધિ । ૩. ૧, ૪, ૫, ૬, ૭, ૧૧ પીડા વા અથવા; ૩ પીડા । ૪. ૧, ૪, ૫, ૭ સર્વનયજ્ઞાનાં । ૫. ૧ તત્ત્વજ્ઞાનાદિ । ૬. ૧ કહે તે ધર્મ; ૨ તત્ત્વ કહઇં તે ધર્મવાદ । ૭. ૧, ૨, ૪, ૫, ૬, ૭, ૧૧ દૃષ્ટીને તો । ૮. ૨, ૧૧ પરવાદીના કાર્યની; ૩ પરવાર્તાની કાર્યની । ૯. ૧, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૯, ૧૧ કર્યું શબ્દ નથી ૨ પ્રકાશિત । ૧૦. ૧ જેણિં પુરુષે । ૧૧. ૬ તેના પછી 'પ્રવચન' શબ્દ છે.

ચિત્તનંદં વિષદં । પરિણતં કં પરિણમ્યડં । ચ પુનઃ । ઇદં કં એ સર્વનયાશ્રિત મતં । યેષાં કં જેહનં । તેભ્યઃ કં તેહનં^૧ । નમોનમઃ કં નમસ્કાર વારંવાર હો^૨ । ૬

અર્થ : જે પુરુષોએ સર્વ નયોથી આશ્રિત એટલે સ્યાદ્વાદગર્ભિત પ્રવચન લોકોને (લોકો વચ્ચે) પ્રકાશિત કર્યું છે અને જેઓના ચિત્તને વિષે આ સર્વનયાશ્રિત મત પરિણામેલ છે તેઓને વારંવાર નમસ્કાર હો. ૬

નિશ્ચયે વ્યવહારે ચ ત્યક્ત્વા જ્ઞાને ચ કર્મણિ ।

એકપાક્ષિકવિશ્લેષમારૂઢાઃ શુદ્ધભૂમિકામ્ ॥ ૭ ॥

(સૂચના : શ્લો. ૭, ૮ સાથે વાંચવા.)

બા૦- નિશ્ચયે કં નિશ્ચયનયમાર્હિં । વ્યવહારે કં વ્યવહારનયમાર્હિં । ચ પુનઃ । ત્યક્ત્વા કં છાંડીનં । જ્ઞાને કં જ્ઞાનપક્ષમાર્હિં । ચ પુનઃ । કર્મણિ કં ક્રિયાપક્ષનં વિષદં । એકપાક્ષિકવિશ્લેષં કં એક પક્ષગત જે ભ્રમસ્થાન તે પ્રસિદ્ધ પ્રતિં । આરૂઢાઃ કં ચઢ્યા । શુદ્ધભૂમિકાં કં જ્ઞાનપરિપાકરૂપ શુદ્ધ ભૂમિ પ્રતિં । ૭

અર્થ : નિશ્ચયનયમાં અને વ્યવહારનયમાં તથા જ્ઞાનપક્ષમાં અને ક્રિયાપક્ષમાં, એકપક્ષગત જે ભ્રમસ્થાન છે તેને છોડીને, જ્ઞાનના પરિપાકરૂપ શુદ્ધ ભૂમિ ઉપર ચઢેલા, ૭

અમૂઢલક્ષાઃ સર્વત્ર પક્ષપાતવિવર્જિતાઃ ।

જયંતિ પરમાનંદમયાઃ સર્વનયાશ્રયાઃ ॥ ૮ ॥ સર્વનયાશ્રયણાષ્ટકમ્ ॥ ૩૨ ॥

બા૦- અમૂઢલક્ષાઃ કં વેધ્ય^૩ ન ભૂલંદં એવા । સર્વત્ર કં સર્વ ભૂમિકાં । પક્ષપાત કં કદાગ્રહ તેણં । વિવર્જિતા કં રહિત^૪ । જયંતિ કં સર્વોત્કર્ષં પ્રવર્તં^૫ છં । પરમાનંદમયા પરમાનંદં પ્રચુર । સર્વનયાશ્રયાઃ કં સઘળા નયાશ્રય । ૮

એ સર્વનયાશ્રયણં^૬ અષ્ટક, બત્રીસં^૭ અષ્ટક સંપૂર્ણ થયાં । ૩૨ ॥

અર્થ : વેધ્ય (લક્ષ) ન ભૂલે એવા, સર્વ ભૂમિકામાં કદાગ્રહ(પક્ષપાત)રહિત, પરમાનંદથી પ્રચુર, સઘળા નયના આશ્રયભૂત (જ્ઞાની) સર્વોત્કર્ષથી પ્રવર્તે છે (જયવંતા વર્તે છે). ૮

એ સર્વનયાશ્રયણં અષ્ટક એટલે કે બત્રીસેય અષ્ટક સંપૂર્ણ થયા. ૩૨ ॥

૧. ૧, ૨, ૪, ૬, ૧૧ તેહોનં; ૫, ૭ તેહોને. ૨. ૨ નમસ્કાર હુડ; ૬ નમસ્કાર હો, વારંવાર હો. ૩. ૧, ૪, ૫, ૬, ૭, ૧૧ વેધ્ય; ૩ વેધ. ૪. ૧ કદાગ્રહંરહિત. ૫. ૧, ૪, ૫, ૬, ૭, ૧૧ સર્વોત્કર્ષં પ્રવર્તં; ૩ સર્વોત્કર્ષ. ૬. ૬ સર્વનયાશ્રયણં. ૭. ૧ એટલંદં બત્રીસં

ચૂલિકા

હવે ચૂલિકા ।

પૂર્ણો મગ્નઃ સ્થિરોઽમોહો જ્ઞાની શાંતો જિતેન્દ્રિયઃ ।

ત્યાગી ક્રિયાપરસ્તૃપ્તો નિર્લેપો નિઃસ્પૃહો મુનિઃ ॥ ૧ ॥

(સૂચના : શ્લો. ૧થી ૪ સાથે વાંચવા.)

બા- પૂર્ણ કં પૂરો^૧ ૧ અતએવ । મગ્નઃ કં જ્ઞાનમગ્ન ઉપરિ પ્લવમાન નહીં^૨ ૨ અતએવ । સ્થિરઃ કં યોગ સ્થિરતાવંત ૩ અતએવ । અમોહ કં મોહરહિત ૪ અતએવ । જ્ઞાની કં તત્ત્વજ્ઞ^૩ ૫ અતએવ । શાંતઃ કં ઉપશમવંત ૬ અતએવ । જિતેન્દ્રિયઃ કં ઇન્દ્રિય જીત્યાં છે જેણે એહવો^૪ ૭ અતએવ । ત્યાગી

““બાંધવધર્નેન્દ્રિયસુખત્યાગાત્ ત્યક્તભયવિગ્રહઃ સાધુઃ ।

ત્યક્તાત્મા નિર્ગ્રંથઃ ત્યક્તાહંકારમમકારઃ ॥”

— ‘પ્રશમરતિ’, ગા. ૧૭૩

ઇત્યક્ત લક્ષણ ૮ અતએવ । ક્રિયાપરઃ કં વચન-ક્રિયોત્તીર્ણ અસંગક્રિયાનિષ્ઠ ૯ અતએવ । તૃપ્તઃ કં આત્મસંતુષ્ટ ૧૦ અતએવ । નિર્લેપઃ કં લેપરહિત ૧૧ અતએવ । નિઃસ્પૃહઃ કં સ્પૃહારહિત ૧૨ અતએવ । મુનિઃ કં ભાવ મૌનવંત ૧૩ અતએવ । ૧

હવે ચૂલિકા.

અર્થ : પૂર્ણ એટલે પૂરો (૧) એથી, મગ્ન એટલે જ્ઞાનમાં મગ્ન, ઉપર ઉપર તરતો નહિ (૨) એથી, સ્થિર એટલે યોગ સ્થિરતાવંત (૩) એથી, અમોહ એટલે મોહરહિત (૪) એથી, જ્ઞાની એટલે તત્ત્વજ્ઞ (૫) એથી, શાંત એટલે ઉપશમવંત (૬) એથી,

૧. ૨, ૪, ૫, ૭, ૧૧ માં ૧ થી ૩૨ નંબર નથી; ૧, ૯ માં અડધા છે. । ૨. ૧, ૪, ૫, ૭, ૧૧ ઉપરિ પ્લવમાન નહિ; ૩ ઉપરિ વમા નહીં; ૬ આ શબ્દો નથી; ૮ ડરે વમા નહી । ૩. ૨, ૬ તત્ત્વજ્ઞાની; ૯ તત્ત્વજ્ઞના બદલે ઉપશમવંત । ૪. ૧ ઇન્દ્રી જીત્યા છે; ૧૧ ઇન્દ્રી જીત્યાં છે જેયાં એહવો; ૨, ૪, ૫ ઇન્દ્રી જીત્યાં છે જેણે એહવો; ૬ આ શબ્દો નથી. । ૫. ૬ માં આ અવતરણ નથી.

જિતેન્દ્રિય એટલે જેણે ઇન્દ્રિયોને જીતી છે એવો (૭) એથી, ત્યાગી “બાંધવ, ધન અને ઇન્દ્રિયોના સુખનો ત્યાગ કરવાથી જેમણે ભય અને સંઘર્ષનો ત્યાગ કર્યો તેવા, ત્યાગી તથા અહંકાર-મમકારનો ત્યાગ કરેલો એવા સાધુ નિર્ગ્રંથ છે.” એમ કહેલા લક્ષણથી યુક્ત (૮) એથી, ક્રિયાપર: એટલે (શાસ્ત્રના) વચન અનુસાર ક્રિયાથી ઉત્તીર્ણ થઈને અસંગક્રિયાનિષ્ઠ (૯) એથી, તૃપ્ત એટલે આત્મસંતુષ્ટ (૧૦) એથી, નિર્લેપ એટલે લેપરહિત (૧૧) એથી, નિઃસ્પૃહ એટલે સ્પૃહારહિત (૧૨) એથી, મુનિ એટલે ભાવમૌનવંત (૧૩) એથી, ૧

વિદ્યાવિવેકસંપન્નો મધ્યસ્થો ભયવર્જિતઃ ।

અનાત્મશંસકસ્તત્ત્વદૃષ્ટિઃ સર્વસમૃદ્ધિમાન્ ॥ ૨ ॥

બા૦- વિદ્યા સંપન્ન ૧૪ અતેવ । વિવેક સંપન્ન ૧૫ અતેવ । મધ્યસ્થ: ૧૬ અતેવ । ભયવર્જિતઃ ક૦ સર્વ ભયરહિત ૧૭ અતેવ । અનાત્મશંસકઃ ક૦ આત્મશ્લાઘા ન કરઈં^૧ એહવો, અકીર્તિભયાભાવ ભાવના એહવી^૨ ભાવી છે જે પાણિ આત્મશ્લાઘા ન કરઈં^૩ ૧૮ અતેવ । તત્ત્વદૃષ્ટિઃ ક૦ પરમાર્થદૃષ્ટી છે ૧૯ અતેવ । સર્વસમૃદ્ધિમાન્ ક૦ ઘટમાં^૪ પ્રગટી છે સર્વ ઋદ્ધિ^૫ જેહનઈં^૬ એહવો ૨૦ । સર્વસમૃદ્ધિ થિરતાને^૭ જ અર્થઈં । ૨

અર્થ : વિદ્યાસંપન્ન (૧૪) એથી, વિવેકસંપન્ન (૧૫) એથી, મધ્યસ્થ (૧૬) એથી, ભયવર્જિત એટલે સર્વ ભયરહિત (૧૭) એથી, અનાત્મશંસક એટલે આત્મશ્લાઘા ન કરે એવો, અકીર્તિ અને ભયના અભાવની ભાવના એવી ભાવી છે કે જે વાંછનાર પણ આત્મશ્લાઘા ન કરે (૧૮) એથી, તત્ત્વદૃષ્ટિ એટલે પરમાર્થદૃષ્ટિયુક્ત (૧૯) એથી, સર્વસમૃદ્ધિમાન્ એટલે જેના ઘટમાં સર્વ ઋદ્ધિ પ્રગટી છે એવો (૨૦) સર્વ સમૃદ્ધિની સ્થિરતાને જ અર્થે ૨

ધ્યાતા કર્મવિપાકાનામુદ્વિગ્નો ભવવારિધેઃ ।

લોકસંજ્ઞાવિનિર્મુક્તઃ શાસ્ત્રદૃગ્ નિઃપરિગ્રહઃ ॥ ૩ ॥

બા૦- ધ્યાતા કર્મવિપાકાનાં ક૦ કર્મવિપાકનો ધ્યાનાર ૨૧ અતેવ । વ્યવહારદશાઈં^૮ । ઉદ્વિગ્નો ભવવારિધેઃ ક૦ સંસારસમુદ્રથી ભયભ્રાંત ૨૨ અતેવ સિદ્ધિ નિર્વેદ ગુણઈં^૯ । લોકસંજ્ઞાવિનિર્મુક્તઃ ક૦ લોકસંજ્ઞાથી છૂટો ૨૩ અતેવ । લોકોત્તરમાર્ગ પ્રાપ્ત છતો । શાસ્ત્રમાંહિં^{૧૦} દૃષ્ટિ છે જેહની એહવો ૨૪ અતેવ । નિઃપરિગ્રહઃ ક૦ દ્રવ્ય, ભાવ-પરિગ્રહરહિત ૨૫ અતેવ । સિદ્ધિનિઃપરિગ્રહગુણ પળઈં । ૩

૧. ૨, ૧૧ ભાવના એહવી; ૩ ભાવતા એહવી ૧, ૪, ૫, ૭ ભાવના એહવા । ૨. ૬ માં “એહવો અકીર્તિભયાભાવ... આત્મશ્લાઘા ન કરઈં” એટલું લખાણ નથી. । ૩. ૧, ૨, ૪, ૫, ૬, ૭, ૧૧ ઘટમાંહિં; ૪. ૮ સમૃદ્ધિ । ૫. ૮ સિદ્ધિતાને જ । ૬. ૧, ૨, ૪, ૫, ૬, ૭, ૧૧ અતેવ વ્યવહારદશાઈં; ૩ અતેવ દશાઈં વ્યવહારદશાઈં । ૭. ૨, ૯, ૧૧ સિદ્ધિ નિર્વેદગુણઈં; ૮. ૧, ૨, ૪, ૫, ૬ શાસ્ત્રમાત્ર

અર્થ : કર્મવિપાકનો ધ્યાનાર (૨૧) એથી, વ્યવહારદશાએ સંસારસમુદ્રથી ભયભ્રાંત (૨૨) એથી, સિદ્ધ થયેલા નિર્વેદ ગુણે લોકસંજ્ઞાથી છૂટો (૨૩) એથી, લોકોત્તરમાર્ગ પ્રાપ્ત થવાથી જેની શાસ્ત્રમાં દૃષ્ટિ છે એવો (૨૪) એથી, નિષ્પરિગ્રહ એટલે દ્રવ્ય, ભાવ-પરિગ્રહરહિત હોય એવો (૨૫) એથી, સિદ્ધ થયેલા નિષ્પરિગ્રહ ગુણની અવસ્થાથી ૩

શુદ્ધાનુભવવાન્ યોગી નિયાગપ્રતિપત્તિમાન્ ।

ભાવાર્ચાધ્યાનતપસાં ભૂમિઃ સર્વનયાશ્રયઃ ॥ ૪ ॥

બા૦- શુદ્ધાનુભવવાન્ ક૦ શુદ્ધ^૧ અનુભવવંત ૨૬ અતએવ । યોગી ક૦ ભાવયોગસંપન્ન^૨ ૨૭ અતએવ । નિયાગપ્રતિપત્તિમાન્ ક૦ નિયાગ મોક્ષ પ્રતિ પડિવજિત^૩ ૨૮ અતએવ । ભાવાર્ચા ક૦ ભાવપૂજા તેહની ભૂમિ ક૦ ધ્યાન ૨૯ તથા । ધ્યાન ની ભૂમિ ૩૦ તથા શુદ્ધ તપની ભૂમિ ૩૧ તથા [સર્વનયાશ્રયઃ ક૦] સર્વ વિશુદ્ધિ દ્વાર^૪ સર્વ નયનો આશ્રય ૩૨ । ૪

અર્થ : શુદ્ધ અનુભવવંત (૨૬) એથી, યોગી એટલે ભાવયોગ સંપન્ન (૨૭) એથી, નિયાગ એટલે મોક્ષ તરફ આગળ વધેલો (મોક્ષાભિમુખ) (૨૮) એથી, ભાવપૂજાની ભૂમિ એટલે સ્થાન (૨૯) તથા ધ્યાનની ભૂમિ (૩૦) તથા શુદ્ધ તપની ભૂમિ (૩૧) તથા સર્વ વિશુદ્ધિ દ્વારા સર્વ નયનો આશ્રય કરનાર (૩૨) હોય. ૪

સ્પષ્ટં નિષ્ઠંકિતં તત્ત્વમષ્ટકૈઃ પ્રતિપન્નવાન્ ।

મુનિર્મહોદયં જ્ઞાનસારં સમધિગચ્છતિ^૫ ॥ ૫ ॥

બા૦- સ્પષ્ટં ક૦ પ્રગટ । નિષ્ઠંકિતં ક૦ નિર્ધારિત । તત્ત્વ ક૦ તત્ત્વ પ્રતિ । અષ્ટકૈઃ ક૦ બત્રીસ અષ્ટકે । પ્રતિપન્નવાન્ ક૦ પડિવજતો^૬ હુઓ, જે । મુનિઃ ક૦ સાધુ । મહોદયં ક૦ મહા ઉદય છડં જેહથી એહવો જે । જ્ઞાનસાર તે પ્રતિ । સમધિગચ્છતિ ક૦ પામડં । ૫

જ્ઞાનસાર તે શુદ્ધ ચારિત્ર તથા પરં^૭ મુક્તિ ।

ઉક્તં ચ

“સામાઈઅમાઈઅં સુઅનાણં જાવ બિંદુસારાઓ ।

તસ્સ વિ સારો ચરણં સારો ચરણસ્સ નિવ્વાણમ્ ।” ૧

—‘સમ્મતિતર્ક’

૧. ૧, ૪, ૫, ૭ ‘શુદ્ધ’ શબ્દ નથી. । ૨. ૪, ૫, ૭ ભાવયોગે સંપન્ન; ૧૦ ભાવયોગિસંપન્ન । ૩. ૧ નિયાગ પ્રતિ પડિવજિત; ૨ નિયાગ પ્રતિ પડિવજિત; ૬ નિયાગ ક. મોક્ષ પડિવજિત; । ૪. ૫, ૭ નિયાગ પ્રતિ પડિવજિત; ૧૧ નિયાગ મોક્ષ પ્રતિ પડિવજિત । ૪.૧ વારડ । ૫. ૧, ૪, ૫, ૭ સમાધિગચ્છતિ । ૬. ૧, ૨, ૪, ૫, ૬, ૭, ૧૧ પડિવજતો; ૮ પડિવજતો । ૭ ૧, ૨, ૪, ૫, ૭ પરમ; ૬ પર

અર્થ : બત્રીસ અષ્ટકો વડે પ્રગટ (સ્પષ્ટ) નિર્ધારિત (નિશ્ચિત કરેલા) તત્ત્વને પામી ચૂકેલ સાધુ, જેનાથી મહા ઉદય થાય છે એવા જ્ઞાનસારને એટલે કે શુદ્ધ ચારિત્ર તથા પરમ મુક્તિને પામે છે. ૫

કહ્યું છે કે, “સામાયિકથી માંડીને ચૌદમા પૂર્વ ‘બિંદુસાર’ સુધી શ્રુતજ્ઞાન છે, તેનો સાર ચારિત્ર છે અને ચારિત્રનો સાર નિર્વાણ છે.”

હિવદં સદ્યઃફલજાતીય મુક્તિરૂપ દેખાડદં છદં ।

નિર્વિકારં નિરાબાધં જ્ઞાનસારમુપેયુષામ્^૧ ।

વિનિવૃત્તપરાશાનાં મોક્ષોઽત્રૈવ મહાત્મનામ્ ॥ ૬ ॥

બા૦- નિર્વિકારં ક૦ વિકારરહિત । નિરાબાધં ક૦ બાધારહિત^૨ । જ્ઞાનસારં ક૦ એવા જ્ઞાનસાર પ્રતિ । ઉપેયુષાં ક૦ પામતા હુઆ તેહોનદં । વિનિવૃત્તપરાશાનાં ક૦ નિવર્તી^૩ છદં પર આશા જેહોની । મોક્ષ ક૦ બંધનિવૃત્તિ । અત્રૈવ રહ ભવિ જ । મહાત્મનામ્ ક૦ મોટો^૪ આત્મા છદં જેહોનો તેહોનદં^૫ । ૬

અર્થ : હવે તત્કાળ ફળરૂપ પ્રકારવાળી (સદ્યઃફલજાતીય) મુક્તિનું રૂપ દેખાડે છે :

વિકારરહિત, બાધારહિત એવા જ્ઞાનસારને પામતા અને જેની પર (બાધ) વસ્તુની આશા નિવૃત્ત થઈ છે તેવા મહાત્માઓને આ જ ભવમાં બંધની નિવૃત્તિરૂપ મોક્ષ છે. ૬

ચિત્તમાર્દ્રીકૃતં જ્ઞાનસારસારસ્વતોર્મિભિઃ ।

નાપ્રોતિ તીવ્રમોહાગ્નિપ્લોષશોષકદર્થનામ્^૬ ॥ ૭ ॥

બા૦- ચિત્ત ક૦ મન । આર્દ્રીકૃતં ક૦ આર્દ્ર કરિડં, કેળે ? જ્ઞાનનું જે । સાર તે રૂપ જે । સારસ્વતોર્મિભિઃ ક૦ સરસ્વતીના કલ્લોલ તેળે કરી^૭ । નાપ્રોતિ ક૦ ન પામદં । તીવ્ર ક૦ આકરો જે । મોહાગ્નિ ક૦ મોહરૂપ જે અગ્નિ કે૦ વે(વ)હ્નિ^૮ તેહનો । પ્લોષશોષ ક૦ બાલવાનો શોષ^૯ તેહની । કદર્થના ક૦ પીડા તે પ્રતિ ન પામદં^{૧૦} । ૭

૧. ૧, ૪, ૫, ૭, ૧૧ જ્ઞાનસારમુપેયિષાં । ૨. ૨ બાધારહિત; ૩ અબાધારહિત । ૩. ૧, ૪, ૫, ૭, ૧૧ નિર્વિર્તી; ૨, ૬ નિવર્તી; ૮, ૯ નિવૃત્તિ; ૩ નિવૃત્તી । ૪. ૨, ૪, ૫, ૮, ૯, ૧૧ મોટા । ૫. ૧, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮ તેહોનદં; ૩ તેહોનદં; ૨ તેહનદં; ૯ તેહોને । ૬. ૧, ૪, ૫, ૬, ૭, ૧૧ પ્લોષશોષકદર્થનામ્; ૮ શ્લેષશોષકદર્થનામ્; ૩ શ્લેષશોષકદર્થનામ્ । ૭. ૧ કલ્લોલ કરી; ૨, ૬ કલ્લોલ તેળદં કરી । ૮. ૧ આકરો મોહરૂપ અગ્નિનો; ૬ આકરો મોહરૂપ વહ્નિ; ૨ આકરો મોહરૂપ શ્લેષ ક. આશ્લેષ; ૪, ૫, ૭ ‘વહ્નિ’ શબ્દ નથી. । ૯. ૧ પ્લોષ કહતાં દાહનું શોષવું; ૨ શ્લેષ ક. આશ્લેષ । શોષ ક. શોષાવું; ૪, ૫, ૭ પ્લોષશોષ ક. દાહનું શોષવું । ૧૦. ૧, ૫, ૭ પીડા પ્રતિ ન પામદં; ૨ પીડા તેહનદં; ૬ પીડા તે પ્રતિ

અર્થ : જ્ઞાનના સારરૂપ સરસ્વતીના કલ્લોલોએ કરી આદ્ર કરાયેલ મન આકરા મોહરૂપ અગ્નિથી થતા દાહના શોષની પીડાને પામતું નથી. ૭

અચિંત્યા કાપિ^૧ સાધૂનાં જ્ઞાનસારગરિષ્ઠતા ।

ગતિર્યયોર્ધ્વમેવ સ્યાદધઃપાતઃ^૨ કદાપિ ન ॥ ૮ ॥

બા૦- અચિંત્યા ક૦ ન ચિંતવી શકીઈં એહવી^૩ । કાપિ ક૦ કોઈક । સાધૂનાં ક૦ સાધુની । જ્ઞાનસાગર(સાર)ગરિષ્ઠતા ક૦ જ્ઞાનસારની ગુરુઆઈ । ગતિ ક૦ ગતિ । યયા ક૦ જેણીઈં ગુરુતાઈં^૪ । ઉર્ધ્વમેવ ક૦ ડુંચી જ । સ્યાત્ ક૦ હોઈં । અધઃપાત ક૦ હેતું પડવું^૫ । કદાપિ ન ક૦ કહીઈં ન હોઈં ।

અકરણનિયમથી બીજી ગુરુતાઈં ડુંધગતિ ન હોઈં, અધોગતિ હોઈં, તે માટઈં^૬ જ્ઞાનગુરુતા અચિંત્ય કહી^૭ । ૮

અર્થ : સાધુની જ્ઞાનસારજન્ય ગુરુતા (ગૌરવ, મહત્ત્વ) કંઈક ન ચિંતવી શકીએ એવી છે — એવી ગુરુતા કે જેનાથી ઊંચી જ ગતિ હોય, હેઠા પડવું ક્યારેય ન હોય.

અકરણ નિયમથી, બીજી ગુરુતાથી ઊર્ધ્વગતિ ન હોય, અધોગતિ હોય. તે માટે જ્ઞાનગુરુતા ‘અચિંત્ય’ કહી. ૮

ક્લેશક્ષયો હિ મંડૂકચૂર્ણતુલ્યઃ ક્રિયાકૃતઃ ।

દગ્ધતઞ્ચૂર્ણસદૃશો જ્ઞાનસારકૃતઃ પુનઃ ॥ ૯ ॥

બા૦- ક્લેશક્ષયઃ ક૦ ક્લેશનો નાશ । હિ નિશ્ચિત^૮ । મંડૂકચૂર્ણતુલ્યઃ ક૦ ડેડકાના ચૂર્ણ સરિખો, જિમ મંડૂકચૂર્ણ મેઘવૃષ્ટિ^૯ ફિરી મંડૂક નિપાઈ^{૧૦} તિમ ક્રિયાથી ક્લેશ નાઠો^{૧૧} તે કારણયોગનંદ ફિરી પડંદા થાઈં । ક્રિયાકૃતઃ ક્રિયાનો કર્યો । દગ્ધ ક૦ બાલ્યું જે । તઞ્ચૂર્ણ ક૦ મંડૂકચૂર્ણ તેણઈં । સદૃશ ક૦ સરિખો । જ્ઞાનસારકૃતઃ ક૦ જ્ઞાનસારઈં શુદ્ધ ક્ષયોપશમ ભાવઈં કર્યો । પુનઃ ક૦ વલી ।

જિમ દગ્ધમંડૂકચૂર્ણ વૃષ્ટિ^{૧૨} શતિં ફરી મંડૂક ન કરઈં, તિમ જ્ઞાનદગ્ધ^{૧૩} કર્મ ફરી ન પાલવઈં એ ભાવઃ । ૯

૧. ૧, ૨, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૯, ૧૧ કાપિ; ૩, ૧૦ કાપિ । ૨. ૧ સ્યાદધઃપતિઃ । ૩. ૧, ૨, ૮, ૯, ૧૧ ન ચિંતવી સકીઈં એહવા; ૬ ચિંતવી સકીઈં નહીં એહવી; ૪, ૫, ૭ ન ચિંતવા સકીઈં એહવા । ૪. ૧, ૨, ૪, ૫, ૭ ‘ગુરુતાઈં’ શબ્દ નથી । ૫. ૨ હેટડં પડવડં । ૬. ૧, ૨, ૪, ૫, ૭ ‘બીજી ગુરુતાઈં ઉર્ધ્વગતિ જ હો તે માટઈં’ । ૭. ૮ માં આ લીટી ‘જ્ઞાનસારગરિષ્ઠતા’ પાસે છે; ૯ માં આ લીટી ‘કાપિ’ પાસે છે. ૧૧ માં આ લીટી નવમા શ્લોક પાસે છે અને છેલ્લે ‘જ્ઞાનગુરુતા અચિંત્ય કહી’ શબ્દો નથી. । ૮. ૧ હિ નિશ્ચય । ૯. ૨, ૬ મેઘવૃષ્ટિ । ૧૦. ૨, ૪, ૫, ૬, ૭, ૧૧ મંડૂક નિપાઈ; ૧ મેડૂક નિપાઈતિ ૩, ૮ મંડૂકર્મનેપાઈ; ૯ મંડૂકને તપાઈ; ૧૦ મંડૂકને નિપાઈ; । ૧૧. ૧, ૯ નાઠા । ૧૨. ૨, ૪, ૫, ૭, ૯ વૃષ્ટિ । ૧૩. ૨ દગ્ધ

અર્થ : ક્રિયાથી કરેલો (ક્રિયાનો કર્યો) ક્લેશનો નાશ નિશ્ચિત રીતે દેડકાનાં ચૂર્ણ સરખો છે. જેમ દેડકાનું ચૂર્ણ મેઘની વૃષ્ટિ થતા ફરીથી દેડકાને પેદા કરે તેમ ક્રિયાથી નાસેલો (દૂર ખસેલો) ક્લેશ કારણયોગે ફરી પેદા થાય, પણ જ્ઞાનસારથી એટલે શુદ્ધ ક્ષયોપશમ ભાવથી કરેલો (ક્લેશનો નાશ) બાળેલા દેડકાના ચૂર્ણ જેવો છે.

જેમ બાળેલું દેડકાનું ચૂર્ણ સેંકડો વરસાદ પડે તો પણ ફરીથી દેડકા પેદા ન કરે, તેમ જ્ઞાનદગ્ધ કર્મ ફરીથી ન પોષાય (ન ભોગવવા પડે) એ ભાવ. ૯

જ્ઞાનપૂતાં પરેડપ્યાહુઃ ક્રિયાં હેમઘટોપમામ્ ।

યુક્તં તદપિ તદ્ભાવં ન યદ્ભગ્રાપિ સોજ્ઞતિ ॥ ૧૦ ॥

બા૦- જ્ઞાનપૂતાં ક૦ જ્ઞાનઈ કરી પવિત્ર એહવી^૧ । પરેડપિ ક૦ સૌગતાદિ^૨ પણિ । આહુઃ ક૦ કહેઈ છઈ । ક્રિયાં ક૦ ક્રિયા પ્રતિ^૩ । હેમઘટોપમાં ક૦ સૌવર્ણ ઘટ સરિખી^૪ । યુક્તં ક૦ ઘટમાન^૫ । તદપિ ક૦ તે પરવચન પણિ । તદ્ભાવં ક૦ તે ક્રિયાના ભાવ પ્રતિ^૬ । ન ક૦ નહીં । યત્ ક૦ જે । ભગ્રાપિ ક૦ પતિત પણિ । સોજ્ઞતિ ક૦ તે ક્રિયા છાંડે છઈ^૭ ।

જે માટિં ‘બંધેણ ન વોલઈ કયાવિ’ ઇતિ વચનાત્ । સંજ્ઞાક્રિયાથી બંધ ટલ્યો તે ફિરી ન હોઈ^૮ । ૧૦

અર્થ : સૌગત (બુદ્ધ) આદિ પણ જ્ઞાને કરીને પવિત્ર એવી ક્રિયાને સુવર્ણના ઘટ જેવી કહે છે, તે પરવચન પણ યુક્ત છે, કારણ કે તે પતિત થાય (ભગ્ન થાય) તો પણ ક્રિયાના ભાવને છોડતી નથી. સુવર્ણઘટ ભાંગે તો પણ સુવર્ણ ન જાય એવી જ્ઞાનપૂર્વકની ક્રિયા જાણવી.

‘બંધેણ ન વોલઈ કયાવિ’ એટલે કે “બંધ વડે અંતઃ કોટાકોટી સાગરોપમને ઓળંગી જતો નથી” એ વચનથી સંજ્ઞાક્રિયાથી બંધ ટળ્યો તે ફરી ન હોય ૧૦

ક્રિયાશૂન્યં ચ યદ્જ્ઞાનં જ્ઞાનશૂન્યા ચ યત્ ક્રિયા^૧ ।

અનયોરંતરં જ્ઞેયં ભાનુલ્લોચનોરિવ ॥ ૧૧ ॥

૧. ૨ એહવા; ૪ કેહવી; ૯ કેહવી; ૧૧ એહવો । ૨. ૧, ૬ સૌગતાદિક । ૩. ૧ ઘડા સરિખી; ૨ ઘટ સરીખા; ૪, ૫, ૭ ઘટિ સરિખા; ૧૧ ઘટ સરિખી; ૬ માં ઘટ સરિખી પછી આ પ્રમાણે વાક્ય છે : “સુવર્ણ ઘટ ભંગઈ પણિ સુવર્ણ ન જાઈ એહવી જ્ઞાનપૂર્વ ક્રિયા જાણવી” । ૪. ૪, ૫, ૭, ૯ ઘટમાં । ૫. ૧, ૪, ૫, ૭ ‘તદ્ભાવં ક. તે ક્રિયાના ભાવ પ્રતિ’ શબ્દો નથી. । ૬. ૧ સોજ્ઞતિ ક. જિમ દગ્ધ મઢું; ૨, ૮ સોજ્ઞતિ ક. તે ક્રિયા છાંડે છે । ૭. ૧, ૪, ૫, ૬, ૭ માં ‘જે માટિં બંધેણ... ન હોઈ’ એ વાક્ય નથી. । ૮. ૧, ૪, ૫, ૬, ૭, ૧૧ યત્ ક્રિયા; ૩ યા ક્રિયા; ૮ યા ક્રીયા

બા૦- ક્રિયાશૂન્યં ક૦ ક્રિયારહિત । ચ પુનઃ^૧ । યદ્જ્ઞાનં ક૦ જે જ્ઞાન । જ્ઞાનશૂન્યા ક૦ જ્ઞાનરહિત । ચ પુનઃ । યત્ ક્રિયા ક૦ જે ક્રિયા । અનયોઃ ક૦ એ બેનું । અંતરં ક૦ આંતરું । જ્ઞેયં ક૦ જાણવું । ભાનુઘદ્યોતયોરિવ ક૦ સૂર્ય અનઇ ઁજૂઆની પરિં ।

સૂર્યની પરિં^૨ ક્રિયાશૂન્ય જ્ઞાન મહાપ્રકાશ, ઁજૂઆની પરિં જ્ઞાનશૂન્ય ક્રિયા અલ્પપ્રકાશ । ૧૧

અર્થ : ક્રિયારહિત જે જ્ઞાન અને જ્ઞાનરહિત જે ક્રિયા એ બંનેનું અંતર સૂર્ય અને ખજૂઆની જેમ જાણવું. સૂર્યની જેમ ક્રિયાશૂન્ય જ્ઞાન મહાપ્રકાશવાળું છે અને ખજૂઆની જેમ જ્ઞાનશૂન્ય ક્રિયા અલ્પપ્રકાશયુક્ત છે. ૧૧

ચારિત્રં વિરતિઃ પૂર્ણા જ્ઞાનસ્યોત્કર્ષ એવ હિ ।

જ્ઞાનાદ્વૈતનયે દૃષ્ટિર્દેયા^૩ તદ્યોગસિદ્ધયે ॥ ૧૨ ॥

બા૦- ચારિત્રં ક૦ ચારિત્ર । વિરતિઃ પૂર્ણા ક૦ પૂર્ણ^૪ વિરતિ તે । જ્ઞાનસ્ય ક૦ જ્ઞાનનો જે^૫ । ઉત્કર્ષ એવ ક૦ અતિશય જ । હિ નિશ્ચિતં^૬ । જ્ઞાનાદ્વૈતનયે ક૦ કેવલ જ્ઞાનનયઈ^૭ । દૃષ્ટિઃ ક૦ નજરિં । દેયા ક૦ દેવી^૮ । તત્ ક૦ તે કારણથી । યોગસિદ્ધયે ક૦ યોગની સિદ્ધિનઈ^૯ કાર્જિં । ૧૨

અર્થ : પૂર્ણ વિરતિરૂપ ચારિત્ર નિશ્ચિત રીતે જ્ઞાનનો ઉત્કર્ષ (અતિશય) જ છે, તે કારણથી યોગની સિદ્ધિના કારણે કેવલ જ્ઞાનનયમાં જ દૃષ્ટિ દેવી. ૧૨

સિદ્ધિં સિદ્ધપુરે પુરંદરપુરસ્પર્ધાવહે લબ્ધવામ્-

શ્ચિદ્દીપોડયમુદારસારમહસા દીપોત્સવે પર્વણિ ।

એતદ્ભાવનભાવપાવનમનશ્ચૈવચ્ચમત્કારિણામ્^{૧૦} ।

તૈસ્તૈર્દીપશતૈઃ સુનિશ્ચયમતૈર્નિત્યોડસ્તુ દીપોત્સવઃ ॥ ૧૩ ॥

બા૦- સિદ્ધિં ક૦ સિદ્ધિ^{૧૧} પ્રતિં । સિદ્ધપુરે ક૦ સિદ્ધપુર નગરઈ^{૧૨} । સિદ્ધપુર કહેવું છઈ? પુરંદરપુરસ્પર્ધાવહે ક૦ ઇંદ્રના નગરસ્યું સ્પર્ધા માંડઈ એહવું તિહાં । લબ્ધવાન્ ક૦ પામતો હુઓ । ચિદ્દીપોડયં ક૦ એ ગ્રંથરૂપ જ્ઞાનનો દીવો । ઉદારસારમહસા ક૦ સ્ફાર મનોહર તેજઈં ઉપલક્ષિત ।

૧. ૨ ચ પુનઃ; ૩ માં નથી । ૨. ૧, ૨ સૂર્ય પરિં । ૩. ૪, ૫, ૭, ૧૧ દૃષ્ટિદેયા । ૪ ૧, ૨, ૪, ૫, ૬, ૭, ૧૧ પૂરી । ૫. ૧, ૨, ૪, ૫, ૬, ૭ જ્ઞાનનો જ । ૬. ૧ નિશ્ચય । ૭. ૧૧ કેવલજ્ઞાનને । ૮. ૪, ૫, ૮, ૯, ૧૧ દેવા । ૯. ૧ યોગસિદ્ધિનઈ । ૧૦. ૪, ૫, ૭ 'મન' શબ્દ નથી. । ૧૧. ૪, ૫, ૬, ૭, ૧૧..... ચ્ચમત્કારિણં । ૧૨. ૧, ૨, ૪, ૫, ૭, ૮, ૧૧ સિદ્ધ । ૧૩. ૨ સિદ્ધિનગરઈ

દીપોત્સવે પર્વણિ કં દીવાલી દિન પર્વનઈં વિષઈં । એતદ્ભાવન કં એ ગ્રંથની જે ચર્વણા તેહના ।
ભાવ જે રહસ્ય તેણઈં । પાવન કં પવિત્ર જે । મન કં ચિત્ત તિહાં । ચંચત્ કં ચમત્કાર
તે વંતનઈં^૧ । તૈઃ તૈઃ કં તેણે તેણે । દીપશતૈઃ કં દીવાનઈં સઙ્ગમે । સુનિશ્ચયમતૈઃ કં ભલા
નિશ્ચયનયનેં મતે । નિત્યોઽસ્તુ કં નિત્ય થાઁ । દીપોત્સવઃ કં ભાવદીવાલી મહોત્સવ । ૧૩

અર્થ : વિકસિત (સ્ફાર) મનોહર તેજયુક્ત આ ગ્રંથરૂપ જ્ઞાનનો દીવો ઇંદ્રના
નગરની સ્પર્ધા માંડી હોય તેવા સિદ્ધપુર નગરમાં દિવાળીના પર્વના દિવસે પૂર્ણ થયો
(સિદ્ધિ પામ્યો). એ ગ્રંથની ચર્વણા એટલે કે ભાવનાના રહસ્યથી પવિત્ર થયેલા ચિત્ત
(મન)માં થતા તે તે ભલા નિશ્ચયનયરૂપ સેંકડો દીવાઓ સાથે ચમત્કારવંત જીવોને
નિત્ય ભાવદિવાળીનો મહોત્સવ થાવ. ૧૩

કેષાંચિદ્વિષયજ્વરાતુરમહો ચિત્તં પરેષાં વિષા-

વેગોદર્કકુતર્કમૂર્છિતમથાન્યેષાં કુવૈરાગ્યતઃ ।

લગ્નાલર્કમબોધકૂપપતિતં ચાસ્તે પરેષામપિ,

સ્તોકાનાં તુ વિકારભારરહિતં તદ્જ્ઞાનસારાશ્રિતમ્ ॥ ૧૪ ॥

વા- કેષાંચિત્ કં કેતલાએકનું । વિષયજ્વરાતુરં કં વિષયરૂપ તાવઈં આતુર છઈં ।
અહો આશ્ચર્યે । ચિત્તં કં મન^૨ । પરેષાં કં પરનું । વિષાવેગ કં વિષની ત્વરા તે સરખો ।
ઉદર્ક કં તત્કાલ ફલ છઈં જેહનું એહવો જે । કુતર્ક કં કુવિચાર તેણઈં કરી । મૂર્છિતં કં
મૂર્છિતં^૩ ચિતનઈં^૪ । અથ અનંતર । અન્યેષાં કં અન્યનું । કુવૈરાગ્યતઃ કં દુઃખગર્ભ-મોહગર્ભ
વૈરાગ્યથી । લગ્નાલર્ક કં લાગો છઈં હડકાયો કુતરો જેહનઈં એહવું, કાલાંતરઈં જેહનો માટો
વિપાક થાઈ^૫ । અબોધકૂપપતિતં કં અજ્ઞાનરૂપ કુઆમાંહિં પડિતું । ચ પુનઃ । આસ્તે છઈં ।
પરેષામપિ કં પરનું પણ । સ્તોકાનાં તુ કં થોડાનું તો । વિકારભારરહિતં કં વિકારનઈં
ભારઈં રહિત । તત્ કં તે ચિત્ત છઈં । જ્ઞાનસારાશ્રિતમ્ કં જ્ઞાનસાર પ્રતિ આશ્રિત^૬ । ૧૪

અર્થ : અહો ! કેટલાકનું મન વિષયરૂપ તાવથી આતુર (પીડિત) છે; બીજાનું
(મન) વિષના આવેગ (ત્વરા) સરખું અને જેનું તત્કાળ ફળ છે એવા કુતર્ક (કુવિચાર)
વડે મૂર્છિત થયેલું છે; વળી અન્યનું (મન) કુવૈરાગ્ય એટલે દુઃખગર્ભિત તથા મોહ-

૧. ૧ ચમત્કારવંતનઈં; ૨ ચમત્કારનઈં વિષઈં । ૨. ૮ ચિત્તં ક. ચીત્ત । ૩. ૧ એહવઈં કુતર્કઈં મૂર્છિત
છઈં । ૪. ૨ ચિત્ત છઈં; ૫, ૭ ચિત્ત છઈં; ૧ 'ચિત્ત' શબ્દ નથી । ૫. ૯ જેહનો મોટો વિપાક થાઈ; ૧
તેહનઈં માટો ('વિપાક થાઈ' શબ્દો નથી) । ૬. ૧, ૪, ૫ આશ્રિત પ્રતિ; ૬ પ્રતિ આશ્રયું

ગર્ભિત વૈરાગ્યને લીધે, જેને હડકાયો કૂતરો કરડ્યો છે એવું એટલે કે કાળાંતરે જેનો માઠો વિપાક થાય એવું છે, બીજાઓનું (મન) પણ અજ્ઞાનરૂપ કૂવામાં પડેલું છે, પરંતુ વિકારના ભારથી રહિત એવું થોડાકનું મન જ્ઞાનસારને આશ્રયે રહેલું છે. ૧૪

જાતોદ્રેકવિવેકતોરણતૌ^૧ ધાવલ્યમાતન્વતે

હૃદ્દેહેસમયોચિતઃ પ્રસરતિ સ્ફીતશ્ચ ગીતધ્વનિઃ ।

પૂર્ણાનંદઘનસ્ય^૨ કિં સહજયા તદ્ભાગ્યભંગ્યાઽભવ-

ત્રૈતદ્ગ્રંથમિષાત્ કરગ્રહમહશ્ચિત્રં ચરિત્રશ્રિયઃ^૩ ॥ ૧૫ ॥

બા૦- જાતઃ ક૦ થઈ છઈં । ઉદ્રેકવિવેક ક૦ આધિક્યઈં વિવેક તે રૂપ । તોરણતૌ ક૦ તોરણમાલા જિહાં । ધાવલ્યં ક૦ ધવલપણું । આતન્વતે ક૦ કરઈં છઈં । હૃદ્ગેહે ક૦ હૃદયરૂપીઆ ઘરમાં^૪ તથા । સમયોચિતઃ ક૦ અવસરોચિત । પ્રસરતિ ક૦ પ્રસરઈં છઈં । સ્ફીતઃ ક૦ વધતો । ચ ક૦ પુનઃ । ગીતધ્વનિઃ ક૦ ગીત શબ્દ હૃદયપદ્યપરાવર્તનારૂપ । પૂર્ણ ક૦ સંપૂર્ણ જે । આનંદ-પ્રમોદ તેણઈં । ઘન ક૦ વ્યાપ્ત જે સમ્યગ્દર્શન શુદ્ધાત્મા તેહનઈં^૫ । કિં ક૦ સ્યું । સહજયા ક૦ સ્વભાવસિદ્ધઈં । તત્ ક૦ તે કારણથી । ભાગ્યભંગ્યા ક૦ ભાગ્યરચનાઈં । અભવત્ ક૦ હુડં । ન ક૦ નહીં । એતદ્ગ્રંથમિષાત્ ક૦ એ ગ્રંથના મિશથી । કરગ્રહમહઃ ક૦ પાણિગ્રહણ-મહોત્સવ । ચિત્રં ક૦ વિચિત્ર પ્રકારે । ચરિત્રશ્રિયઃ ક૦ ચારિત્રલક્ષ્મીનો । ૧૫

અર્થ : જ્યાં અધિકપણે વિવેકરૂપ તોરણની માળા રચાઈ છે, જ્યાં ધવલપણું વિસ્તારતા હૃદયરૂપી ઘરમાં અવસરોચિત વિસ્તૃત ગીતનો ધ્વનિ પ્રસરે છે ત્યાં સંપૂર્ણ આનંદપ્રમોદથી વ્યાપ્ત સમ્યગ્દર્શન શુદ્ધાત્માના (પૂર્ણાનંદઘનના) સ્વભાવસિદ્ધ ભાગ્યની રચનાથી, આ ગ્રંથની (રચનાના) નિમિત્તથી ચારિત્રરૂપ લક્ષ્મીની સાથે આશ્ચર્યકારી રીતે (અવનવો) પાણિગ્રહણનો મહોત્સવ નથી થયો શું ? (અર્થાત્ થયો છે.) ૧૫.

૧. ૧, ૪, ૫, ૭, ૯ તતો; ૨. ૩ માં “સ્ફીતશ્ચ ગીતધ્વનિઃ પૂર્ણાનંદઘન” એટલા શબ્દો શ્લો. ૧૪ માં વચ્ચે લખાઈ ગયા છે અને તે અહીં નથી, તેનો ટબો પણ નથી. ૪ અને ૯ માં પણ શ્લોકમાં આ શબ્દો કે પછી તેનો ટબો નથી. ૩. ૪, ૫, ૭ કરગ્રહમહશ્ચિત્રંચરિત્રશ્રિયઃ; ૪ કરગ્રહશ્ચિત્રશ્રિયઃ. ૪. ૬ ઘરમાં; ૯ ‘ઘરમાં’ શબ્દ નથી. ૫. ૩, ૪, ૯ માં આ શબ્દો કે તેનો ટબો નથી. ૧૦ માં શ્લોક છે પણ ટબો નથી. બાકીની પ્રતોમાં ટબો છે તે ઉપર લીધો છે.

ભાવસ્તોમપવિત્રગોમયરસૈઃ સર્વત્રઃ લિસૈવ ભૂઃ^૧

સંસિક્તા સમતોદકૈરથ પથિ ન્યસ્તા વિવેકસ્રજઃ ।

અધ્યાત્મામૃતપૂર્ણકામકલશશ્ચક્રેઽત્ર શાસ્ત્રે પુરઃ

પૂર્ણાનંદધને પુરં પ્રવિશતિ સ્વીયં કૃતં મંગલમ્ ॥ ૧૬ ॥

इति श्री ज्ञानसार ग्रंथः^૨ संपूर्णः ॥ श्रीः^૩ ॥

બા૦- ભાવસ્તોમ ક૦ ભાવસમૂહ તે રૂપ જે । પવિત્ર ગોમયરસૈઃ ક૦ કામધેનુ છગણ રસ^૧ તેળે કરી [સર્વત્રઃ] । લિસૈવ^૨ ક૦ લીંપી જ । ભૂઃ ક૦ ભૂંડ^૩ । સંસિક્તા ક૦ સિંચી । સમતોદકૈઃ ક૦ સમતા જલડં । અથ અનંતર^૪ । પથિ ક૦ માર્ગડં^૫ । ન્યસ્તા ક૦ થાપી । વિવેકસ્રજઃ ક૦ વિવેકરૂપ ફૂલમાલા । અધ્યાત્મરૂપ । અમૃત પૂર્ણ જે । કામકલશ ક૦ કામકુંભ તે । ચક્રે ક૦ કરિડં । અત્ર શાસ્ત્રે ક૦ એ શાસ્ત્રમાંહિં । પુરઃ ક૦ આગલિ । પૂર્ણાનંદધને ક૦ સચ્ચિદાનંદપૂર્ણ બ્રહ્મસ્વરૂપ શુદ્ધાત્માઈં બત્રીસ અધિકારે સર્વ જીવડં^૬, અપ્રમાદ પુરં પ્રવિશતિ ક૦ અપ્રમાદનગરડં પડંસતડં^૭ । સ્વીયં મંગલં કૃતં ક૦ પોતાનું જ મંગલીક કીધું^૮ । ૧૬

અર્થ : ભાવસમૂહરૂપ પવિત્ર કામધેનુ(ગાય)ના છાણના રસથી ભૂમિ લીંપી જ છે, વળી સમતારૂપ પાણીથી સર્વત્ર ભૂમિ સીંચી છે, માર્ગમાં વિવેકરૂપ ફૂલની માળા સ્થાપેલી છે, અધ્યાત્મરૂપ અમૃતથી પૂર્ણ કામકુંભ આગળ ક્યો છે એવા આ શાસ્ત્રમાં સચ્ચિદાનંદપૂર્ણ બ્રહ્મસ્વરૂપ શુદ્ધ આત્મા બત્રીસ અધિકાર વડે અપ્રમાદનગરમાં પ્રવેશે છે ત્યારે આ શાસ્ત્રમાં પોતાનો જ મંગલવિધિ કરાવ્યો છે. ૧૬

गच्छे श्रीविजयादिदेवससुगुरोः स्वच्छे गुणानां गणैः

प्रौढिं प्रौढिमधाम्नि जीतिवजयप्राज्ञाः परामैयरुः ।

तत्सातीर्थ्यभृतां नयादिविजयप्राज्ञोत्तमानां शिशोः

श्रीमन्न्यायविशारदस्य कृतिनामेषाकृतिः प्रीतये ॥ ૧ ॥

૧. ૪, ૫, ૬, ૭ રસૈઃ સિક્તૈવ ભૂઃ; ૮ રસૈઃ લિસૈ સર્વતઃ વ ભૂઃ; ૯ રસૈઃ લિસૈવ ભું સર્વતઃ । ૨. ૧ શ્રી યશોવિજયકૃત જ્ઞાનસારનામગ્રંથઃ । ૩. ૧ શ્રીરસ્તુ સદા; ૪ સમાપ્ત । શુભં ભવતુ । કલ્યાણમસ્તુ । ચીરં ભૂયાત્ । ૪. ૧ છાણરસૈ; ૨ છાણરસ સવ(ર્વ)તઃ ક. સઘલડ । ૫. ૨, ૯, ૧૦ લિસૈવ; ૩ સિક્તૈવ । ૬. અહીં ૩, ૮, ૯ માં 'લિસૈવેતિ પાઠઃ' શબ્દો છે. બાકીની પ્રતોમાં નથી. । ૭. ૧, ૨ અથ અનંતર; ૩ અથાનંતર । ૮. ૧, ૪, ૫, ૭ માર્ગનડ વિષડ । ૯. ૧, ૪, ૫, ૭ સર્વ અપિ જાતિ । ૧૦. ૮, ૯ પેસતે; । ૧૧. ૧ ઇતિ સંપૂર્ણો ગ્રંથઃ । ૨ ઇતિ શ્રીરસ્તુઃ કલ્યાણમસ્તુ । ૬ ૩. શ્રી ત્મ(ય)શોવિજયગણિભિઃ કૃત જ્ઞાનસાર નામા ગ્રંથઃ

અર્થ : સદ્ગુરુ શ્રી વિજયદેવસૂરિના, ગુણોના સમૂહથી પવિત્ર અને પ્રૌઢતાના ધામ એવા, ગચ્છમાં જિતવિજય નામે પંડિત અત્યંત પ્રૌઢતા પામ્યા. તેમના ગુરુભાઈ નયવિજય પંડિતના શિષ્ય શ્રીમદ્ ન્યાયવિશારદ(ઉપાધ્યાય યશોવિજય)ની આ કૃતિ મહાભાગ્યવંત પુરુષોની પ્રીતિને માટે થાઓ.

બાલારાલાપાનવદ્ બાલબોધો,
નાયં^૧ કિંતુ ન્યાયમાલાસુધૌઘઃ ।
આસ્વાદ્યનં દુરિતશમનં^૨ મોહહાલાહલાય(લસ્ય)
જ્વાલાશાંતેર્ધીવિશાલા ભવંતુ ॥ ૨ ॥

અર્થ : બાલિકાની લાળ ચાટવાની ક્રિયા જેવો [નીરસ] આ બાલાવબોધ નથી, પરંતુ ન્યાયમાલારૂપ અમૃતનો પ્રવાહ છે. [જિજ્ઞાસુઓ] દુરિત શમાવનાર એવા તેને ચાખીને મોહરૂપ હલાહલ ઝેરની જવાલા શાંત થવાથી વિશાલ બુદ્ધિવાળા થાઓ. ૨

આતન્વાના ભારતી ભારતી ન
સ્તુલ્યાવેશા સંસ્કૃતે પ્રાકૃતે વા ।
શુક્તિઃસૂક્તિર્યુક્તિમુક્તાફલાનાં
ભાષાભેદો નૈવ ખેદોન્મુખઃ સ્યાત્ ॥ ૩ ॥

અર્થ : ભા-રતી અર્થાત્ પ્રતિભા અને પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનારી, સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાં સમાન આગ્રહવાળી, યુક્તિરૂપ મુક્તિફળોની જન્મભૂમિ એવી છીપરૂપ અને સુંદર ઉક્તિવાળી અમારી વાણી છે. ભાષાનો ભેદ ખેદજનક થતો નથી જ. ૩

સૂરજીતનયશાંતિદાસહન્મોદકારણવિનોદતઃ કૃતઃ

આત્મબોધધૃતવિશ્રમઃ શ્રમઃ શ્રીયશોવિજયવાચકૈરયમ્ ॥ ૪ ॥

અર્થ : શ્રી યશોવિજય ઉપાધ્યાયે સૂરજીતના પુત્ર શાંતિદાસના હૃદયમાં પ્રમોદ થવાના કારણરૂપ વિનોદઅર્થે આત્મજ્ઞાનથી વિશ્રાંતિ આપનાર આ શ્રમ કર્યો છે. ૪

પ્રત-૩

इति श्री ज्ञानसारग्रंथटवार्थः संपूर्णः

૧. ૧, ૨, ૪, ૫, ૭, ૧૧ નાયં; ૩ ન્યાયં । ૨. ૧, ૨, ૪, ૫, ૭ માં અહીં 'દુરિતશમનં' શબ્દો નથી; ૩ માં છે.

लिपिकृतश्च संवत् १७६८ वर्षे चैत्र शुदि १५ गुरौ सकल २ पंडितसभाभामिनीभालस्थल-
तिलकायमान पंडित श्री यशोविजयगणि शि० पं० श्री जितविजयगणिशि० पं० श्री सौभाग्यविजय-
गणिभिः। सतीर्थ्यगा रूपविजयवाचनार्थमिति मंगलं।

प्रत १

इति ॥ संवत् १७६२ शाके १६२७ प्रवर्तमाने माघ मासि शुक्ल पक्षे त्रयोदशी तिथौ भौमे।
श्रीम पूर्णिमा पक्षे प्रधानशाखायां परमपूज्य चूडामणि श्री श्री प० श्री श्री महिमाप्रभसूरीश्वर
चरणनी रजनि षेवि मुनिभावरत्नेनेदं पुस्तकं लिखीकृतं । शुभं भवतु सदा ।

प्रत. २

लेख पाठकयो चिरंजीयात्: ॥ श्रीरस्तु: ।

श्री कल्याणमस्तु । शुभं भुयात् ।

श्री ॥ संवत् १७६५ वर्षे आषाढ वदि २ दिन । स्वात्मार्थम् परार्थम् । छ । लेखकपाठकयोश्च।
चिरनंदतु । ला(?)वन्नदतु: ॥ यावच्चंद्रार्कमिति: ॥

श्री श्री ।

प्रत ४

ए संवत् १७७३ ना संवत्सरमां ए ग्रंथ लख्यो छे ॥ मार्गशीर सुदि ६ दाढे सुक्रवारे मोढ
ब्राह्मण लखो छें। ग्रंथ ए संपूर्ण थयो छें ॥ श्रीरस्तु:

संवत् १७७३ वर्षे मार्गशीर सुदि ६ भृगूदिने लीखीतं मोढज्ञातीयः समुद्भवः श्रीरस्तु ॥

प्रत ५

संवत् १७७५ वर्षे पोस सुदि ११ दिने ए ग्रंथ लख्यो छे । सौम्यवारे श्रीपत्तनमध्ये चतुर्मासकानि
अकरून् श्री गोडी पार्श्वनाथ प्रसादेन ग्रंथ ए संपूर्ण थयो छइं । इदं ग्रंथ लिखनात् चिरंजीवी
दीर्धायुषां भवतुं । ए ग्रंथ तपइं यतीयें लख्यो छें । प्रथमा पोहरे ।

प्रत ६

सं. १८३१ ना वर्षे सकल पंडित ल० रत्नकुशल । श्री पालीताणा ग्रामे।

प्रत ७

सं. १८७८ वर्षे आसो सुदि १० दिने पं.श्री रूपविजयगणि । पं. श्री मोहनविजयगणी तत्
शिष्य पं. श्री प(पं.) राजविजयगणी तत् शिष्य पं रूपविजयगणी लि. । पाटण नगरे पोलिओ
उपासरे चोमासु रह्या छें ।

प्रत ८

इति श्री ज्ञानसारग्रंथ टबार्थ संपूर्णः।

प्रत ९

संवत् १९२३ ना पोश सुदि १५ने वार गुरू । श्री राजनगर मध्येः। ल ।

श्री विजयवृद्ध शाका आणंद सुरि गच्छे । पं. मोहनविजयजी तत् शिष्य मु. खुसालविजय लीपीकृतं ॥ श्री रस्तुः ।

श्लोक २६२५ ग्रंथा ग्रंथमानं । श्री राजनगरे शु(सु)श्रावक पून्य प्रभावक सा० तिकम (१) दास वाचनार्थे । शुभं भवतुः । कल्याणमस्तुः । श्रीरस्तुः ।

कोई अक्षरनी खोट कानो-मात्रनी होइ तो सोधन करजो आत्मा । मिच्छाडूकडम् ।

प्रत १०

लिपिकृतं संवत् १९६१ वर्षे ज्येष्ठ विदि अमावास्याः वणिग् वेलजी भारमलः कच्छ कोडाय ग्रामे धर्मशालायां वीर संवत् २४३१ संपूर्ण लिखितं ॥

वैराग्यमेवाभयं कहतां वैराग्यवान् सत् पुरुषने कसाथी भय नथी नथी नथी नथी ।

प्रत ११

॥ श्री ॥

પરિશિષ્ટ - ૧ “કેટલુંક વિશેષ”

(નોંધ : “જ્ઞાનસાર”ના અમુક શ્લોકોના અર્થને સમજવા માટે પ.પૂ.આ.શ્રી વિજય પ્રદ્યુમ્નસૂરિજી મ.સા. સાથે જે ચર્ચા થઈ તેના પરિપાક રૂપે જે ટાંચણ કરેલ તે અહીં “કેટલુંક વિશેષ”એ રીતે પરિશિષ્ટમાં આપવામાં આવેલ છે.)

શ્લોક ૧/૫ (પૂર્યન્તે યેન કૃપણા... મનીષિણામ્ ।)

ચાલુ શબ્દો ઉપાધ્યાયજીએ જે રીતે વાપર્યા છે તે રીતે સમજવા જોઈએ, તો જ તેમની વાત પકડાય. ‘કૃપણ’ એટલે સામાન્ય અર્થમાં ‘કંજૂસ’ સમજીએ. અહીંયા ‘કૃપણ’ એટલે “હીનસત્વ લોભી પુરુષ” એવો અર્થ કર્યો છે. બીજી રીતે તેનો અર્થ ‘સંસારના રસીયા જીવો’ એમ કરી શકાય. સંસારી વ્યક્તિ જેનાથી ધરાય છે તે બધી સામગ્રી ભેગી કરવી તે ઉપાદાન. ‘ઉપાદાન’ શબ્દ અહીં ‘ઉપાદાન કારણ’ના (દા.ત. માટી ઘડાનું ઉપાદાન કારણ છે તેવા) અર્થમાં નથી. જે ઉપાદાન એટલે સામગ્રી કે પદાર્થો ભેગા કરવાથી સંસારી વ્યક્તિ (કૃપણ) ધરાય છે તે વસ્તુઓ (ઉપાદાન) તરફથી મોં પાછું વાળી લેવું તે પૂર્ણતા.

ફરીથી આ જ વાત ‘પુદ્ગલાંશે કલ્પિત’ માં કરી છે. શુદ્ધ જ્ઞાનાદિ પર્યાયની પૂર્ણતા વધ-ઘટ વગરની છે. પુદ્ગલના અંશમાં જે ઉણપ છે તે ત્યાં નથી. ‘કલ્પિત’ શબ્દથી સાપેક્ષતા સૂચવાય છે. મને જેમાં પૂર્ણતા લાગે તેમાં બીજાને ન પણ લાગે, આવું પુદ્ગલની બાબતમાં થાય. પુદ્ગલરૂપ અંશમાંથી નિપજતી ઓછાઈ (અપૂર્ણતા) અને સાપેક્ષતા શુદ્ધ જ્ઞાનાદિ પર્યાયની પૂર્ણતામાં જણાતી નથી.

સંસારી વ્યક્તિ બહિર્મુખ છે અને અંતર્મુખ વ્યક્તિ જ પૂર્ણતાની નજીક છે અને તેને જ તેઓ ‘મનીષી’ જણાવે છે. પૂર્ણતાનો જે આનંદ છે તેની જે સુધા (અમૃત) છે તેનાથી મનીષીની દૃષ્ટિ અંજાયેલ છે, લેપાયેલ છે. ત્યાં ચૈતન્યપૂર્ણતા છે, અરુણોદય જેવી તેજસ્વિતા છે.

શ્લોક ૬/૨ (અનિચ્છન્ કર્મ વૈષમ્યં.... મોક્ષે ગમી શમી ।)

પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજની વિશિષ્ટ શૈલીનો ખ્યાલ આવે છે. યોગી શુદ્ધ દ્રવ્યાસ્તિક

નયની દૃષ્ટિથી સર્વ આત્માને અભિન્નપણે જુએ છે અને ત્યાં કર્મકૃત વર્ણાશ્રમના ભેદને ધ્યાનમાં રાખતા નથી. ‘શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા’માં પણ આ વાત જણાવી છે કે પંડિતો બ્રાહ્મણ, ગાય, હાથી વગેરેમાં સમદર્શી હોય છે. આ વાત જણાવી ટબામાં જણાવે છે કે અહીં “એટલો વિશેષ છે કે ત્યાં ‘ભગવદ્ગીતા’માં એકાંતે અભેદ કહે છે, અહીં નયના ભેદે અભેદ કહે છે.” મતલબ કે ‘ગીતા’માં આત્માના અભેદની વાત છે, જ્યારે અહીં કર્મકૃત રીતે ભેદ અને શુદ્ધ દ્રવ્યાસ્તિકનયની રીતે અભેદની વાત છે. આમ જૈનદર્શન નયવાદથી વિચારીને જે અનેકાંતદૃષ્ટિએ પોતાની વાત રજૂ કરે છે એ તેની વિશેષતા છે.

તે પછી ટબાના શબ્દો છે ‘નયવાસના તેહ જ માર્ગાનુસારિણી છે’ તેનો અર્થ પકડવા માટે તે શબ્દોના અર્થ અને ભાવને સમજવા પડે. ‘વાસના’નો સામાન્ય અર્થ ‘કામના’ છે. અહીં ‘વાસના’ શબ્દનો અર્થ ‘વિચારણા’ કે ‘ભાવના’ એવો છે. ‘માર્ગાનુસારિણી’નો અર્થ ભગવંતની મોક્ષમાર્ગની પ્રરૂપણાને અનુસરતો જે માર્ગ છે તેને અનુસરનારી વિચારણા છે. આમ આ વાક્યનો અર્થ થશે, “નયની વિચારણાથી કરેલો અર્થ માર્ગાનુસારી એટલે કે ભગવંતના માર્ગને અનુસરનારો છે.”

‘યોગવાસિષ્ઠ’માં જણાવ્યું છે -

“શુભાશુભાભ્યામ્ માર્ગાભ્યામ્ વહન્તી વાસનાસરિત્ ।

પૌરુષેણ પ્રયત્નેન યોજનીયા શુભે પથિ ।”

અર્થાત્ “વાસના-ભાવના-વિચારણા રૂપી નદી ચિત્તમાં બે રીતે વહે છે. ૧. શુભ માર્ગમાં અને ૨. અશુભ માર્ગમાં. પ્રયત્ન કરીને પણ શુભ વિચારણામાં મનને જોડવું.”

‘યોગવાસિષ્ઠ’માં ‘વાસનાસરિત્’ શબ્દ વાપરીને ‘વાસના એટલે ભાવના કે વિચારણા રૂપી નદી’ એવો અર્થ કર્યો છે.

શ્લોક ૮/૬ (જ્ઞાનાચારાદયોડપીષ્ઠા:..... ન વા ક્રિયા ।)

આ શ્લોકમાં પરમાત્માની કૃપા-પ્રસાદના સ્વીકારની વાત છે. આનંદધનજી ચોથા અભિનંદનસ્વામીના સ્તવનની છેલ્લી કડીમાં જણાવે છે, “દર્શન દુર્લભ સુલભ કૃપા થકી.”

અહીં પાંચે આચાર શું શું પ્રાપ્ત કરવા માટે આચરવા તે દર્શાવ્યું છે અને તે પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી પ્રસાદ-કૃપાની વાત છે. (૧) કેવલજ્ઞાન માટે જ્ઞાનાચાર, (૨)

શાયિક સમ્યક્ત્વરૂપ શુદ્ધ પદ માટે દર્શનાચાર, (૩) ચારિત્ર માટે ચારિત્રાચાર, (૪) શુક્લધ્યાન માટે તપાચાર અને (૫) સર્વ આચારની શુદ્ધિ માટે વીર્યાચારની સેવા કરવી.

તપાચારની આચારતા શબ્દ તેમની વિશેષતા છે. “તપના આચારને પાળવો.” તે ક્યાં સુધી ? ચરમ (અંતિમ) શુક્લધ્યાન થાય ત્યાં સુધી. તપ શુક્લધ્યાનની પ્રાપ્તિ માટે કરવું જોઈએ તે સંકલ્પ અગત્યનો છે. દરેક આચારથી જે પ્રાપ્ત કરવાનું છે તે મેળવવાના સંકલ્પપૂર્વક કોઈપણ ક્રિયા કરવી જોઈએ. સંકલ્પ વગર કોઈપણ ક્રિયા કરીએ તો તે ફળે નહીં.

અને અંતે તો આ જ્ઞાનાચાર વગેરે પાંચેય આચારો પોતપોતાના પદની પ્રાપ્તિ થાય ત્યાં સુધી જ ઇચ્છવાના છે. અંતે સર્વોચ્ચ અવસ્થામાં તો વિકલ્પ પણ નથી રહેતા અને ક્રિયા પણ રહેતી નથી.

શ્લોક ૮/૭ (યોગસંન્યાસતસ્ત્યાગી.... પરોક્તમુપપદ્યતે ।)

આ શ્લોકમાં ‘સંન્યાસ’ શબ્દ રૂઢ અર્થ કરતા જુદા અર્થમાં વપરાયેલ છે. સંન્યાસ એટલે સંસાર છોડવો, ત્યાગ કરવો, સંન્યાસી થવું તે રૂઢ અર્થ છે. અહીંયા સંન્યાસ એટલે રોધ કરવો (અટકાવવું) તે અર્થ છે. મન-વચન-કાયાના યોગોને સંયમિત કર્યા તે યોગ. તેને પણ છોડવાની વાત છે.

ધર્મસંન્યાસ એટલે સગુણ બ્રહ્મની અવસ્થા અને અરિહંત પદની પ્રાપ્તિ. ધર્મસંન્યાસમાં જે યોગો, જે સંયમ છે તેનો પણ ત્યાગ થાય તે યોગસંન્યાસ અને તે સિદ્ધ પદ છે, તે નિર્ગુણ બ્રહ્મની અવસ્થા છે.

ધર્મસંન્યાસસ(સં)ન્યાસઙ શબ્દનો અર્થ છે ધર્મસંન્યાસના ત્યાગથી. બીજો ‘સંન્યાસ’ શબ્દ છે તે ‘ત્યાગ’ના અર્થમાં છે. જે યોગો છે તેને પણ છોડવાની વાત છે.

તે જ રીતે ટબામાં ‘યોગસંન્યાસતઃ ત્યાગી’ શબ્દનો ટબો છે ‘યોગ સંન્યાસથી સંન્યાસનો ત્યાગી’, તેનો અર્થ એમ કરી શકાય કે યોગસંન્યાસ શરૂ થાય ત્યાંથી સંન્યાસનો પણ ત્યાગ કરવાનો છે.

ઉપાધ્યાયજી મહારાજની શૈલી સૂત્રાત્મક છે. તેથી તેને સમજવા માટે મથામણ કરવી પડે છે. પણ મથામણને પરિણામે તે શબ્દોની અર્થ વહનતા અને તેમની રજૂઆતના ઊંડાણનો ખ્યાલ આવે છે.

શ્લોક ૧૧/૪ (લિપ્તતા જ્ઞાનસંપાત... સર્વોપયુજ્યતે।)

સાધક ધ્યાનમાર્ગે આગળ વધવા માટે સાધના કરે ત્યારે ક્યારેક તે ધ્યાનમાંથી ચલિત થઈને વ્યવહારદશામાં આવે છે. તેની જ્ઞાન-ધ્યાનની ધારા ખંડિત થાય છે. ધારારૂઢ એટલે ‘શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા’માં જેને આરુરુક્ષુ કહ્યો છે તે સાધક. તે ધ્યાન ઉપર આરોહણ કરી રહ્યો છે ત્યારે તેની ખંડિત થયેલી ધારાના પુનઃસંધાન માટે ક્રિયાનું આલંબન જરૂરી છે. પણ આ ક્રિયાથી તેને કર્મબંધ નહીં થાય, કારણ કે તે ક્રિયામાં તેની સાધકદશાને કારણે તેના રાગ-દ્વેષ કે મોહ ભળશે નહીં.

જે ધ્યાનારૂઢ છે, ધ્યાનમાં સ્થિર થઈ ગયો છે તેના માટે તો આવશ્યકાદિ ક્રિયાઓ જરૂરી નથી. આ શ્લોકમાં ‘સંપાત’, ‘ધારારૂઢ’, ‘ધ્યાનારૂઢ’ ‘પ્રતિધાત’, ‘વ્યુત્થાનદશા’ વગેરે શબ્દો વાપર્યા છે તે યોગશાસ્ત્રના પારિભાષિક શબ્દો છે, જે ઉપાધ્યાયજી મહારાજના તે વિષયના ગહન જ્ઞાનનું ઇંગિત કરે જ છે. સંપાતમાં ‘પાત’ એટલે પડવું. અહીંયા સંપાત એટલે ‘જ્ઞાનની ધારા તૂટે તેથી પડવું.’ તેમાંથી ઊઠવું તે વ્યુત્થાન. ધારારૂઢ એટલે ધ્યાનની ધારા ઉપર આરૂઢ, એટલે કે સાધક દશા (આરુરુક્ષુ). ધ્યાનારૂઢ એટલે ધ્યાન પર આરૂઢ - એટલે કે ઉચ્ચ અવસ્થાએ પહોંચેલ.

સાધકને ધ્યાનાવસ્થામાં સાંસારિક વિચાર દાખલ થાય ત્યારે તેણે અશુચિ, એકત્વ, અનિત્ય વગેરે છમાંથી યોગ્ય ભાવનાનું આલંબન લેવું જોઈએ, તો તે પાછો વ્યવહાર-દશામાંથી ઊંચો ઊઠીને ધ્યાનધારામાં આવી શકે. શુદ્ધાત્મ-ધ્યાનધારા છૂટી જાય ત્યારે, એટલે કે પડતાને રોકવા માટે ક્રિયા જરૂરી છે. આ ક્રિયામાં પૌદ્ગલિક, ધાર્મિક બધી જ ક્રિયા આવે.

જ્ઞાન શબ્દ જ્ઞાનદશા, જ્ઞાતાદૃષ્ટાભાવ કે ધ્યાનનું સૂચન કરે છે. ૧૧/૧માં ‘જ્ઞાનસિદ્ધ’ એવો શબ્દ વાપર્યો છે. નિર્લેપજ્ઞાનમગ્ન જ્ઞાનસિદ્ધ છે. જે જ્ઞાનસિદ્ધ છે તેને જ્ઞાન સિદ્ધ થઈ ગયું છે, એટલે કે તે આત્મજ્ઞાનવાન છે. આકાશ જેમ ચિત્ર કે રંગોથી લેપાતું નથી તેમ જ્ઞાનસિદ્ધ કર્મથી લેપાતો નથી.

સંપાતમાં સમ્ ઉપસર્ગ છે. પાત એટલે પડવું. અગિયારમે ગુણઠાણોથી ચોથે ગુણઠાણે આવ્યો તે સંપાત. યોગશાસ્ત્રની પરિભાષામાં રજૂઆત છે. સાધકનું ધ્યાન ચાલુ છે. જે અનુભવગમ્ય છે તે ધ્યાનગમ્ય છે. ધ્યાનાંતરિકા એટલે બે ધ્યાન વચ્ચેનો

સંબંધ. આ ગાળામાં સાધક ૧૨ ભાવનાઓનો આશ્રય લે. અનિત્ય, અશરણ વગેરેમાંથી જે જરૂરી હોય તે ભાવનાના આશ્રયથી તેને બળ મળે. ધ્યાનનો પડયો વધારે ન પડે તે માટે ક્રિયા કરે. સાધક આવશ્યકાદિ (સામાયિક વગેરે છ આવશ્યક) ક્રિયા કરે તો પણ તે લેપાતો નથી.

આત્મધ્યાનની ધારા માટે ઉપનિષદમાં તૈલધારા શબ્દ છે. તે સ્મૃતિનું વિશેષણ છે. શ્વાસની જેમ આ ધારા સતત રહે છે.

અન્ય અર્થો – આ શ્લોકનો અર્થ પકડવાં માટે અન્ય પૂ. ગુરુભગવંતો પાસેથી જે જવાબો પ્રાપ્ત થયા તે નીચે મુજબ છે.

૧. પ.પૂ. આચાર્ય શ્રી યશોવિજયસૂરિ

લિપ્તતા શ્લોકનો અર્થ આવો સંભવે છે. છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકે રહેલ કોઈ સાધકે અનાસક્તિની દિશામાં મોટી હરણફાળ ભરેલી છે. આવો ‘અલિપ્ત’ સાધક પણ આવશ્યકાદિ અને જ્ઞાનાચારાદિ ક્રિયાઓ કરશે. આ ક્રિયાઓ એની અલિપ્તતાની અનુભૂતિને તીવ્ર બનાવશે. લિપ્તદશાના જ્ઞાનને આવતું રોકશે. હું રાગ-દ્વેષાદિથી (કર્માદિથી) લિપ્ત છું આવો ખ્યાલ કદાચ આવી જાય તો આ ક્રિયા એ ખ્યાલને રોકી અલિપ્તદશાની અનુભૂતિને વધુ ઝંકૃત કરશે.

આવશ્યકાદિ ક્રિયાઓ એ અગાઉ રાગ-દ્વેષાદિને આવતાં રોકવા અથવા પ્રમાદથી થયેલ રાગ-દ્વેષાદિને ભૂંસવા ઉપયોજાતી હતી, તે હવે અલિપ્તદશાની અનુભૂતિની ક્ષણોમાં એ અનુભૂતિને તીવ્ર બનાવવા માટે ઉપયોજાશે.

૨. પ. પૂ. ઉપાધ્યાય શ્રી ભુવનચંદ્રવિજયજી

સંપાતા = આવી પડવું, ઓચીંતું બનવું વગેરે. પ્રતિઘાત = પ્રતિકાર, નિવારણ. લિપ્તતાજ્ઞાન = ‘હું લિપ્ત છું’ એવા પ્રકારનું જ્ઞાન.

જ્ઞાની પોતાના જ્ઞાનબળથી જ કર્મબંધથી અસ્પૃષ્ટ રહી શકે છે. ખાતાં-પીતાં પણ તેને નિર્જરા હોય. જો આમ હોય તો પછી એને ‘ક્રિયા’ની શી જરૂર ? એવા પ્રશ્નનો અહીં બહુ જ સંગત ઉત્તર અપાયો છે. આ જવાબ ક્રિયાજડ લોકોને સમજવામાં આવે એવો નથી. જ્ઞાનીને ક્રિયાની જરૂર નથી એવું માનીને નીતિ-નિયમથી પરવારી બેસનારા કૃતક જ્ઞાનીઓને રૂચે એવો પણ નથી.

નિર્લેપ જ્ઞાનની સ્થિતિએ પહોંચનાર પણ ક્રિયાનો ઉપયોગ કરે છે. ‘લિપ્ત છું’ એવું જ્ઞાન ક્યારેક હૃદયમાં (સ્મૃતિનો તાર તૂટી જવાથી) સ્થાન લઈ લે ત્યારે તેના પ્રતિકાર અર્થે જ કેવળ નિર્લેપ જ્ઞાનીને પણ સર્વ પ્રકારની ક્રિયા ઉપયોગી બને છે.

લિપ્તતા આવી હોય તો તેને દૂર કરવા અને આવતી અટકાવવા – એમ બંને હેતુથી ક્રિયા ખપ લાગે છે. અહીં ક્રિયા એટલે આવશ્યકાદિ અથવા તપ-જપાદિ જ ન સમજવા. “જે કાંઈ આત્મલક્ષ્ય-જ્ઞાનોપયોગની શુદ્ધિ અર્થે કરાય તે ક્રિયા” એવો વિશાળ અર્થ લેવો ઘટે. દા. ત. જાગૃતિ મંદ પડતી લાગે તો સત્સંગમાં રહે, શ્લોક-પદ-મંત્રાદિનું રટણ કરે, નિમિત્તોથી દૂર રહે, સ્વાધ્યાય, વ્રતાદિ બધું આમાં આવી જાય.

પ.પૂ. આ. મ. શ્રીકલાપૂર્ણસૂરિજી

અર્થ - ‘આત્મા નિર્લેપ છે’ એવા નિર્લેપજ્ઞાનની ધારામાં મગ્ન થયેલા યોગીને આવશ્યકાદિ સર્વ ક્રિયાઓ કેવળ ‘આત્મા કર્મબદ્ધ છે’ એવા લિપ્તપણાના જ્ઞાનના (સંપાત) આગમનનું નિવારણ કરવા માટે ઉપયોગી છે.

વિવેચન - ‘મારો આત્મા અલિપ્ત છે’ એવા ભાવનાજ્ઞાનથી ભાવિત બનેલા યોગીને કર્મબંધની કોઈ સંભાવના ન હોવાથી આવશ્યકાદિ અનુષ્ઠાનોની શી આવશ્યકતા છે? આ પ્રશ્નના સમાધાનમાં અહીં ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે નિર્વિકલ્પ ધ્યાનદશામાં આરૂઢ થયેલ યોગીને તે સમયે આવશ્યકાદિ ક્રિયાની જરૂર નથી, પરંતુ તે સમાધિદશામાંથી ખસી વ્યુત્થાનદશામાં આવે છે ત્યારે યોગીને ‘હું કર્મથી બદ્ધ’ છું એવી લિપ્તદૃષ્ટિના વિચારોથી અટકાવવા આવશ્યકાદિ અનુષ્ઠાનો મહાન ઉપયોગી છે. તેમજ વિશુદ્ધ ધ્યાનના અસ્ખલિત પ્રવાહથી પડતા બચાવવા માટે પણ આ આવશ્યકાદિ અનુષ્ઠાનો પરમ ઉપકારી બને છે.

(૧) આવશ્યક ક્રિયાને બાહ્યભાવ કે વ્યવહારમાત્ર માની મૂકી દેવામાં આવે કે તેમાં શિથિલતા આવે તો આત્મધ્યાનથી ભ્રષ્ટ બની, આત્મા રાગાદિ વિભાવના વમળમાં અટવાઈ જાય છે, કારણ કે ધ્યાનની ટોચ કક્ષાએ પહોંચેલા યોગીને પણ પતનની સંભાવના હોય છે. તે સમયે આ આવશ્યક ક્રિયાઓ રક્ષણની ગરજ સારે છે. એટલા માટે દરેક સાધકે પોતાની ભૂમિકાને ઉચિત ક્રિયાઓ તરફ જરાપણ બેદરકારી રાખવી ન જોઈએ.

(૨) ‘મારો આત્મા કર્મબદ્ધ નથી’ આવા અલિપ્ત જ્ઞાનનો ધારાબદ્ધ પ્રવાહ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં ચાલતો હોય છે. તે સમયે આવશ્યકાદિ ક્રિયાની જરૂર રહેતી

નથી. છતાં જ્ઞાનધારાના અવરોહ (ઓટ) વખતે જો તેનું (આવશ્યક ક્રિયાનું) આલંબન લેવામાં ન આવે તો નિરાલંબન ધ્યાનની ધારા તૂટી જાય છે. પરમાનંદની અનુભૂતિમાં અંતરાય ઉભો થાય છે. આ કારણથી એક વિશુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં તન્મય સાધકને અંતરંગ ક્રિયા (સ્વભાવ-રમણતારૂપ ક્રિયા) જ પરમ વિશુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરવામાં મદદ કરી શકે છે.

૫.પૂ. આ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજી

‘નિર્લેપપણાના જ્ઞાનમાં મગ્ન થયેલા આત્માને આવશ્યકાદિ સર્વ ક્રિયાઓ લિપ્ત-પણાના જ્ઞાનના આગમનના નિવારણ માટે ફક્ત ઉપયોગી થાય છે.’

અહીં પ્રશ્ન કરવામાં આવે છેકે જે નિર્લેપ જ્ઞાનમગ્ન છે તેને તો કોઈ ક્રિયા કરવાની રહેતી નથી, કારણ કે જે કોઈ ક્રિયાઓ છે તે બધી નિર્લેપતાના જ્ઞાન માટે જ છે. જો તે નિર્લેપ થઈ જ ગયેલ છે તો પછી એમને ક્રિયાની શી જરૂર?

એનો ઉત્તર એ છે કે, નિર્લેપ જ્ઞાનવાળા આત્મા પણ પ્રારંભિક કક્ષાના, મધ્યમ કક્ષાના તથા ઉત્કૃષ્ટ કક્ષાના હોય છે. તેમાં પ્રારંભિક કક્ષાના જ્ઞાનવાળા આત્માને ‘હું કર્મના લેપથી લેપાયેલો છું’ એ મુજબનું લિપ્તતાનું જ્ઞાન ન થઈ જાય તેને રોકવા માટે એમને પણ ક્રિયાની આવશ્યકતા છે જ. શ્લોકમાં આવેલ ‘સમ્પાત’ શબ્દ થોડો અઘરો લાગે છે, પણ તેનો અર્થ આગમન છે અને ‘પ્રતિઘાત’નો અર્થ નિવારણ કે નાશ કરવામાં આવ્યો છે.

એટલે નિર્લેપ જ્ઞાનમગ્ન આત્માની પણ જે અલગ અલગ કક્ષાઓ છે તેમાં સાધનાકાળમાં વર્તમાન એવો સાધક નિર્લેપ જ્ઞાનનો અભ્યાસી તો છે જ, પણ તે પ્રાથમિક છે. તેને લિપ્તતાના જ્ઞાનના આગમનની શક્યતા છે, તેને રોકવા માટે ક્રિયા જરૂરી છે.

૫. કીર્તિચંદ્રવિજયજી - તીથલ

હું નિર્લેપ (લેપરહિત) આત્મદ્રવ્ય છું એવા જ્ઞાનમાં મગ્ન વ્યક્તિને કેવળ (વચ્ચે વચ્ચે) લિપ્તતાનું ‘હું કર્મથી લેપાયેલો છું’ તે જ્ઞાન આવી પડે છે. ત્યારે એ (ભ્રમાત્મક) જ્ઞાનથી તે મૂળ સ્થિતિમાંથી પડે છે. તે સમયે એને પડતો રોકવા માટે બધી ક્રિયા જરૂરી છે.

શ્લોક ૧૧/૬ (અલિપ્તો નિશ્ચયેનાત્મા.... ક્રિયાવાન્ લિપ્તયા દશા।)

લિપ્ત: કહેતાં ‘લીંપાણો.’ લેપાયો કહેવા માટે તે સમયે ‘લીંપાણો’ વપરાતું હશે.

તેના ટબામાં છેલ્લું વાક્ય સરળતાથી શ્લોકના અર્થને, તેના ભાવને સમજાવી જાય છે. “લેપ ટાળવા અભ્યાસને અવલંબે છે.” તેનો અર્થ થાય કે જેણે લેપ ટાળવો હોય તેણે અભ્યાસ કરવો જોઈએ, અભ્યાસનો અહીં અર્થ છે, પુનઃ પુનઃ કરવું તે, ફરી ફરીને કરવું તે. લેપદશામાંથી નિર્લેપ થવા માટે વારંવારનો પ્રયત્ન જરૂરી છે. વારંવાર ક્રિયા કરવાથી ક્રિયાવાન શુદ્ધ થાય છે.

‘જ્ઞાનસાર’માં ક્યાંક ક્યાંક જે ભાષામાં અર્થ લખ્યો છે તેમાં શબ્દના મૂળ અર્થ (વાચ્યાર્થ)ને બદલે તેના તાત્પર્યાર્થને પકડવાનો છે. “સાંજના સમયે ગાયો દોહવાતી હતી ત્યારે” એમ જ્યારે શબ્દો બોલાય છે ત્યારે સમયને નિશ્ચિત કરવા માટે ‘લગભગ સૂર્યાસ્ત વેળાએ’ એવું સૂચવવા ‘ગાયો દોહવાતી હોય ત્યારે’ એમ કહેવાય છે. અહીં શબ્દથી જે તાત્પર્યાર્થ સૂચવાય છે તે અગત્યનો છે. તે જ રીતે આ શ્લોકમાં પણ લેપ ટાળવા અભ્યાસનો આધાર લે છે એનો તાત્પર્યાર્થ એ છે કે કર્મથી લેપાવાનું ટાળવા માટે અભ્યાસ કરે છે, એટલે કે ફરીફરીને ક્રિયા કરે છે.

જે જ્ઞાની છે તે તો અલિપ્ત જ છે. તે જે ક્રિયા કરે છે તેમાં રાગ, દ્વેષ, મોહ, મમતા ભળેલા નથી એટલે તેને માટે તો અલિપ્ત દૃષ્ટિ સ્વાભાવિક છે. તે જે ક્રિયા કરે છે તે તેને ચોંટતી નથી એટલે તે અલિપ્ત રહે છે.

આમ જ્ઞાની અલિપ્તદૃષ્ટિથી અને ક્રિયાવાન લિપ્તદૃષ્ટિથી શુદ્ધ થાય છે.

શ્લોક ૧૩/૧ (મન્યતે યો જગત્તત્ત્વં.... સમ્યક્ત્વમેવ વા ૧)

બીજી લીટી છે ‘સમ્યક્ત્વમેવ તન્મૌનં મૌનં સમ્યક્ત્વેવ વા ૧.’ તેનો અર્થ છે ‘સમ્યક્ત્વ તે જ મૌન, મૌન તે જ સમ્યક્ત્વ.’ અહીંયા ‘ગત-પ્રત્યાગત’ સૂત્ર છે. ગત એટલે ગયું, પ્રત્યાગત એટલે પાછું ફર્યું. સમ્યક્ત્વનો અર્થ મૌન કર્યો અને મૌનનો અર્થ પાછો સમ્યક્ત્વ જ કર્યો.

હવે સમ્યક્ત્વ શું છે? તો તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે. અર્થાત્ જે સમ્યગ્જ્ઞાન છે તે મૌન છે અને મૌન છે તે જ સમ્યગ્જ્ઞાન છે.

અતઃ એવ કહીને જણાવે છે કે “બધા શબ્દો ક્રિયાવચન એવો એવંભૂતનયનો અભિપ્રાય છે.” એટલે કે તમે જે શબ્દ વાપરો તેને અનુરૂપ ક્રિયા થતી હોય ત્યારે તે શબ્દ બરોબર ગણાય દા. ત. સિંહાસન ઉપર બેઠેલ હોય ત્યારે જ તે રાજા કહેવાય, સિંહાસન ઉપરથી ઉતરે તે પછી રાજા ન કહેવાય. તે જ રીતે જ્યારે

સાધક મુનિભાવમાં હોય એટલે કે મૌન હોય ત્યારે જ તે મુનિ કહેવાય, અન્યથા ન કહેવાય.

યોગીનું મૌન કેવું હોય? તો શ્લો. ૧૩/૩ માં જણાવ્યું છે કે પુદ્ગલથી નિવૃત્તિ તે મૌન, તે જ ચારિત્ર. આ તો ખૂબ આગળની કક્ષા છે. પરની અંદર અકર્તૃત્વ તે મૌન છે.

શ્લોક ૧૩/૨ (આત્માઽઽત્મન્યેવ... એકતા મુનેઃ।)

આ શ્લોકમાં આત્મા વિષે નિશ્ચયનયની જ વાત છે. આત્મા આત્મામાં આત્માને આત્મા વડે જ જાણે છે તે જ તેનું જ્ઞાન, તે જ તેનું દર્શન, તે જ તેનું ચારિત્ર છે. જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રની એકતા—ત્રણોનો અભેદ મુનિને છે. ‘એકતા એટલે અભેદ-પરિણતિ’ આ ખૂબ ઊંડો અર્થ કાઢીને બહુ મોટી વાત કરી છે. ખૂબ ઊંચી અવસ્થાની વાત છે અને તેને યોગશાસ્ત્રનો સાક્ષી પાઠ આપીને દૃઢ કરે છે.

પોતાની વાત રજૂ કરતાં ‘સમયપ્રાત્મૃત’નું અવતરણ આપે છે અને તે આપતાં પહેલાં તેનો અર્થ જણાવે છે.

“જે સાધક કેવળ આત્માને જાણે છે તે અભેદનયથી શ્રુતકેવલી છે.

જે સાધક શ્રુત વડે માત્ર શબ્દો દ્વારા જ આત્માને જાણે છે તેને આત્માનો અનુભવ કરવાનો તો બાકી જ રહે છે તેથી તેવા સાધક ભેદનયથી શ્રુતકેવલી કહેવાય.”

‘આત્મા દ્વિવિધ પરિજ્ઞાએ એકત્વપૃથકપરિણત સ્વદ્રવ્યને જાણે’ આ યોગશાસ્ત્રની ભાષા છે. ‘એકત્વપૃથકપરિણત’ એ શુક્લધ્યાનના ચાર પાયા પૈકીનો એક પાયો છે. ‘એકત્વ’ એટલે એકલા આત્માને, ‘પૃથક’ એટલે સર્વ પુદ્ગલથી જુદો, ‘પરિણત’ એટલે એ ભાવથી ‘પરિણત’, ‘સ્વદ્રવ્ય’ એટલે આત્મા. “એકલો આત્મા — સર્વ પુદ્ગલથી જુદો અને એ ભાવથી પરિણત આત્મા.” - એવો અર્થ થાય.

શ્લોક ૧૩/૩ (ચારિત્રમાત્મચરણાદ્.. ક્રિયાનયે ।)

સમગ્ર ‘જ્ઞાનસાર’ કૃતિમાં ઉપાધ્યાયજી મહારાજ જ્ઞાનને જ મુખ્ય ગણે છે.

જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ, અભયદેવસૂરિ, ઉમાસ્વાતીજી વગેરે દર્શનને મહત્વનું ગણીને દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર એમ કહીને પ્રથમ સ્થાન દર્શનને આપે છે. તેઓ

‘આગમવાદી’ તરીકે ઓળખાય છે. જ્યારે સિદ્ધર્ષિ મહારાજ, સિદ્ધસેન દિવાકરજી, ઉપાધ્યાયજી મ. જેવા જ્ઞાનવાદીઓ જ્ઞાનને મહત્વનું ગણે છે અને જ્ઞાન તથા દર્શનને એક જ ગણે છે.

પૂ. હરિભદ્રસૂરિજી ‘અષ્ટકપ્રકરણ’માં જે વિચારણા રજૂ કરે છે તેના કરતાં આગળ વધીને ઉપાધ્યાયજી મહારાજ તો સાધનમાં સાધ્યનો ઉપચાર કરે છે. પહેલાં તો ‘ચારિત્ર’ની સીધીસટ સમજૂતી આપે છે કે, આત્માને વિષે જ ચાલવું અને પુદ્ગલથી નિવૃત્તિ એટલે જ ચારિત્ર. હવે જ્ઞાનને મુખ્ય કરે છે અને જ્ઞાનમાં ક્રિયા આવી જ જાય છે તેમ જણાવે છે. જ્ઞાન એ આંખો છે અને ક્રિયા તે કેરી છે. આંખાનું ફળ કેરી. આંખો કહીએ તેમાં કેરી આવી જ જાય. તે જ રીતે જ્ઞાનનું ફળ ક્રિયા, એટલે જ્ઞાન કહીએ તેમાં ક્રિયા આવી જ જાય. તેઓ જ્ઞાનની અંતર્ગત જ ક્રિયાનો સમાવેશ કરે છે. ‘હિંસા કરવી તે પાપ’ આ જો જ્ઞાન હોય તો હિંસાનો ત્યાગ કરવો તે “ક્રિયા” આ જ્ઞાનની અંદર પડેલી જ છે. સાધન (ક્રિયા)માં જ સાધ્ય(જ્ઞાન)નો ઉપચાર કરીને જ્ઞાન અને ક્રિયાને અભિન્ન ગણે છે. સાધ્ય તે જ્ઞાન, ફળ તે ક્રિયા.

ખરેખર તો તેમનો મત જ્ઞાનાદ્વૈતનયનો છે. એટલે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રમાં અંતે તો જ્ઞાન જ રહે છે. વ્યાવૃત્તિનય એટલે કોઈ પણ બાબતને સમજાવવા માટે તે શું શું નથી એવી નકારાત્મક વાત પહેલાં કરવી છે. દા.ત. સફેદ રંગ તે લાલ નથી, કાળો નથી, પીળો નથી વગેરે અને આ રીતે બાદબાકી કર્યા પછી તેનું મૂળ સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરે તે વ્યાવૃત્તિનય. (વ્યાવૃત્તિ = ત્યાગ, છોડી દેવું તે, નય = વિચાર)

શ્લોક ૧૩/૮ (જ્યોતિર્મયીવ દીપસ્ય... મૌનમનુત્તરમ્ । તેમાં આવતું અવતરણ “વિયત્...”)

ન્યાયમાં પાંચ પ્રકારના અન્યથાસિદ્ધ કારણો વર્ણવ્યા છે. આ કારણો વિના પણ કાર્ય થાય નહીં. પ્રત્યક્ષ રીતે તો ઉપાદાનકારણ (માટી), નિમિત્તકારણ (કુંભાર) વગેરે જોઈએ જ. પણ પરોક્ષ રીતે આ અન્યથાસિદ્ધ કારણો જોઈએ. તેમાં ૧ આકાશ, ૨. ગધેડો, ૩. કુંભકારના પિતા વગેરે પાંચ કારણો વર્ણવ્યા છે તેની અહીં વાત છે.

વિયત્ એટલે આકાશ. ઘડો ઉત્પન્ન થાય તેમાં આકાશ હોવું જોઈએ. આકાશ ઘડાની ઉત્પત્તિમાં કારક બને છે તે ન્યાયે મૌનીની સર્વ ક્રિયામાં જ્ઞાન હાજર છે, અર્થાત્ મૌનીની બધી ક્રિયા જ્ઞાનમય હોય છે.

શ્લોક ૧૪/૫ (યઃ સ્નાત્વા... પરઃ શુચિઃ ।)

‘બંધેણ ન વોલઈ કયાવિ’ એટલે “કદાપિ બંધમાં જતો નથી.”

બંધેણ એટલે બંધ. ન વોલઈ એટલે ન ઓળંગે. કયાવિ એટલે કદાપિ. અમુક અવસ્થાએ પહોંચેલ સાધક કદાચ કોઈ કારણથી પડે તો પણ સાવ નીચે તો ન જ પડે. તે પડવાની અમુક મર્યાદા સુધી જ પડે. જે સમ્યગ્દૃષ્ટિ થાય છે તેને ઉત્કૃષ્ટ બંધરૂપ મેલ ફરીથી ન લાગે.

શ્લોક ૧૪/૮ (અવિદ્યાતિમિરઘ્વંસે... હિ યોગિનઃ ।)

નયવચનિકા એટલે “નયની દૃષ્ટિએ વચનોનો વિન્યાસ.” વિન્યાસ એટલે સ્થાપના. સાદી ભાષામાં તેને ‘નય ઘટાડવો’ એટલે કે ‘નય ઘટાવવો’ એમ કહેવાય. નયની દૃષ્ટિએ વચનોની સ્થાપના કરવી તે નયવચનિકા.

ઉપાધ્યાયજી સિદ્ધસેન દિવાકરજીના ગ્રંથોના તથા ‘વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય’ના ગહન અભ્યાસી હતા. અવિદ્યાનું અંધારું ચાલ્યું જાય ત્યારે અને વિદ્યારૂપી અંજન આંજ્યું હોય ત્યારે જ્ઞાની પોતાના અંતરાત્મામાં જ પરમાત્માને જુએ છે. આ ક્યારે જુએ? સમાધિદશામાં જ તે શક્ય છે.

શ્લોક ૧૫/૨ (દેહાત્માદ્ય વિવેકોડયં... દુર્લભઃ ।)

‘સમયસાર’નું અવતરણ છે. તેમાં ‘બંધકથા’ શબ્દ છે. તેમાં ‘બંધકહા’ પાઠ પણ મળે છે. ડભોઈના ભંડારની ‘સમયસાર’ની બારમા સૈકા પહેલાની તાડપત્રીય પ્રત છે, તેમાં ‘હ’ ની જગ્યાએ બધે ‘ધ’ લખેલો છે. દા. ત. ‘મહાવીર’ ના બદલે ‘મધાવીર’. બારમા સૈકા પહેલા ‘હ’ ના બદલે ‘ધ’ લખાતો. શક્ય છે કે વિક્રમના બારમા સૈકા આસપાસ બિહાર તરફના પ્રદેશમાં ‘હ’ના સ્થાને ‘ધ’નો ઉચ્ચાર પ્રચલિત હોય.

કુંદકુંદાચાર્ય રચિત ‘સમયસાર’ એ શુદ્ધ નિશ્ચયનયનો ગ્રંથ છે, જ્યારે ‘જ્ઞાનસાર’માં નિશ્ચયનયની સાથે સાથે વ્યવહારનય પણ છે, તેથી તે જીવનની શૈલીનો પણ નિર્દેશ કરે છે.

ન અને ણ ના પ્રયોગમાં ‘ન’ નો પ્રયોગ જૂનો છે અને ‘ણ’ પાછળથી આવ્યો. તે જ રીતે ‘ભગવતા’માં ‘તા’નો પ્રયોગ જૂનો છે, પછી ‘ભગવઆ’ આવ્યું તેમાં ‘આ’ નો પ્રયોગ પાછળનો છે.

‘આત્મૈકત્વ નિશ્ચયતા’ શબ્દ સ્પષ્ટતા માટે લખાયા લાગે છે. આત્મા સ્વયં એક જ છે. દેહ તેનાથી જુદો છે. તેનું નિશ્ચયપણું તે નિશ્ચયતા. ‘આત્માના એકત્વનું નિશ્ચયપણું’ અર્થ કરી શકાય.

વિવેકનો જ્યારે આધ્યાત્મિક અર્થ કરીએ છીએ ત્યારે બધું જ નિર્જીવ, નિર્વીર્ય ખરી પડે છે અને બધું આત્મમય જ બને છે.

શ્લોક ૧૫/૪ (યથા યોધૈ: ડર્જિતં તથા ।)

પાપ માટે અપુણ્ય શબ્દ વાપર્યો. આપણી પરંપરા પ્રમાણે અશિષ્ટ ભાવને વ્યક્ત કરે તેવો શબ્દ ન વાપરવો. ‘પાપ’ માટે ‘અપુણ્ય’ શબ્દ વાપર્યો. ડર્જિત એટલે પુણ્ય અને પાપમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ ફળ. (ડર્જિત = ઉત્પન્ન કરેલું)

‘ઉપચરાય છે’ તેનું ગુજરાતી ‘આરોપાય છે’ કરીએ ત્યારે મૂળ શબ્દનો અર્થ બદલાઈ જાય છે. ‘આરોપાય છે’ એટલે ‘ઉપજાવેલું છે’ એવી અર્થચ્છાયા મનમાં બેસે, પણ અહીં ‘કહેવાય છે’, ‘ગણાય છે’ એવો અર્થ છે.

આ શ્લોકમાં જે વાત છે તે વાત મૂળ ‘આચારાંગ’ની છે. ‘અધ્યાત્મસાર’માં ‘યથા ભૃત્યે કૃતં યોધૈ:’ શ્લોક આ અર્થવાળો જ છે.

ભૃત્ય = દાસ, નોકર, ભરણપોષણ કરવા લાયક એવો કોશનો અર્થ છે. અહીં ભૃત્ય એટલે સૈનિક અર્થ લેવાનો છે.

શ્લોક ૧૫/૬ (ઇચ્છત્ર પરમાન્.... નિમજ્જતિ)

‘બીજા રહ્યા જે’ જેવી ગુજરાતી ભાષા ત્યારે બોલાતી હશે. અત્યારની ગુજરાતી પ્રમાણે ‘રહ્યા’ શબ્દની જરૂર નથી.

સંગ = રાગ. ‘સંગ ન ધરે’ = રાગ ન રાખે. અહીં સંન્યાસીની, ત્યાગીની ઋદ્ધિમાં ધન-દોલત-સંપત્તિ નહીં પણ યશ, માન, પ્રતિષ્ઠા, કીર્તિ વગેરે સમજવા જોઈએ.

‘પરમભાવગ્રાહક નયસંમત શુદ્ધ ચૈતન્યભાવ’માં ‘પરમભાવગ્રાહક’ એટલે ‘શુદ્ધ ભાવોને ગ્રહણ કરનાર’. પરમ એટલે શુદ્ધ. ગ્રાહક એટલે ગ્રહણ કરનાર.

તેઓ નયસંમત વાત લખે છે, નયની અપેક્ષાએ રજૂઆત કરે છે તેથી તેમની વાત વધારે ચોક્કસ બને છે.

શ્લોક ૧૫/૭ (આત્મન્યેવાત્મનઃ કુર્યાત્... જડમજ્જનાત્ ૧)

આરોગ્યની વાત કરીએ તો, તાવ સમયે નહાવાથી વિષમજ્વર થાય છે. તાવ આવ્યો હોય ત્યારે નહાવું ન જોઈએ. ‘જડમજ્જન’માં ‘ડ’ નો ‘લ’ કરીને અહીં ‘જલમજ્જન’ શબ્દ મૂકીને શ્લેષ કર્યો છે.

અવિવેકરૂપ જ્વર(તાવ)નું ઔષધ શું ? પહેલા તો અવિવેકરૂપ તાવનું કારણ જાણવું પડે. પુદ્ગલમાં મગ્ન થવાથી અવિવેકજ્વર પેદા થાય તો તે તાવને દૂર કરવા માટે પુદ્ગલ સાથેનું મગ્નપણું દૂર કરીને આત્મા સાથે સંબંધ સ્થાપિત કરવો પડે અને આત્મા, આત્માને, આત્માથી, આત્મા માટે, આત્મામાં, આત્મા વિષે જાણે એટલે કે આત્માના છ કારકો સાથે સંગતિ કરે તો અવિવેકરૂપ તાવ જતો રહે. આમ ષટ્કારકસંગતિ તે અવિવેકનું ઔષધ છે.

આત્માના આ છ કારકો ટબામાં સમજાવ્યા છે.

(૧) આત્મા સ્વંત્રપણે જાણવાની ક્રિયા કરે છે, માટે આત્મા કર્તા છે.

(૨) જ્ઞાનાનુવિદ્ધ એટલે જ્ઞાનથી અનુવિદ્ધ = વીંધાયેલું. જે નિર્વર્ત્ય વિકાર્ય બને તે કર્મ બને.

(૩) સાધક એટલે કાર્યની સિદ્ધિ કરાવનાર. સાધકતમ એટલે તેની ઉચ્ચતમ કક્ષા. એટલે જેના વિના કાર્યની સિદ્ધિ ન થાય તે સાધકતમ. એક વસ્તુમાં એકાગ્ર થવા માટે સાધકતમ હોવાથી આત્માને કરણ કહ્યું.

(૪) પોતે જ શુભ પરિણામો આપવા યોગ્ય છે એટલે કે દાતા બની શકે તેમ છે એટલે સંપ્રદાન છે.

(૫) પૂર્વપૂર્વના એટલે પહેલાના જ્ઞાનપર્યાયથી ઉત્તરોત્તર એટલે પછીના જ્ઞાનપર્યાય સારા છે, વિશુદ્ધ છે તેથી અપાદાન છે (‘થી’ આવ્યું એટલે પંચમી વિભક્તિ) જૈન પરંપરા પ્રમાણે જ્ઞાનપર્યાય ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ થાય છે

(૬) કટક (કડું), કુંડલ (બુટ્ટી) વગેરેનો સામાન્ય આધાર જેમ સોનું છે તેમ આત્મા વિશેષ પર્યાયોનો આધાર છે, માટે અધિકરણકારક (આધાર) પણ બને છે.

“ આ અભેદે ષટ્કારક સંગતિનું વ્યાખ્યાન કર્યું (વખાણી). નય પડિતે અન્ય રીતે (અન્ય નયોથી) પણ વ્યાખ્યાન કરવું, વિસ્તાર કરવો.”

વખાણી = વ્યાખ્યા કરી.

વખાણવી = વ્યાખ્યા કરવી, વિસ્તાર કરવો.

પર્યાય = ટૂંકા ટૂંકા અર્થો લખવા તે.

મૂળ શબ્દ ટબો છે. તેનું સંસ્કૃત ‘સ્તબુક’ કર્યું છે. ‘બાલાવબોધ’ શબ્દ પછી આવ્યો. ‘ટીકા’ શબ્દ જૈન પરિભાષાનો છે, તેના માટે જૈન પરિભાષામાં ‘વ્યાખ્યા’ શબ્દ પણ છે બીજી પરંપરાઓમાં ‘વૃત્તિ’, ‘વિવરણ’ વગેરે શબ્દો વપરાય છે. પંજિકા = શબ્દના અર્થ આપવા તે.

દાર્શનિક બાબતોને ભાષામાં મૂકવા જતા ભાષાની મર્યાદા આવી જાય છે અને પોતાને પણ તકલીફ પડે છે તે આવા શ્લોકો દ્વારા ખ્યાલ આવે છે. સંસ્કૃત ભાષામાં રજૂ કરેલી વાતને ગુજરાતીમાં રજૂ કરવામાં ક્યારેક મૂળ ભાવ ખંડિત થાય છે. ટબાનો અનુવાદ કરવામાં આપણને પણ આ મુશ્કેલી નડે જ છે.

શ્લોક ૧૫/૮ (સંયમાસ્ત્રં... ભવેત્ ।

સરાણ = સરાણ. ‘સરાણ’ શબ્દ ગુજરાતીમાં પણ વપરાય છે. ‘સરાણો ન ચડ્યું’ = પાટે ન ચડ્યું. સરાણ’ ઉપરથી ‘સરાણિયો’ (જે સરાણ ચલાવે તે) શબ્દ આવ્યો.

ઉલ્બણ = સતેજ. ધૃતિ = ધૈર્ય, સંતોષ. ધૈર્ય તે તીક્ષ્ણ ધાર છે. તે કર્મશત્રુને છેદવા માટે સમર્થ છે.

ઉત્તરોત્તર ગુજરાતી ભાષા શુદ્ધ થતી ગઈ છે. ‘કહેતા હવા’ કે ‘કર્યું થકું’ પ્રયોગો તે સમયે વપરાતા હશે, હવે નથી વપરાતા.

શ્લોક ૧૬/૧ (સ્થીયતામનુ... બાલચાપલમ્ ।)

કાંકરી માટે ‘કાકરી’ શબ્દ પ્રયોગ અત્યારે પણ પાલનપુર બાજુ વપરાય છે.

ચપલાઈ = ચપળતા. તેમાં ચંચળતા ભળે ત્યારે ‘ચાંપલાઈ’ અર્થ થાય છે ત્યારે નિષેધાત્મક અર્થ બને છે.

ઓલંબો કે ઉલંબો શબ્દ ‘ઉપાલંભ’ ઉપરથી આવ્યો. બનાસકાંઠામાં તે વપરાય છે.

આયુર્વેદમાં ‘ઓળંબો’ શબ્દ ‘વેર ઘાલ્યું’ એ અર્થમાં જુદી રીતે જ વપરાય છે. ગાંઠ ક્યાંક થઈ હોય અને તેનું વેર બીજે ઘાલ્યું હોય

શ્લોક ૧૬/૩ (નયેષુ સ્વાર્થસત્યેષુ... મહામુનિઃ)

‘સર્વનય સપ્રતિપક્ષ છે’ નો અર્થ એ છે કે “દરેક નય સાપેક્ષ છે. કોઈપણ નય તેની અમુક અપેક્ષાએ જ હોય છે.”

‘જે એકનયપક્ષપાતી છે તે અદૃષ્ટસિદ્ધાંત કહિં’ નો અર્થ એ થાય કે જે વ્યક્તિ એકનયપક્ષપાતી છે તેણે શાસ્ત્રોને ઓળખ્યા નથી. અદૃષ્ટસિદ્ધાંત એટલે જેણે શાસ્ત્રોને જોયા-જાણ્યા નથી તે. પોતાનો મત એવા આગ્રહપૂર્વક રજૂ કરે છે કે ‘બીજા નયથી તે મત જુદો પણ હોઈ શકે’ તે વાત તેવી વ્યક્તિ સહેલાઈથી સ્વીકારી શકતી નથી. પોતે જે વાત કરી તે બીજા નયથી જુદી પણ હોઈ શકે તે સ્વીકારવું અઘરું છે.

શ્લોક (૧૬/૪) (સ્વસ્વકર્મકૃતાવેશાઃ ગચ્છતિ।)

આવેશ = ‘આગ્રહ’ અર્થ કર્યો છે. ‘પોતે માનવું’ એ અર્થમાં આગ્રહ છે.

અત્યારે આપણે આવેશમાં આવવું, ઝનૂન દાખવવું એવા કંઈક અર્થમાં ‘આવેશ’ શબ્દ વાપરીએ છીએ.

શ્લોક ૧૬/૫ (મઠનઃ સ્યાદ્ ભાવને ।)

વ્યગ્ર = આસક્ત એવો અર્થ કર્યો છે. ‘વ્યગ્ર’ એટલે ‘રોકાયેલું’ અને ‘આસક્ત’ એટલે પણ રોકાયેલું એવો અર્થ કરી શકાય.

શ્લોકના અંતે તારવણી આપી કે પર વિષે મન રોકાયેલું રહે તે ચિંતા કરવા જેવી બાબત છે, આત્માના વિષયમાં મન રહે તે સમાધિસ્વરૂપ ગણાય તેવી બાબત છે. પારકી પંચાત કર્યા વગર આત્મધ્યાનમાં મગ્ન રહેવું સાધકને શોભે.

શ્લોક ૧૬/૬ (વિભિન્ના અપિ પંથાનઃ... અક્ષયમ્।)

બ્રહ્મ = ‘સર્વ પ્રપંચબોધવિશિષ્ટ કેવલજ્ઞાન’ અર્થ કર્યો. અહીં ‘પ્રપંચ’ = વિસ્તાર (દા.ત. ‘પંચાનન’ માં ‘પંચ’ શબ્દ છે તેનો અર્થ ‘વિસ્તૃત’ એવો થાય છે. ‘આનન’ એટલે મોઢું. ‘ખૂબ વિસ્તૃત છે મોઢું જેનું તે’ એટલે કે ‘સિંહ’ એવો ‘પંચાનન’ નો અર્થ થાય છે.) બોધ = જ્ઞાન. અહીંયા “સર્વ જે વિસ્તૃત (ફેલાયેલું) જ્ઞાન છે તે સર્વથી વિશિષ્ટ એવું જ્ઞાન તે કેવલજ્ઞાન” એવો અર્થ થાય.

અપુનર્બંધક — પહેલું ગુણઠાણું, સામાન્યમાં સામાન્ય.

સમ્યગ્દૃષ્ટી — ચોથું ગુણઠાણું, પૂર્ણ સ્પષ્ટ દૃષ્ટિ.

જિનકલ્પ — તે કશું જ ન રાખે. વસ્ત્ર, દાંડો કોઈ ઉપકરણ ન રાખે અને જંગલમાં રહીને ધ્યાન જ કરે.

સ્થવિરકલ્પ — તે વ્યવહાર રાખે. દાંડો, વસ્ત્ર ઉપકરણમાં રાખે, સમાજની વચ્ચે રહે.

શ્લોક ૧૭/૧ (યસ્ય નાસ્તિ પરાપેક્ષા... તાનવમ્ ।)

‘કિં ન - ‘શું ન હોય ?’ અર્થાત્ ‘હોય જ.’ ભારપૂર્વક દર્શાવવા માટે નકારનો ઉપયોગ કર્યો છે.

‘ભયભ્રાંતિક્લાંતિસંતાનતાનવમ્’ ભ્રાંતિ એટલે ભ્રમણા. ભ્રાંતિમાં કંઈક અંશે ભય આવી જાય. કેટલાક કલ્પિત ભયનું પણ કષ્ટ હોય છે. ભય આવશે તેની ભ્રાંતિથી કષ્ટ થાય છે. ક્લાંતિ = ખેદ, કષ્ટ. સંતાન = શ્રેણિ, પરંપરા. તાનવમ્ તનુપણું, ઓછાપણું. ઘટવાપણું.

જ્યાં જ્યાં અપેક્ષા છે ત્યાં ત્યાં ભય છે. “જેને બીજા કશાની અપેક્ષા નથી તેને ભય આવશે તેની ભ્રાંતિથી થતા કષ્ટની પરંપરા ઓછી થાય છે.” એમ કહેવાનો ભાવ છે.

‘જેને પરની અપેક્ષા નથી’ એમ કહીને ‘જે કેહવું છઈ’ એમ કહીને તેઓ જે વાત કરવા ગયા છે તેમાં સરળતા આવવાને બદલે ક્લિષ્ટતા આવી ગઈ છે.

‘આત્મસ્વભાવલાભવંત’ આ શબ્દો ‘સ્વભાવાદ્વૈતગામિનઃ’ ને સમજાવવા માટે લખ્યા છે. ‘સ્વભાવનું અદ્વૈત છે ત્યાં જનાર’ એટલે કોણ? તે કેવો હોય? તે ‘આત્મસ્વભાવલાભવંત’ હોય. તેને પારકાની અપેક્ષા હોતી નથી. જે આત્માના સ્વભાવમાં જ મગ્ન છે, સ્વભાવ એટલે આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવ સાથે જે અદ્વૈત ધરાવે છે, શુદ્ધ આત્મભાવમાં જે નિમગ્ન રહે છે તેને ભયના ભ્રમથી જન્મતા ખેદતી અલ્પતા હોય છે.

શ્લોક ૧૭/૨ (ભવસૌખ્યેન... વિશિષ્યતેત।)

ભવસૌખ્ય = સંસારનું સુખ. સંસારના સુખે શું થાય ? કંઈ ન થાય.

‘ભૂરિભયજ્વલનભસ્મના’ = ઘણા પ્રકારના ભયરૂપી અંગારાની રાખરૂપ.

વિશિષ્ટતે = સર્વાધિક. આ અર્થ સારો કર્યો છે. સંસારસુખ કરતાં તો ભયરહિત જ્ઞાનસુખ જ સર્વાધિક છે.

શ્લોક ૧૭/૮ (ચિત્તે પરિણતં... કુતો ભયમ્।)

અસમર્થ = બળહીન બનવું તે.

બીજો પાઠભેદ મળે છે અસમર્થ સમાસ = અનિયમિત રીતે, અવિધિસર બનેલો સમાસ.

ભય ત્યાં કાર્ય કરવા સમર્થ બનતો નથી એટલે ‘અસમર્થ’ શબ્દ વાપર્યો.

‘ચારિત્ર’ નું ગુજરાતી પણ ‘ચારિત્ર’ જ રાખ્યું. ‘ભય’ ની સામે ‘ચારિત્ર’ છે.

‘અકુતોભયમ્’ ના બે અર્થ ભગવાનદાસ હરખચંદના પુસ્તકમાં આપ્યા છે. તે બંને અહીં લઈ શકાય તેમ છે. ૧. ‘જેનાથી કોઈને ભય નથી તે’ અને ૨. ‘જેને કોઈથી ભય નથી તે.’ સાધુ પોતે કોઈને ભય પમાડવા માટે પણ અશક્ત છે અને તેની પાસે ભય બળહીન બની જાય છે.

શ્લોક ૧૮/૨ (ભ્રમવાટી...સુખાશયા।)

‘ભ્રમવાટી’ - ઝાંઝવાના જળની જેમ ‘ભ્રમની વાટી’ શબ્દપ્રયોગ છે. ખરેખર તો ભ્રમ જ અભિપ્રેત છે. પણ ભ્રમવાટી સામાન્ય પ્રયોગ છે.

‘તત્ત્વજ્ઞાન’ કહીને તત્ત્વજ્ઞાનીના અર્થમાં તત્ત્વજ્ઞાન શબ્દ વાપર્યો છે. ‘મૃચ્છકટિક’માં પણ ‘પાપી’ના અર્થમાં “પાપ” શબ્દનો ઉપયોગ ‘અપાપેન કિં મયા...’ શ્લોકમાં થયેલ છે.

‘ચંદ્રાસનન્નતાપ્રત્યયન્યાય’ પ્રમાણે ચંદ્રનો પ્રકાશ સીધો નથી આવતો. તેની જે છાયા પડે તેને ચંદ્રનો પ્રકાશ માની લે તે ‘ચંદ્રાસનન્નતાપ્રત્યયન્યાય.’

બહિદૃષ્ટિ પ્રકાશ ગૌણ છે, મુખ્ય તો તત્ત્વદૃષ્ટિ જ છે.

શ્લોક ૧૮/૪ (બાહ્યદૃષ્ટે.... પિઠરોદરી ।)

‘વિષ્ણુપિઠરોદરી’ = વિષ્ણુ અને મૂત્રની હાંડલી.

અહીંયા શબ્દનો વાચ્યાર્થ નહીં પણ ધ્વન્યર્થ સમજવાનો છે.

ઉપદેશ આપવા માટે ક્યારેક આવી ભાષા વપરાય છે. ‘પરાયા પૈસા વિષ્ટાસમાન છે.’ એમ જ્યારે કહેવાય ત્યારે ‘પૈસો ખરેખર વિષ્ટા જેવો છે’ એવું સમજવાનું નથી. પરાયો પૈસો એટલે અનીતિનો પૈસો. તે ન જ લેવો જોઈએ તે સમજાવવા માટે તેની સરખામણી વિષ્ટા સાથે કરી.

તે જ રીતે અહીં ‘વિષ્ટા-મૂત્રની હાંડલી’ શબ્દ વપરાયો છે તેનો ધ્વન્યર્થ લેવાનો છે. સામાન્ય રીતે પુરુષવર્ગને સ્ત્રીવર્ગ પ્રત્યે આકર્ષણ હોય છે. મોહરાજાના વર્ચસ્વથી સંસાર ચાલે છે. પરંતુ પુરુષનો જે અતિ મોહ છે તેને તોડવા માટે આવી ભાષા વાપરી છે. બાકી તેમના મત પ્રમાણે નારી તો વંદનીય જ છે. તેનો તેમણે પસંગે પ્રસંગે મહિમા જ ગાયો છે, પણ સામાન્ય વર્ગને તત્ત્વદૃષ્ટિ તરફ વાળવા માટે, બાહ્ય દૃષ્ટિનો ભ્રમ તોડવા માટે આ રીતે રજૂઆત કરી છે.

શ્લોક ૨૦/૩ (વિસ્તારિતક્રિયાજ્ઞાન...કિં મુનિઃ।)

‘ક્રિયાજ્ઞાન’ શબ્દની સરસ સમજૂતી આપી છે. ‘ક્રિયા’ એટલે ‘યોગપરિણતિ’ અને ‘જ્ઞાન’ એટલે ‘ઉપયોગપરિણતિ’. પરિણતિ એટલે જે પરિપક્વ થઈને આચારમાં પરિણમી છે તે.

શ્લોક ૨૧/૩ (જાતિચાતુર્ય ... દિગંતરઃ ।)

કેટલીક વખત રંક વ્યક્તિ પણ કર્મના ઉદયના કારણે રાજા બની જાય છે. તેનામાં કોઈ ઉત્તમ ચતુરાઈ હોતી નથી. ચાણક્યના સમયમાં આવી રીતે કર્મના ઉદયને કારણે નંદ રાજા થઈ ગયેલ. આ નંદ રાજાએ ચાણક્યનું અપમાન કર્યું ત્યારે ચાણક્યે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે જ્યાં સુધી આ અપમાનનો બદલો ન લઉં ત્યાં સુધી મારે શિખા ન બાંધવી.

તે યોગ્ય સાથીદારની શોધમાં હતો ત્યારે તેને સાથીદાર મળે છે. તે ઘાસ કાઢતી વખતે માત્ર ઉપર ઉપરથી કાઢતો ન હતો, પણ મૂળમાંથી કાઢતો હતો.

શ્લોક ૨૨/૩ (સ્મરૌર્વાગ્નિ.... કચ્છપસંકુલઃ।)

વડવાનલ એટલે દરિયામાં કે પાણીમાં જે આગ લાગે તે.

દાવાનલ એટલે જંગલમાં આગ લાગે તે. બે ઝાડના ઘર્ષણથી શરૂ થયેલી આગ જંગલમાં ફેલાય છે.

સ્નેહ = પાણી અને રાગ એમ બે અર્થ છે. આ રાગ વડવાનલ માટે ઇંધણનું કામ કરે છે.

શ્લોક ૨૩/૧ (પ્રાપ્તઃ ષઠં.... લોકોત્તર સ્થિતિઃ ।)

સાધક સંસારરૂપ અટવી તરી જાય ત્યારે છઠ્ઠું ગુણઠાણું આવે છે. છઠ્ઠા ગુણઠાણે પહોંચ્યા પછી સંસારના સુખ-દુઃખ તેને સ્પર્શતા નથી. સંસારના નિર્ગુણ સ્વરૂપની તેને પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. સંસાર ઈયત્તામાં મોટો છે, ગુણવત્તામાં મોટો છે પણ તે બધું આ સાધકને સ્પર્શતું નથી. તે જળકમળવત્ રહી શકે છે.

શ્લોક ૨૩/૨ (યથા ચિંતામણિ દત્તે... જનરંજનૈઃ ।)

આ શ્લોકમાં ‘હ્રા’ અવ્યય દ્વારા ઘણું બધું કહી દીધું છે. જે પરિસ્થિતિ છે તે યથાતથ મૂકી દીધી છે.

શ્લોક ૨૪/૧ (ચર્મચક્ષુર્ભૂતઃ..... શાસ્ત્રચક્ષુઃ ।)

‘સમયસાર’નું અવતરણ આપ્યું છે. ‘સમયસાર’ તે દિગંબર ગ્રંથ છે. દિગંબરોના ગ્રંથમાંથી પણ ઉત્તમ તત્ત્વ સીધું જ લઈ લીધું છે. ‘જ્ઞાનસાર’માં સીધી સમન્વયની રીતે રજૂઆત કરીને તેઓએ આપણા ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો છે.

શ્લોક ૨૪/૨ (શુદ્ધોઽઘાદ્યપિ.... પદસ્પર્શનિવારણમ્ ।)

શુદ્ધોઽઘાદ્યપિ માં શુદ્ધ + ઝંઙ + આદિ + અપિ શબ્દ છે.

ઉંછ એટલે કણિયા ભેગા કરવા તે. કંદોઈ દિવસ દરમ્યાન પડીકા વાળીને જે વેચાણ કરે તે દરમ્યાન જે કંઈ થોડુંઘણું નીચે પડે તે ભૂખ્યા માણસો ભેગું કરીને લઈ લે. તેમાં ગ્રાહક કે માલિક કોઈ ના ન પાડે. જેમ ધૂળધોયાનો ધંધો સોનીની દુકાનના કચરાને ભેગો કરી તેમાંથી સોનાની ઝીણી રજ ભેગી કરવાનો છે તેમ ઉંછ એટલે નીચે પડેલા મીઠાઈ-ફરસાણના ઝીણા કણને ભેગા કરવા તે.

સાધુની ગોચરી આ પ્રકારની છે. સાધુ ગૃહસ્થોના વધારે ઘરોમાં ફરીને ગૃહસ્થને તકલીફ ન પડે તે રીતે ગોચરી લે તે ઇષ્ટ છે. કેટલાક સાધુઓ ગોચરીના નિયમોનું પાલન કરે છે પણ શાસ્ત્રાજ્ઞાનું પાલન કરવામાં શિથિલ છે, સ્વચ્છંદ છે. વ્યક્તિ ઘણી વખત સ્થૂળને પકડી રાખે છે અને સૂક્ષ્મનું પાલન કરતી નથી.

આ બાબતને સમજાવવા માટે ભૌતમતીનું દૃષ્ટાંત આપે છે.

આપમતી એટલે સ્વચ્છંદ વ્યક્તિ.

શબર રાજા રાણી સાથે બહાર નીકળે છે ત્યારે એક ઝૂંપડીમાં ભીલોના રાજાને સિંહાસન પર બેઠેલા જુએ છે. તે સિંહાસન ઉપર મોરપિચ્છનું છત્ર હતું તે જોઈને રાણીએ તે છત્ર માંગ્યું. તે ભીલોનો રાજા ભૌત નામના સંપ્રદાયના ગુરુ હતા, જે ભૌતમતી નામે ઓળખાતા હતા. શબર રાજાએ તે છત્ર લેવા માટે માણસો મોકલ્યા, ત્યારે શબરના સાગરિતોને લડવા આવવા માટે જણાવ્યું. તે સમયે રાજાએ પોતાના માણસોને જણાવ્યું કે, “તે ગુરુ છે અને ગુરુના પગ પૂજ્ય છે એટલે તેમના પગનો સ્પર્શ કર્યા વગર મોરપિચ્છ મેળવવું.”

રાજાના માણસોએ રાજાની આજ્ઞાનું પાલન કર્યું ખરું, પણ કેવી રીતે? ભૌત રાજાના ચરણને સ્પર્શ તો ન કર્યો, પણ તેને મારીને મોરપિચ્છનું છત્ર મેળવી લીધું. આમ પગને સ્પર્શ કરવા કરતાં પણ મોટી ભૂલ તેને મારવાની કરી.

કહેવાનું એ છે કે ‘તમે સ્થૂળને પકડી રાખો અને સૂક્ષ્મનું પાલન ન કરો’ તે વ્યાજબી નથી.

શ્લોક ૨૫/૧ (ન પરાવર્તતે જગત્રયઃ ।)

જ્યોતિષશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જે નવ ગ્રહ હોય છે તે ૧. એક રાશિમાંથી બીજી રાશિમાં જાય છે, ૨. તે ક્યારેક વકી થાય છે અને પછી વકતા છોડે પણ છે, ૩. તે વ્યક્તિને નડે છે.

પરિગ્રહરૂપી ગ્રહમાં આ ત્રણે બાબતો વિપરિત છે. ૧. પરિગ્રહરૂપી ગ્રહ રાશિ બદલતો નથી. ૨. તે સદાય વકી જ રહે છે, ક્યારેય સારો થતો નથી અને ૩. તે કોઈ એકને નહીં પણ બધાંને નડે છે.

વ્યંગની રીતે પોતે આ વાત રજૂ કરી છે.

ચાર એટલે ગતિ.

‘બલિઓ’ = બળિયો = બળવાન. ‘બલિઓ’ શબ્દ ત્યારે બળવાનના અર્થમાં વપરાતો હશે.

શ્લો. ૨૬/૩ ‘વિના’ માટે ‘પાખે’ શબ્દ આજે પણ ક્યાંક ક્યાંક બોલાય છે.

શ્લોક ૨૬/૬ (પશ્યતુ બ્રહ્મ ... મનોમયી ૧)

લિપિમયી એટલે સંજ્ઞાક્ષરો. (સ્વર + વ્યંજન)

વાંડમયી એટલે વ્યંજનાક્ષરમયી. વાક્યનો આપણે લૌકિક દૃષ્ટિએ જે અર્થ કરીએ છીએ તે.

મનોમયી એટલે લબ્ધ્યક્ષરમયી. લબ્ધ્યક્ષર એટલે લક્ષ્યગત અર્થ. પોતાને જે લબ્ધિ એટલે કે ઉપલબ્ધિ થઈ છે, જ્ઞાન-ધ્યાન દ્વારા મનમાં જે અર્થ થયા અને પોતે કહયા તે મનોમયી.

મનોમયીનો અર્થ પોતીકો છે. પોતાને અનુભૂતિ થઈ તે પછીની વાત છે. પોતે જે બોલે છે તે શાસ્ત્ર બને છે. હરિભદ્રસૂરિની આ કક્ષા હતી કે તે બોલે તે શાસ્ત્ર બની જતું.

પોતે આનંદઘનને મળ્યા તે નક્કી. પણ તે મળ્યા પછી આ વાણી આવી તેમ નથી. તેમનું પોત જ અધ્યાત્મનું હતું. બત્રીસ બત્રીસીમાં છેલ્લે પોતાના માટે ઉપાધ્યાયજી ‘પરમાનંદ’ શબ્દ વાપરે છે.

શ્લોક ૨૭/૧ (મોક્ષેણ ... ગોચર: ૧)

વિશિષ્ટ = સામાન્ય શબ્દનો વિશેષ અર્થ એટલે કે અસાધારણ અર્થ.

હરિભદ્રસૂરિએ યોગવિશિકાની બીજી ગાથામાં જે વર્ણવ્યું છે તેના પરની વૃત્તિમાં ઉપાધ્યાયજી વિસ્તારથી આ વાત સમજાવે છે. આ શ્લોકમાં તે વાત ખૂબ ટૂંકમાં રજૂ કરી છે.

શ્લોક ૨૮/૬ (બ્રહ્માર્પણમપિ... હુતે ૧)

આ શ્લોકમાં ‘ગીતા’ના બે શ્લોકો અવતરણમાં આપ્યા છે. પોતે નયના ખાં હતા અને નવ્યન્યાયની પરિભાષામાં પોતાનો પ્રતિભાવ લખ્યો છે એટલે તે સમજવા માટે પ્રયત્ન કરવો પડે છે. ‘ગીતા’ના ચોથા અધ્યાયના ચોવીસમા શ્લોકનો વિચાર અને ‘ગીતા’ના ચોથા અધ્યાયના અઠારમા શ્લોકના વિચાર છે તેનાથી જુદો પોતાનો મત દર્શાવે છે.

‘ગીતા’ અને વેદાંતમાં નિશ્ચયનયનું માહાત્મ્ય છે, વ્યવહારનયને જરૂરી નથી માનતા. ઉપાધ્યાયજી મહારાજ નિશ્ચય અને વ્યવહાર બંનેને પોતપોતાના સ્થાને સ્વીકારે છે. (૧) અર્પણ કરવાની ક્રિયા, હોમવાની વસ્તુ, હોમનાર વગેરે બધું જ બ્રહ્મ છે

તે માન્ય છે. સર્વ સાધનોને આત્મપરક જાણવા જોઈએ. આત્માને જાણવા માટેના તે સાધનો છે. અહીં વ્યવહારથી નહીં પણ નિશ્ચયથી આત્માને બ્રહ્મરૂપે જાણવાની વાત છે, તે તેમને સ્વીકાર્ય છે. પણ (૨) નિરંજન બ્રહ્મને કર્મનું ફળ અર્પણ કરવાની વાતનો તેઓ સ્વીકાર નથી કરતા. જે નિરંજન બ્રહ્મ છે તેને મન-વચન-કાયા નથી અને તેને કોઈ કર્મ કરવાનું નથી. એટલે આ મતને તેઓ મિથ્યાત્વવાસનાથી વિલસિત માને છે. તે જ રીતે ‘ગીતા’માં જે કહ્યું છે કે (૩) ‘કૃતને એકાંતે અકૃતત્વબુદ્ધિ હોય છે’ તેના બદલે પોતે એમ માને છે કે કૃતને ક્યારેક અકૃતત્વબુદ્ધિ હોય છે, ક્યારેક નથી પણ હોતી. ‘ગીતા’માં જે વાત એકાંતે કરી છે તે પોતે અનેકાંતથી માને છે. એટલે ‘ગીતા’ના મતને તેઓ મિથ્યાત્વવાસનાવિલસિત ગણાવે છે, કારણ કે ત્યાં એકાંતે વાતની રજૂઆત થઈ છે.

તેઓ અનેકાંતે કોઈપણ બાબતને સમજવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને તે તેમની ખાસ વિશેષતા છે. આ કાળમાં તો આટલી ઝીણવટથી વાતને રજૂ કરનારા કોઈ નથી. નિર્બ્રાતદૃષ્ટિ એ તેમની આગવી વિશેષતા છે.

નિશ્ચયને જાળવીને વ્યવહાર કરવો તે અઘરું છે, પણ જરૂરી તો છે જ.

સંકલ્પ વગર ક્રિયા કરો તો તે ફળે નહીં એમ તેઓએ જણાવ્યું. અહીં માત્ર સંકલ્પ નહીં પણ શુભ સંકલ્પ જરૂરી છે. સંકલ્પ અશુદ્ધ હોય, તુચ્છ હોય, અલ્પફળદાયી હોય, તો તે ઝાઝો ફાયદો ન કરે.

આત્મપરતાઈ = આત્મપરક = આત્મા માટેના સાધન તરીકે.

મારવાડમાં હજી બોલચાલમાં ‘પરતાઈ’ શબ્દ કે તેની છાયા વપરાય છે.

શ્લોક ૩૦/૪ (આપત્તિશ્ચ ... ક્રમાદ્ ભવેત્ ૧)

આપત્તિ = આફદ, આપદા, મુશ્કેલી, આવી પડવું વગેરે અર્થો છે.

આપત્તિ = ‘પ્રાપ્તિ’ અર્થ પણ છે. (આવી પડવું એ અર્થમાં) અહીં આ અર્થ અભિપ્રેત છે.

સંપત્તિ = સારી રીતે આવી પડવું.

વિવિધ ગ્રંથોમાં ‘પ્રાપ્તિ’ના અર્થમાં આપત્તિ શબ્દ વપરાયેલ છે.

શ્લોક ૩૦/૬ (જિતેન્દ્રિયસ્ય... યોગિનઃ ૧)

સુખાસન એટલે આત્માસન. ‘સાધનાથી સુખાવહ છઇં આત્માસન જેહનું’ એ રીતે શબ્દો છે. પોતાની એટલે કે આત્માની જે સાધના છે તે સાધના સુખપૂર્વક થઈ શકે તેવું સાધન તે સુખાસન.

યોગી = પ્રવૃત્તચક્ર યોગી. આ તેમનો વિશિષ્ટ અર્થ છે.

શ્લોક ૩૧/૪ (સદુપાય... તપસ્વિનામ્ ।)

આકરી ક્રિયા કે તપને જે લોકો દુઃખરૂપ માને છે તે મતનો જવાબ આ શ્લોકમાં આપે છે.

શ્લોક ૩૨/૧ (ધાવન્તોઽપિ... સર્વનયાશ્રિતઃ ।)

ધાવન્ત = ‘દોડતા’ એમ તેઓએ અર્થ લખ્યો. પણ અહીં શબ્દાર્થ ન લેતાં લક્ષ્યાર્થ લેવાનો છે. ‘દોડવું’ તે અર્થ યોગ્ય નથી.

“પોતપોતાના મતનું સ્થાપન કરવામાં અગ્રેસર એવા બધા નયો ભાવવિશ્વમાં વિસામો કરનારા હોય છે.” – આ રીતે સમજવું.

“બધા નયો પોતપોતાની બહુવિધ વક્તવ્યતા કહે છે. તેને સાંભળ્યા પછી સર્વગુણવિશુદ્ધનયમાં સાધુ લીન થાય છે.” – આ રીતે અર્થ લેવો.

ચારિત્ર શું છે ? બધાં ઇન્દ્રિયોના ગુણોથી વિરમી જવું તે ચારિત્ર છે. વેશ વગેરે તો તેને માટેના સાધન છે. બાહ્ય જગતથી સર્વથા વિરમી જવું તે ચારિત્ર છે.

શ્લોક ૩૨/૩ (નાપ્રમાણં.... સર્વનયજ્ઞતા ।)

કોઈપણ પ્રમાણ વિશેષિત હોવું જોઈએ. ‘વિશેષિત’ છે એટલે ‘સ્યાત્ છે’, અમુક અપેક્ષાએ છે. ‘સ્યાત્’ ઇતિ પ્રમાણમ્ ।’

સર્વમપિ અવિશેષિતમ્નો તેમણે લખ્યા પ્રમાણે એકાંતે અર્થ કરવો.

શ્લોકનો ભાવાર્થ એ છે કે,

‘એકાંતે કોઈ ચીજ અપ્રમાણ નથી, એકાંતે કોઈ ચીજ પ્રમાણ નથી, પણ સ્યાદ્વાદ-મુદ્રાથી વિશેષિત હોય તે પ્રમાણ કહેવાય છે. એમાં જ સર્વનયજ્ઞતા આવે છે.”

પરિશિષ્ટ - ૨

પૂર્ણતા અષ્ટક - ૧

પદ્યાનુવાદ

શ્રી ચંદ્રપ્રભુ જિન સ્તવન

ચંદ્રપ્રભુ જિન આઠમા રે, પામ્યા પૂર્ણ સ્વભાવ,
જિનવર ધ્યાવો.

પૂર્ણતા મુજ પ્રગટ થવા રે, છો નિમિત્ત નિઃપાવ. જિં ૧
ધ્યાવો ધ્યાવો રે, ભવિક જિન ધ્યાવો.

પ્રભુ ધ્યાતાં દુઃખ પલાય જિં
પર ઉપાધિની પૂર્ણતા રે, જાયિત મંડવ તેહ, જિં
જાત્યરત્ન સંપૂર્ણતા રે, પૂર્ણતા શુભ દેહ. જિં ૨

કલ્પનાથી જે અતાત્વિકી રે, પૂર્ણતા ઉદધિકલ્લોલ જિં
ચિદાનંદધન પૂર્ણતા રે, સ્તિમિત સમુદ્રને તોલ. જિં ૩

પૂર્યમાન હાનિ લહે રે, અસંપૂર્ણ પૂરાય, જિં
પૂર્ણાનંદ સ્વભાવ છે રે, જગ અદ્ભુતનો દાય. જિં

પૂર્ણાનંદ જિણંદને રે, અવલંબે ધરી નેહ, જિં
ઉત્તમ પૂર્ણતા તે લહે રે, પદ્મવિજય કહે એહ. જિં ૪

પરિશિષ્ટ - ૩

સ્થિરતા અષ્ટક

પદ્યાનુવાદ

શ્રી સુવિધિનાથ જિન સ્તવન.

સુવિધિ જિનેસર સાહિબા રે, મનમોહના રે લાલ.
 સેવો થઈ ચિર થોભ રે, જગસોહના રે લાલ.
 સેવા નવિ હોય અન્યથા રે, મં હોયે અથિરતાએ ક્ષોભ. જગં ૧
 પ્રભુ સેવા અંબુદઘટા રે મં, ચઢી આવી ચિત્તમાંહિ રે, જગં
 અથિર પવન જબ ઉલટે રે મં, તબ જાયેં વિલઈ ત્યાંહિ રે, જગં ૨
 પુશ્યલા શ્રેયકરી નહી રે મં, જિમ સિદ્ધાંત મઝાર રે. જગં
 અથિરતા તિમ ચિત્તથીરે મં, ચિત્ર વચન આકાર રે, જગં ૩
 અંતઃકરણો અથિરપણું રે, મં, જો ન ઉધર્યું મહાશલ્ય રે, જગં
 તો શો દોષ સેવ તણો રે મં, નવિ આપે ગુણ દિલ્લ રે, જગં ૪
 તિણો સિદ્ધમાં પણ વાંછીઓ રે મં, ચિરતા રૂપ ચરિત્ત રે, જગં
 જ્ઞાન દર્શન અભેદથી રે મં, રત્નત્રયી ઈમ ઉત્ત રે, જગં ૫
 સુવિધિ જિન સિદ્ધિ વર્યા રે મં, ઉત્તમ ગુણ અનુપ રે, જગં
 પદ્મવિજય તસ સૈવથી રે મં, થાયેં નિજ ગુણ ભૂપ રે, જગં ૬

શબ્દકોશ

શબ્દ પછીનો અંક અષ્ટક નંબર / શ્લોક નંબર સૂચવે છે.

કહતાં	૧/૧	એટલે
એતાવતા	૧/૧	તાત્પર્ય
જાત્યરત્ન	૧/૨	જાત્યું રતન
મંડન	૧/૨	આભરણ
ભગવાન	૧/૩	શુદ્ધ સ્વભાવ આત્મા
ભાવવું	૧/૩	વિચારવું
જ્ઞાનદૃષ્ટિ	૧/૪	પૂર્ણતા જ્ઞાનની દૃષ્ટિ
કૃપણ	૧/૫	હિનસત્ત્વ લોભી પુરુષ
ઉપાદાન	૧/૫	ભેગું કરવું, ગ્રહણ કરવું, લેવું
અવસ્થિત	૧/૫	વધ-ઘટ વિનાની
ઉપેક્ષાઈ સ્ફુરદ્વૃપ	૧/૫	અંતર્મુખતાથી તેજસ્વી
કલ્પિત	૧/૫	સાપેક્ષ, કોઈને લાગે અને કોઈને ન પણ લાગે
અનુપાદાન	૧/૬	ત્યાગ, ગ્રહણ ન કરવું
ઉપચય	૧/૬	સંગ્રહ, ગ્રહણ કરવું
આપણપું	૧/૭	સ્વત્વ, પોતે, પોતાની જાત
અનવચ્છિન્ન	૧/૭	અમર્યાદિત
નિરપેક્ષ	૧/૭	સ્વાધીન
પ્રત્યાહત્ય	૨/૧	પ્રત્યાહરીને, નિજ નિજ વિષયસંચારથી પાછા વાળીને
પરબ્રહ્મ	૨/૨	પ્રપંચરહિત શુદ્ધ આત્મજ્યોતિ
વિષયાંતર	૨/૨	જ્ઞાન ટાળીને અનેરા અર્થ-રૂપ-રસાદિક

સંચાર	૨/૨	જિહ્વાં મન દોડવું
રાતો	૨/૨	મગ્ન
સાખી	૨/૩	સાક્ષી
કર્તાર	૨/૩	કર્તા
અવશિષ્યતે	૨/૩	થાકતું રહઇં છઇં
સ્વભાવસુખ	૨/૩	સહજાનંદ
શ્લથા	૨/૪	શિથિલ
સ્ફાર	૨/૪	દેદીપ્યમાન
તેજોલેશ્યા	૨/૫	ચિત્તસુખલાભલક્ષણ
શર્મ	૨/૬	સુખ
શમ	૨/૭	ઉપશમ
શૈત્ય	૨/૭	તાઢિમ
હુસ્યઇં	૨/૭	હોય
સ્વાંત	૩/૧	ચિત્ત
ઠામિ-ઠામિ	૩/૧	ઠેરઠેર
ગામિ-ગામિ	૩/૧	ગામેગામ
નિધાન	૩/૧	ખજાનો
દેખાડસ્યઇં	૩/૧	દેખાડશે
વિનશ્યેત	૩/૨	વિણસઇં, વિનાશ પામે
ચિત્રા	૩/૩	ચિત્ર-વિચિત્ર, વિવિધ પ્રકાર
ગોપના	૩/૩	ગોપવણી
પુંચ્છલા	૩/૩	અસતી સ્ત્રી
કિસી	૩/૩	કાંઈ
શલ્ય	૩/૪	સાલં
અંગાગિતામ્	૩/૫	ચંદનગંધની પરિં એકીભાવ પ્રતિં
પુહતી	૩/૫	પ્રાપ્ત થયેલ
ઉદીરસિ	૩/૭	પ્રેરીશ, ઉત્પન્ન કરીશ
વિઘટસેં	૩/૭	વિખેરી નાખશે

કહવાઇં	૩/૮	કહેવાય
કુંડાનો	૪/૧	કોનો
જીપનાર	૪/૧	જીતનાર
ભાંજઇં છઇં	૪/૧	ભાંગે છે
વ્યવસ્થિત	૪/૨	અવસ્થિત, રૂપે રહેલ
શુદ્ધાત્મદ્રવ્યમેવ	૪/૨	શુદ્ધ નિજ સત્તા વ્યવસ્થિત આત્મદ્રવ્ય જ
ઉલ્ભાણ	૪/૨	આકરં
એકાક્ષ-વિકલાક્ષાદિ	૪/૪	એકેન્દ્રિય-વિકલેન્દ્રિય આદિ (વિકલેન્દ્રિય એટલે બેથી પાંચ ઇન્દ્રિયયુક્ત)
પાડા પાડા	૪/૪	પોળે પોળે
રહિયો થકો	૪/૪	રહેતો હોવા છતાં
અધિષ્ટઇં છઇં	૪/૫	આશ્રય કરે છે
થાપિઉં છઇં	૪/૬	સ્થાપ્યો છે
કોમલામંત્રણે	૪/૮	કોમળ આમંત્રણથી, હળવેથી, પ્રેમથી
નિતરાં	૫/૧	અતિશય
ભાવિયઇં	૫/૨	ભાવના કરાય
ઘણઇં ભણીઇં	૫/૨	ઘણું ભણવાનો
શુકપાઠ	૫/૨	પોપટપાઠ
સંસ્કાર	૫/૩	વાસના
ધ્યાંધ્ય	૫/૩	ધંધ, ધંધો
તાઇં	૫/૪	સુધી
સ્વગુણ	૫/૫	પોતાના જ શુદ્ધ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રગુણ
સ્વપર્યાય	૫/૫	પોતાના જ શુદ્ધ અર્થપર્યાય અને વ્યંજનપર્યાય
મુષ્ટિજ્ઞાન	૫/૫	રહસ્યજ્ઞાન
ગ્રંથિભેદ	૫/૬	વિષયપ્રતિભાસદલ-વિકલ આત્મપરિણામવંત
તંત્રયંત્રણૈઃ	૫/૬	શાસ્ત્રબંધઇં કરી
તિવારઇં	૫/૬	ત્યારે
રસાયન	૫/૮	જરા-મરણહરણ રસાયન

ઐશ્વર્ય	૫/૮	ઠાકુરપણું
નયવાસના	૬/૨	નયની સાપેક્ષતા
આરુરુક્ષુ	૬/૩	આરોહવા વાંછતો
વિકાર	૬/૪	ચિત્તનો અન્યથા ભાવ
જ્ઞાન	૬/૫	તત્ત્વબોધ
ધ્યાન	૬/૫	સજાતીય પરિણામધારા
તપ	૬/૫	ઇચ્છાનિરોધલક્ષણ બાર પ્રકાર
શીલ	૬/૫	બ્રહ્મચર્ય
સમ્યક્ત્વ	૬/૫	તત્ત્વશ્રદ્ધાન
સ્વયંભૂસ્મરણ	૬/૬	અર્ધરજ્જુપ્રમાણ છેહલો સમુદ્ર
સમતા રસ	૬/૬	ઉપશમરસ
ઝરગ	૬/૭	સર્પ
બલઈ	૬/૭	બળે છે
સામ્રાજ્ય	૬/૮	ઠાકુરપણું
સ્ફારપૌરુષમ્	૭/૧	દેદીપ્યમાન પરાક્રમ પ્રતિ
મૂર્ચ્છા	૭/૨	મૂર્ચ્છિ = મૂંઝવણ
તૃષ્ણા	૭/૨	લાલસા
થાણૌ	૭/૨	ક્યારા
સરિત્સહસ્ર	૭/૩	હજાર ગમેં નદી તેણીઈં = હજારો બાજુની નદીઓથી
અંતરાત્મના	૭/૩	સમ્યક્ શ્રદ્ધાનિં કરી
પરાહ્-મુખ	૭/૪	ઉપરાહો, વિમુખ
અરોપરો	૭/૫	આજુબાજુ
અનાદિ નિધન	૭/૫	આદિ-અંતરહિત
આગલિ આગલિ	૭/૬	આગળ આગળ
ઝાંઝૂઆના પાણી	૭/૬	ઝાંઝવાના પાણી
હર્યક્ષ	૭/૮	સીહ = સિંહ
સમાધિ	૭/૮	નિર્વિકલ્પ ધ્યાન

ધુરિ	૭/૮	પહિલો = પહેલો
શુદ્ધોપયોગ	૮/૧	રાગદ્વેષરહિત શુદ્ધાત્મજ્ઞાન
ધૃતિ	૮/૧	આત્મરતિ
મોકલામણ કરો	૮/૧	મોકલો
અનિયતાત્મા	૮/૨	અનિશ્ચિત પર્યાય
શીલાદિબંધુ	૮/૨	શીલ, સત્ય, દમ, સંતોષ આદિ બાંધવો
શિક્ષાસાત્મ્ય	૮/૫	ગ્રહણશિક્ષા અને આસેવના શિક્ષારૂપ શિક્ષાદ્વયના સમ્યક્ પરિણામ
આત્મતત્ત્વપ્રકાશ	૮/૫	શુદ્ધાત્મ સ્વરૂપનો સંશય વિપર્યાસરહિત બોધ
તેતલા કાલ તાઈ	૮/૫	તેટલા કાળ સુધી
નાવઈ	૮/૫, ૮/૬	ન આવે
ક્રિયા	૮/૬	પરિસ્પંદાદિક ક્રિયા
વિગમઈ	૮/૭	અભાવે
અભ્રરહિત	૮/૮	વાદળારહિત
જ્ઞાની	૮/૧	સમ્યક્ જ્ઞાનવંત
ક્રિયાપર:	૮/૧	ક્રિયાના વિષયમાં તત્પર
શાંત	૮/૧	ઉપશમવંત
ગતિ	૮/૨	ચરણવિહાર ક્રિયા
સ્વાનુકૂલ	૮/૩	પોતાના સ્વભાવકાયની
વાંછનાર	૮/૪	છચ્છનાર
પાપદુગંછા	૮/૫	પાપનો તિરસ્કાર
સંભારવઈ કરી	૮/૫	સંભારવા
સત્ ક્રિયા	૮/૫	ભલી ક્રિયા
ક્રિયા	૮/૬	તપ-સંયમ અનુગત ક્રિયા
જિનાનામ્	૮/૭	કેવલીને
અસંગ ક્રિયા	૮/૮	નિર્વિકલ્પ સમાધિલક્ષણ અસંગક્રિયા
આનંદપિચ્છલા	૮/૮	સ્વાભાવિક આનંદ-અમૃત રસથી આર્દ્ર
સ્વગુણ	૧૦/૨	પોતાના જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રગુણ

ઇત્તરી	૧૦/૨	થોડા કાલની
અતીન્દ્રિય	૧૦/૩	ઇન્દ્રિયને અગોચર, કેવલ અનુભવગમ્ય
આભિમાનિકી	૧૦/૪	અભિમાનસિદ્ધ એટલે માની લીધેલી
ભ્રાંતિશૂન્ય	૧૦/૪	મિથ્યાજ્ઞાનરહિત સમ્યક્દૃષ્ટિ
તૃપ્તિ	૧૦/૫	તૃપ્તિ, ઉપચયલક્ષણ
જ્ઞાનિન:	૧૦/૫	અભ્રાંત જ્ઞાનવંતને
ઉપચય	૧૦/૫	સંગ્રહ, ગ્રહણ કરવું
આસ્યા	૧૦/૬	આશા
ગોરસાત્	૧૦/૬	વાણીના રસથી
ઓડગાર	૧૦/૭	ઓડકાર
નિરંજન	૧૦/૮	અંજનરહિત, કર્મમલિનતારૂપ અંજનરહિત
લિપ્યતે	૧૧/૩	લિંપાઈ સંક્રમાદિ ઉપચયછ = સંક્રમણ વગેરે ઉમેરાથી લેપાય
ચિત્રવ્યોમ	૧૧/૩	ચિત્રામણું આકાશ
સંપાત	૧૧/૪	વ્યુત્થાનદશાઈ વ્યવહારભાવનાથી આવવું
મગ્ન	૧૧/૪	ધારારૂઢ
ધ્યાના રૂઢ	૧૧/૪	ધ્યાન ઉપર આરૂઢ
ભાવનાજ્ઞાન	૧૧/૫	તત્ત્વજ્ઞાન
સહૈવ ઉન્મીલનમ્	૧૧/૭	સાથે જ ઉઘાડવઈ = સાથે જ ઊઘડતા
શુદ્ધ	૧૧/૮	નિર્મલ
બુદ્ધ	૧૧/૮	ટંકોત્કીર્ણ જ્ઞાનરૂપ
આત્મૈશ્વર્યસંપન્ન	૧૨/૧	આત્માની પ્રભુતાથી પૂરો
સ્પૃહાવહૈ:	૧૨/૨	લાલચિવંત પુરુષે
અમાત્ર જ્ઞાનપાત્ર	૧૨/૨	માત્રારહિત જ્ઞાનનો પાત્ર-ભાજન જે સાધુ
મૂર્ચ્છા	૧૨/૩	મુંઝાવું
સ્પૃહા	૧૨/૪	વાંછા
અનાત્મરતિ	૧૨/૪	આત્મવિરુદ્ધ પુદ્ગલની રતિ
અર્કતૂલ	૧૨/૫	આકડાનું રૂ

જાતિગુણ	૧૨/૬	જાતિકુલસંપન્નતા
ગૌરવ	૧૨/૬	ગુરુઆઈ, મોટાઈ
મૌન	૧૩/૧	મુનિભાવ
આત્મા	૧૩/૨	જ્ઞાતા
શુદ્ધ	૧૩/૨	કર્મોપાધિરહિત
એકતા	૧૩/૨	અભેદપરિણતિ
આત્માનમ્	૧૩/૨	એકત્વપૃથક્પરિણત સ્વદ્રવ્ય પ્રતર્થ
જ્ઞપ્તિ	૧૩/૨	જ્ઞાન
રુચિ	૧૩/૨	શ્રદ્ધા
વિવરીનિં	૧૩/૩	વિવરણ કરીને
જ્ઞાન	૧૩/૩	બોધસ્વરૂપ
દર્શન	૧૩/૩	સમ્યક્ત્વ જિનોક્ત ભાવ શ્રદ્ધારૂપ
આત્મચરણ	૧૩/૩	આત્માને વિષે જ ચાલવું, પુદ્ગલથી નિવૃત્તિ તેહથી
વ્યાવૃત્તિનય	૧૩/૩	વ્યાવૃત્તિ = ત્યાગ, છોડી દેવું તે, ભેદ; નય = વિચાર, વ્યાવૃત્તિનય = ભેદનય
સાધ્ય	૧૩/૩	જ્ઞાનફલ
અતાત્વિકી	૧૩/૪	જૂઠી
શ્રદ્ધા	૧૩/૪	સદ્દહણા
ફલ	૧૩/૫	શુદ્ધાત્મા લાભફલ
દોષનિવૃત્તિ	૧૩/૫	રાગ-દ્વેષ-મોહનિવૃત્તિ
દર્શન	૧૩/૫	સમકિત
કણાયર	૧૩/૬	કરેણ
ભવોન્માદ	૧૩/૬	સંસારની વિકલતા = આતુરતા, બાવરાપણું
વાગનુચ્ચાર મૌન	૧૩/૭	વચનનો અનુચ્ચારરૂપ મૌન
મૌન	૧૩/૭	પ્રવૃત્તિરોધ
યતિમૌન	૧૩/૭	પુદ્ગલમાત્રમાંહિ અવ્યાપારરૂપ યોગનું મૌન
અનિત્ય	૧૪/૧	આત્મભિન્ન પરસંયોગ
અશુચિ	૧૪/૧	અપવિત્ર નવ દ્વારઈ વહતું શરીર

અનાત્મા	૧૪/૧	આત્મભિન્ન પુદ્ગલાદિ પદાર્થ
નિત્ય	૧૪/૨	સદા અચલિત સ્વરૂપ
અનિત્ય	૧૪/૨	અદ્યુવ = અસ્થિર
છલ	૧૪/૨	છિદ્ર
તરલ	૧૪/૩	ચંચલ
અદ્ભ્રધી	૧૪/૩	પુષ્ટ છંદં બુદ્ધિ જેહની એહવો
અભ્રવત્	૧૪/૩	આભલાંની પરે
દારુણ	૧૪/૪	કહિંદં ન ટલેં, ભયકારી
અંતરાત્મા	૧૪/૫	સમ્યક્ત્વભાવિત આત્મા
કશ્મલજ	૧૪/૫	પાપથી ઉપનો એહવો જે
ગેહ	૧૪/૬	ઘર
આત્મબોધ	૧૪/૬	આત્મા એહવું જ્ઞાન
પાશ	૧૪/૬	બંધન, ગાળિયો
અસંક્રમ	૧૪/૭	અસંકરણ, અમિશ્રણ, અન્યરૂપે પલટાઈ ન જવું
વિદ્યા	૧૪/૮	તત્ત્વબુદ્ધિ
પરમાત્મા	૧૪/૮	ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનવંત કેવલાત્મા
બાહ્યાત્મા	૧૪/૮	મિથ્યાજ્ઞાની
અંતરાત્મા	૧૪/૮	સમ્યગ્ દૃષ્ટિ
નયવચનિકા	૧૪/૮	નય દૃષ્ટિએ કરાયેલું વિધાન
વિવેક	૧૫/૧	જીવના ભેદજ્ઞાન
મિશ્રતા	૧૫/૩	શબલતા
કુર્બૂરતા	૧૫/૩	કાબરચીતરાપણું
ભૃત્ય	૧૫/૪	સૈનિક
ઉર્જિત	૧૫/૪	પુણ્યાપુણ્યફલવિલસિત
અપુણ્ય	૧૫/૪	પાપ
ઉપચરિઈ	૧૫/૪	ઉપચરાય છે, કહેવાય છે
ભ્રમ	૧૫/૫	વિપર્યાસ
પરમાન્ ભાવાન્	૧૫/૬	પરમભાવગ્રાહક (પરમ = શુદ્ધ, ભાવ = ભાવો,

		ગ્રાહક = ગ્રહણ કરનાર) શુદ્ધ ભાવોને ગ્રહણ કરનાર.
બીજા રહિયા જે	૧૫/૬	બીજા જે
સંગ	૧૫/૬	રાગ
છાય	૧૫/૭	છાયા
જ્ઞાનાનુવિદ્ધ	૧૫/૭	જ્ઞાનથી વિંધાયેલ
મજજન	૧૫/૭	નહાવું
સાધકતમ	૧૫/૭	સાધક એટલે કાર્યની સિદ્ધિ કરાવનાર, સાધકતમ એટલે તેની ઉચ્ચતમ કક્ષા, જેના વિના કાર્યની સિદ્ધિ ન થાય તે સાધકતમ
વખાણી	૧૫/૭	વ્યાખ્યા કરી
વખાણવી	૧૫/૭	વ્યાખ્યા કરવી, વિસ્તાર કરવો, વર્ણવવું
પર્યાય	૧૫/૭	ટૂંકા ટૂંકા અર્થો લખવા તે
ઉલ્ખણ	૧૫/૮	ઉત્કટ, સતેજ
શાણ	૧૫/૮	શરાણિ, સરાણ
ધૃતિ	૧૫/૮	સંતોષ
મધ્યસ્થ	૧૬/૧	રાગદ્વેષ બે પાસે મુકીને વિચિં રહઇં (વચ્ચે રહીને)
અંતરાત્મા	૧૬/૧	શુદ્ધ અંતરંગ પરિણામ
ચપલાઈ	૧૬/૧	ચપળતા
ઉપાલંભ	૧૬/૧	ઓલંભો, ઠપકો
કાકરી	૧૬/૧	કાંકરી
કદર્થના	૧૬/૨	ખંડન, નિંદા, ઉપહાસ
તિવારઇં	૧૬/૩	ત્યારે
કિંવારઇં	૧૬/૩	ક્યારે
મોઘ	૧૬/૩	નિઃફલ, નકામા
આપઆપણિ	૧૬/૩	પોતપોતાના
અદૃષ્ટ સિદ્ધાંત	૧૬/૩	જેણે શાસ્ત્રોને જોયા નથી તે, સિદ્ધાંતનો અજ્ઞાની; અદૃષ્ટ = જેણે જોયું નથી તે, સિદ્ધાંત = શાસ્ત્રો
સપ્રતિપક્ષ	૧૬/૩	સાપેક્ષ

આવેશ	૧૭/૪	આગ્રહ
સ્વસ્વકર્મ	૧૭/૪	આપઆપણાં કર્મ
એ વિશેષ	૧૭/૫	તાત્પર્ય એ છે, આટલું અગત્યનું છે.
વ્યગ્ર	૧૭/૫	આસક્ત, રોકાયેલું, પ્રવર્તેલું
બ્રહ્મ	૧૭/૬	સર્વ પ્રપંચબોધવિશિષ્ટ કેવલજ્ઞાન (પ્રપંચ = વિસ્તાર, બોધ = જ્ઞાન)
જૂઆ જૂઆ	૧૭/૬	જુદા જુદા
છાંડવો	૧૭/૭	છોડવો
સ્વાગમ	૧૭/૭	પોતાના સિદ્ધાંત
પાલો	૧૭/૮	ચારો
સ્વભાવાદૈતગામિ	૧૭/૧	સ્વભાવનું જે અદ્વૈત તિંહાં જાનાર એટલે કેવલ આત્મ-સ્વભાવ-લાભવંત
કિં ન	૧૭/૧	સ્થું ન હોઈ, અપિતુ હોઈ
ક્લાંતિ	૧૭/૧	ખેદ
ભવસૌખ્ય	૧૭/૨	સંસારસુખ
વિશિષ્યતે	૧૭/૨	સર્વાધિક
આરોપ્યમ્	૧૭/૩	આરોપવું, થાપવું
મોહચમું	૧૭/૪	મોહસેના
નાગરાટ્	૧૭/૪	મહા મતવાલો હાથી
મયૂરી	૧૭/૫	મોરણિ
જ્ઞાનદૃષ્ટિ	૧૭/૫	આત્મજ્ઞાનરૂપ દૃષ્ટિ
વેષ્ટનમ્	૧૭/૫	વીંટાવું
બાવનાચંદન	૧૭/૫	ચંદનની જુદીજુદી જાતોમાંની શ્રેષ્ઠ જાત
જ્ઞાનવર્મ	૧૭/૬	જ્ઞાનસન્નાહ, જ્ઞાનરૂપ બખ્તર (સમ્ + નહ, નહ = સજવું, સરખી રીતે સજવું, સજજ કરવું)
ભંગ	૧૭/૬	પરાજય
પ્રેલિ	૧૭/૬	કીડા
અર્કતૂલ્	૧૭/૭	આકડાનું રૂ (તે ખૂબ જ પોચું હોય)

અખંડ	૧૭/૮	અખંડિત
અસમર્થ	૧૭/૮	બળહીન બનવું તે
અસમર્થ સમાસ	૧૭/૮	અવિધિસર (અનિયમિત રીતે) બનેલો સમાસ
અકુતોભય	૧૭/૮	નથી કોઈનઈ ભય જેહથી = કોઈને જેનાથી ભય નથી તે (બીજો અર્થ - જેને કોઈથી ભય નથી તે)
મૂલાડાં	૧૮/૨	મૂળિયાં
કેહા	૧૮/૨	કયા ?
પુણ્યાનિ	૧૮/૨	પોતઈ સુકૃત કર્યા હોઈ તે
શ્રેયદ્રુમ	૧૮/૨	કલ્યાણવૃક્ષ
બોલઈ	૧૮/૩	બોળઈ = ડુબાડે
સ્વોત્કર્ષજ્વર	૧૮/૪	સ્વાભિમાન તાવ
લાવણ્ય	૧૮/૫	લવણિમા
ઉત્કર્ષ	૧૮/૫	અતિશય અભિમાન
ચિદાનંદધન	૧૮/૫	જ્ઞાનાનંદઈ પૂર્ણ
કુણ	૧૮/૫	કોણ, કયો
તુલ્યપણઈ	૧૮/૬	સમાનપણે
અશુદ્ધ	૧૮/૬	અવિશુદ્ધ વિભાવપર્યાય
ઉત્કર્ષ	૧૮/૬	અભિમાન
મહામુનિ	૧૮/૬	સર્વનયપરિણત સાધુ
શુદ્ધનયઈ ભાવિયા		
થકા	૧૮/૬	શુદ્ધ નયની દૃષ્ટિથી વિચારેલા
અપકૃષ્ટ	૧૮/૬	તુચ્છ
સમુદ્ર	૧૮/૭	મુદ્રા = મર્યાદા સહિત
ઈરિત	૧૮/૭	પ્રેરિત
પંપોટા	૧૮/૭	પરપોટા
વિણસાડઈ છઈ	૧૮/૭	બગાડે છે (વિ + નશૂનું પ્રેરક - વિનાશ પમાડવું) (વણસાડે = વણસાવે)
ગલિત	૧૮/૮	ગયા છઈ = ગળી ગયા છે = નાશ પામી ગયા છે.

વિક્ષે	૧૮/૮	રહિત
ઉત્કર્ષ અપકર્ષ	૧૮/૮	અધિકતા, હીનતા
અનલ્પ	૧૮/૮	અનૂ + અલ્પ = ઘણી
નિરપેક્ષ	૧૮/૮	અપેક્ષારહિત
અનવચ્છિન્ન	૧૮/૮	દેશમાનરહિત
અનંત	૧૮/૮	કાલમાનરહિત
રૂપે	૧૮/૧	રૂપનઈ વિષઈ એતલેં પુદ્ગલનઈ વિષઈ
રૂપવતી	૧૮/૧	રૂપવંત પૌદ્ગલિક
નીરૂપે	૧૮/૧	રૂપરહિત
અરૂપિણી	૧૮/૧	રૂપવતી નથી
ભ્રમવાટી	૧૮/૨	ભરમની વાડી ('ઝાંઝવાના જળ'ની જેમ 'ભ્રમવાડી' પ્રયોગ છે. તેનાથી ભય જ અભિપ્રેત છે.)
ભ્રમછાયા	૧૮/૨	વિપર્યાસ શક્તિયુક્ત છાયા
અભ્રાંત	૧૮/૨	ભ્રમરહિત
તત્ત્વજ્ઞાન	૧૮/૨	તત્ત્વજ્ઞાની
અંતર્નીત	૧૮/૩	આત્મા તેહ આરામ, ઇમ આત્મામાં અવતાર્યું થકું = 'આત્મા તે જ આરામ' એમ આત્મામાં અવતારેલ હોય તો
સુધાસાર	૧૮/૪	અમૃતસાર
લાવણ્ય	૧૮/૫	લવણિમા
પુણ્ય	૧૮/૫	પવિત્ર
ભસ્મના	૧૮/૭	ડીલઈ રાખ ભૂંસવઈ કરી શરીરે રાખ ભૂંસવાથી
કેશલોચેન	૧૮/૭	કેશ લુંચવઈ કરી = વાળનો લોચ કરવાથી
ચિત્સામ્રાજ્યેન	૧૮/૭	જ્ઞાનની પ્રભુતાઈ કરી મહાંત જાણઈ = જ્ઞાનની પ્રભુતાએ કરીને મહાત્માને જાણે
પ્રચાર	૨૦/૧	વિષયસંચાર
મુદ્રિતેષુ	૨૦/૧	મુંદઈ થકઈ = બંધ થવાથી, રોકવાથી
અવભાસંતે	૨૦/૧	અનુભવઈ ભાસઈ છઈ = અનુભવાય છે.

સમાધિ	૨૦/૨	ધ્યાતા-ધ્યાન-ધ્યેય ત્રણનો એક જ ભાવ
સમતા	૨૦/૨	મધ્યસ્થ-પરિણતિ
વાસવશ્રી	૨૦/૨	ઇંદ્રની લક્ષ્મી
ક્રિયા	૨૦/૩	યોગપરિણતિ
જ્ઞાન	૨૦/૩	ઉપયોગપરિણતિ
ચર્મછત્ર	૨૦/૩	ચર્મરત્ન, છત્રરત્ન
નિવારયન્	૨૦/૩	વારતો થકો = રોકતો
મહાવૃષ્ટિ	૨૦/૩	કુવાસનારૂપ મોટી વૃષ્ટિ
નવબ્રહ્મ	૨૦/૪	નવ જે બ્રહ્મચર્યાધ્યયન ભાવના તે રૂપ
નિષ્ઠા	૨૦/૪	સ્થિતિ
નાગલોકનો સ્વામી	૨૦/૪	ઉરગપતિ = શેષનાગ
ક્ષમા	૨૦/૪	તિતિક્ષા = સહિષ્ણુતા
વિવેક	૨૦/૫	સદસદ્ નિર્ણય
વિરતિ	૨૦/૫	ચારિત્રકલા
જ્ઞપ્તિ	૨૦/૫	જ્ઞાનકલા
જ્ઞાન	૨૦/૬	વિશેષ બોધ
દર્શન	૨૦/૬	સામાન્ય બોધ
બાહ્યા	૨૦/૭	બાહ્ય પ્રપંચગોચર સૃષ્ટિ
સિદ્ધયોગ	૨૦/૮	સિદ્ધયોગી સાધુ
દીન	૨૧/૧	દીણો
વિસ્મિત	૨૧/૧	વિસ્મયવંત
કર્મવિપાક	૨૧/૧	કર્મના શુભાશુભ પરિણામ
ભ્રૂભંગમાત્રેણ	૨૧/૨	મયકારા માત્રથી = ભ્રમરના પલકારા માત્રથી
છત્ર	૨૧/૩	છાયા
દિગંતર	૨૧/૩	દિશમંડલ = દિશામંડલ
વિષમા	૨૧/૪	કિહાંઈ સરખી નહિ = ક્યાંયથી સરખી નહીં
પ્રશમશ્રેણિ	૨૧/૫	ઉપશમશ્રેણિ, અગ્યારમા ગુણઠાણા સુધી
શ્રતકેવલિ	૨૧/૫	ચૌદપર્વી

અર્વાંગ	૨૧/૬	ઉરી એતલી નજીક = ઓરી એટલે નજીક
શ્રાંતેવ	૨૧/૬	થાકીની પરિ = થાકેલાની જેમ
છેહડા	૨૧/૬	છેડા
છલ	૨૧/૭	છિદ્ર, અંતરમર્મ
અન્વિષ્ય	૨૧/૭	ગવેષીનઈ = શોધીને
ચિદાનંદ	૨૧/૮	જ્ઞાનાનંદ
કર્મવિપાક	૨૧/૮	કર્મના શુભાશુભ પરિણામ
ગંભીર	૨૨/૧	અગાધ
વ્યસન	૨૨/૧	સંકટ
દુર્ગમા	૨૨/૧	દુષ્ટિ જઈ સકિઈ એહવા
તૃષ્ણા	૨૨/૨	વિષયાભિલાષ
સ્મરૌર્વાગ્નિ	૨૨/૩	કંદર્પરૂપ વડવાનલ
સ્નેહૈંધન	૨૨/૩	સ્નેહરૂપ ઇંધન, જલ તે ઇંધન
મત્સર	૨૨/૪	ગુણમાંહિ રોષ
દ્રોહ	૨૨/૪	દ્વિષી = દ્વેષી
ઉત્પાતસંકટે	૨૨/૪	ઉત્પાતના સંકટમાંહિ = ઉત્પાતના સંકટમાં
ઉદ્વિગ્ન	૨૨/૫	ભયભીત
કહણાઈ	૨૨/૬	કહેવાથી
ઉજમાલ	૨૨/૬	તત્પર
ઉપસર્ગ આવ્યઈ		
થકઈ	૨૨/૭	ઉપસર્ગો આવ્યા હોવા છતાં
સમાધિ	૨૨/૮	નિર્વિકલ્પ ઉપાય
લોકસંજ્ઞા	૨૩/૧	લોકઈ કર્યું તેહ જ કરવું, શાસ્ત્રાર્થ ન વિચારવો, એહવી મતિ
લંધન	૨૩/૧	ઉલ્લંધન
લોકોત્તર	૨૩/૧	લોકાતીત માર્ગ
બઠર:	૨૩/૨	મૂર્ખ
બદરીફલ	૨૩/૨	બોરનઈ મૂલઈ = બોરના મૂલે

જહાતિ	૨૩/૨	છાંડઈ છઈ = છોડે છે
સદ્ધર્મ	૨૩/૨	ભલા ધર્મ
મહામુનિ	૨૩/૩	મહા ઋષીશ્વર
આલંબ્ય	૨૩/૪	આલંબીનઈ, આશ્રીનઈ = આલંબન લઈને
કદાચન	૨૩/૪	કિવારઈ પણિ = ક્યારેય પણ
સ્તોકા	૨૩/૫	થોડા
સ્વાત્મસાધકા	૨૩/૫	પોતાના આત્માના અર્થના સાધનાર
નિયં હિડવું	૨૩/૬	ધીમું ચાલવું
મર્મઘાત	૨૩/૬	મર્મનું હણાવું
આપસાંખિઉં	૨૩/૭	આત્માની સાક્ષીએ
સદ્ધર્મ	૨૩/૭	સાચો ધર્મ
પરબ્રહ્મ સમાધિમાન્	૨૩/૮	પરબ્રહ્મલય સમાધિવંત
સાધુ	૨૩/૮	સાધુ ચારિત્રિઓ
ચર્મચક્ષુર્મૃતઃ	૨૪/૧	ચામડાની આંખિના ધરણહાર
સર્વતશ્ચક્ષુષઃ	૨૪/૧	સર્વ પ્રદેશઈ કેવલોપયોગરૂપ આંખિ છઈ જેહનેં એહવા (જેને સર્વ પ્રદેશે કેવલોપયોગરૂપ આંખ છે એવા)
સાધવઃ	૨૪/૧	સાધુ ચારિત્રિયા
વિપરિણમતા	૨૪/૨	નવા નવા રૂપાંતર પામતા
વીતરાગનું	૨૪/૩	એતલઈ કેવલજ્ઞાન મૂલ
વીતરાગ	૨૪/૪	ભગવાન
આગલિ કરિઉં	૨૪/૪	આગળ કર્યું
જડ	૨૪/૫	મૂર્ખ
ઉચ્છ (ઉંછ)	૨૪/૬	અન્નના વધ્યાઘટયા દાણા
શાસ્ત્રાજ્ઞાનિરપેક્ષ	૨૪/૬	શાસ્ત્ર આજ્ઞાની અપેક્ષારહિત આપમતી
પગ ફરસવાનું વારણું	૨૪/૬	પગને સ્પર્શ ન કરવો
પગાસ્પર્શી	૨૪/૬	પગ અસ્પર્શીને, પગને અડયા વગર
અજ્ઞાન	૨૪/૭	મિથ્યાજ્ઞાન

લંઘન	૨૪/૭	પાચન-શમન
ધર્મારામ	૨૪/૭	ધર્મરૂપ વાડી
સુધાકુલ્યા	૨૪/૭	અમૃતનીક
મહર્ષય:	૨૪/૭	મોટા ઋષીશ્વર
કરણહાર	૨૪/૮	કરનાર
પરમં પદમ્	૨૪/૮	પરમપદ જે મોક્ષ
શાસ્ત્રૈકદૃગ્	૨૪/૮	શાસ્ત્રનર્થ વિષર્થ એક અદ્વિતીય દૃષ્ટિ છર્થ જેહની એહવો
ન છાંડઈ	૨૫/૧	છોડતો નથી
વિડંબ્યું છઈ	૨૫/૧	પીડ્યું છે
ચાર	૨૫/૧	ગતિ
બલીઓ	૨૫/૧	બળિયો, બળવાન
ગહિલછાઈ	૨૫/૨	ઘેલછા
પ્રલાપ	૨૫/૨	અસંબદ્ધ વચન
લિઙ્ગિનામપિ	૨૫/૨	જૈન વેષધારીઓ પણ
છાંડીનઈ	૨૫/૩	છોડીને
પરિગ્રહ	૨૫/૩	ધનધાન્યાદિ મિથ્યાત્વાદિ
ચિત્તેડન્તર્ગથગહને	૨૫/૪	અંતરંગ પરિગ્રહગહન ગંભીર ચિત્ત થકઈ = અંતરંગ પરિગ્રહથી ગહન ગંભીર ચિત્તમાં
બાહિરહું	૨૫/૪	બાહ્ય
સાધો	૨૫/૫	સાધુ ચારિત્રિયા
પાલિત્યાગે	૨૫/૫	પાલિનઈ વિભાગઈ = પાળનો વિભાગ તૂટવાથી
ચિન્માત્ર	૨૫/૬	જ્ઞાનમાત્ર
પ્રતિબદ્ધ	૨૫/૬	આસક્ત
ચિન્માત્રદીપ	૨૫/૭	જ્ઞાનમાત્રનો દીવો
નિર્વાતસ્થાન	૨૫/૭	નિવાયુ ઠાંમ = પવનરહિત સ્થાન
સંનિષા	૨૫/૭	ઉપસ્થિતિ
દૂષવાનઈ અભિપ્રાઈ	૨૫/૭	દૂષણ દેવાના અભિપ્રાયે = દોષ ચીંધવા માટે

જૂઈ	૨૬/૧	જુદી
અનુભવ	૨૬/૧	અનુભવબોધ
અવ્યવહિત	૨૬/૧	તરતનું, લાગલું, અનંતર, વચમાં વ્યવધાન વિનાનું
અરુણોદય	૨૬/૧	મતિશ્રુતોત્તરભાવી કેવલથી અવ્યવહિત પૂર્વભાવી પ્રકાશ તે અનુભવ = મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન પછી આવતા અને કેવલજ્ઞાનની તરત જ પહેલાં આવતો પ્રકાશ તે અનુભવ
અરુણોદય	૨૬/૧	પ્રતિભાપરં નામ = પ્રતિભજ્ઞાન તે બીજું નામ
વ્યાપાર	૨૬/૨	ઉપાય = પ્રવર્તન
પરં બ્રહ્મ	૨૬/૩	સર્વોપાધિરહિત શુદ્ધ બ્રહ્મ
વિના	૨૬/૩	પાખઈ
સઈગમે	૨૬/૩	સેંકડો
કહતા હુઆ	૨૬/૩	કહે છે
જાયેરન્	૨૬/૪	કરતલામલકની પરિં જાણીઈ, હસ્તામલકવત્ (હાથમાં રહેલ આંબળાની જેમ)
અતીન્દ્રિય	૨૬/૪	ઇન્દ્રિય અગોચર ધર્માસ્તિકાયાદિક
નિશ્ચય	૨૬/૪	અસંદિગ્ધ અત્રાંત જ્ઞાન
ક્ષીરાન્ન	૨૬/૫	પરમાન્ન
અવગાહનારી	૨૬/૫	પ્રવેશ કરનારી, જોનારી
રસાસ્વાદ	૨૬/૫	રહસ્યચર્ચણા
બ્રહ્મ	૨૬/૬	આત્મસ્વરૂપ
અનુભવ	૨૬/૬	અપરોક્ષ સાક્ષાત્કાર
લિપિમયી	૨૬/૬	સંજ્ઞાક્ષરમય
વાઙ્મયી	૨૬/૬	વ્યંજનાક્ષરમય
મનોમયી	૨૬/૬	લબ્ધ્યાક્ષરમય
શિલ્પ	૨૬/૭	કારીગરી
વિશ્રાંતિ	૨૬/૭	વિશમવું
સ્વસંવેદ	૨૬/૮	સ્વપ્રકાશ અન્યનિરપેક્ષ

વિશિષ્ટ	૨૭/૧	સામાન્ય શબ્દ વિશેષપર કરતાઈ
સ્થાન	૨૭/૧	મુદ્રા
અર્થ	૨૭/૧	વર્ણવાચ્ય
આલંબન	૨૭/૧	કાયોત્સર્ગ આદિનું
એકાગ્ર્ય	૨૭/૧	સિદ્ધસ્મરણ
કૃપા	૨૭/૩	અનુકંપા
નિર્વેદ	૨૭/૩	ભવત્રાસ
સંવેગ	૨૭/૩	મોક્ષેચ્છા
પ્રશમ	૨૭/૩	ઉપશમ
સ્થૈર્ય	૨૭/૪	થિરયોગ
બાધક	૨૭/૪	અતિચાર
વિભાવન	૨૭/૫	પુનઃ પુનઃ સ્મરણ
અરૂપિગુણ	૨૭/૬	સિદ્ધ સ્વરૂપ
સાપુજ્ય	૨૭/૬	તાદાત્મ્ય ભાવતપ
ઈષદ્	૨૭/૬	જરાક, થોડુંક
અયોગનામયોગ	૨૭/૭	શૈલેષી (યોગ)
સૂત્રદાન	૨૭/૮	ચૈત્યવંદનાદિ સૂત્ર અધ્યાપનઈ
આચાર્યા:	૨૭/૮	હરિભદ્રાદિક સૂરિ
નિશ્ચિતેન	૨૮/૧	નિર્ધારિત ભાવરૂપ
નિયાગ પ્રતિપત્તિમાન્	૨૮/૧	નિયાગપવિત્ર કહિઈ = નિયાગને પ્રાપ્ત થયેલ કહેવાય.
દ્રવ્યયજ્ઞ	૨૮/૧	યાગ = યજ્ઞ
બ્રહ્મયજ્ઞ	૨૮/૧	નિયાગ
સાવધ	૨૮/૨	પાપસહિત
કર્મયજ્ઞ	૨૮/૨	જ્યોતિષ્ટોમ આદિ
આવિલૈ:	૨૮/૨	મઈલે = મેલા, મલિન
આલભેત્	૨૮/૨	વધેરવું
વિવિદિષા	૨૮/૩	જ્ઞાન

દૂષંઈ	૨૮/૩	દૂષિત, દોષયુક્ત
અધિકારિ	૨૮/૪	ન્યાયાર્જિત વિત્તેથ ઇત્યાદ્યુક્ત સ્વરૂપને ન્યાયયી અર્જિત કરેલ ધનવાળો વગેરે ઉક્ત સ્વરૂપવાળા
જ્ઞાન	૨૮/૪	સર્વોપાધિરહિત શુદ્ધજ્ઞાન
યોગી	૨૮/૪	જ્ઞાનયોગી
કર્મ	૨૮/૪	સ્વરૂપતઃ સાવધ અનુષ્ઠાન
કર્મ	૨૮/૫	અનુષ્ઠાન
અક્ષમ	૨૮/૫	અસમર્થ
ભિત્રોદ્દેશેન	૨૮/૫	મોક્ષ તદુપાય ટાલી બીજનઈ ઉદ્દેશઈ = મોક્ષનો ઉપાય ટાળીને બીજા ઉદ્દેશથી
વિહિત	૨૮/૫	શાસ્ત્રદેશિત
જુઓ	૨૮/૫	જુદો
સ્વકૃતત્વસ્મયે	૨૮/૬	સ્વકૃતત્વપણાનઈ અહંકારઈ = પોતે કરેલું છે એવા કર્તાપણાના અહંકારનો
હોમ્યઈ થકઈ	૨૮/૬	હોમ કરવો
આત્મ પરતાઈ	૨૮/૬	આત્મપરક, આત્મા માટેના સાધન તરીકે
અબ્રહ્મ	૨૮/૭	અજ્ઞાન
બ્રહ્મ	૨૮/૭	બ્રહ્મરૂપ જ્ઞાન
ભક્તિ	૨૮/૨	આરાધ્યતા જ્ઞાન
સદહણા	૨૮/૨	શ્રદ્ધા
કાકતુંડ	૨૮/૪	કૃષ્ણાગરુ (એક પ્રકારનો ધૂપ)
પ્રાગ્ધર્મ	૨૮/૫	ઔદયિક તથા ક્ષાયોપશમિક ધર્મ
રાજત્	૨૮/૫	શોભતા
નીરાજનાવિધિ	૨૮/૫	આરતીવિધિ
યોગનૃત્યપરઃ	૨૮/૬	સંયમ યોગરૂપ નાટ્યપૂજા તત્પર થકો = સંયમ યોગરૂપ નાટ્યપૂજામાં તત્પર થઈ
તૌર્યત્રિક	૨૮/૬	ગીત-નૃત્ય-વાદ્ય ત્રય સરખો
ભાવનોપતિત	૨૮/૬	ભાવના + ઉપનીત ધારણ કરેલું શોભતું

સાચરૂપ ઘંટા	૨૯/૭	સત્યરૂપ ઘંટ
વજાડતા	૨૯/૭	વગાડતા
તુઝનઈ	૨૯/૭	તને
મહોદય:	૨૯/૭	મોક્ષ છઈં
ધ્યાતા	૩૦/૧	ધ્યાનાર
ધ્યાન	૩૦/૧	ધ્યાવું
ધ્યેય	૩૦/૧	ધ્યાવા યોગ્ય
ધ્યાતા	૩૦/૨	ધ્યાનનો કરણહાર
અંતરાત્મા	૩૦/૨	સમ્યગ્દર્શન પરિણતાત્મા
પરમાત્મા	૩૦/૨	સિદ્ધ ભગવાન, ક્ષીણ ધાતિકર્મ અરિહંત
एकाग्रसंवित्ति	૩૦/૨	એકાગ્ર બુદ્ધિ, વિજાતીય પ્રત્યય અવ્યવહિત સજાતીય પ્રત્યય તે ધ્યાન એ યોગાચાર્ય મત
વક્ષ્યમાણ લક્ષણ	૩૦/૨	જેનું લક્ષણ કહેવામાં આવશે તે
પ્રતિચ્છાયા	૩૦/૩	પડછાંહી
ક્ષીણવૃત્તૌ	૩૦/૩	ક્ષીણ છઈં વૃત્તિ ઘનમલ રૂપ જેહની તિહાં = જેની ઘન (ખૂબ) મળરૂપ વૃત્તિ ક્ષીણ થઈ છે તે
નિર્મલ	૩૦/૩	ક્ષીણવૃત્તિ માટિં જ નિર્મલ
આપત્તિ	૩૦/૪	આપત્તિ નામફલ, પ્રાપ્તિ, આવી પડવું
સંપત્તિ	૩૦/૪	સંપત્તિનામફલ સારી રીતે આવી પડવું.
ઢૂકડાપણું	૩૦/૪	નજીકપણું
પ્રશાંત	૩૦/૬	ઉપશમ, ધીર, શાંત, નવમરસ નાયક
સુખાસનસ્ય	૩૦/૬	સાધનથી સુખાવહ છઈં આત્માસન જેહનું એહવાનઈં
યોગિન:	૩૦/૬	પ્રવૃત્તચક્ર યોગીને
ધારણા	૩૦/૭	કોઈક ધ્યેઈં ચિત્તનું ચિરબંધન = કોઈક ધ્યેયમાં ચિત્તનું સ્થિરબંધન
પ્રસન્ન	૩૦/૭	અકલુષ ચિત્ત
તાપનાત્	૩૧/૧	તપાડવાથી
બાહ્ય	૩૧/૧	બાહ્ય જે અનશન આદિક

બાલાનામ્	૩૧/૨	અજ્ઞાનીની
પરમં તપં	૩૧/૨	ઉત્કૃષ્ટ ઉગ્ર માસક્ષમણાદિ તપ
દુઃસહ	૩૧/૩	દુઃખઈ ખમાઈ એહવું
મધુરત્વ	૩૧/૪	મીઠાપણું
અર્થ	૩૧/૫	નિષ્ફળ ઢોરના કષ્ટની પરિં
બ્રહ્મ	૩૧/૬	બ્રહ્મચર્ય
દુર્ધ્યાન	૩૧/૭	માઠું ધ્યાન
સામ્રાજ્ય	૩૧/૮	પ્રભુત્વ
બાહ્ય	૩૧/૮	બહિરલું
ચારિત્ર	૩૨/૧	સંયમ
ગુણ	૩૨/૧	જે વર્ધમાન પર્યાય તેહનઈ વિષઈ
લીન	૩૨/૧	આસક્ત
જૂજૂઆ	૩૨/૨	જુદા જુદા
કદર્થિતા	૩૨/૨	વિડંબિત છઈ
સમવૃત્તિ	૩૨/૨	મધ્યસ્થપણું
અવિશેષિત	૩૨/૩	વિશેષરહિત
તટસ્થપણું	૩૨/૪	સમવૃત્તિપણું
અનુગ્રહ	૩૨/૪	વ્યવહારદશાઈ ઉપકારબુદ્ધિ
જૂઈ જૂઈ	૩૨/૪	જુદા જુદા
ધર્માવાદ	૩૨/૫	તત્ત્વજ્ઞાનાર્થી પૂછઈ તત્ત્વજ્ઞ કહે તે
શુષ્કવાદ	૩૨/૫	જિહાં કંઠતાલુશોષ માત્ર થાઈ
વિવાદ	૩૨/૫	જિહાં પરવાદીના કાર્યની હાણિ થાઈ
મત	૩૨/૬	પ્રવચન
સર્વનયાશ્રિત	૩૨/૬	સર્વનયઈ આશ્રિત એતલઈ સ્યાદ્વાદગર્ભિત
શુદ્ધભૂમિકા	૩૨/૭	જ્ઞાનપરિપાકરૂપ શુદ્ધ ભૂમિ
વેધ્ય	૩૨/૮	વેધ, લક્ષ્ય
વિવર્જિત	૩૨/૮	રહિત
મગ્ન	૩૨/૧	ઉપરિ પ્લવમાન (તરતો) નહિ

જ્ઞાની	યૂ./૧	તત્ત્વજ્ઞ
ક્રિયાપર:	યૂ./૧	વચન ક્રિયોત્તીર્ણ અસંગ ક્રિયાનિષ્ઠ
મુનિ	યૂ./૧	ભાવમૌન
તૃપ્ત	યૂ./૧	આત્મસંતુષ્ટ
તત્ત્વદૃષ્ટિ	યૂ./૨	પરમાર્થદૃષ્ટિ
સર્વસમૃદ્ધિમાન	યૂ./૨	ઘટમાં પ્રગટી છઈં સર્વ ઋદ્ધિ જેહનઈં એહવો દ્રવ્ય-
નિષ્પરિગ્રહ	યૂ./૩	ભાવ-પરિગ્રહરહિત અતએવ સિદ્ધનિ:પરિગ્રહગુણ પણઈં
યોગી	યૂ./૪	ભાવયોગસંપન્ન
પડિવજિઉ	યૂ./૪	પ્રતિપ્રજિત = આગળ વધેલો, ની તરફ ગયેલો
જ્ઞાનસાર	યૂ./૫	શુદ્ધ ચારિત્ર, પરમ મુક્તિ
મોક્ષ	યૂ./૬	બંધનિવૃત્તિ
અત્રૈવ	યૂ./૬	ઈહ ભવિ જ
કેણે	યૂ./૭	કોણે
કદર્થના	યૂ./૭	પીડા
ગરિષ્ઠતા	યૂ./૮	ગુરુઆઈ
મંડૂક નિપાઈ	યૂ./૮	દેડકા ઉત્પન્ન થાય
દગ્ધ	યૂ./૮	બાલ્યું = બાળ્યું
શતિં	યૂ./૮	છતાં
તદ્ભાવં	યૂ./૧૦	તે ક્રિયાના ભાવ પ્રતિં
અંતર	યૂ./૧૧	આંતરં
ઉત્કર્ષ	યૂ./૧૨	અતિશય
ચિદ્દીપોડયમ્	યૂ./૧૩	એ ગ્રંથરૂપ જ્ઞાનનો દીવો
ભાવ	યૂ./૧૩	રહસ્ય
દીપોત્સવ	યૂ./૧૩	ભાવદિવાલી મહોત્સવ
વિષાવેગ	યૂ./૧૪	વિષની ત્વરા
ઉદ્દર્ક	યૂ./૧૪	તત્કાલ ફલ છઈં જેહનું એહવો

કુતર્ક	ચૂ./૧૪	કુવિચાર
કુવૈરાગ્ય	ચૂ./૧૪	દુઃખગર્ભ, મોહગર્ભ વૈરાગ્યથી
ઉદ્રેકવિવેક	ચૂ./૧૫	આધિક્યઇં વિવેક તે રૂપ
ગીતધ્વનિ	ચૂ./૧૫	ગીત શબ્દ હૃદયપદ્યપરાવર્તતારૂપ
પૂર્ણ આનંદઘન	ચૂ./૧૫	સંપૂર્ણ જે પ્રમોદ તેણાઇં વ્યાપ્ત જે સમ્યગ્ દર્શન શુદ્ધાત્મા તેહનઇં
કરગ્રહમહઃ	ચૂ./૧૫	પાણિગ્રહણ મહોત્સવ
ચિત્ર	ચૂ./૧૫	વિચિત્ર પ્રકારે
ચરિત્ર શ્રિયઃ	ચૂ./૧૫	ચારિત્રલક્ષ્મીનો
ગોમપરસ	ચૂ./૧૬	કામધેનુ છગણ (છાણ) રસ

જ્ઞાનસાર ગ્રન્થના શ્લોકોનો અકારાદિ ક્રમ

(અંહી દર્શાવેલા અંકો અનુક્રમે અષ્ટક, શ્લોક અને પૃષ્ઠક્રમાંક સૂચવે છે.)

યૂલિકા- ક્રમાંક આગળ ચૂ. સંજ્ઞા દર્શાવી છે.)

અંતર્ગતં મહાશત્યમ્ ૩-૪૧ ૨૪
અચિન્ત્યા કાપિ સાધૂનાં -ચૂ. ૮૧ ૨૭૬
અજ્ઞાનાહિમહામંત્રં ૨૪-૭૧ ૨૦૦
અતીન્દ્રિયં પરં બ્રહ્મ ૨૬-૩૧ ૨૧૨
અદૃષ્ટાર્થેઽનુધાવંતઃ ૨૪-૫૧ ૧૯૮
અધિગત્યાખિલં શબ્દ ૨૬-૮૧ ૨૧૭
અનારોપસુખં મોહ ૪-૭ ૩૫
અનિચ્છન્ કર્મવૈષમ્યમ્ ૬-૨૧ ૪૬
અપૂર્ણઃ પૂર્ણતામેતિ ૧-૬ ૧૭
અમૂઢલક્ષાઃ સર્વત્ર ૩૨-૮૧ ૨૬૮
અર્થાલંબનયોશ્ચૈત્ય ૨૭-૫૧ ૨૨૨
અર્વાક્ સર્વાપિ સામગ્રી ૨૧-૬૧ ૧૭૫
અલિપ્તો નિશ્ચયેનાત્મા ૧૧-૬૧ ૧૧
અવાસ્તવી વિકલ્પૈઃ સ્યાત્ ૧-૩ ૪
અવિદ્યાતિમિરઘ્વંસે ૧૪-૮૧ ૧૧૯
અસાવચરમાવર્તે ૨૧-૭૧ ૧૭૬
અસ્તિ चेद् ગ્રંથિભિદ્જાનમ્ ૫-૬૧ ૪૨
અસ્થિરે હૃદયે ચિત્રા ૩-૩૧ ૨૩
અહં મમેતિ મંત્રોઽયં ૪-૧૧ ૨૯
આત્મન્યેવાત્મનઃ કુર્યાત્ ૧૫-૭૧ ૧૨૭
આત્મબોધો નવઃ પાશો ૧૪-૬૧ ૧૧૭
આત્મસાક્ષિકસદ્ધર્મ ૨૩-૭૧ ૧૯૨
આત્માનં વિષયૈઃ પાશૈઃ ૭-૪૧ ૫૬
આત્માઽઽત્મન્યેવ યચ્છુદ્ધં ૧૩-૨૧ ૧૦૪

આનુસ્રોતસિકી વૃત્તિઃ ૩૧-૨૧ ૨૫૩
આપત્તિશ્ચ તતઃ પુણ્ય ૩૦-૪૧ ૨૪૭
આરુઢાઃ પ્રશમશ્રેણિં ૨૧-૫૧ ૧૭૪
આલંબનમિહ જ્ઞેયં ૨૭-૬૧ ૨૨૩
આલંબિતા હિતાય સ્યુઃ ૧૮-૩૧ ૧૪૮
ઇચ્છત્ર પરમાન્ ભાવાન્ ૧૫-૬૧ ૧૨૫
ઇચ્છા તદ્વત્કથાપ્રીતિઃ ૨૭-૪૧ ૨૨૧
ઇત્યં ચ દુઃખરૂપત્વાત્ તપો ૩૧-૫૧ ૨૫૬
ઇત્યં ધ્યાનફલાદ્ યુક્તં ૩૦-૫૧ ૨૪૮
ઇષ્ટકાદ્યપિ હિ સ્વર્ગમ્ ૧૫-૫૧ ૧૨૪
ઉચ્ચત્વદૃષ્ટિદોષોત્થ ૧૮-૪૧ ૧૪૯
ઉદીરયિષ્યસિ સ્વાંતાત્ ૩-૭૧ ૨૭
ઉલ્લસન્મનસઃ સત્ય ૨૯-૭૧ ૨૪૨
એકં બ્રહ્માસ્ત્રમાદાય ૧૭-૪૧ ૧૪૧
ઐંદ્રશ્રીસુખમગ્નેન ૧-૧ ૧૧
કર્મ જીવં ચ સંશ્લિષ્ટમ્ ૧૫-૧૧ ૧૨૦
કર્મયોગં દ્વયં તત્ર ૨૭-૨૧ ૨૧૯
કાંતા મે સમતૈવૈકા ૮-૩૧ ૬૩
કૃતમોહાસ્ત્રવૈફલ્યં ૧૭-૬૧ ૧૪૩
કૃપાનિર્વેદસંવેગ ૨૭-૩૧ ૨૨૦
કૃષ્ણો પક્ષે પરિક્ષીણે ૧-૮૧ ૧
કેષાં ન કલ્પનાદર્વી ૨૬-૫૧ ૨૧૪
કેષાંચિદ્વિષયજ્વરાતુરમહો -ચૂ. ૧૪ ૨૮૨

क्रियाविरहितं हंत ९-२॥ ७०
 क्रियाशून्यं च यज्ज्ञानं -चू. ११॥ २७९
 क्लेशक्षयो हि मंडूक -चू. ९॥ २७७
 क्षमापुष्पस्त्रजं धर्म २९-३॥ २३८
 क्षायोपशमिके भावे ९-६॥ ७४
 क्षोभं गच्छन्समुद्रोऽपि १८-७॥ १५२
 गजाश्वैर्भूपभवनं १९-६॥ १५९
 गर्जद्ज्ञानगजोत्तुंगरंग ६-८॥ ५२
 गिरिमृत्स्नां धनं पश्यन् ७-५॥ ५७
 गुणवद्बहुमानादेः ९-५॥ ७३
 गुणवृद्धयै ततः कुर्यात् ९-७॥ ७५
 गुणैर्यदि न पूर्णोऽसि १८-१॥ १४६
 गुरुत्वं स्वस्य नोदेति ८-५॥ ६५
 गौरवं पौरवंद्यत्वात् १२-६॥ ९९
 ग्रामारामादि मोहाय १९-३॥ १५६
 चर्मचक्षुर्भृतः सर्वे २४-१॥ १९४
 चारित्रं विरतिः पूर्णा -चू. १२॥ २८०
 चारित्रं स्थिरतारूपम् ३-८॥ २८
 चारित्रमात्मचरणाद् १३-३॥ १०६
 चित्तमाद्रीकृतं ज्ञान चू. ७॥ २७५
 चित्ते परिणतं यस्य १७-८॥ १४५
 चित्तेऽन्तर्ग्रथगहने २५-४॥ २०५
 चिन्मात्रदीपको गच्छेत् २५-७॥ २०८
 छिंदंति ज्ञानदात्रेण १२-३॥ ९६
 जागर्ति ज्ञानदृष्टिश्चेत् १-४॥ ५
 जातिचातुर्यहीनोऽपि २१-३॥ १७२
 जातोद्रेकविवेकतोरणतौ -चू. १५॥ २८४
 जितेंद्रियस्य धीरस्य ३०-६॥ २४९

ज्ञानक्रियासमावेशः ११-७॥ ९२
 ज्ञानदर्शनचंद्रार्क २०-६॥ १६७
 ज्ञानदुग्धं विनश्येत ३-२॥ २२
 ज्ञानध्यानतपः शील ६-५॥ ४९
 ज्ञानपूतां परेऽप्याहुः -चू. १०॥ २७८
 ज्ञानमग्नस्य यच्छर्म २-६॥ १८
 ज्ञानमेव बुधाः प्राहुः ३१-१॥ २५२
 ज्ञानाचारादयोऽपि ८-६॥ ६६
 ज्ञानी क्रियापरः शांतो ९-१॥ ६९
 ज्ञानी तस्माद् भवांभोधेः २२-५॥ १८२
 ज्ञायेरन् हेतुवादेन २६-४॥ २१३
 ज्योतिर्मयीव दीपस्य १३-८॥ १११
 तथा यतो न शुद्धात्म १३-५॥ १०८
 तदेव हि तपः कार्यं ३१-७॥ २५८
 तपःश्रुतादिना मत्तः ११-५॥ ९०
 तरंगतरलां लक्ष्मीम् १४-३॥ ११४
 तूलवल्लघवो मूढा १७-७॥ १४४
 तेजोलेश्याविवृद्धिर्या २-५॥ १५
 तैलपात्रधरो यद्वद् २२-६॥ १८३
 त्यक्तपुत्रकलत्रस्य २५-६॥ २०७
 त्यक्ते परिग्रहे साधोः २५-५॥ २०६
 दयांभसा कृतस्नानः २९-१॥ २३६
 दुःखं प्राप्य न दीनः स्यात् २१-१॥ १७०
 दुर्बुद्धिमत्सरद्रोहैः २२-४॥ १८१
 देहात्माद्यविवेकोऽयम् १५-२॥ १२१
 द्रव्यपूजोचिता भेद २९-८॥ २४३
 धनार्थिनां यथा नास्ति ३१-३॥ २५४
 धर्मास्त्याज्याः सुसंगोत्थाः ८-४॥ ६४

धावन्तोऽपि नयाः सर्वे ३२-१॥ २६०
 ध्याता कर्मविपाकानाम् -चू. ३॥ २७१
 ध्याता ध्येयं तथा ध्यानं ३०-१॥ २४४
 ध्यातांतरात्मा ध्येयस्तु ३०-२॥ २४५
 ध्यानवृष्टेर्दयानद्याः ६-४॥ ४८
 न गोप्यं क्वापि नारोप्यम् १७-३॥ १४०
 न परावर्तते राशेः २५-१॥ २०२
 न विकाराय विश्वस्य १९-८॥ १६१
 न सुषुप्तिरमोहत्वात् २६-७॥ २१६
 नयेषु स्वार्थसत्येषु १६-३॥ १३२
 नवब्रह्मसुधाकुण्ड २०-४॥ १६५
 नाप्रमाणं प्रमाणं वा ३२-३॥ २६२
 नाहं पुद्गलभावानाम् ११-२॥ ८७
 निःकाशनीया विदुषा १२-४॥ ९७
 नित्यशुच्यात्मताख्यातिः १४-१॥ ११२
 निरपेक्षानवच्छिन्न १८-८॥ १५३
 निर्मलं स्फटिकस्येव ४-६॥ ३४
 निर्वाणपदमप्येकं ५-२॥ ३८
 निर्विकारं निराबाधं -चू. ६॥ २७४
 निश्चये व्यवहारे च ३२-७॥ २६७
 पतंगभृंगमीनेभ ७-७॥ ५९
 परब्रह्मणि मग्नस्य २-४॥ १४
 परस्पृहा महादुःखम् १२-८॥ १०१
 परस्वत्वकृतोन्माथा १-७ ॥ ८
 परिग्रहग्रहावेशाद् २५-२॥ २०३
 पश्यतु ब्रह्म निर्द्वंद्वं २६-६॥ २१५
 पश्यन्नेव परद्रव्य ४-४॥ ३२
 पातालकलशा यत्र २२-२॥ १७९

पापध्वंसिनि निःकामे २८-२॥ २२८
 पीत्वा ज्ञानामृतं भुक्त्वा १०-१॥ ७७
 पीयूषमसमुद्रोत्थम् ५-८॥ ४४
 पुद्गलैः पुद्गलास्तृप्तिम् १०-५॥ ८१
 पुरःपुरःस्फुरत्तृष्णा ७-६॥ ५८
 पुरःस्थितानिवोर्ध्वाधः २४-२॥ १९५
 पूर्णता या परोपाधेः १-२ ॥ ३
 पूर्णो मग्नः स्थिरोऽमोहो -चू. १॥ २६९
 पूर्यन्ते येन कृपणाः १-५॥ ६
 पृथग्ग्नया मिथः पक्षप्रतिपक्ष ३२-२॥ २६१
 प्रकाशितं जनानां यैः ३२-६॥ २६६
 प्रत्याहृत्येन्द्रियव्यूहं २-१ ॥ ११
 प्राग्धर्मलवणोत्तरं २९-५॥ २४०
 प्राप्तः षष्ठं गुणस्थानम् २३-१॥ १८६
 प्रीतिभक्तिवचोसंगैः २७-७॥ २२४
 बाह्यदृष्टिप्रचारेषु २०-१॥ १६२
 बाह्यदृष्टेः सुधासार १९-४॥ १५७
 बाह्यभावं पुरस्कृत्य ९-४॥ ७२
 बिभेषि यदि संसारात् ७-१॥ ५३
 ब्रह्मण्यर्पितसर्वस्वो २८-७॥ २३४
 ब्रह्मयज्ञः परं कर्म २८-४॥ २३०
 ब्रह्माध्ययननिष्ठावान् २८-८॥ २३५
 ब्रह्मार्पणमपि ब्रह्मयज्ञ २८-६॥ २३२
 भक्तिश्रद्धानघुसृणोन् २९-२॥ २३७
 भवसौख्येन किं भूरि १७-२॥ १३९
 भस्मना केशलोचेन १९-७॥ १६०
 भावस्तोमपवित्रगोमयरसैः -चू. १६॥ २८६
 भित्रोद्देशेन विहितं २८-५॥ २३१

भूःशय्या भैक्षमशनम् १२-७॥ १००
 भ्रमवाटी बहिर्दृष्टि १९-२॥ १५५
 मज्जत्यज्ञः किलाज्ञाने ५-१॥ ३७
 मणाविव प्रतिच्छाया ३०-३॥ २४६
 मदस्थानभिदात्यागैः २९-४॥ २३९
 मधुराज्यमहाशाका १०-६॥ ८२
 मध्यस्थया दृशा सर्वेष्वपु १६-८॥ १३७
 मनः स्याद् व्यापृतं यावत् १६-५॥ १३४
 मनोवत्सो युक्तिगवीम् १६-२॥ १३१
 मन्यते यो जगत्तत्त्वम् १३-१॥ १०२
 मयूरी ज्ञानदृष्टिश्चेत् १७-५॥ १४२
 मिथोयुक्तपदार्थानाम् १४-७॥ ११८
 मिथ्यात्वशैलपक्षच्छिद् ५-७॥ ४३
 मुनिरध्यात्मकैलाशे २०-५॥ १६६
 मूर्च्छाच्छत्रधियां सर्व २५-८॥ २०९
 मूलोत्तरगुणश्रेणि ३१-८॥ २५९
 मोक्षेण योजनाद् योगः २७-१॥ २१८
 यः कर्म हुतवान् दीप्ते २८-१॥ २२७
 यः पश्येत्रित्यमात्मानम् १४-२॥ ११३
 यः स्नात्वा समताकुण्डे १४-५॥ ११६
 यतः प्रवृत्तिर्न मणौ १३-४॥ १०७
 यत्र ब्रह्म जिनेर्चा च ३१-६॥ २५७
 यथा चिन्तामणिं दत्ते २३-२॥ १८७
 यथा योधैः कृतं युद्धम् १५-४॥ १२३
 यथा शोफस्य पुष्टत्वम् १३-६॥ १०९
 यश्चिद्दर्पणविन्यस्त ४-८॥ ३६
 यस्त्यक्त्वा तृणवद् बाह्यम् २५-३॥ २०४
 यस्य गंभीरमध्यस्य २२-१॥ १७८

यस्य ज्ञानसुधासिन्धु २-२ ॥ १२
 यस्य दृष्टिः कृपावृष्टिः २-८॥ २०
 यस्य नास्ति परापेक्षा १७-१॥ १३८
 या शान्तेकरसास्वादाद् १०-३॥ ७९
 या सृष्टिर्ब्रह्मणो बाह्या २०-७॥ १६८
 युष्माकं संगमोऽनादिः ८-२॥ ६२
 येषां भूभंगमात्रेण २१-२॥ १७९
 यो न मुह्यति लग्नेषु ४-३॥ ३१
 योगसंन्यासतस्त्यागी ८-७॥ ६७
 रत्नैस्त्रिभिः पवित्रा या २०-८॥ १६९
 रुद्धबाह्यमनोवृत्तेः ३०-७॥ २५०
 रूपे रूपवती दृष्टिः १९-१॥ १५४
 लावण्यलहरीपुण्यं १९-५॥ १५८
 लिप्तता ज्ञानसंपात ११-४॥ ८९
 लिप्यते पुद्गलस्कंधो ११-३॥ ८८
 लोकमालम्ब्य कर्तव्यं २३-४॥ १८९
 लोकसंज्ञामहानद्याम् २३-३॥ १८८
 लोकसंज्ञाहता हंत २३-६॥ १९१
 लोकसंज्ञोज्झितः साधुः २३-८॥ १९३
 लोके सर्वनयज्ञानाम् ३२-४॥ २६४
 वचोऽनुष्ठनतोऽसंग ९-८॥ ७६
 वत्स किं चंचलस्वांतो ३-१॥ २१
 वस्तुतस्तु गुणैः पूर्णम् ८-८॥ ६८
 वादांश्च प्रतिवादांश्च ५-४॥ ४०
 विकल्पचषकैरात्मा ४-५॥ ३३
 विकल्पविषयोत्तीर्णः ६-१॥ ४५
 विद्याविवेकसंपन्नो -चू. २॥ २७०
 विभिन्ना अपि पन्थानः १६-६॥ १३५

विवेकद्वीपहर्यक्षैः ७-८॥ ६०
 विषं विषस्य वह्नेश्च २२-७॥ १८४
 विषमा कर्मणः सृष्टि २१-४॥ १७३
 विषयोर्मिविषोद्गारः १०-७॥ ८४
 विस्तारितक्रियाज्ञान २०-३॥ १६४
 वृद्धास्तृष्णाजलापूर्णेः ७-२॥ ५४
 वेदोक्तत्वान्मनःशुद्ध्या २८-३॥ २२९
 व्यापारः सर्वशास्त्राणाम् २६-२॥ २११
 शमशैत्यपुषो यस्य २-७॥ १९
 शमसूक्तसुधासिक्तम् ६-७॥ ५१
 शरीररूपलावण्य १८-५॥ १५०
 शासनात् त्राणशक्तेश्च २४-३॥ १९६
 शास्त्रे पुरस्कृते तस्माद् २४-४॥ १९७
 शास्त्रोक्ताचारकर्ता च २४-८॥ २०१
 शुचीन्यप्यशुचीकर्तुम् १४-४॥ ११५
 शुद्धाः प्रत्यात्मसाम्येन १८-६॥ १५१
 शुद्धात्मद्रव्यमेवाहम् ४-२॥ ३०
 शुद्धानुभववान् योगी -चू. ४॥ २७२
 शुद्धेऽपि व्योम्नि तिमिराद् १५-३॥ १२२
 शुद्धोच्छाद्यपि शास्त्राज्ञा २४-६॥ १९९
 श्रेयः सर्वनयज्ञानां ३२-५॥ २६५
 श्रेयोद्गमस्य मूलानि १८-२॥ १४७
 श्रेयोर्थिनो हि भूयांसो २३-५॥ १९०
 संयतात्मा श्रये शुद्ध ८-१॥ ६१
 संयमास्त्रं विवेकेन १५-८॥ १२९
 संयोजितकरैः के के १२-२॥ ९५
 संसारे निवसन् स्वार्थ ११-१॥ ८६
 संसारे स्वप्नन्मिथ्या १०-४॥ ८०

सज्ञानं यदनुष्ठानम् ११-८॥ ९३
 सदुपायप्रवृत्तानाम् ३१-४॥ २५५
 सन्ध्येव दिनरात्रिभ्यां २६-१॥ २१०
 समाधिर्नदनं धैर्यं २०-२॥ १६३
 सरित्सहस्रदुष्पु ७-३॥ ५५
 साम्यं बिभर्ति यः कर्म २१-८॥ १७७
 साम्राज्यमप्रतिद्वंद्वम् ३०-८॥ २५१
 सिद्धिं सिद्धपुरे पुरंदरपुर -चू. १३॥ २८१
 सुखिनो विषयातृप्ता १०-८॥ ८५
 सुलभं वागनुच्चार १३-७॥ ११०
 स्थानाद्ययोगिनस्तीर्थः २७-८॥ २२६
 स्थिरता वाङ्मनःकायैः ३-५॥ २५
 स्थीयतामनुपालंभम् १६-१॥ १३०
 स्थैर्यं भवभयादेव २२-८॥ १८५
 स्थैर्यरत्नप्रदीपश्चेद् ३-६॥ २६
 स्पष्टं निष्टं कितं तत्त्वम्-चू. ५॥ २७३
 स्पृहावंतो विलोक्यन्ते १२-५॥ ९८
 स्फुरन्मंगलदीपं च २९-६॥ २४१
 स्मरौर्वाग्निर्ज्वलत्यन्ति २२-३॥ १८०
 स्वगुणैरेव तृप्तिश्चत् १०-२॥ ७८
 स्वद्रव्यगुणपर्याय चर्या ५-५॥ ४१
 स्वभावलाभसंस्कार ५-३॥ ३९
 स्वभावलाभात् किमपि १२-१॥ ९४
 स्वभावसुखमग्नस्य २-३ ॥ १३
 स्वयंभूरमणस्पृधिर्विष्णुसमतारसः ६-६॥ ५०
 स्वस्वकर्मकृतावेशाः १६-४॥ १३३
 स्वागमं रागमात्रेण १६-७ ॥ १३६
 स्वानुकूलां क्रियाम् ९-३ ॥ ७१

KIRIT GRAPHICS 079-25352602